Johan Eberhard Carlberg

Stockholms stads arkitekt
1727–1773

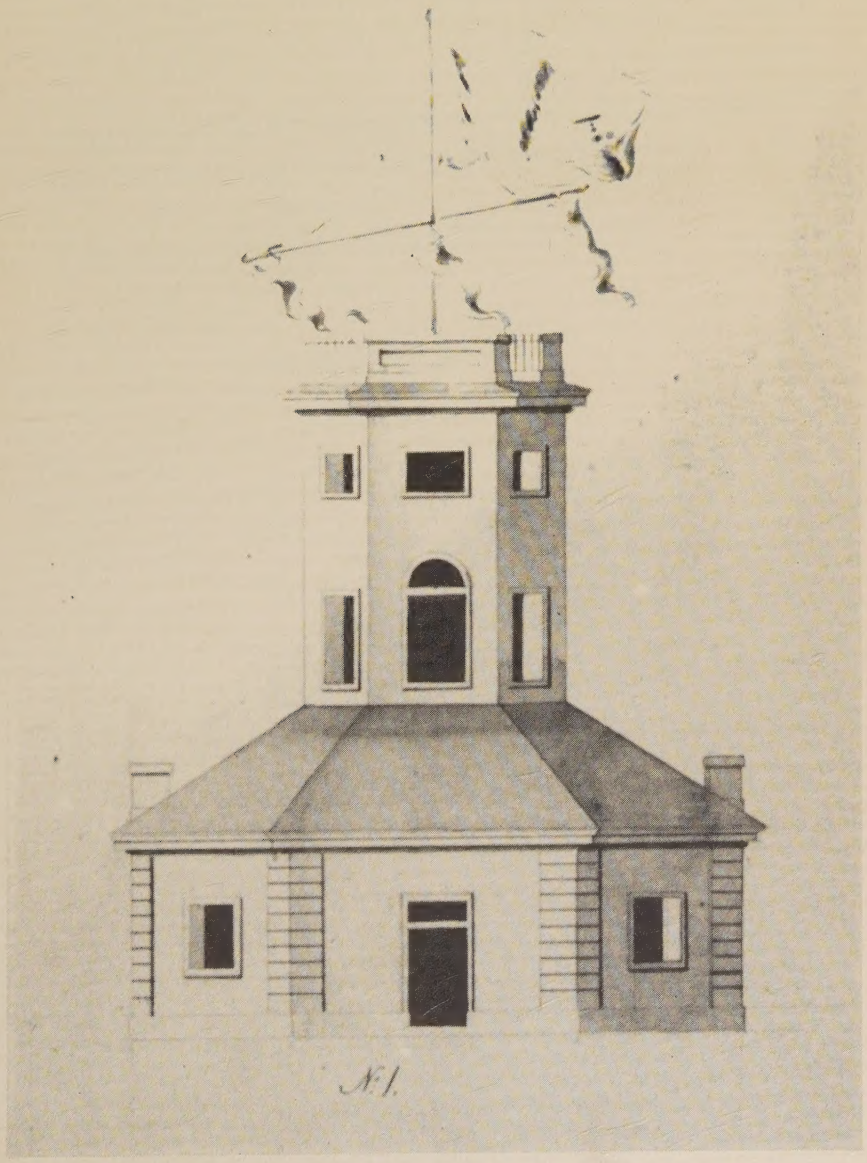

Duss.
Stockholm
1904

Henrik Ahnlund

Johan Eberhard Carlberg

Stockholms stads arkitekt
1727–1773

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41552718_0001

Henrik Ahnlund

Johan Eberhard Carlberg

Stockholms stads arkitekt
1727–1773

KOMMITTEN FÖR STOCKHOLMSFORSKNING

STOCKHOLMSMONOGRAFIER
utgivna av Stockholms kommun

Monografier utgivna av Stockholms Kommun 49

© Henrik Ahnlund och kommittén för stockholmsforskning
Liberförlag
ISBN 91-38-72611-4 (inb)
ISBN 91-38-08305-1 (hft)
Centraltryckeriet AB, Borås 1984

Innehåll

Förord 7

KAPITEL I Inledning. Det Adelcrantzka skedet 9.

Situationen i Stockholm vid Frihetstidens ingång 9 Tessin och Karl XII:s planer för huvudstaden. Adelcrantz planer 10 Byggnadsordningen *1725* 11 Adelcrantz aspirationer att samtidigt inneha byggnadsborgmästare- och stadsarkitektbefattningarna 12 Stockholms byggnadsväsen 12 Byggnadskollegiets ekonomiska resurser 14 Metoder att förbättra finanserna 15–16.

KAPITEL II Slussfrågan och Carlbergs uppträdande på scenen 17

Den gamla slussen och försök att reparera den 17–19 Carlbergs första slussförslag och Adelcrantz reaktion 19–21 Byggningskollegiets och magistratens inställning till Carlbergs förslag och behandlingen av dem 21–22.

KAPITEL III Carlbergs utnämning. Hans bakgrund 23

Carlbergs planer på stadsarkitektbefattningen i Stockholm och hans ansökan om att erhålla tjänsten med dess motiveringar 23–24 Carlbergs uppgifter om sig själv, hans ursprung och släkt 24–25 Reaktionen i Stockholm på Carlbergs ansökan 25–26 Uppdelningen av de båda tjänsterna 26–27 Carlbergs utnämning och flyttning till Stockholm 27.

KAPITEL IV Carlbergs utbildning och verksamhet i Göteborg 28

KAPITEL V Den första arkitektinstruktionen 32

Byggningskollegiets förslag och Carlbergs eget. Magistratens kompromiss 33–35.

KAPITEL VI Slussfrågans fortsättning 36

Adelcrantz kritik av Carlbergs projekt 36–39.

KAPITEL VII Carlbergs första Stockholmsår 40

Medarbetare. Stadsbyggmästare Theulig 40 Roddartrappan vid Räntmästarhuset. Tullhusbryggan och tullhuset vid Blockhusudden. Norrtull. Corps de garde på Norrmalmstorg och Södermalmstorg 41 Brandberedskapen 42 Beslut om långtidsplanering av stadens byggnadsverksamhet. Sprut- och brandhus vid Maria kyrkogård. Accishuset och S. Stadshuset. Gamla corps de garde på Stortorget 43 Försök att skaffa fram kontanta medel och det finansiella nödläget *1727* 43–44 Beslut om årlig redovisning av reparationsbehovet 44 Kaj- och brofrågor, utfyllningar 44 Ladugårdslandsbron. Nya St. Kungholmsbron 45 Slussfrågan åter aktuell 45–46 Carlbergs uppryckning av byggnadsväsendet. Materialfrågor. Grinds tegelbruk 46 Galgen på Södermalmstorg. Byggningskollegiets uppgifter och svårigheter att genomföra dem 47 Carlbergs uppmätningar av stadens fastigheter, offentliga platser och torg: Rådhuskvarteret. Barnhuset. Smedjegården 47 Stränderna: *1730* års strandkartor 47–48 Förslag till upprustning av Skeppsbron 49–51 Riddarholmskanalen 51 Byggnadskassan helt tömd vid årets slut 52–53 Carlbergs deltagande i kollegiets sammanträden 53 Södersluss 53–54 Slaktarhusbron. Översvämningar i samband med vårfloden *1728* 54 Slussbygget 54–56 Fortsatta problem med byggnadskollegiets ekonomi. Planeringen av stadens byggnadsverksamhet 56f Spruthusen. Väderflottar 57 Skarprättarbostället på Norrmalm. Hornstullporten 57 Liljeholmsbron. S. Stadshuset. S. Slaktare- o. Fiskarehusen. Bron mellan Fiskare- o. Slaktarehusen. Nya Kungsholmsbron. Gamla kungsholms-

bron. Vedgårdsbron 58 Munkens trappor 58 Lastagebron vid Tegelviken 58 Tolagshuset 58 Rådstugången. Lindplanteringar. Sprut- och parmmätarhus. Ladugårdslandsbron 58 Bron vid S. Fiskarehuset. Stadens tomter 60 Carlbergs önskemål *1730* 60–63 Väderflottar i Mälaren. Järnvägsbron och bron vid S. Fiskarehuset. Gamla Kungsholmsbron. Skanstullsbron. Kajen vid "Rawalls backe". Skeppsbron. Parmmätarestuga vid Röda bodarna, bron vid S. Slaktarehuset. Munkens trappor. Kornhamn. Lastbryggor vid Skinnarviken, Packhustorget o. Klara sjö. Ö. Järngravsbron. S. Slaktare- o. fiskarehusen. Spruthus på Riddarholmen. Tullhusen vid Norrtull och Danviken. Stenläggning. Stadens staket. Bergssprängning 60 Bron över Riddarlmsnalen. Långholmskanalen. Långholmstullen. Nya rådhuset 61 Tullhusen 61–65 Värdering av Theulig 63–65 Magasinet på Skeppsholmen och missöden vid dess uppförande 65–69 Skeppsholmsbron. Carlbergs målsättning som stadsarkitekt 69 Adelcrantz och Carlberg, deras inställning till varandra 69 Uppmätningar och karteringar 70 Carlbergs strävan att skapa sig en grundlig kännedom om Stockholm och hans "framtidsplanering" 70 Uppdrag i landsorten. Linköping, Visby 71 De militära boställena 71–74.

KAPITEL VIII

I den kungliga kommissionen 75

Kommissionens uppdrag och sammansättning 75–76 Brandsläckningsanordningar. Triewalds projekt 76 Carlberg och den nya byggnadsordningen. De "oförgrijpelige Påminnelserna" 78–80 Carlbergs fullständiga förslag *1729* 80–81 Artikel 6: Stadsarkitektens skyldigheter och rättigheter 81 Artikel 10, en nyskapelse av Carlberg 82–84 Vändplatserna. Materialhus. Hemlighus 84 Behandlingen av förslaget i övrigt 84–85 Strandgator. Indragning av tomter som ej bebyggts i rättan tid. Stenhusbyggandet 85 Gatorna och deras bredd 85–86 Valv över gränderna. Avträden och rännstenar. Gatornas stenläggning. Borgmästarstenar 86 Trähusbebyggelsen i de centrala delarna av staden 87 Vändplatserna. Bedoires hus 87–89 Takkonstruktioner och takbeklädnader. Spåntak 89 Korsvikes-, sten- och trähus 89–90 Skinnarvikens bebyggelse. Trähusens höjd. Dropprum. Takmaterial 90 Förbud mot tillbyggnader på taken 90–91 Paneling av trähus. Nedtagning av för höga trähus. Paneling av bofälliga trähus. Torv- och brädtak. Fönsterindelningen 91 Enhetliga husfasader 91–92 Färgsättningen 92–93 Stadsarkitektens kompetensområde 93 Straffsatser för brott mot bestämmelserna 93–94 Byggherrar – hantverkare 94 Hantverkarnas kompetens 94–96 Mästare – gesäller 95–96 Förhållandet grannar emellan 96–97 Hantverkarnas eldstäder. Instruktion för stadsarkitekten. Kartor över stadens indelning. Instruktion för kollegiets tjänstemän. Förslag till utfyllning 97 Breddning av gränder, vändplatser 97–98 Brunnar och vattentäkter 98–99 En riktig "Planta" över hela staden 99–101 Tillaeus' karta 101 Stadsarkitektens arbetsbörda 101–103 Tessins insatser 103 Inlösandet av tomter. Väderkvarnar 103 Tid för bebyggande av tomter 103–104 Äganderätten till tomterna. Rännstenarnas placering. Bortröjning av "Klinter". Stensättningen av gator, torg och enskilda gränder 104 Avvägning av gator 104–105 Reparation av stenläggningen på gatorna. Korsvirkes- eller trähusbebyggelse. Sten- eller trähus. Torvtak 105 Spisar, rökgångar och skorstenar 105–106 Enhetlig fasadutformning. Trähusens höjd. Takmaterial. Förbud mot reparationer av trähus 106 Stadsarkitektens kompetens 106–107 Fasaderna mot gatan vid nybyggnad. Dubbla kopior av ritningar till stadsarkitekten 107 Olagliga byggen 107 Hantverkarnas skyldigheter och rättigheter 107–108 Eldfarliga hantverk 108 Trähusförbud. Carlbergs utredning om kostnaderna för trä- resp. stenhus 109 Slutligt beslut i trähusfrågan 109–113 Besiktningsmän vid alla husbyggen. Byggnadsordningen fullbordad 113 "Generalplanen" 113–117 Reparationsartikeln 113 Trähusförbudet och stadens invånare 114 Stadsarkitektinstruktionen 114–116 En ny byggnadsordning för hela riket 117–121 Storkyrkans torn 121–128 Förhållandet mellan "Carlbergarna" och Hårleman. Offentliga vedgårdar. Slakthus o. köttbodar 130 Belysningsfrågan 130–132 Traktindelningen 132–134.

KAPITEL IX Carlberg och Stockholms byggnadsväsen 135

Byggningskollegiets bemanning 135 Kollegiets uppgifter: Om- och nybyggnadsärenden 136 Carlbergs ambition att försörja stadens invånare med egna ritningar och verkligheten 136–137 Bygg- och murmästarna 137–139 Stadens arkitektkontor. Vården av stadens egna byggnader. Tillsynen av barnhuset 139

Tiden 1727–1748 139

Riddarholmsbron. Södersluss och dess omgivningar. Danviken 140 Rasp- och spinnhuset på Långholmen 140–143 Barnhuset 143 Anordningar för de sjöfarandes säkerhet och bekvämlighet 144–145 Södermalms stränder 145–146 Skeppsbron 146–150 Munkbron. Riddarholmskanalen. Strandmuren mellan S. Sluss och Kornhamn. Bryggan vid S. Fiskarehusets västsida framför Järngraven. St. Kungsholmsbron. Gamla Slussen, broarna över Norrström 150 Ladugårdslandsviken och Packaretorget 150–151 Iståndsättande av Hornsgatan. Vägen till Karlberg och beskärning av träd i Karlbergsallén. Trädplanteringar och åverkan på stadens träd. Uppsättande av staket till deras skydd 151 Reparationer av stadens hus och byggnader. Tullhusen. Vårdtornet på Brunkeberg. Underhåll av parmar, parmbryggor, spruthus och salubodar 151–152 Uppsättning av nummertavlor vid salubodarna. Barnhuset. Materialgårdarna. Anordningar för järnets förvarande i Järngraven. Avrättningsplatserna. Stadens brunnar. Carlbergs entreprenader. Corps de garde på Norrmalmstorg. Castenhof 153 St. Sjötullen på Djurgården 154 Ladugårdslandsbron 154–157 Slussbygget och Carlbergs förnyade försök att få sig uppgiften anförtrodd, kollegiets förord. Dröjsmålet med slussbygget och dess effekter. Det kaotiska tillståndet i Järngraven. Generalplan för området kring Järngraven 157–164.

Tiden 1748–1773 164

"En General Idé" om Stockholm 166–168. Stadens byggväsen enligt Carlbergs kategoriindelning. Stadens byggnader 168 Danvikens hospital. Barnhuset. Smedjegården. Storskolan 169 Skolan på Södermalm. Kyrkorna och kyrkogårdarna. Storkyrkan. Tyska kyrkans kyrkogård. Ladugårdslandskyrkan. Industribyggnader. Lasarettsfrågan. Renhållningen. Sprut- och brandredskapshus. Vårdtornet. Corps de garde på Norrmalmstorg 170 Rådhuset vid Riddarhustorget. Nya tullhus: Blockhusudden. Norrtull. Parmmätare- och handelsbodar. Mätarehuset – Södervakt. Bodlängor vid Slussen och Norrbro. Materialgårdar. Slaktare- och Fiskarehusen 171 Stadens byggnader *1767* 176 Stadens hamnar 1748 och deras tillstånd. Muddringar. Väderflottar. Dykdalber och väderflottar. Stadens strömmar. Vattenhjul 178–180 Vattenleder. Broarna och deras tillstånd *1767* 180–181 Liljeholmsbrons reparationer 181–182 Skanstullsbron 182 Broarna vid Södersluss. Bro över Riddarholmskanalen 182 Broarna över Norrström: Slaktarhusbron *1748*. Vedgårdsbron. Kungsholmsbroarna. Utfyllningarna i Barnhusviken 183 Gamla Kungsholmsbron. Rännilen och dess successiva igenfyllande 185 Ladugårdslandsbron. Finansieringen av broarna. Stränderna *1748* 186 Skeppsbron 187 Kornhamn till Riddarholmskanalen. Riddarholmen – Kungl. Myntet. Kring Norrström. Södermalms stränder. Ladugårdslandets stränder 188 Packartorgsviken 189 Blasieholmens stränder. Stranden mellan Arsenalen och St. Kungsholmsbron, Kungsholmsviken, Karlbergs- och Barnhusviken 190 Lastageplatserna *1767* 191 Skeppsbron. Passagebron vid slussen och dess byggande *1749* 192 Stadsgården och arbeten där under *1740*- och *1750*-talet. S. Mälarstrand. Kornhamn och Munkbron 194 Röda bodarna 195 Kungsholmsviken. Skinnarviken. Strandbron vid Artillerigården. Strandkartorna 196 Utfyllningarna. Sophanteringen. "Stockholms hamnar och stränder *1768*". Carlbergs kartor och beskrivningar av det aktuella tillståndet 198: *1*. Från Slottsbacken till S. Slaktarehuset 199–200 *2*. Från Södersluss förbi Kornhamn till Riddarholmskanalen och Munkbrotorget 200–201 *3*. Strandtrakten omkring Riddarholmen. *4*. Från Riddarholmskanalen förbi Riddarhuset, Rådhuset och Myntet till västra Norrbro 201 *5*. Från Myntet till Norrmalmstorg 201–205 *6*. Från Södersluss, Stadsgården utmed Katarinabergen och bar-

lastplatsen till Ersta 204 *7.* Från Bödelsbacken vid Järnvågen utmed skinnarviksbergen till lastplatsen därstädes 204–205 *8.* Stranden vid Ladugårdslandet från St. Ladugårdslandsbron till Grills varv och stranden vid Packartorget 205–207 *9.* Stranden från Arsenalskvarteret till Skeppsholmskyrkan 207–208 *10.* Stranden mellan Arsenalskvarteret till St. Kungsholmsbron utmed "St. Clarae strand". *11.* Kungsholmsstranden förbi Blekholmen och "Carlbergsreviret" intill Ulvesundskanalen 208 St. Kungsholmsbron 208–211 *1768* års "generalplan" 212 Strandutfyllningsbevakningen 212–213 Tekniken vid utfyllningarna 213 Den ohållbara situationen vid Packartorget och Nybroviken vid *1760*-talets slut 213–214 Försök till rationell gödsel- och sophantering *1772* 214 Behov av förnyad muddring i den igengrodda Riddarholmskanalen 215 Brunkeberg 215–225: Det första vårdtornsförslaget 216 *1761* års förslag 216–221 *1762* års förslag 221–224 Förslag till provisorisk klockstapel *1767* 224 Bortschaktningen av Brunkeberg 224–225 Stadens brunnar och pumpar 225–229 De offentliga platserna *1767* 229–230: Ryssgården och Södermalmstorg. Kornhamnstorg. Skeppsbron. Järntorget. Stortorget 231 Riddarhustorget. Munkbrotorget. Norrbrogatan 234 Norrmalmstorg (Gustav Adolfs torg) 234–235 Jakobstorg 235 Ladugårdslandstorget 235–236 Hötorget. Tullgårdarna. Nedfarterna till stränderna. Tvättbryggorna *1768*. Trädplanteringar 236 Avrättningsplatserna 236–237 Utsmyckningen i samband med "fröjdefester" 237–238. Striden om bodarna vid Kornhamnstorg *1748* 239–241.

KAPITEL X De stora bränderna. 1763 års byggnadsordning 242

Stadens utveckling i byggnadsmässigt avseende efter *1736* 242 Klarabranden *1751* 242–243. Mariabranden *1759* och dess efterspel 243–248: Förslag till stadsplanereglering 244–246 Genomförande av regleringen 246–247 Reparationerna av Maria Kyrka: Carlbergs och Cronstedts förslag 247–248 Maria församlings kyrkoherdeboställe 248 En ny byggnadsordning. Carlbergs förslag 248–252.

KAPITEL XI "Stockholms stads arkitekt" 253

Börsen vid Bankohuset 253–257 Rådhusfrågan 257–264 Det nya rådhuset 264–265 En börs vid Riddarhustorget 265–266 Ett råd- och börshus på Stortorget 266 Ett börshus på Stortorget. Reparationerna av det brandskadade rådhuset 266–269 Börshusförslagen 269–276 Ryssgården och Södra Stadshuset 276–278 Storkyrkans ombyggnad 278–283 Kommunala nyttobyggnader. Corps de garde på Norrmalmstorg 283 Corps de garde för Södermalmstorg 287 Helgeandsholmens ordnande 287–293 Våghuset på Skeppsbron 293–295 Våghuset på Ladugårdslandstorg 295–296 Danvikens byggnader 296–306 Lasarettsprojekt 303 Barnhuset 308 Spinn- och rasphuset 308–313 Observatorieprojektet 314–316 Arsenalprojektet 316–317 Privata uppdrag 317–320 Sockerbrukshuset 317–321 Minotaurus 321 Teater vid Munkbron 320–325 Allmänna gränd 322.

KAPITEL XII Carlberg i Värmland 323

Uddeholms herrgård 323–325 Rådhuset, gymnasiet och domkyrkan i Karlstad 325–327 Väse kyrka 327.

KAPITEL XIII Informationsverket 328

Elever och medhjälpare: Johan Carlberg, Carl Henric König, Erik Palmstedt 328–329 "Architectura Militaris" o. "Architectura Civilis" 329–330 Fortifikationens informationsverk 330 Carlbergs bibliotek 330–332 Carlbergs skrifter 332–335 Königs skrifter 335 Ritningsarkivet 335–336.

KAPITEL XIV Carlberg och samtiden 337

Samtidens uppfattning om Carlberg 337–338 Carlbergs familj och släkt 338–339 Carlberg som församlingsmedlem 340 Den Carlbergska fastigheten 341–342 Det Carlbergska hushållet 342 Ett olyckstillbud 342–343 Carlbergs död och eftermäle 343.

BILAGA Brandförsäkring, 1760 års verifikation.
Överkikaren 14 Hornsgatan 24 344.

Zusammenfassung 345
Noter 354
Källor och litteratur 363
Personregister 367
Register över topografi, byggnader och byggnadsföretag 370

Företal

Stadsarkitekten Johan Eberhard Carlberg, verksam under den långa och för Stockholms stadsbyggnad så viktiga perioden 1727–1772, var sällsynt flitig både som stadens handläggande tjänsteman i byggnadsfrågor och som skapande arkitekt. Ändå har han i allmänhet fått stå i skuggan av sina mera berömda samtida såsom Adelcrantz far och son, Carl Hårleman och Erik Palmstedt. Hans praktik omfattade ett stort antal byggnader av skiftande slag, ofta mera nyttobetonade, även om hans kanske mest kända arbete är omgestaltningen av Stockholms Storkyrka 1736–42. Sedan länge ingår i monografiserien monografier över Carl Fredrik Adelcrantz och Erik Palmstedt (volymerna 20 och 5); en monografi över Carlberg kan sägas försvara sin plats i den kommunala serien med kanske än större rätt.

Det var under hans ämbetstid och under hans ledning som grunden till Stockholms byggnadsväsende lades. Många reformer och förbättringar av förvaltningen genomfördes på hans initiativ: Byggnadsnämndens arkiv – denna så värdefulla källa till kännedom om byggenskapen i Stockholm i äldre tider – kan t ex sägas vara en skapelse av Carlberg. Med fog kan han betecknas som en av de mest hängivna och mest nitiska tjänstemän som staden någonsin haft, besjälad som han var av ett lidelsefullt, till kärlek gränsande intresse för Stockholm och dess möjligheter. I samband med den mångsidiga aktivitet som Carlberg utvecklade sammanbragte han ett stort och intressant arkiv i form av kartor, ritningar och utredningar. Detta material är i dag av mycket stort värde när det gäller att vinna kunskap om de topografiska och bebyggelsemässiga förhållandena i Stockholm under 1700-talet.

Henrik Ahnlund, under många år verksam på Stockholms stadsmuseum innan han tillträdde sin nuvarande befattning som landsantikvarie i Vänersborg, har ägnat Carlbergs verksamhet i sina olika aspekter ett grundligt och inträngande studium.

Vissa delar av Carlbergs verksamhet, främst arbetet inom Kungliga Politi- och Brandkommissionen 1728–1772, har tidigare skildrats i Nils Westers arbete med samma namn (volym 6), men är här insatt i sammanhang med Carlbergs verksamhet i övrigt. Henrik Ahnlund har också gjort Carlbergs rika efterlämnade ritningsmaterial tillgängligt; kommittén har härvid liksom författaren funnit det mycket angeläget att publicera det för stockholmsk topografisk och arkitekturhistorisk forskning så värdefulla bildmaterialet så fullständigt och lättstuderat som möjligt.

Inom kommitténs kansli har Carl Magnus Rosell svarat för granskningen av det omfattande excerptmaterialet; för formgivningen svarar Bill Ingemarson tillsammans med författaren.

För kommittén för stockholmsforskning
Margareta Schwartz.

Göran Söderström

Förord

I den svenska konsthistorien har JOHAN EBERHARD CARLBERG länge fått stå i skuggan för andra med starkare strålglans. Som skapande konstnär intar han trots Storkyrkans vackra tornspira en ganska undanskymd plats i kön bakom Tessinarna, Hårleman, Adelcrantz far och son och Erik Palmstedt. I den konkurrensen har han kommit till korta, vilket inverkat på hans eftermäle. Den länge rådande gängse uppfattningen om honom, grundlagd redan under hans livstid, som en trägen men färglös epigon, rymmer dock inte hela sanningen. Genom i första hand Ragnar Josephsons forskningar i Stockholms stadsplanehistoria har bilden av honom nyanserats och fått dimensioner. Att Carlberg har spelat en betydande roll i Stockholms byggnadshistoria står numera fullt klart. Härtill har inte bara hans för tiden osedvanliga långa tjänstetid bidragit, utan också hans kvaliteter som konstnär och ämbetsman, hans flit, mångkunnighet och uppfinningsrikedom. Ingen som ägnat sig åt att studera Stockholm under 1700-talet kan ha undgått att stöta på Carlbergs namn. Den karakteristiska namnteckningen återfinns på oändliga mängder av ritningar, planer, kartor och memorial från tiden. Redan Albert Lindhagen intresserade sig för hans verk. Att Lindhagen noga tagit del av Carlbergs stadsplaneprojekt framgår genom noteringar av hans hand på många ritningar. Ragnar Josephsons i stort sett positiva uppfattning är redan antydd. I samband med sina forskningar rörande Göteborgs byggnadshistoria kom också en annan framstående kännare av 1700-talets kultur, Arvid Bæckström, att fängslas av den Carlbergska arkitektdynastins nestor, dock utan att behandla hans verksamhet i huvudstaden i större sammanhang. Att också en mängd forskare kommit i beröring med Carlberg torde framgå av litteraturförteckningen. Bland dem bör nämnas Nils Wester, som i sin avhandling om Kungl Politi- och Brandkommissionen (volym 6 i denna monografiserie) givit tillbörlig plats för Carlbergs insatser i detta sammanhang.

Mot bakgrund av dessa kvalificerade forskningsinsatser kan det därför tyckas vara en överloppsgärning att åter ta upp honom till vetenskaplig behandling. En biografisk framställning över hans verksamhet i Stockholm har dock hittills saknats. Mycket av vad som här presenteras är av naturliga skäl tidigare känt, ja, välkänt. Något är dock förhoppningsvis mindre beaktat och ett och annat troligen nytt.

Syftet med mitt arbete har i första hand varit att försöka forma en nyanserad och samlad bild av mannen och hans verk. Jag har velat placera in honom i den miljö och på den plats där han kände sig bäst hemma som yrkesman och praktiker, dvs på stadens arkitektkontor. Men ämnet har naturligt nog också frestat till utflykter och utblickar utanför stadens hank och stör. Även det övriga Sverige utgjorde tidvis hans arbetsområde. Jag har däremot medvetet avstått från mera vidlyftiga konsthistoriska analyser och resonemang. Sådana skulle knappast ha givit lön för mödan. Min skildring av Carlbergs insatser i Stockholm bör förhoppningsvis kunna beaktas som ett bidrag till kännedomen om vår huvudstads utveckling under frihetstiden och därför också vara av stadshistoriskt intresse.

Huvudkällan har utgjorts av Carlbergs eget arkiv, hopbragt och ordnat av honom själv och idag förvarat i Stockholms stadsarkiv. Det är uppenbart att hans avsikt var att eftervärlden med dess hjälp skulle ges en rättvisande bild av hans gärning i kontrast till samtidens vittnesbörd. Det är också vad jag försökt att göra.

Till SAMFUNDET SANKT ERIK, STOCKHOLMSGILLET och GUNHILD OCH SIGRID ROSSANDERS DONATIONSFOND som ekonomiskt understött mina forskningar ber jag att få framföra ett varmt tack. Jag vill även uttrycka min tacksamhet mot KOMMITTÉN FÖR STOCKHOLMSFORSKNING som antagit mitt arbete till publicering. Ett särskilt tack vill jag i det sammanhanget rikta till kommitténs sekreterare, docent Göran Söderström, för hans omsorger och tålamod liksom till fil kand Carl Magnus Rosell, vars bistånd varit av ovärderlig betydelse för mitt arbete.

Trollhättan i augusti 1984

Henrik Ahnlund

Det Adelcrantzska skedet

Stockholms utveckling under 1600-talet upphör aldrig att förvåna. Den huvudstad som Karl XII lämnade för alltid i april år 1700 var även internationellt sett ett betydande samhälle med en folkmängd som uppgick till ungefär 60.000 personer. Åttio år tidigare hade Stockholm inte varit något annat än en oansenlig ort i Europas periferi. Med exempellös snabbhet hade den sedan vuxit upp till en metropol värdig den nya stormakten vid Östersjön. På 1620-talet hade det inte funnits mer än drygt 10.000 invånare. 1674 hade befolkningstalet mer än femdubblats. Den enkla och slitna medeltida kostymen hade lagts av och ersatts med en splitter ny barockdräkt, som även världsvana utlänningar tycks ha uppskattat.

När det kungliga liket i februari 1719 bisattes i Riddarholmskyrkan var bilden en annan. Stockholm var inte längre huvudstaden i en stormakt och inte heller längre Nordens största stad. Den begynnande Frihetstidens Stockholm var nedslitet och fattigt. I takt med de svenska motgångarna under det stora nordiska kriget hade befolkningen minskat. Den uppgick nu till endast ca 45.000. Behovet av reparationer var skriande stort, men stadens alla kassaskrin var tömda.

Sedan 1715 hade ansvaret för det offentliga byggnadsväsendet så gott som helt och hållet vilat på stadsarkitekten i Stockholm Göran Josuae Adelcrantz. Det var nu ingen avundsvärd uppgift. Bara några år tidigare hade situationen varit annorlunda. Adelcrantz stod Nicodemus Tessin d y nära och hade därigenom åtnjutit Karl XII:s gunst. Det var Adelcrantz som i Paris presenterat Tessins stora Louvreprojekt i modell. Genom Tessins medverkan hade han erhållit det kungliga stipendium som möjliggjort hans utländska studier. 1707 hade han hemkallats och utnämnts till hovarkitekt med uppgift att biträda Tessin vid slottsbygget. Med undantag för sin gynnare och läromästare var han bättre insatt i den europeiska arkitekturen än någon annan i riket. Adelcrantz var med andra ord en mycket kompetent person, inte bara en framstående fackman utan också en man med omfattande bildning, inte minst på litteraturens och teaterns område. Men han drabbades av ett oblitt öde och detta helt oförskyllt. Att hans stora begåvning och utmärkta skicklighet som arkitekt aldrig till fullo kom att utnyttjas är något som man har all anledning att beklaga. Orsaken härtill sammanhänger emellertid paradoxalt nog med hans vänskap till Tessin och konungens förtroende för honom, omständigheter som ännu 1715 enbart var fördelaktiga för hans karriär.

Tessins skaparkraft kom ju i Stockholm i första hand att inriktas på slottsbygget. Vi vet emellertid att han ingalunda såg detta som en isolerad företeelse. Även den övriga bebyggelsen i staden skulle i sinom tid omgestaltas och förnyas, så att den skulle kunna bilda en värdig ram kring det nya palatset. Men Tessin insåg att hans egna krafter inte skulle räcka till för allt. I klar insikt om detta hade han 1715 föreslagit kungen att han själv skulle avstå sin lön som stadens arkitekt till Adelcrantz. Kungen gillade förslaget och utnämnde denne till stadsarkitekt den 23 mars 1715. Adelcrantz hade själv i hög grad verkat för sin sak. Man tar knappast miste om man antar att han ofta inför Tessin fört Stockholms byggnadsväsens tillstånd på tal. Hur han såg på verksamheten och hur han tänkt sig en framtida organisation framgår av ett brev som han skrev till Tessin med tack för att denne förespråkat hans sak inför kungen. Adelcrantz ville inte att stadsarkitekten som tidigare enbart skulle ansvara för ritningarna till de offentliga byggnaderna. Han ansåg också att den privata byggnadsverksamheten borde hållas i strama tyglar. Inga byggnader skulle få komma till stånd utan att stadsarkitekten själv utfört ritningarna eller skriftligen uttryckt godkännande av företedda planer. Adelcrantz ville att man på ett mycket kraftfullare sätt än tidigare skulle ha möjligheter att kontrollera de skråbundna hantverkarnas prestationer, så att deras arbetsresultat skulle kunna förbättras. Stadens arkitekt skulle ha rätt att granska gesällernas inlämnade mästerstycken och examinera dem i desseiners författande. Förslagen är alltså påfallande radikala inte minst vad gäller hantverkarna, med tanke på att de mästerskapssökandes kompetens alltid avgjorts internt inom ämbetet i fråga.

Adelcrantz önskade med andra ord ge stadsarkitekten väsentligt ökade maktbefogenheter. Avsikten var givetvis att åstadkomma en enhetlig och regelbunden stadsplan och byggnader på hög arkitektonisk nivå.

En ny metod för att uppnå detta fjärran mål lanseras här för första gången: Adelcrantz ville pröva att under sig få anställa lämpliga medhjälpare, som skulle kunna bistå honom med att författa "desseiner" och förfärdiga modeller. "Regulariteten" var utan tvivel en kärnfråga i de välbekanta arkitektursamtal som Karl XII och Tessin hade ägnat sig åt i början av året 1718 i högkvarteret i Kristinehamn. De båda hade blivit ense om att frågor som rörde stadens allmänna utformning tillhörde arkitekturens vetenskap. Det var fråga om estetiska problem som måste lösas från arkitektoniska utgångspunkter. Konstnärligt oskolade ingenjörer och ämbetsmän borde inte befatta sig med dessa frågor. Kungens och Tessins uppfattning var något nytt för tiden, åtminstone på dessa nordliga breddgrader, och kom helt visst att bli utgångspunkten för utvecklingen i Stockholm under såväl Adelcrantz' som Carlbergs tid. På denna teoretiska grund baserade båda sin estetiska och praktiska gärning. I ett kungligt brev av den 31 mars 1718 fastslogs tesen, och kungen begärde också "ett project" i vilket byggningskollegiums och stadsarkitektens kompetens närmare skulle klargöras. För Adelcrantz var givetvis detta mycket tillfredsställande. I ett brev till Tessin understryker han ännu en gång vikten av att det som med ett modernt uttryck kallas stadsplanering verkligen blir en angelägenhet för arkitekter. Han pekar på uppenbara olägenheter som följt av att man inte tidigare haft möjlighet att kontrollera den privata byggnadsverksamheten. Han var av allt att döma allvarligt oroad över den snabba förslumning som vissa delar av staden – framför allt malmarna – undergick.

Det kungliga brevet innehöll alltså en befallning till vederbörande att närmare precisera byggningskollegiums och stadsarkitektens kompetens. Genom överståt-

hållaren anhöll därför magistraten hos Kungl Maj:t att få låta utarbeta en byggnadsordning. – Denna – Stockholms första egentliga – kom också i sinom tid – 1725 – att föreligga.[1] – Någon reaktion från Kungl Maj:t förspordes dock inte, vilket föranledde Adelcrantz att på eget bevåg till riksdagen 1720 inlämna ett förslag. I detta hade han stadgat stränga bestämmelser bl. a. rörande trähusbebyggelsen och föreslagit indragning till staden av illa bebyggda tomter. Byggningskollegiet fann dock bestämmelserna vara alltför rigorösa och de kom därför att mildras i den slutgiltiga versionen.

Byggnadsordningen av år 1725

Byggnadsordningen av den 6 juli 1725 är helt och hållet Adelcrantz' verk, även om den delvis bygger på äldre reglementen, bl a ett från 1686, som hade Jean de la Vallée till upphovsman. Adelcrantz' byggnadsordning är utgångspunkten för de två följande. Mycket av det som finns i 1725 års version återkommer sålunda i den nya byggnadsordningen av år 1736. Adelcrantz har angett principerna och färdriktningen.

Byggnadsordningen hade som främsta syfte att minska brandfarligheten. Det mest verksamma medlet var naturligtvis då att hejda användandet av trä som byggnadsmaterial. Det medförde också andra fördelar. Skogarna som enligt samstämmiga vittnen visade tecken på att minska i betänklig omfattning, borde genom ett ökat nyttjande av tegel och sten kunna besparas en alltför hård skattning. Detta skulle i sin tur också ha den lyckliga effekten att priserna på trävaror bleve mer stabila och inte hela tiden rusade i höjden. Till dessa högst rationella skäl kom även andra av mer subtil natur. Det var svårt att forma en representativ och med tidens smak överensstämmande arkitektur med hjälp av träbyggnader. För den mångahundraåriga träbyggnadstradition som utbildats i vårt land hade man föga förståelse. I de stora städerna på kontinenten, varifrån man hämtade impulser genom resor eller genom verk i arkitekturteori, fanns inga timrade stugor eller panelade hus. Var fanns dylika omtalade i Vitruvius och Palladios arbeten? För att förläna staden den "zirat och prydnad" som fordrades av en huvudstad, var en allmän övergång till stenhusbyggande en nödvändighet.

De medel som anvisats i den av fyra artiklar bestående byggnadsordningen är till övervägande del av praktisk natur. Trähusen bannlyses helt från själva staden och förvisas också från torg och stora gator på malmarna. Brädtak förbjuds och tegel, plåt eller torv anbefalles som takmaterial. Adelcrantz' byggnadsordning innehåller dessutom bestämmelser som dikterats av estetiska hänsyn. Kravet på att "regulariteten framför alla ting" måste upprätthållas vid nybyggnader är ett påtagligt uttryck för hans egen och tidens smak, den doktrin som allt ifrån renässansen präglat allt medvetet stadsbyggande. Inrättandet av strandgator ansågs också vara ett verksamt medel i detta sammanhang. Att det fordrades fackkunskap för att styra och övervaka byggandet i huvudstaden fastslås naturligt nog utan reservationer: kompetensen representeras av byggningskollegium, stadsarkitekten och stadsingenjören.

Trots de goda ansatser som byggnadsordningen avgjort innehöll lyckades dock inte Adelcrantz uppnå den ställning som han åstundade och ansåg nödvändig. Men han kunde inregistrera vissa framgångar när det gällde att hävda arkitektens kompetens. Ingen fick nu bygga utan att först ha uppvisat sina ritningar för arkitekten och byggningskollegiet i nu nämnd ordning. För att få utöva arkitektverksamhet måste man kunna visa prov på sin skicklighet eller låta sig examineras av stadsarkitekten i borgmästare och råds närvaro.

Den nya byggnadsordningen blev inte heller det funktionella instrument som Adelcrantz från början avsett. Genom invändningar från magistraten hade hans idéer blivit urvattnade. Till saken bidrog helt visst också det nya politiska läge som inträtt, vilket som nämnts även rent personligen hade berört Adelcrantz.

Sedan 1717 stod befattningen som byggningsborgmästare ledig efter den då avlidne Samuel Hadelin. Detta förhållande var en omständighet som Adelcrantz ville utnyttja. Som borgmästare och stadsarkitekt i en och samma person ansåg han sig ha verkligt goda möjligheter att förverkliga sina intentioner. Enligt egen uppgift hade han också vunnit kung Karl för detta vid ett besök i högkvarteret i Kristinehamn. Men innan utnämningen skriftligen hade hunnit att bekräftas var kungen död. Det var ett hårt slag för Adelcrantz och han måste nu på alla sätt försöka övertyga de nya makthavarna om att kungen verkligen hade tänkt sig honom i denna dubbla uppgift. Det visade sig vara svårt. Han lyckades visserligen redan 1718 erhålla borgmästarebefattningen men att samtidigt få behålla arkitektbeställningen blev svårare. Överheten var inte lätt att övertyga. I ett brev till höga vederbörande av den 29 oktober 1719 bönföll han om att få behålla arkitektbeställningen "med den härwid Stadèn bestående lönen, jämpte Borgmästaretiensten", emedan densamma var "transporterad och öfwerlåten" till honom av Nicodemus Tessin. Han åberopade Karl XII:s egen uttalade mening om detta, nämligen att "Stadens både beqwämlighet och prydnad därutaf hänger". Enligt Adelcrantz var det helt enkelt nödvändigt att tjänsterna var förenade för att arbetet skulle kunna skötas effektivt, "den ena handen hielper den andra". Just nu – i oktober 1719 – fordrade stadens förfallna byggnader "en besynnerlig sorgfällighet". Själv var han utan tvivel ekonomiskt ganska nedtryckt, vilket framgår av brevet. Under dè tolv åren som slottsarkitekt hade "ganska lite lön utfallit". Hans många anhöriga hade också nogsamt fått erfara tidernas svårigheter. Finge han nu de båda tjänsterna skulle hans villkor bli "märkeligen förbättrade". Han upprepar också sin tidigare framförda idé om att lära upp lämpliga medhjälpare. De båda befattningarna skulle kunna ge honom råd att underhålla skickliga personer "hwilka uti denna Profession och Konsten til Eders Kongl Maj:t tienst samt Byggningswäsendets märkeliga förkofran och tiltagande, med tiden brukas kunna".[2] Den iver med vilken han talar för sin sak gör det troligt, att han hyste tvivel om att han skulle få behålla stadsarkitektbefattningen. Han fick emellertid tills vidare som han ville. Från 1718 var han alltså både stadsarkitekt och byggningsborgmästare i en person och därmed också stadens obestridde auktoritet i byggnadsfrågor. Detta tillstånd skulle vara fram till 1727.

Stadens byggnadsväsen

De första åren av frihetstiden var svåra för Stockholm i mer än ett avseende. Det fanns inte ekonomiska resurser för några mera genomgripande reformer på byggnadsväsendets område. Man fick nöja sig med att försöka klara de allra nödvändigaste på billigast möjliga sätt. Situationen blev inte bättre genom den svåra brand som 1723 svepte över Katarina församling.

De medel som fanns tillgängliga för byggnadsverksamheten stod alltså inte i någon proportion till det stora behovet och varje år blev situationen allt mer ohållbar. Särskilt betänkligt var det bristande underhållet av de många broarna och kajerna. Redan i mars 1726 var årets ordinarie byggnadsmedel helt slut och man hade dessutom en skuld på 5.000 daler smt. Byggnings- och ämbetskollegiet förklarade rent ut, att man inte längre kunde ta ett eftersättande av reparationerna på sitt ansvar. Risker för direkta olyckor förelåg.

Den 3 mars detta år hade Adelcrantz besiktigat Liljeholmsbron tillsammans med stadsbyggmästaren Hans Daniel Möller.[3] Man hade funnit att bron låg nedfrusen i isen och var obrukbar. Adelcrantz rapporterade den dystra situationen för kollegiet, som helt högaktningsfullt ansåg att han själv bäst förstod problemet, och att "Collegium icke wil wara fiscaler på Hr Borgmästaren". Trots att pengar saknades blev beslutet att man skulle börja reparera den förfallna bron.

Problemen kring Liljeholmsbron var inte unika, snarare typiska. Att man av nödtvång måste sätta igång en reparation utan att ha medel till hands var mycket vanligt och gjorde situationen allt mera svårbemästrad. Men svårigheterna var inte bara av ekonomisk natur. Man saknade även material och yrkeskunnig arbetskraft. Skeppsbron befann sig sedan länge i ett dåligt skick. När byggningskollegium i april 1726 befallde stadsbyggmästare Möller att se till att den genast blev reparerad, svarade denne att staden inte ägde några bjälkar i sina förråd som skulle kunna nyttjas, "så at fördenskull härmed något måtte anstå," ett svar varmed kollegiet ofta fick låta sig nöja.[4]

Källorna ger också många talande exempel på den oro som tycks ha präglat arbetslivet i staden. Stenhuggaråldermannen Olof Fristedt beklagade sig sålunda över sina lärpojkar, som tagit sig de mest häpnadsväckande friheter och inte ens dragit sig för att kasta sten på hans bod på slottsbacken på långfredagen. En alldeles särskild animositet tycks ha härskat mellan lärlingarna och de på slottsbacken stationerade sandstenshuggarna, vilka t o m hotats med stryk. Oroligheterna slutade med att stadsvakten fick rycka ut och föra lärlingarna till arresten. Order utgick från kollegiet att "behörigen tuckta dem om de wisa sig ostyriga", vilket dock inte torde ha haft önskad effekt, eftersom en vaktman inför kollegium rapporterade, att "wackten icke har några händer med dem" [5] Trots dessa svårigheter var kollegiet fast beslutet att laga den bofälliga Skeppsbron, så att den skulle kunna stå klar till nästkommande Mickelsmässomarknad.

Av stadens byggnader var särskilt tullhusen illa åtgångna. På Ladugårdslandstullen saknade taket tegel och förstukvisten var så trasig att man inte kunde gå på den. I Horns tullhus kunde man inte uppehålla sig i brist på hela fönster.[6]

För att bättra på de skrala finanserna var man beredd att pröva olika metoder. I byggnings- och ämbetskollegiet framfördes tanken att man borde pröva möjligheterna att försöka undgå att betala den dyra renhållningen av vissa offentliga platser och gatorna genom att hänvisa till att de tillhörde statens intressesfär. Det gällde bl a trakterna omkring Kungl Maj:ts trädgård fram till S:t Jakob, Arsenalen och Kungl stallet.[7] Om kronan inte gick med på att här stå för kostnaderna, kunde man kanske tänka sig att staden genom tukthusfångarnas försorg skulle kunna sopa ihop orenligheten i högar, vilka sedan skulle kunna undanskaffas med hjälp av det kungliga stallets och den kungliga trädgårdens arbetshästar. Någon form av hjälp eller motprestation från kronan borde – tyckte man – kunna lämnas – åtminstone på vissa håll. Staden och dess invånare förorsakades i flera fall kostnader genom kronans åtgärder. Man påtalade t ex de olägenheter som vållades dem som bodde "på den gatan, som löper ifrån Träsket och förbij Kongl: Hummelgården samt sedan widare ned till Packartorget", därigenom att pumpstockarna "hwilka ligga under denna gatan och höra til wattukånsten uti Kongl. Trägården" på åtskilliga ställen var så förruttnade "at wattnet icke allenast sugar sig igenom deras gator och dem aldeles fördärfwa; utan och tillskyndar dem stoor olägenhet och skada till sielfwa deras huus, gårdar och källare, hwilka understundom med wattn blifwa upfylte". En hemställan från magistraten genom överståthållaren om "desse för-

ruttnade Pumpståckars reparerande" vore därför enligt kollegium på sin plats. Den ganska bitska inställning mot kronan som här avspeglas är typisk för denna tid.[8]

I ett memorial av den 10 november 1726 angående stadens ordinarie byggnadsmedel – författat av Adelcrantz å byggningskollegiets vägnar och ställt till överståthållaren greve Taube och magistraten – meddelades att man på befallning låtit bygga två parmmätarstugor, den ena på Slottsbacken och den andra i Stadsgården jämte nya stenbodar på Norrmalmstorg för en kostnad av 14.900 daler smt. Till sitt förfogande hade man emellertid blott de 18.000 daler smt, som enligt § 19 i Kungl Maj:ts reglemente av den 20 december 1693 var anslagna "till Stadssens Publique Huus samt Broars och gators reparerande och wid macht hållande". Summan var helt otillräcklig. För varje år blev behovet av reparationer allt mer skriande. Man begärde därför ett extra anslag om 14.900 daler smt motsvarande kostnaderna för parmmätarhusen och stenbodarna på Norrmalmstorg (nuvarande Gustav Adolfs torg).[9]

Behovet av medel var trängande, eftersom man dagligen fick påstötningar om att betala diverse räkningar till olika hantverkare och leverantörer. En mycket tung post var vidare Ladugårdslandsbron, till vilkens underhåll mycket virke måst inköpas. Det gällde att bringa denna bofälliga träbro i något så när gott skick. En annan nödvändig reparation som inte gärna längre kunde uppskjutas berörde Munkbron. Lät man förfallet fortsätta där, skulle kostnaderna enligt kollegiet stiga till en helt oacceptabel nivå.

Något borde alltså snabbt göras för att lösa den kris i vilken stadens byggnadsväsen råkat. Rikets ständer måste rimligtvis kunna hjälpa staden ur dess trångmål. Man begärde därför överståthållarens och magistratens omedelbara bistånd för att förmå den just då pågående riksdagen att fatta beslut om utökade byggnadsanslag. Det var helt omöjligt, hette det, att hålla alla stadens bofälliga hus, byggnader och broar samt de offentliga platserna "uti tilbörlig och fullkomlig reparation" med den tillgängliga summan om 1.800 dsmt. Man påpekade, att man inte gärna kunde fordra att privatpersoner skulle hålla sina hus i stånd, om samtidigt stadens byggnader tilläts förfalla år från år. När framställningen behandlades av magistraten i februari 1727 uttryckte överståthållaren en förhoppning om att staden skulle få det understöd som kollegiet begärt. Han beklagade att man alltid skulle behöva laga och lappa. "Hwar och en kan förstå hur det är när man slår en ny spik i en rutten Stock."[1]

Adelcrantz måste alltså inskränka sig till kortsiktiga improvisationer. För de storstilade planer som han och Tessin välvt för Stockholms byggnadsväsens uppryckning och som vunnit Karl XII:s gillande, fanns alls inga förutsättningar. En ljusning skymtade dock i fjärran. Hoppet stod till rikets ständer, som just börjat sitt arbete. Men för Adelcrantz och Tessin blev denna riksdag föga lyckosam.

Nicodemus Tessin hade i rådet varit en av det holsteinska partiets ivrigaste anhängare. Men holsteinarnas sak hade försämrats i påtaglig grad redan före riksdagens öppnande hösten 1726. Själva riksdagen blev en katastrof för partiet och i dess fall drogs inte bara den gamle Tessin med utan även hans vän och medhjälpare Adelcrantz.

Det härskade en spänning mellan Tessin och kungaparet och den av dem beskyddade familjen Düben. I början av 1726 hade denna spänning fått sin utlösning i ett pinsamt uppträde mellan kung Fredrik och den gamle rådsherren, som förgått sig mot majestätet. Hans motståndare var inte sena att utnyttja situationen. Slutet blev

att riksdagen i juli 1727 biföll den stora sekreta deputationens betänkande, vari föreslogs att man skulle göra konungen ett "behageligit nöije" genom att skilja Tessin från överstemarskalkämbetet.[2] Beslutet var inlindat i lovord över de långa och trogna tjänster han gjort riket men innebar dock ett klart och kallt avsked.

Byggningskollegiums memorial av den 22 november 1726 angående de usla finanserna hade resulterat i en framställning från magistraten till rikets ständer om hjälp ur trångmålet. Med hänvisning till de skäl och argument som kollegiet framfört begärde man nu snabba åtgärder. Rent praktiskt skulle problemen kunna lösas genom att vissa av stadens inkomster togs i anspråk för ändamålet. Därom måste dock riksdagen fatta beslut. Man begärde till att börja med en intäktsökning på sex punkter, nämligen:

1) 2 öre smt i ståndpenningar per skeppund i stora och lilla järnvågen för handelsjärn, 4 öre för takplåtar och annat smide och 3 öre för koppar och mässing.
2) En ökning av inkomsterna med 1 öre smt per tunna vid salt- och spannmålsmätningen.
3) En ökning med 1 öre smt av den s k packarpenningen.
4) ⅓ av inkomsterna från slussen.
5) En ökning av avgifterna vid mätningar av hö, ved, kalk, krita och stenkol med ⅓ samt
6) En avgift om 3 öre smt för varje införd tunna tjära eller beck.

Ett viktigt önskemål som man ville ha tillgodosett var fri dispositionsrätt av inkomsterna från stora järnvågen eller andra liknande kommunala inrättningar.

Magistratens framställning behandlades av ekonomi- och kommersdeputationen, vars betänkande föredrogs den 21 juli. Denna ansåg sig emellertid inte på alla punkter kunna tillmötesgå magistraten. Sålunda kunde man inte gå med på att ge staden inkomsterna från järnvågarna till byggnadsändamål och inte heller tillstyrka en ökning av mätare- och packarepenningarna. Man hänvisade till att kommerskollegium föreslagit riksdagen, att dessa medel skulle användas till Rasp- och Spinnhuset, vilket redan hade beslutats av några av ständen. Man fruktade också en allmän höjning av prisnivån i staden, om man tillmötesgick magistraten på dessa punkter. Däremot fann man det skäligt att tillåta en höjning av slusspenningarna med ⅓.

En avgjord framgång ur magistratens synvinkel var dock att deputationen fastslog magistratens och borgerskapets rätt att i enlighet med § 51 i 1720 års regeringsform få disponera stadens överskottsmedel för byggnadsändamål.[3]

Ekonomi- och kommersdeputationens betänkande hade varit något tveksamt i tonen beträffande stadens krav. Emellertid utvecklades saken under riksdagens förlopp tämligen gynnsamt. I slutet av augusti 1727 kunde Kungl Maj:t förordna om bildandet av en fond för underhållande av allmänna byggnader i Stockholm genom avgifter på vissa vågförda effekter och en förhöjning av slussavgiften.[4] I ständernas framställning till Kungl Maj:t hänvisades utan någon avvikelse till de argument som framförts av byggnadskollegiet angående det omöjliga i att med endast 18.000 dsmt i årligt anslag sköta stadens byggnadsväsende. Med åberopande av ett av Adelcrantz författat memorial av den 17 oktober 1726 till kollegiet, vari den erfordrade bristen på medel hade specificerats till 82.279 dsmt, vartill kom kostnaderna för en ny sluss för 32.471 dsmt, tillstyrkte man punkterna 1 och 4. Man instämde dessutom i ekonomi- och kommersdeputationens deklarerade uppfattning om magistratens och borgerskapets fria dispositionsrätt över stadens enskilda medel. Överskottsmedlen skulle enligt rikets ständer få nyttjas till "stadsens upprätthållande, prydnad och förbättring".

Framställningen hade för prästeståndet undertecknats av kyrkoherden Magnus Aurivillius och för borgarståndet av borgmästaren Elias Torpadius, vilkas roll vid den positiva skrivningen inte kan betvivlas.

Ett tungt vägande argument för beslutet var naturligtvis det för alla iakttagare påtagliga förfallet i staden liksom den lika märkbara dyrtiden.

Slussfrågan och Carlbergs uppträdande på scenen

Det stora, allt överskuggande problemet i Stockholm vid denna tid var Slussen. Såsom byggnadsverk var den av holländska hantverkare i början av 1640-talet fullbordade slussen utan tvivel för sin tid en gedigen teknisk prestation. Men det är osäkert om dessa tekniker verkligen hade möjlighet att bedöma hållbarheten, vana som de var vid lugnare vatten och mindre strida strömmar. Holländarnas sluss behövde nämligen ständigt underhållas. Under 1700-talets krigsår började också förfallet göra sig gällande i allt större utsträckning. Medel till underhåll hade börjat tryta. Slussen, som endast tillät fem fots djupgående, hade också blivit otidsenlig med hänsyn till den ökande trafiken mellan Mälaren och Saltsjön. Dess kapacitet var för liten på grund av det förslitna maskineriet, ett nog så allvarligt förhållande, då den samtidigt var en säker inkomstkälla för staden. Man kan med fog tala om ett dåtida "slusselände", som tarvade en snar lösning. Svårigheterna bestod bl a däri, att de spikar som de holländska byggmästarna drivit in i ekvirket rostat sönder med påföljd att detta givit sig i väg. Vattnet tog gärna vägarna förbi de avsedda och trängde fram på alla upptänkliga ställen.

1722 togs ett första initiativ att reparera de mest akuta bristerna. [5] Genom fördämningar framför slussens båda portar avsåg man att göra ett försök att torrlägga fåran så mycket att man "medelst wadande" kunde laga de trasiga delarna i bottnen och täta de läckor som uppstått under slusströsklarna. Samtidigt ville man noggrant göra sig bekant med det åldriga byggnadsverkets konstruktion, så att man senare när man var stadd vid bättre kassa skulle kunna reparera det helt och hållet. Arbetet sattes i verket och stadsbyggmästaren Möller anlade två små hålldammar. Man spåntade på samma manér som ännu sker. Plankor och stockar slogs ned och springor och mellanrum tätades med lera, halm och gödsel, så att inte vatten skulle kunna tränga in. Man försökte sedan pumpa bort vattnet i själva slussen, men med dåligt resultat. Trots de vidtagna åtgärderna tog sig vattnet igenom överallt. I brist på lämpliga pumpar och uppfordringsverk fick man – eftersom man befann sig i maj månad och sjöfarten måste släppas igenom – forcera arbetet kraftigt. De stora hålen och kanalerna under trösklarna kunde som planerat täppas till och även plankorna i botten liksom slussportarnas falsar gick att reparera. Dessutom hann man laga slussporten på Saltsjösidan. Men i brist på material måste man därefter snabbt avsluta arbetet och således skjuta viktiga åtgärder på framtiden. Företaget som tilldrog sig allmänhetens stora intresse, kom att orsaka

betydande kostnader för staden, och många negativa omdömen tycks därför ha fällts om Möller och om det – som man tyckte – oplanerade och osystematiska arbetet.

Den 30 januari 1724 hade Kungl Maj:t hos överståthållaren befallt att Södersluss snarast skulle sättas i gott stånd och att man samtidigt skulle göra den tre till fyra fot djupare. Anledning härtill var behovet av transporter av tegel från Mälardalens tegelbruk till planerade befästningsverk utanför Stockholm. I sitt yttrande över denna befallning hade byggnings- och ämbetskollegiet konstaterat att slussen nu inte längre kunde repareras. Så långt hade förfallet nu gått. Stenarna var förvittrade, virket uppruttet och fyllningen mellan pålarna bortsköljd. Om rännan skulle fördjupas måste slussen därför byggas helt ny. Magistraten hade rådfrågat Christopher Polhem, som lovat att ställa sin erfarenhet till stadens förfogande. På grund av sin höga ålder och sina avtagande krafter kunde han dock icke påtaga sig ledningen för arbetet. I stället hade Adelcrantz utarbetat ett förslag, som förelades överheten för godkännande. På grund av brist på medel kom dock inget att ske under tre års tid och det gamla byggnadsverket förföll ytterligare. Adelcrantz hade upptagit kritiken mot reparationsförsöket 1722 ganska illa. Det framgår av det till det nyssnämnda förslaget fogade memorialet, som är en rekapitulation av vad som gjorts och ett försvar.[6] Adelcrantz var ju Möllers överordnade och hans önskan att bemöta kritiken var därför naturlig. Trots de höviska ordalagen lyser bitterheten fram. Men han ville dock inte direkt avvisa kritiken. "Jag wore åtlöije wärd, om jag tilltrodde mig så krafftiga skjäl att föreställa, som allas munnar kunde tillståppa, emedan de hwilcka antingen af afwund, eller egit påleri, andras wärck sökja att förklena, altid upleta något nytt at tadla på", heter det. Arbetet hade, menade han, varit värdefullt och pengarna inte bortkastade, trots att man inte hunnit med allt vad man borde. Det hade också haft det goda med sig att man fått en faktisk kunskap om såväl bottnens beskaffenhet som den gamla slussens konstruktion och brister, t ex att pålningen var för gles och att gruset under tidernas lopp spolats bort. Genom dessa viktiga iakttagelser kunde man nu göra upp tillförlitliga ritningar. Man hade därför egentligen inte någon större orsak att klaga över de trots allt ganska blygsamma kostnader som nedlagts, "hälst när man betäncker det andra så äfwentyrlige wärcks angripande, aldrig utan lärpenningar plägar aflöpa, hwilcket förfarenheten rätt så wäl utrikes, såsom uti Italien, Franckrike, Tyskland och besynnerligen i Hålland, hwarest sjelfwa Schlusbygnadens Skola är, som här hemma i riket esomofftast bewitnat . . .". Från Sverige kunde många exempel hämtas på detta t ex "Arboga Schlussarnas första anläggjande". Ett annat var den nyligen tillkomna dockan i Karlskrona. Han pekade också på andra komplicerade byggen, där kostnaden blivit hög, såsom olika slags uppfordringsverk i gruvor, vattenverk och manufakturer och fördämningar i strömmar. Enligt Adelcrantz mening borde slussbygget anförtros åt en person som helt och fullt kunde syssla med det. Stadens byggmästare kunde inte hinna med ett sådant vidlyftigt arbete vid sidan av sina andra uppgifter. Själv ville han inte åtaga sig det – byggningskollegiet och magistraten visste bäst hur överhopad med arbeten han var. Dessutom var det inte en arkitekts uppgift att i detalj övervaka ett sådant bygge; han skulle i första hand ha överinseende över arbetet. Och Adelcrantz citerar Vitruvius: "Dirigere opera quæ a cæteris perficiuntur artibus, det är, gilla eller ogilla de anstalter som sjelfwa wärckmästarne wilja sig företaga." Egentligen skulle han denna gång ha velat undandra sig detta arbete helt och hållet, eftersom han lärt av erfarenheter

hur äventyrligt ett sådant arbete var, utsatt för ständig granskning av allmänheten, antingen det lyckades eller misslyckades. Trots allt var han dock villig att ställa upp igen, detta inte minst med tanke på att åtskilliga personer efter vad han visste trodde sig kunna klara av uppgiften, trots att de varken hade studerat vattenbyggnadskonsten i teorin eller visat några praktiska prov på sina färdigheter, utan blott kommit med "tal och pratande", detta i motsats till honom själv och Möller, vilka båda "utom lands åtskillige sådana wärck endels med egna ögon fått igenom fara och afmäta, endels och af hwarjehanda beskrifningar och teckningar därutinnan såsom en ansenlig till Architecturen eller Byggningskånsten hörande del kunnat winna någon Kundskap". Ävenom Adelcrantz inte ville åtaga sig arbetet i detalj, ville han dock komma med ett förslag på hur arbetet skulle genomföras antingen det skulle anförtros stadsbyggmästaren eller någon annan. Det skulle för övrigt högeligen fägna honom, "om någon annan ett säkrare, lättare och mindre kåstsamt maner kan upwisa, emedan såsom för en hwilcken til Kånster och wettenskaper fattat lust, ingenting kan eller bör wara förnöijeligare, än att få lära, hwad han till förene icke wetat". Den bittra bitonen är inte att ta miste på. Enligt Adelcrantz kalkyler skulle hela arbetet inklusive en särskild engagerad "conducteur" belöpa sig till 32.741 dsmt. En viss besparing skulle man kunna göra genom att ta tillvara gammalt, ännu brukbart virke och tegel. Om överståthållaren och magistraten inte ville godta förslaget eller fann det för dyrt, utbad han sig dock att få stänga slussen så snart Mälaren lagt sig för att undersöka om man utan att dämma skulle kunna laga den tills vidare, intill dess man skaffat fram erforderliga medel och material.

Carlberg uppträder på scenen

I slutet av året tog ärendet en ny vändning. Fortifikationskaptenen och stadsingenjören i Göteborg, Johan Eberhard Carlberg, hade till magistraten överlämnat ett förslag – daterat den 22 december 1726 – till en genomgripande reparation av den förfallna Södersluss: "Oförgripeligit Betänkiande och Förslag, huruledes den uti följljande desseins projecterade Slussbygnad bör anläggias och utföras."[7] Det är mycket troligt att Carlbergs frejdiga initiativ väckte förvåning inom kollegiet, även om man knappast kan ha varit ovetande om hans planer och intresse för slussproblemet i huvudstaden. Ja, dess expert Adelcrantz var mer än förvånad. Hans reaktion blev sur. Vid ett sammanträde den 26 januari måste han påminna kollegiet om att han själv redan 1724 författat ett liknande förslag, vilket inte blott godkänts av överståthållaren och magistraten i november nyssnämnda år utan även i sittande råd undfått Kungl Maj:ts approbation.[8] Han påminde om att företagets genomförande vid den tiden hade hindrats av ekonomiska skäl; han ifrågasatte om den ekonomiska situationen nu blivit bättre. Slussens tillstånd hade redan då varit så dåligt att "wattnet med tämmelig force begynte skiära sig in under Trösklarne". Eftersom ingenting gjorts på tre år hade "ädel och högachtad Hr Capitain Carlberg, utan tvifwel af erhållit rychte, det til et sådant wärcks anläggande och drifwande, inga skickelige personer häruppe wid Stockholm finnas skulle" gjort sitt förslag. Någon uppfattning om Carlbergs "wackra teckningar" ville han inte uttrycka: han ansåg sig partisk. Om han uttryckte sitt gillande rätt och slätt skulle han ju därmed kassera sina egna ritningar och således stämpla "sig sielf til Stadsens byggnaders förestående oskickelig". Anmärkte han å andra sidan på Carlbergs ritningar så, "torde det intet annorledes uttydas, än at Hr Borgmästaren medelst hans wärcks tadlande, wille uphöija sitt egit, och således hans wälmente anbud emotstå och förhindra". Överståthållaren och magistraten borde emellertid enligt Adelcrantz ta ställning till båda projekten. Om det fanns erforderliga ekonomiska

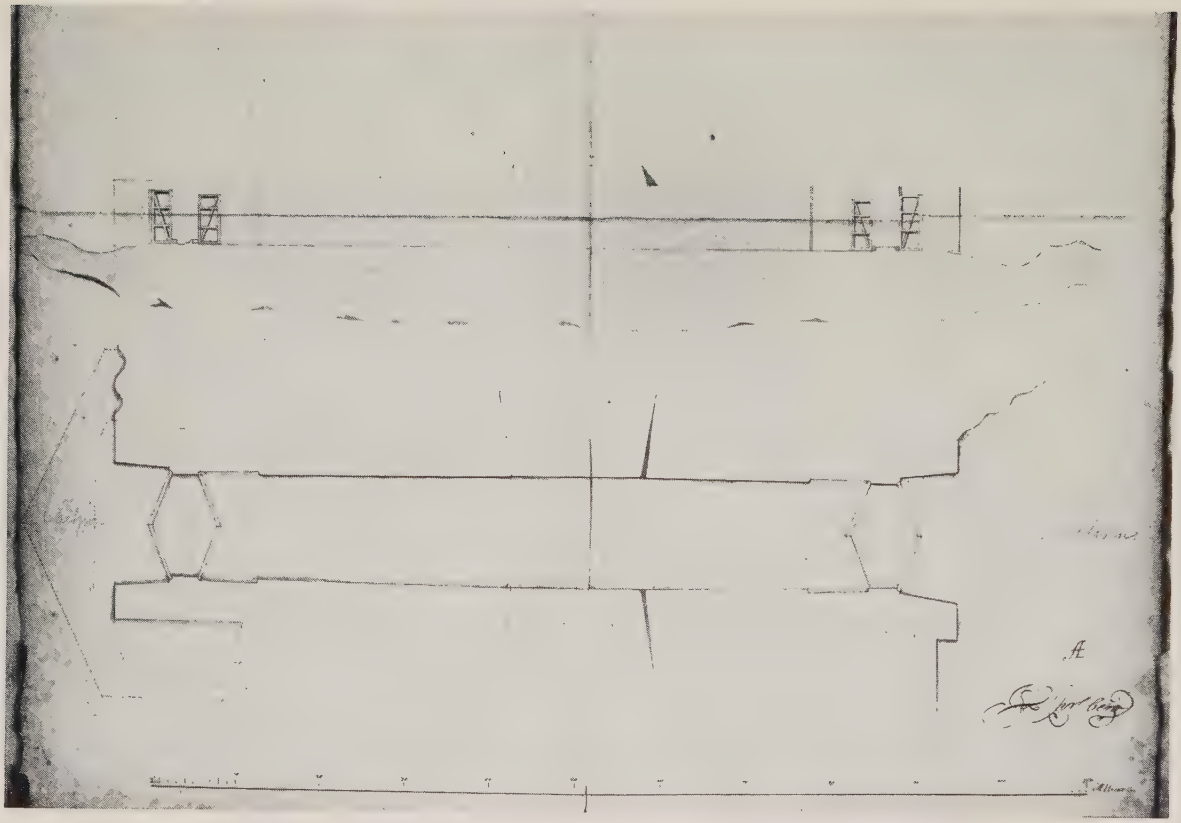

Gamla Södersluss enligt uppmätning av Carlberg 1726. RS 153:17

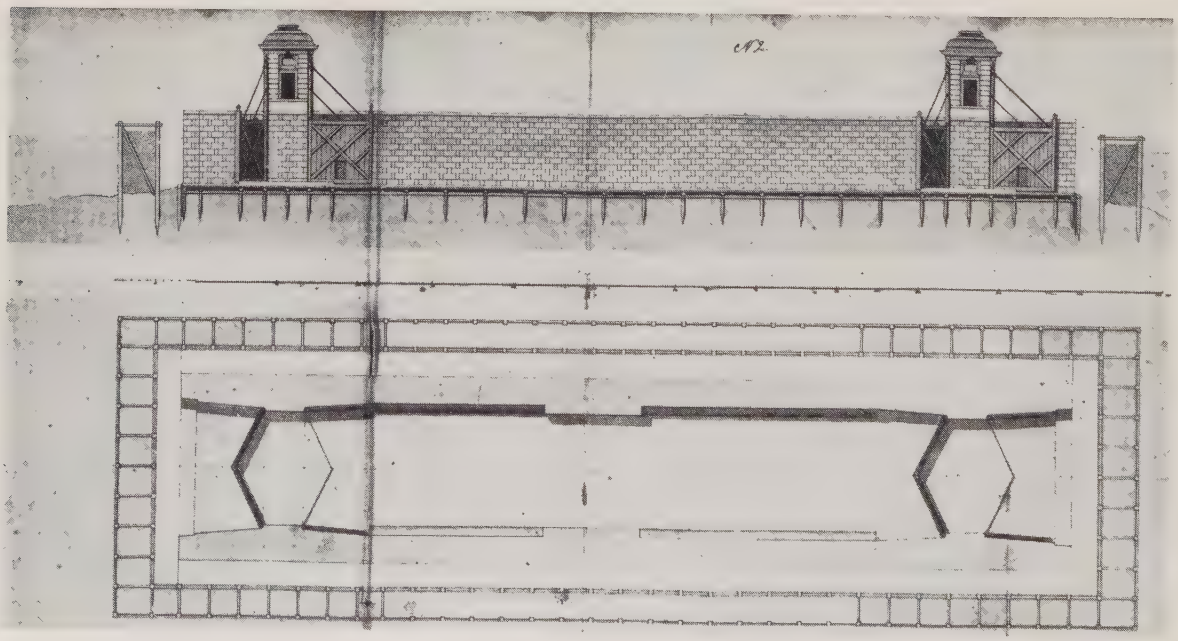

resurser, så borde man inte tveka en timme utan omedelbart sätta igång, vilken ritning man än tänkte använda. Men alla var underkunniga om stadens penningknipa. Det enda man kunde göra var att konstatera att "en så capabel man är tilfinnandes, åt hwilken detta wärckets utförande i alt fall kunde anförtros". Adelcrantz fick medhåll av rådmännen Hans Dassau och Israel Jöransson, som menade att förslagen måste återsändas till magistraten, eftersom Adelcrantz ritningar ju redan var godkända till utförande.

Carlbergs uppträdande på arenan hade emellertid där väckt uppseende. Det fanns alltså inom landet ytterligare en kompetent person vid sidan av Adelcrantz, vars förmåga staden skulle kunna utnyttja. Man beslöt att kalla till överläggningar i frågan. Till sammanträdet kallades också den nya planens upphovsman, kapten Carlberg. Mot bakgrund av utvecklingen vid riksdagen är det påtagliga intresse som man nu visade för Carlbergs slussprojekt från olika håll förklarlig. Av politiska skäl höll Adelcrantz' ställning på att försvagas. Liksom sin läromästare – den gamle Tessin – hade han fått avundsmän och fiender, som inte ville låta honom fortsätta som stadsarkitekt och borgmästare i en person.

Den 10 februari tog magistraten upp slussfrågan till behandling. Sammankomsten ägde rum i rådstugusalen i det gamla rådhuskvarteret på Stortorget. Vi kan i detalj följa sammankomsten tack vare det omsorgsfullt förda protokollet.[9] Sedan överståthållaren gjort sin entré vidtog förhandlingarna. Carlbergs ritningar breddes ut och demonstrerades av Adelcrantz, som också fick tillfälle att redogöra för sitt eget tidigare förslag. Han omtalade, att kostnaderna att realisera detta kunde beräknas till ca 30.000 dsmt, en ansenlig summa med tanke på att stadens anslag i allt uppgick till 18.000 dsmt. Som Adelcrantz såg det, var båda förslagen likvärdiga. Men han hade dock åtskilligt att anföra om Carlbergs projekt, som han också ingående kommenterade, varvid han läste ett i förväg nedskrivet memorial i frågan. Han betygade avslutningsvis sin aktning för Carlbergs kunskaper, men underlät inte att samtidigt göra ett harmset uttalande. Han tvivlade inte på att denne "uti wattubygnader förwärfwat sig en fullkomlig kundskap och practique" men "beklagar allenast, at han nu will tränga sig in uti min syssla, som mig tillförne warit anbefalt, hwarigenom iag uti det släta omdöme faller, som skulle iag slickt arbete icke förstå, at behörigen i wärcket ställa, ey heller någon Byggmästare här uppe i Stockholm finnes, som ett dylikt arbete torde under händer taga". Adelcrantz reaktion var naturlig och mänsklig: han kände sig illa behandlad. Men han hade ju faktiskt själv föreslagit att arbetet skulle anförtros en annan person. Hans beteende var onekligen något motsägelsefyllt.

För överståthållaren, greve Gustaf Adam Taube, var huvudfrågan inte vilket av de båda förslagen som eventuellt skulle ges företräde, utan varifrån pengarna skulle tas. Justititeborgmästaren Jacob Bunge framhöll som sin åsikt, att reparationen, som ju anbefallts av Kungl Maj:t, inte skulle kunna genomföras med mindre än att rikets ständer beviljade erforderliga anslag. Han påminde också om att magistraten vänt sig till rikets ständer under den pågående riksdagen för att få hjälp med att lösa stadens finansiella problem. Adelcrantz ansåg att man kunde börja med att anskaffa material, "man kunde giöra en begynnelse med något och sedan continuera effter handen". Slussens dåliga kondition var ett gammalt problem, något som rådman Elias Torpadius också påpekade. Kommerserådet Christopher Polhem hade tyvärr inte velat ta sig an saken, trots att han fått en direkt förfrågan från magistraten. Ett förslag från aktuarien Thun hade inte kunnat godkännas. En annan intresserad,

konsul Anders Bachmansson, hade magistraten måst avvisa, eftersom han begärt pengar i förskott. Men man kunde nu inte längre skjuta upp arbetet. Carlberg var en faktor att räkna med, menade Torpadius. Det var en kompetent person, "hwilken ey allenast skal anlagt slike wärck ikring Giötheborg, utan ock i synnerhet skal förstå, hwad en wärkmästare härwid tillkommer". Det sistnämnda var inte det minst viktiga. Staden var utan tvivel i behov av en skicklig tekniker och arbetsledare. Enligt greve Taube borde Carlbergs ritningar underställas Kungl Maj:t när man fick penningmedel. Men till dess måste man se till att den gamla slussen fungerade nödtorftigt. Han påminde om att han anmärkt på att man använde stadens byggnadsmedel endast för reparationer. Byggde man i större utsträckning nytt, skulle man så småningom spara, genom att allt därvid blev hållbarare. Som ett typiskt exempel på detta missförhållande framhöll han Liljeholmsbron, "hwilken wähl i fiohl blifwit reparerad, men skal icke des mindre nu igen wara helt bofällig". Bron var ju helt nödvändig inte minst för allmogen. Man borde för övrigt vid riksdagen utverka att få en taxa för dem "som fara öfwer henne". Det var fel att staden ensam skulle underhålla en så dyr bro.

Rådman Joel Brehmer återvände till det egentliga ämnet och framhöll att man inte kunde fastställa någon ritning till slussen förrän riksens ständer hade behagat "resolvera öfwer det af Magistraten begärt understöd till bygningshielp för Staden". Rådman Johan Wång ansåg för sin del, att magistraten och greve Taube först borde säga sin mening, innan man underställde Kungl Maj:t ritningarna. Taube förklarade sig villig att säga sin mening, under förutsättning att magistraten först avgav ett yttrande. Han sade att han "icke så egenteligen förstår sig på Slussbygnaden, hälst man icke kan weta hwad svårigheter torde yppas i wattugången, i betracktande däraf, at Hr Rådman Torpadius påmint, at watnet effter berättelse skal på åthskillige ställen skurit nya håhl och sig uti Slussen inträngt". Diskussionen om Carlbergs ritningar föranledde nu Adelcrantz att yttra, att han förbehöll sig rätten att också själv få sända in sina ritningar till konungen för avgörande. Att han kände sig sårad är tydligt. Den allmänna meningen i församlingen var dock att Carlberg borde få uppdraget. Taube undrade om Carlberg kunde tänkas vara entreprenör för bygget. I så fall måste "det exprese förbehållas" att vad som tillkom utöver hans förslag skulle betalas av honom själv. Carlberg borde enligt överståthållaren inte få hela entreprenadsumman på en gång utan i terminer allt eftersom han avancerade med arbetet. Entreprenad var det lämpliga förfaringssättet, "hwilket jämwäl skal wara brukeligit i Franckrike med alla bygnader, de där äro af nogon conseqvence".

Till sist inkallades kapten Carlberg, som dittills fått vänta utanför. På justitieborgmästar Bunges fråga om han hade något att tillfoga utöver vad som fanns upptaget i hans projekt svarade han, att han inte så noga hade kunnat utsätta priset på materialet. Han var ju inte hemmastadd på orten. Han sade sig dock vilja ta arbetet på entreprenad och stå för allt ansvar "såsom fallande af sig sielf, om han skulle komma at entreprenera". Det var ett djärvt svar med tanke på hur tekniskt komplicerat detta arbete egentligen var. Överståthållaren frågade om han verkligen var medveten om vilka risker han tog som entreprenör. Men Carlberg ansåg sig vara van vid detta förfaringssätt. Sedan han avlägsnat sig förklarade Taube, att han överlät åt magistraten att avgöra vilket projekt man borde välja. Adelcrantz tycks nu ha resignerat. Han överlät gärna hela slussarbetet åt Carlberg. Som byggningsborgmästare borde han dock rimligtvis ha överinseendet över arbetet.

Carlbergs utnämning
Hans bakgrund

Sammanträdet den 10 februari måste för Adelcrantz ha känts som en svår motgång. För Carlberg var förhållandet däremot naturligtvis det motsatta. Hans projekt hade inte lagts åt sidan med ett "tack för visat intresse". Tvärtom hade magistraten med påfallande välvilja upptagit det till behandling, och därvid fört ett resonemang – visserligen teoretiskt – om hur man skulle kunna sätta det i verket. Adelcrantz hade, ehuru sårad, inte ansett det vara lönt att driva sin egen sak vidare. Hans resignation var förståelig. Det var nu bara en tidsfråga, hur länge han skulle få ha kvar stadsarkitektposten. I själva verket berodde detta på om någon lämplig person skulle dyka upp. Riksdagen hade redan beslutat att de två befattningarna inte längre skulle få innehas av samma person. Att Carlberg skulle ha goda möjligheter att få posten, måste denne ha insett på ett tidigt stadium. Den politiska situationen var självfallet inte obekant för honom. Samma månad avlät han också en mångordig skrivelse till Hans Maj:t, vari han i djupaste underdånighet utbad sig nåden att få komma i åtanke som ny stadsarkitekt i Stockholm.[10] Carlberg anförde en mängd skäl som kunde tänkas tala för hans kandidatur. Han hade sålunda allt ifrån sin ungdom all sin tid "anlagt uppå sådana wettenskaper som höra til fortificationen, mecaniquen samt civil Architecturen". Sedan tjugosju år tillbaka hade han varit i fortifikationens tjänst som officer och därvid först "en rund tijd brukad wid Eders Kongl. Maj:ts Fästningsbyggnad i Götheborg och de därom liggande wärcken". År 1714 hade han på Karl XII:s befallning blivit förordnad till arkitekt och ingenjör "wijd den då ärnade nya Stads anläggningen fram för Götheborg, så wäl som wijd sjelfwa staden". Han hade fått kaptens avsked 1721. Efter den tiden hade han icke haft tillfälle "at nogsamt kunna anwända den Erfarenhet, som jag uti Civil Architecturen och Mecaniquen sökt mig förwärfwa", hette det i hans skrivelse. Trots den inaktivitet som han av olika omständigheter försattes i, hoppades han att hans förmän i Göteborg skulle vara villiga att intyga att han efter yttersta förmåga sökt att fullgöra vad "Eders Kongl Maj:ts tienst, det allmänna bästa och Stadsens nytta, af min underdånigste pligt ärfordrar, så wäl uti desseiner och Förslagers förfärdigande, som äljest uti de stycken som til Byggnings=wäsendet och Wärkmästarskapet höra". Under sin tillfälliga vistelse i Stockholm hade han kommit i "ährfarenhet, at denne Stads Architect=beställningen redan wijd förleden Rijksdag genom Eders Kongl Maj:ts allernådigste förordning om 2^{ne} tjänsters förrättande kommit at blifwa ledig, men igenom Eders Kongl Maj:ts allernådigste senare resolution upå

Byggnings borgmästaren AdlerCrantz blifwit prolongerad, til dess sig någon infunne, hwilken kunde äga skicklighet den samma av Eders Kongl Maj:ts nåd att ärhålla". Eftersom ingen annan ännu ansökt om tjänsten, dristade han sig nu att anmäla sitt intresse.

I sin ansökan lämnade Carlberg ytterligare några korta biografiska notiser om sig själv. Det kan nu vara på sin plats att låta honom komma till tals med några kompletterande upplysningar hämtade från ett av de många mer eller mindre underdåniga memorial, som han under sitt långa liv kom att inge till höga överheten. I en redogörelse tillkommen den 20 november 1761 skildrar Carlberg hur han, sedan han fullbordat sina studier år 1700, deltagit i Marstrands fästnings byggande och därefter emottagit "et då under bygnad warande swårt Fästnings arbete på fästningen Nya Elfsborg, hwilket arbete som Conducteur och Hufwudman för hela bygnaden" han handhaft fram till år 1703. "År 1703", berättar han vidare, "blef iag antagen wid et wärfwadt Regemente, då kalladt Konung Carl den Tolftes lif Regemente til fot [Närkes och Värmlands tremänningsregemente], derest iag tiente för Lieutenant til år 1710, under hwilken tid iag bruktes både wid Garnisonen uti Götheborg, Marstrand, Bohus, och omsider uti Wissmar, jemväl ock brukad blef derstädes wid Fästnings byggnadens bedrifwande." Carlberg berättar hur han år 1710 blivit utnämnd till löjtnant på fortifikationsstaten i Göteborg och hur han där "förestod ett widlyftigt och stort fästnings arbete". 1716 blev han sedan han samma år "förut på Fältstaten wid Fortification i Norgie förrättadt Majors beställning för Salig Majoren Törnbom i dess siukliga tilstånd" av "högst Salig Hans Kongl Majt Konung Carl den Tolfte genom dåwarande General Gouverneuren grefwe Mörner förordnad, jemte min beställning wid Fortificationen at föra Directionen som Architect och Ingenieur wid all stadens byggnad i Götheborg". Inte utan stolthet meddelar han, att han under sin tid i Göteborg varit med om "twenne Canonader af danske Ammiralen Tördenschöld", och att han på grund av de övriga officerarnas sjukdom därvid ensam fått föra kommando över hela garnisonen.[11]

Familjen

Carlberg var göteborgare, men till sitt ursprung värmlänning. Han tillhörde en mycket ansedd och i Västsverige vitt förgrenad släkt med många begåvade medlemmar. Han var född den 24 februari 1683 och alltså bara aderton år då han började sin arkitektbana, till en början som volontär vid fortifikationen. Hans fader var ingen mindre än stadens biskop Johan Johansson Carlberg. Vid Johan Eberhards födelse var denne sedan fyra år tillbaka domprost. Till biskop utnämndes han 1689.

Johan Carlberg var född 1638 som äldste son till den driftige brukspatronen och borgmästaren i Karlstad Johan Börgesson och Christina Olofsdotter Spaak, därav släktnamnet Carlberg. Denne Johan Börgesson intar en betydande plats i Värmlands bergshistoria som grundare av Sunnemohyttan, Munkfors, Rottneros och Ransäter. Man kan på goda grunder anta, att det var under Johan Börgessons tid som Ransäters herrgård tillkom. Här blev för övrigt på 1680-talet brukspatron Christopher Geijer delägare, och mellan dessa båda värmlandssläkter kom därigenom en alldeles särskild intressegemenskap att utvecklas, vilken i flera fall beseglades genom giftermål.

Johan Carlberg studerade under fjorton års tid i Tyskland och avlade magistergraden både i Leipzig och Giessen. Han sägs ha varit en orädd men tillbakadragen man med "milt skaplynne". Som stiftschef var han enligt vissa källor mindre framgångsrik, då administration inte tycks ha tillhört hans starka sida, detta i motsats till sonen Johan Eberhard, som hyste en särskild förkärlek för denna form av verksamhet.

Drottning Ulrika Eleonora d ä uppskattade Johan Carlberg och utnämnde honom till överhovpredikant 1687. Denne som då var domprost, sökte slippa från upphöjelsen och säges därvid ha yttrat: "Johannes tjänar icke mycket väl att predika på kungligt hov." Varpå

drottningen fyndigt lär ha replikerat: "Jo, mycket väl, ty här är varken Herodes eller Herodias." I sina predikningar skall Johan Carlberg trots sin tillbakadragna läggning inte ha dragit sig för att behandla kontroversiella ämnen. När han en gång berörde de hårda reduktionsbesluten skall Karl XI ha reagerat med orden: "Ni predikar uppror i mina undersåtars hjärtan." Domprost Carlberg svarade då: "Vare sådant långt ifrån mig, min avsikt har blott varit att predika uppror i Eders Majestäts hjärta." Som den sant kristlige konung Karl XI var, skall han med ödmjukhet ha tagit denna onekligen djärva replik till hjärtat. – Johan Carlbergs två år yngre broder Birger skaffade emellertid släkten ett mindre fördelaktigt rykte och drabbades själv av ett mycket tragiskt öde genom den skandalprocess som han som kyrkoherde i Ölmehärad anställde mot en nära anhörig, fru Sigrid Flygge, som anklagades för att efter sin mans död ha fött ett undanstucket barn. Eftersom anklagelsen inte kunde bevisas dömdes han från ära och liv men benådades mot 2.000 dsmt i böter. Den olycklige mannen vistades fram till sin död i domprostens hem. Denne lyckades slutligen få honom fri från de stora böterna och även utverka en kyrkoherdebefattning åt honom i Göteborgs stift, vilken han dock aldrig hann tillträda. Han dog samma år som Johan Eberhard föddes. Under intryck av de vedervärdigheter som drabbade honom skrev Birger Carlberg en gripande psalm (nr 368 i den svenska psalmboken).[1]

Johan Carlbergs hustru hette Elisabeth Stroh eller Strohin. Hon var tyska och dotter till en artillerimajor i Hessen-Darmstadt, Johan Eberhard Strohin. Vigseln hade ägt rum i Cristinae kyrka i Göteborg strax efter det att Johan Carlberg utnämnts till stadens domprost. Det var alltså morfaderns förnamn som Johan Eberhard Carlberg bar. Hans tilltalsnamn var sannolikt Eberhard eller Jan Eberhard. – Modern Elisabeth Strohin födde fjorton barn. Av dessa överlevde fem söner och en dotter barnåren. Den äldste, Johan, blev pastor i Marstrand. Johan Eberhard var det andra barnet i syskonskaran. Därefter kom Birger, som blev fänrik, Bengt Wilhelm, Gerhard och slutligen Christina, som gifte sig med den tyske pastorn Markgraff. Av syskonen kom Bengt Wilhelm, född 1696, att nå längst. Liksom Johan Eberhard var han en tekniskt begåvad man. Efter en hedrande tjänstgöring som fortifikationsofficer blev han 1727 utnämnd till stadsarkitekt i hemstaden, samma år som brodern kom till huvudstaden. I Göteborgs byggnadshistoria kom Bengt Wilhelm – och sedermera också hans son Carl Wilhelm – att spela en betydelsefull roll, som dock här inte närmare skall beröras. Av helt andra skäl har Bengt Wilhelm Carlberg dessutom blivit känd, nämligen för sin ryktbara berättelse om hur Karl XII:s lik efter skottet vid Fredrikshald inkognito och under hans befäl fördes ur approcherna till högkvarteret Tistedalen.[2] – Som biskopssöner och ofrälse officerare i Karl XII:s armé var bröderna Carlberg typiska representanter för den nya borgerliga överklass – ofrälse ståndspersoner – som vid denna tid började göra sig allt mer gällande i det svenska samhället.

Bakom Johan Eberhard Carlbergs ansökan att bli stadsarkitekt i Stockholm låg troligen i första hand en helt respektabel ärelystnad. Han ville göra sig nyttig för sitt land även sedan freden inträtt, och han ansåg med full rätt att möjligheterna för honom att göra sig gällande inom det område han behärskade var större i huvudstaden än i den då ännu i storlek ganska blygsamma västsvenska provinsstaden.

Den 8 mars 1727 upplästes ett brev från överståthållaren, greve Taube, vari denne underrättade magistraten om att Carlberg hade vänt sig till Kungl Maj:t med en begäran "at til denne Stads Architectbeställningen blifwa förhulpen".[3] Överståthållaren önskade nu ett snabbt besked i frågan.

Göran Adelcrantz var som framgått inte omedelbart beredd att utan vidare frånträda den befattning, vartill han på Tessins förord utnämnts av Karl XII. När han hade kommit i "erfarenhet hurusom hos Kongl. Maj:t fortifikationscapitain Hr Johan Eberhard Carlberg" ansökt om att bli stadsarkitekt, hade han skrivit till magistraten och överståthållaren och bett dem verka för hans sak hos rikets ständer, nämligen att han skulle få behålla sin tjänst åtminstone till nästa riksdag. Detta var den innebörd som Adelcrantz för sin del hade funnit i prolongeringsbeslutet. Carlberg hade emellertid uppträtt i slutet av den nu pågående riksdagen, vilket tycktes innebära att han redan nu måste avgå från sin dubbla post. Men enligt

Adelcrantz var ju Carlberg alls icke tjänstelös utan fast anställd i Göteborg. Hur skicklig han än kunde vara, så hade han enligt Adelcrantz tagit ett steg som stred emot ordningen i det han vänt sig direkt till Kungl Maj:t. Han borde ha ställt sin ansökan till magistraten. Adelcrantz anhöll därför att denna inte skulle besluta något förrän riksdagen tagit ställning till en skrivelse i saken som han avsänt. Avslog man hans begäran kunde magistraten givetvis föreslå en lämplig kandidat "och torde hända at flere angåfwo sig som hade större fermitet i sådana stycken". Adelcrantz hade för att nu använda hans egna ord "i 48 åhr warit wid Architecten som ej Carlberg torde kunna wisa". Han borde därför också rimligtvis vara betydligt mera kompetent – ett påpekande som nog egentligen ingen kunde bestrida.[3a]

Magistraten som behandlade frågan den 15 mars, ställdes nu inför den grannlaga uppgiften att ta ställning både till Carlbergs ansökan och Adelcrantz' reaktion på denna. Att han enligt överhetens uppfattning borde frånträda sin stadsarkitektpost var man helt visst på det klara med, men man ville ändå med hänsyn till hans förtjänster fälla goda ord för hans sak. Den 11 april svarade man med ett utlåtande över Carlbergs ansökan.[4] Utan tvivel hade man fått lägga pannan i djupa veck för att åstadkomma ett svar, som både tillfredsställde överheten och samtidigt så lite som möjligt sårade Adelcrantz. Inledningsvis meddelade man därvid att en supplik kunde väntas till riksens ständer från Adelcrantz, vari denne skulle komma att begära att få behålla båda befattningarna, något som magistraten naturligtvis ej kunde tillstyrka. Men man framhöll vältaligt Adelcrantz' många förtjänster, hans resor till avlägsna utrikes orter och hans kunskaper i de ämnen som hörde till mekaniken och civilarkitekturen och hans oförtrutna flit. Detta, menade man, var för staden ett skäl att även i fortsättningen räkna med hans tjänster. Emellertid hade man ju nu, när man begärt en förhöjning av stadens byggningsmedel, kanske möjlighet att utöka byggnadsverksamheten. En särskild stadsarkitektpost blev då nödvändig. Ja, den ökade byggnadsverksamheten skulle bli så betungande för Adelcrantz, att han inte skulle få tid att sköta båda befattningarna. I Carlberg hade man nu funnit den rätte mannen. Han hade förvärvat erfarenhet i "Architectura civilis" och erhållit goda vitsord för sin verksamhet i Göteborg. Carlberg hade dessutom "under dess wistande här i orten åtskilliga Chartor och tekningar angående Södersluss förfärdigat och upwist . . . så att han nogsamt lär äga den wetenskap, som til Architects-sysslan ärfordras", hette det vidare. Med hänsyftning på den känsliga situationen med Adelcrantz som byggnadsborgmästare och Carlberg som stadsarkitekt, förklarade magistraten det vara klokt att till undvikande av "Oordning och Jalousie" låta Carlberg klart förstå, att han måste låta sig nöja med de förmåner som var förenade med arkitektsysslan. Han skulle inte räkna med att gå i rang före stadens rådmän, något som hans kaptenstitel egentligen gav honom rätt till. Till en början hade han i det avseendet hävdat sin position och framhållit, att ingen gjort honom rangen stridig under hans tio år som arkitekt i Göteborg och att det skulle kännas "swårt och föragtligt" för honom att avsäga sig titeln. Men besvär på denna punkt behövde man dock ej befara, eftersom Carlberg inför protokollet sedermera förklarat, att han "hwarken uti Ämbetets förrättningar eller private Sammankomster" ville "praetendera rangen före herrar Rådmän", ett löfte som Carlberg senare under sin bana kanske var böjd att vilja glömma. Kaptenstiteln behöll han dock allt framgent.

Två dagar senare avgav Taube sitt utlåtande. På samma grunder som magistra-

ten tillstyrkte han en uppdelning av tjänsterna. Han föreslog därför, att Carlberg skulle utnämnas. Även Taube tog upp rangfrågan. Eftersom befattningen var underordnad byggningsborgmästaren och byggningskollegiet "så kommer Capitain Carlberg hwad dess eliest hafwande rang angår at ej af densamma i anseende til den som honom å embets wägnar hafwer at befalla sig annorledes att betiena än han sig inför Rådstuguprotokollet derom uthlåtit", hette det. Den 27 april avgjordes ärendet i rådet. Carlberg fick den kungliga fullmakten "på Architectbeställningen här wid Stockholms stad".[5]

Den 3 maj 1727 började han officiellt sin långa tjänst som stadens arkitekt. Vid magistratens sammanträde denna dag företedde han den kungliga fullmakten av den 27 april, vilken upplästes. Det befanns emellertid, att han inte kunde avlägga den brukliga ämbetseden. Något edsformulär fanns nämligen icke uppsatt för stadsarkitekten. Byggningskollegium fick därför i uppgift att snabbt utarbeta ett lämpligt sådant.[6]

För Carlberg återstod nu inget annat än att för gott ta avsked av sin gamla stad. Hos Stockholms magistrat anhöll han därför den 6 maj "om några weckors permission at få resa neder til Giötheborg och lefwerera ifrån sig hwad han som Stads Architect, därsammastädes hafft om händer, som ock wid samma tillfälle kunna draga försorg om des families transporterande hijt up". Denna rimliga begäran bifölls givetvis. I början av juni hade han bosatt sig i Stockholm för gott, tillsammans med sin hustru Brita Tingvall och en stora barnaskara.[7]

KAPITEL IV

Carlbergs utbildning och verksamhet i Göteborg

Johan Eberhard Carlberg hade börjat sin egentliga arkitektbana som stads- och fästningsbyggare i Göteborg och då i egenskap av löjtnant i fortifikationen. De mycket gedigna tekniska kunskaper som han senare i livet ofta visade prov på och som var hans styrka som arkitekt torde han ha skaffat sig där under åren 1709 till 1716. Som chef och läromästare hade han Erik Dahlbergs lärjunge, generalkvartermästaren Paul Ludvig Landsberg, adlad Leijonsparre. Landsberg var son till en snickarmästare i Stockholm och enligt sin lärare en mycket kompetent person. "Ritar över all måttan väl och är en capabel man, av vilken Hans Maj:t framdeles haver en god Generalkvartermästare", löd hans omdöme. Den Dahlbergska skolningen är också ett omisskänligt drag hos Carlberg och att den förmedlats av Landsberg, är ett mycket naturligt antagande. En jämförelse mellan Dahlbergs ritningar, t ex dem för Jönköping, och Carlbergs tidigare alster är härvidlag ytterst avslöjande. Det stilideal som han i ungdomen fått sig inpräntat blev han trogen hela livet. Erik Dahlbergs barockklassicism var alltså den grund som Carlberg kom att bygga sin arkitektgärning på. Regularitet, symmetri och korrekta proportioner kom därför att för Carlberg bli liktydigt med arkitektur. För yttre dekorationer kände han sig främmande, så vida de inte markerade byggnadens sociala funktion. Den eftersträvade artikuleringen av fasaderna åstadkom han i allmänhet genom listverk och rusticering i det putsade murverket.

De militära erfarenheterna i ungdomsåren kom givetvis att prägla Carlberg. Under hela sin långa arkitektbana var och förblev han militär, trots att han på ett tidigt stadium i sitt liv hade övergivit krigaryrket. Varje uppdrag blev en militär uppgift på gott och ont. Genom sin drift att organisera och systematisera kom han därför i sina bästa stunder att bringa välbehövlig ordning och reda i förvaltningen. Men denna hans böjelse förde honom inte sällan vilse och ledde till överdriven byråkrati i form av ändlösa traktater och memorialer, som redan samtiden fann tröttande. Detta drag var ett hot mot hans konstnärliga begåvning, som inte ens hans järnflit kunde avvärja.

Det var 1716 som Karl XII hade utfärdat nya privilegier för Göteborg. Däri ingick också en kunglig donation av Gamla Varvet och de s k Ladugårdsägorna, där tomter skulle utdelas för att bebyggas med minst två våningar höga hus. Generalguvernören Carl Gustaf Mörner gav Carlberg i uppdrag att upprätta förslag till en plan för den nya stadsdelen – hans första egentliga arkitektuppdrag.

Typiskt nog började han med att göra en översiktskarta över det nya området. Karteringskonsten hade under det stora kriget blivit ett nödvändigt militärt hjälpmedel, som framgångsrikt utnyttjades av de svenska vapnen. Att kartor även behövdes i fredliga värv förstod Carlberg bättre än de flesta. Hans intresse för kartering och hans klara uppfattning om nödvändigheten av goda kart- och ritningsunderlag är militära arv, som han framgångsrikt kom att förvalta och utnyttja i sitt civila värv. Hans flit på detta område var närmast otrolig och kom också att lända hans uppdragsgivare till verklig nytta. – I december 1716 arbetade han på en stor översiktskarta över det aktuella området. Han biträddes av den yngre brodern Bengt Wilhelm. Resultatet blev en stor situationskarta med beteckningen "Från gla Slåttet til Printz Carls Port A:o 1716 i December". "Den blef med mycken flit afmätt 1716 av Johan Eberhard Carlberg, hwarvid iag fast ständigt war honom til hjelp och biträde", skrev brodern och sedermera stadsarkitekten i Göteborg många år efteråt (1775). Kartan följdes av flera projekt till den nya stadsdelens framtida utformning. I maj 1717 hade Carlberg på eget bevåg överlämnat ett memorial till generalguvernören Mörner av innehåll att en ingenjör vore nödvändig för staden om "alt måtte skickeligen tilgå" vad rörde "bygnaders regulerande och zirat". Mörner vidarebefordrade hans skrivelse till stadens magistrat, där den upplästes den 1 juni. Carlberg erbjöd sig att som stadsingenjör gå magistraten till handa utan någon ekonomisk ersättning, ett erbjudande som generalguvernören uppmanade stadens råd att acceptera. Samtidigt ifrågasatte han om inte en instruktion borde utarbetas för en sådan tjänst.

Det var alltså fråga om ett initiativ från Carlberg själv, även om han av allt att döma tillförsäkrat sig stöd från Mörner; ett rättframt påpekande att det i honom fanns att tillgå en kompetent person, till på köpet en stadens son, och att hans kunskaper borde utnyttjas. Hans handlingssätt är ganska betecknande för den självmedvetenhet som han visade gentemot omvärlden – om än alltid i höviska former. Den 14 september antog magistraten i Göteborg det generösa erbjudandet, dock först sedan man förvissat sig om att han inte skulle komma att belasta stadens stat. Magistraten "stannade i det slut at en sådan friwillig och plausibel erbjudelse icke bör afslås; helst emedan herr Carlberg sielf förklarat sig derigenom icke wara sinnad at grawera staden . . .", hette det.

Genom detta beslut blev han alltså Göteborgs förste stadsarkitekt, om än med titeln stadsingenjör. Stockholm hade redan 1636 fått sin ingenjör och i Tessin d ä sin förste stadsarkitekt. Men i landsorten var Carlberg den förste med denna befattning.

Beslutet att vända sig till magistraten hade förmodligen mognat under hans arbete med den nya stadsdelen: han hade insett att det verkligen fanns ett behov av en enhetlig ledning. I februari 1721 lämnade han definitivt den militära banan med kaptens avsked. Den titeln kom han sedermera alltid att bära. Han hade kunnat ta detta steg sedan hans kollega, stadsbyggmästaren Feigel, av åldersskäl beslutat sig för att träda tillbaka till förmån för honom. Redan genom sin instruktion var Carlberg förpliktad att sköta större delen av dennes åligganden, men några misshälligheter dem emellan tycks inte ha förekommit. Den äldre mannen insåg klart den yngres överlägsenhet och drog sig frivilligt tillbaka.

Den tjänst som Carlberg innehade i Göteborg omfattade både teoretiska och praktiska moment. I en person förenades nu stadsarkitektens, stadsingenjörens och stadsbyggmästarens uppgifter. Den senares lön kom han i och med Feigels avgång

att få disponera. Det var alltså en synnerligen maktpåliggande post som han lyckats uppnå på kort tid – arbetsam men också i hög grad lärorik och inspirerande. Göteborg var en stad under uppbyggande med stora möjligheter och med behov av offentliga byggnader av flera olika slag. I grunden kunde han nu lära känna en stads alla problem. På ett mycket påtagligt och handgripligt sätt kom han också att ta del i stadens vardag. Att man i längden inte kunde undvika en mera systematisk dirigering och kontroll av byggnadsverksamheten i regularitetens, brandsäkerhetens och ekonomiens intresse stod snart klart för honom. Det gällde därför att skaffa sig så stor auktoritet som möjligt. Och han lyckades över förväntan. Redan vid författandet av byggnadsinstruktionen 1717 tycks han ha kunnat hävda sin mening. På annat sätt kan man inte tolka bestämmelserna att var och en som önskade bygga skulle anmäla sig i byggningskollegiet för att genom detta av stadsingenjören (Carlberg) förses med en ritning till förekommande av "oanständig och prejudicerlig bygnad" och stadgandet att varje förslag till utvändig förändring skulle underkastas kollegiets och stadsingenjörens godkännande till undvikande av "irregularitet uti facade och anseende", liksom också att nödvändiga måttuppgifter i köpe-, byte- eller fastebrev skulle anskaffas genom hänvändelse till ingenjören. Stadsingenjören i Göteborg fick en maktställning som på intet sätt hade någon motsvarighet i Stockholm. Carlbergs åtgärd att omedelbart låta kungöra lämpliga delar av instruktionen med egna tillägg och förbättringar visar hans framåtanda och självsäkerhet. Hans ställning kom ytterligare att konsolideras. Sedan staden 1719 fått en förändrad styrelseform, i och med att byggningskollegiet upphörde och uppgifterna övertogs av handels- och politiborgmästaren och byggningsrådmannen, var Carlberg den obestridda auktoriteten. Hans starka ställning och det förtroende man hyste för honom kan exemplifieras med ett uttalande av magistraten i Göteborg av den 31 oktober 1719, där det heter: "Ingen må sätta upp en ny bygning eller uppå en gammal göra någon werkelig reparation eller ändring till gatan, med mindre han först gifwer sig aan hos stadsingenieuren Carlberg och betienar sig af hans råd, direction och godtfinnande." Att Carlberg på så kort tid kunde uppnå denna ställning förklaras naturligtvis både av hans personliga kvaliteter och hans ärelystnad och av Göteborgs relativa obetydlighet. Men det förhållandet att han också var en stadens egen son skall inte förbises i detta sammanhang. Under sin senare arkitektbana kom Carlberg aldrig att åtnjuta en liknande auktoritet, åtminstone inte med stöd av antagna författningar.

Det finns mycket som tyder på att Carlberg i Stockholm hade tänkt tillämpa de göteborgska metoderna med avsikt att svinga sig upp till en motsvarande maktställning. Ganska snart måste han dock ha insett att situationen i huvudstaden var helt annorlunda.

Carlberg hade snabbt uppmärksammat att tjänsten som stadsarkitekt i Stockholm rimligen snart måste få en ny innehavare, eftersom en kunglig förordning som tillkommit vid riksdagen 1723 hade stadgat förbud mot att samtidigt uppehålla två tjänster. På hösten 1724 anmälde han därför för Göteborgs magistrat sin avsikt att söka den "nyligen ledigblifne Hofarchitects=beställningen(!) i Stockholm". Men han gick därmed onekligen händelserna i förväg och tycks också i viss mån ha missuppfattat situationen. Adelcrantz var visserligen sedan 1707 hovarkitekt med uppdrag att biträda vid slottsbygget och sedan 1717 även slotts- och stadsarkitekt, men säkerligen var det bara den sistnämnda befattningen Carlberg egentligen åstundade. Magistraten i Göteborg uttryckte sitt beklagande över hans

beslut, som berövade staden en skicklig kraft. Man fann dock att det med tanke på hans "släta lön" var naturligt att man medverkade till hans befordran till en befattning som gav honom större och bättre möjligheter. Man rekommenderade honom därför varmt för landshövdingen Axel Gyllenkrook, och anhöll samtidigt om att denne ville vara honom behjälplig "till dess lyckas befordring". Man skrev också till ingen mindre än Nicodemus Tessin och beklagade att man inte kunde hålla kvar Carlberg i Göteborg för den ringa lönens skull, och påpekade att han borde ha alla utsikter att nå sitt mål, om han hade "den lyckan at derutinnan niuta Eders Höggrevl. Exell:s nådgunstige bifall och höggiellande Protection till godo".[8] Hur Tessin, Adelcrantz' vän och gynnare, upptog denna hänvändelse förmäler inte historien, han kan inte ha blivit särskilt trakterad. Carlberg fick också vänta ganska länge på sin upphöjelse. Som tidigare nämnts prolongerades Adelcrantz' befattning till följande riksdag. Om man inte var medveten om hans aspirationer uppe i Stockholm eller om hans framställningar undertrycktes av Tessin må vara osagt. Hur saken sedan utvecklades har redan skildrats.

KAPITEL V

Den första arkitektinstruktionen

Göran Adelcrantz hade utnämnts under det karolinska enväldets epok. Tessin och hans lärjunge Adelcrantz hade gemensamt och under stor samstämmighet utarbetat den senares instruktion, som därefter snabbt hade godkänts av konungen. För Carlberg var situationen annorlunda. Ämbets- och byggningskollegiet kände naturligt nog ett behov av att hävda sin ställning och att precisera och avgränsa hans kompetens. Det är tydligt att Carlberg liksom i Göteborg räknade med att i väsentliga avseenden få medverka vid redigeringen av instruktionen. Han började också omedelbart att utarbeta ett förslag, som han ämnade förelägga Stockholms magistrat. Men samtidigt var man inom kollegiet sysselsatt med samma sak, så att säga ovanför den nya stadsarkitektens huvud. Det är förestående att Adelcrantz hade svårt att smälta den nya situationen. Han var inte utan vidare beredd att få sitt inflytande reducerat. Fortfarande var han ju byggningsborgmästare och hade som sådan all anledning att hävda kollegiets auktoritet. Hans bakgrund gav honom också en plattform när det gällde att bedöma vad som fordrades av en stadsarkitekt. Fullt objektiv kunde han givetvis inte vara, därtill var situationen för inflammerad. Kollegiets förslag blev därför njuggt gentemot den nye stadsarkitekten, som inte gavs någon alltför stor självständighet. Den frihet och auktoritet som Adelcrantz 17 år tidigare ansett så väsentlig för sig själv ville han inte tillerkänna Carlberg.

Den 5 september 1727 förelåg kollegiets förslag.[9] Enligt dess sätt att se blev här stadsarkitekten i första hand en underordnad tjänsteman, som lojalt hade att foga sig i dess beslut och sedan sätta dem i verket på det billigaste och mest effektiva sättet. "Stadz Architecten åligger, at enär det erfordras, gå hans Excellence, Hr Öfwer Ståthållaren och Magistraten såsom ock i synnerhet Byggningz Collegio utj allt hwad som till Stadzens Byggningar och reparationer hörer, med försichtig achtsamhet och hwarjehanda fördehlachtige inventioner, tillhanda, samt medelst tydelige utkast och förslag sine mehningar föreställa, och dem då de approberade blifwa medelst wählte cknade desseiner, planer, Elevationer, profijler och afwägningar samt bijfogade accurate uthräckningar, så till materialers, som arbetes omkåstningar utförligen och klarligen för ögonen läggia", heter det inledningsvis. Hans skyldighet att tillse att de olika arbetena fullföljdes snabbt och efter av kollegiet godkända ritningar betonades. Det talades också om hans skyldighet att vid entreprenadbyggen – egna eller andras – noga vaka över att avsikten med entreprenadförfarandet, d v s en snabbare byggtakt, förverkligades. Instruktions-

förslaget innehöll vidare ett stadgande om arkitektens skyldighet att på anfordran av kollegiet avge omdömen om olika materials kvalitet i samband med inköp för stadens räkning. Instruktionen hade över huvud många allmänna och vittomfattande krav på arkitekten; han skulle vara "förplichtat wid hwarjehanda andra tillfällen uti alt hwad hans profession och kånst tillhörer gifwa Collegio då han derom anlijtas, all nöijachtig och möijelig underrättelse".

Men arkitektens huvuduppgift var ändock att tillse, att alla byggnader som kunde komma att uppföras fyllde kraven "efter Architecturens eller Byggningskånstens 3ne egentelige dehlar och beskaffenheter som äro fastheten, beqwämligheten och Zijrligheten".

När stadens invånare så önskade skulle de kunna utnyttja hans tjänster. Han skulle "så råda och anföra, at det til Stadsens prydnat och säkerhet länder". Man noterar redan här, att man inom kollegiet inte ansåg att stadens arkitekt skulle ges någon ensamrätt att leverera ritningar. Detta arkitektens privilegium skulle senare bli en ganska omdiskuterad fråga. När ritningar uppvisades i kollegiet var han däremot förpliktigad att avge sitt omdöme, och sedan ritningarna godkänts också skyldig att tillse att dessa följdes så att inte någon ful, "oanständig" eller eldfarlig byggnad kom till utförande.

Den sedermera så hårt drivna tesen om träbyggnaders farlighet får också sin formulering. Stadsarkitekten skulle "altid på det högsta och så mycket möijeligit är för säkerhetens skull hwar och en till Stenbyggnad ehuru lijten den ock wara kan, alt inråda och hielpa".

Arkitekten förutsattes vara närvarande jämte stadsbyggmästaren vid rivningar eller flyttningar av hela eller olika delar av byggnader som t ex tak, plank och skorstenar, när dessa åtgärder föranleddes av beslut i magistraten eller i kollegierna. Tillsammans med den i ärendets handläggning förordnade rådmannen och med denne som sin överordnande skulle han tillse att besluten fullföljdes och exekverades. Avslutningsvis betonas arkitektens skyldighet att ställa sig den gällande byggnadsordningen till efterrättelse liksom hans plikt att följa och respektera annat som kunde komma att förordnas och beslutas av Kungl Maj:t, överståthållaren, eller magistraten.

Instruktionsförslaget av den 5 september 1727 tilltalade inte Carlberg. Den 27 oktober fick kollegiet därför ta ställning till ett alternativt förslag av honom.[1] Det skilde sig helt naturligt från kollegiets version, men var dock inte allt för pretentiöst utformat. Carlberg tycks ha velat gå försiktigt fram, även om han hela tiden hade sin väg väl utstakad. Att Stockholm inte kunde jämföras med Göteborg var han medveten om. Skillnaden mellan Carlbergs formuleringar och kollegiets är därför inte särdeles påtagliga. För kollegiet var emellertid avsikten tydlig nog. Hans förslag avvisades i en harmsen ton. Man gjorde klart att det var kollegiet och inte Carlberg som hade fått magistratens uppdrag att författa instruktionen. Man ville inte vika från sin version "helst som Herr Architectens sedermera inkomne project mera tyckes gå ut på en ny Byggningsordning, och det öfriga på sådane Sysslor, som Collegium i gemen tilkomma." Carlberg hade uppenbarligen gått händelserna i förväg, vilket retade kollegiets medlemmar. Vad han i förstone syftat till står emellertid helt klart: ett erkännande i instruktionsform av hans ämbetsauktoritet. Det föreföll honom nödvändigt att ha en sådan ställning i staden att den gav honom möjlighet till ett självständigt agerande.

Det tycks som om krafter inom magistraten arbetat på en kompromiss. Sedan

man uppläst Carlbergs förslag och kollegiets svar beslöt nämligen magistraten den 10 november att låta en kommitté bestående av borgmästare Johan Boström och rådmännen Elias Torpadius, Magnus Bröms, Magnus Huss och Hindrich Feif gå igenom instruktionen och jämföra med byggningsordningen.[2] Man skulle sedan inkomma med ett utlåtande. På förslag av Adelcrantz och rådman Israel Jöransson kom man emellertid snart (1 december) överens om att frångå detta beslut. Det var bättre att man gemensamt genomgick förslaget punkt för punkt. Sedan man därför ånyo uppläst Carlbergs förslag beslöt man att vidtaga vissa ändringar i kollegiets memorial. Det var ett blygsamt försök att gå arkitekten tillmötes. Stadsarkitekten, stadsingenjören samt mur- och byggmästarna med behörigt arbetsfolk skulle sålunda få förrätta de s k exekutionerna utan att ledamöter från kollegiet var närvarande eller behövde befatta sig med ärendena i fråga. Själva beslutanderätten skulle dock ligga hos kollegiet. En annan kompromiss låg också i erkännandet av att det i instruktionen skulle stadgas, att kollegiet tillsammans med arkitekten skulle överlägga om arbetsfolkets löner. Detta förefaller oss visserligen helt naturligt, men bestämmelsen om arkitektens medverkan var dock ett tillmötesgående från kollegiets sida.

Instruktionen förelåg den 23 februari 1728.[3] I motsats till kollegiets första version var den utformad i olika avsnitt eller punkter, närmare bestämt tolv. En redogörelse för innehållet kan här anses vara motiverad, då den ger uttryck för de anspråk och de förväntningar man hade från stadens sida på den nye befattningshavaren. Den innehåller dessutom praktiska regler som ursprungligen säkert har emanerat från honom själv och som baserats på hans egna erfarenheter i Göteborg.

I det första stycket ges en allmän redogörelse för arkitektens uppgifter och åligganden. Hans tjänstemannaställning under överståthållarens, magistratens och kollegiernas fastslås med all önskvärd tydlighet liksom hans huvuduppgift att gå denna överhet till handa i fråga om allt som hör till byggnadsverksamheten i staden både vad gäller nybyggnader och reparationer. Vidare understrykes vikten av att han tillser att arbetet bedrives effektivt och utan svinn för staden liksom betydelsen av att mur- och byggmästarna följer godkända ritningar.

Arkitekten får sig förelagt att varje lördagsafton författa en arbetsrapport avseende den följande veckan. Han ålägges överinseende över mönstringen av arbetsfolk för stadens arbeten. Hur man därvid närmare skulle bete sig avhandlas: Varje morgon skall allt stadens arbetsfolk vara närvarande "på paraden" för att av stadens verkmästare få order inför dagens arbete och varje kväll skall arkitekten erhålla en rapport av "pådrifwaren" om hur arbetet förlupit och avancerat och om hur mycket material som åtgått. Detta för att arkitekten om så påfordras skall kunna lämna en tillförlitlig och ständigt aktuell redogörelse för läget i staden inför kollegiet. – Det andra avsnittet i instruktionen upptar bestämmelser om vad som bör iakttagas av arkitekten vid entreprenadbyggen. Här följer den helt det tidigare förslaget, enligt vilket syftet med entrepreneringen, "arbetets styrkja, och waraktighet, samt tidens winnande", måste uppnås, på det att staden inte skall lida några förluster i ekonomiskt avseende som inte kompenseras av den snabbare arbetstakten. Liksom i det tidigare förslaget tar man också upp – här som tredje punkt – arkitektens roll vid materialinköp för stadens byggenskap. Odugligt material måste undvikas. Den tidigare från förslaget här citerade och säkerligen av Göran Adelcrantz formulerade satsen om arkitekturens trenne delar, fastheten, bekvämligheten och sirligheten återfinns: ". . . bestående Architectens sysla och ämbete förnemligast därutinnan." Husen bör "så wida det någonsin giörligit är, til Stadsens prydnad förfärdigas", heter det vidare. – Som fjärde moment behandlas stadsarkitektens befogenheter i samband med privata byggen – ett för Carlberg mycket väsentligt ämne, med tanke på att det just på det området behövdes reformer. Om privata anlitar stadsarkitekten skall, heter det, han "så råda och anföra, at det må lända til Stadsens lustre och säkerhet, börandes slike deseiner uti Bygnings Collegio upwisas och approberas, såsom och Stadzarchitecten bör wid de deseiner, som af andra architecter, wärk- och murmästare uti Collegio upvisas, sina påminnelser giöra". Även här följer man på det hela taget den tidigare

versionen. Arkitektens skyldighet att följa arbetets förlopp och kontrollera överensstämmelsen med de godkända ritningarna fastslås.

Som femte moment följer bestämmelser om arkitektens roll vid "executionerna". Som nämnts tidigare hade här magistraten mot kollegiets uppfattning givit arkitekten en större frihet. Det är alltså arkitekten "som alle sådane förrättningar commenderar" inte en rådman. För Carlberg var det en framgång att åtminstone på fältet ha fått befälsrätten erkänd.

Det sjätte avsnittet och de därpå följande är däremot helt nya. Instruktionen lägger där avsevärda uppgifter och arbetsbördor på stadsarkitekten. Carlbergs egen hand kan här spåras. Den betonar en strävan till närmare reglering och systematisering av stadens byggnadsverksamhet på lång sikt och är inriktad på praktiska och konkreta åtgärder. I november eller senast i december skall t ex arkitekten till kollegiet lämna in ritningar och förslag över alla om- eller nybyggnader under det kommande året. Arkitekten skall samtidigt redovisa kostnadsförslag och uppgifter om materialåtgång, dagsverken, behov av transporter jämte tidsplaner. Varje år skall arkitekten deltaga i en inventering av allt material i stadens ägo samt verktyg och redskap såsom kranar, skottkärror, block, borrar och prämar. För att man på ett tidigt stadium skulle kunna reparera förslitet material var denna bestämmelse helt visst nödvändig. – Som punkt åtta kommer vården och inspektionen av stadens byggnader. I första hand gäller det här en kontroll av tak och rökgångar, nog så viktiga åtgärder i den av ständiga eldsvådor drabbade staden. Även andra ytterst konkreta arbetsuppgifter tas upp till närmare behandling. Stadsarkitekten skall t ex ha ansvaret för att takplåtarna på husen i staden hålls fria från mossa och regelbundet strykes med oljefärg. Målet var givetvis att förhindra ett förfall av det slag som Carlberg vid denna tid hade haft goda möjligheter att studera lite här och var i staden.

Till hans åligganden hörde också enligt moment nio en kontroll av dagsverkslängderna och deras överensstämmelse med veckorapporterna. – Enligt den tionde punkten skall arkitekten noga hålla uppsikt över stadens många broar. Finner han skador som tarvar omedelbar reparation, skall han snarast avge rapport härom till kollegiet. – Till det elfte stycket har man sammanfört två åligganden utan direkt samband med varandra. För den händelse stadens invånare skulle avskräckas att bygga i sten "förmedelst handtwerkarnes dyrhet" skall arkitekten vara skyldig att upprätta förslag om hur en eventuell byggnad skall kunna utföras antingen genom beting eller dagsverken. Målet är att undvika "al obillig dyrhet". Arkitekten skall dessutom enligt samma stycke vara skyldig att infinna sig vid alla "oförmodeliga wådelder" för den händelse man genom rivning av murar eller hela hus skulle vilja försöka förhindra eldens spridning. Detta arbete skulle i så fall ledas av arkitekten. I likhet med förslaget avslutas instruktionen med en hänvisning till 1725 års byggnadsordning. Arkitektens skyldighet att följa denna betonas, liksom hans skyldighet att utföra andra order från Kungl Maj:t, överståthållaren och magistraten.

Som redan torde ha framgått var instruktionen i vissa avseenden i behov av förbättringar och förtydliganden. Att åstadkomma en bättre skrivning blev också Carlbergs mål. En sådan kom också till stånd, men först 1736. Men inte heller denna instruktion – tillkommen under hans direkta medverkan – gav arkitekten i Stockholm den maktställning som han eftersträvade. Till 1736 års instruktion och byggnadsordning får vi anledning återkomma.

Slussfrågans fortsättning

Göran Adelcrantz hade vid slussammanträdet den 10 februari 1727 även framfört rent tekniska anmärkningar mot det Carlbergska förslaget. Carlberg hade sålunda räknat med att utvidga fårans bredd från 12 till 20 alnar. Mynningarna hade han samtidigt tänkt öka från 11 till 14 alnar. Slussen skulle alltså vara något vidare inuti än vid öppningarna. Mot detta reagerade Adelcrantz kritiskt. Stockholms sluss hade inte behov av en sådan volym och en sådan kapacitet som de holländska, genom vilka man för att spara vattenpumpningen samtidigt måste kunna släppa igenom flera skepp i bredd. Stockholms sluss hade aldrig tjänat ett sådant syfte. Den påminde snarare om de tyska och franska slussarna och liknade närmast en "stor graf". Redan i sitt befintliga skick kunde den klara av att släppa igenom åtskilliga båtar och mindre farkoster, menade han. I Stockholm var det inte tal om att slussa igenom stora handelsfartyg från Saltsjön till Mälaren. Ingen hade för övrigt klagat på att rännan var för trång. Däremot var den för grund för större fartyg och för trång i själva mynningarna. För den skull hade han också i sitt förslag, liksom Carlberg i sitt, velat öka öppningarna från 11 till 14 alnar. Djupet borde lämpligen uppgå till 4 eller 5 alnar. Det borde räcka för de ganska oansenliga farkoster det här var fråga om, små fregatter, gallejer och köpmansskepp. Skulle man ge rännan den bredd som Carlberg föreslagit, nämligen 20 alnar, skulle det ändå inte vara tillräckligt för två större fartyg i bredd men onödigt för ett fartyg. Till detta kom att en sådan ökning skulle medföra en minskning av bredden på gatan mellan slussen och slusskvarnen. Med en så stor bredd skulle man dessutom kunna riskera att "komma stora strömådran alt förnär, som åhrligen fräter omkring sig och kunde så mycket krafftigare Slussens fundament angripa och gruset bortskölja, som han ock tillförne giordt". En annan icke önskvärd konsekvens av förslaget skulle bli att slusskrivarehuset delvis måste rivas. Adelcrantz kunde för sin del inte finna att "slussens fasthet" skulle vinna något genom denna utvidgning av fårans bredd. Inget rinnande vatten skulle behöva passera "med force" genom slussen i samband med att dammluckorna öppnades eller stängdes. Inte heller skulle den stora bredden bli till någon fördel för fartygen. Man måste besinna, att ju bredare slussen var, desto mera vatten nödgades man släppa ut ur Mälaren. Men under större delen av sommaren måste man vara rädd om vattnet; det behövdes för att driva strömkvarnarna. Vidare måste man besinna, att ju bredare slussen var desto längre måste båtarna vänta på att passera, då det ju tog längre tid att fylla resp

tömma en stor sluss än en liten.

På grund av dessa skäl ansåg sig alltså Adelcrantz inte kunna förorda en breddning av den omfattning som Carlberg nu föreslog. Hans eget projekt var emellertid inte helt slutgiltigt. Visade det sig att man behövde göra förändringar, gick detta naturligtvis bra! För övrigt var det väl ofta så, att man under arbetets gång brukade stöta på okända problem, samtidigt som man inte sällan kom på nya lösningar. Att därför räkna med att utan ändringar kunna följa Carlbergs förslag fann han orealistiskt. Även gentemot dennes byggnadsmetoder måste han reagera. Att såsom Carlberg föreslår bygga en mur på ett rustverk nedbäddat i det lösa gruset på sjöbottnen – om nu gruset här överhuvudtaget låg kvar – var inte tillrådligt på grund av strömmarna. Kollegiet borde få begrunda om inte hans metod var bättre, nämligen att ställa muren på pålar och "goda hammarband". Så var för övrigt de gamla slussmurarna byggda. Under den nu långa tid som de funnits till, hade de inte tagit skada i något avseende. Det berodde emellertid inte på att grunden var särskilt bra, utan på att pålarna var fast nedslagna till tillräckligt djup. På så sätt kunde muren stå i orubbat läge, trots att de översta delarna av grunden emellan pålarna hade spolats bort. I och för sig kunde därför de gamla murarna stå många år till, om man lagade grunden.

Den största bristen var slusströsklarnas och slussbottnens dåliga beskaffenhet. Den metod som Carlberg hade valt för slussbottnens utförande fann Adelcrantz olämplig. Carlberg räknade med att uppföra slussen efter den konventionella metoden, enligt vilken också den gamla var byggd: den skulle förfärdigas av "hakeplankor" lagda på stockar eller bjälkar. Adelcrantz, som ju bäst kände till slussens tillstånd, hade lagt märke till att dess bottenplankor lossnat då spikarna rostat sönder. Han hade därför i stället tänkt sig en stabilare träkonstruktion, vilken skulle hållas samman med ekdymlingar. Alltsammans borde dessutom täckas med ett "wid murarne wäl förbundit sandstens gålf". Inget annat vatten än det som med avsikt togs in genom portarna skulle då behöva förekomma, detta även om allt gruset kring pålarna sköljdes bort av vattenströmmarna.

Adelcrantz kritik förefaller den oinvigde och sentide läsaren utan möjlighet att närmare värdera de tekniska aspekterna som avgjort saklig. Att han inte ringaktade Carlbergs förmåga som vattenbyggare betygade han också. Carlberg var en kompetent person även i den detroniserade Adelcrantz' ögon. Men han dolde inte sin åsikt om, att Carlberg genom sin obekantskap med de lokala förhållandena på flera punkter valt fel lösningar av de tekniska problemen.

Redan den 9 mars – dagen efter det att Carlbergs begäran om att bli utnämnd till stadens arkitekt kommit under magistratens ögon – hade kollegiet fått ännu ett nytt slussprojekt av Carlberg för behandling.[4] Det nya förslaget innebar inte bara en fullständig nybyggnad utan även en förskjutning av passagens läge i förhållande till det gamla.[5] Motiveringen härför var bl a av byggnadsteknisk art. Kollegiets granskning resulterade i ett avvisande av detta nya och som man ansåg inte särskilt realistiska uppslag. Adelcrantz framförde i åtta punkter kollegiets ståndpunkt. Vi kan följa hans och hans kollegers resonemang i detalj.

Enligt Adelcrantz skulle Carlbergs förslag medföra åtskilliga olägenheter. Så skulle t ex en hög backe uppstå på södra sidan av slussfåran. Backen skulle bli mycket svår att forcera. Slussen skulle vidare komma att mynna ut där stadens brygghus var beläget, såvida Carlberg inte hade tänkt sig att låta gräva kanalen i krok, något som inte vore tjänligt för de sjöfarande. Hälften av den befintliga järnbron mot Mälarsidan (hamnen för stångjärnets

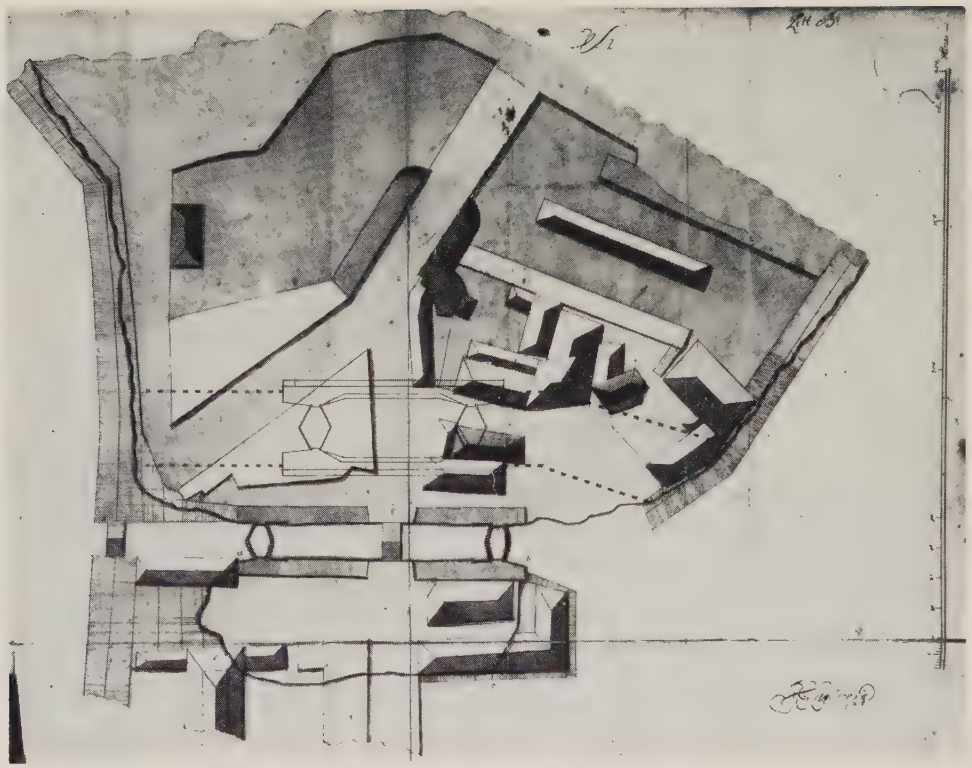

Förslag till ny förläggning av Södersluss söder om den gamla. Carlberg 1726–30. RS 153:17

omlastning) skulle dessutom behöva tas i anspråk med denna sträckning av kanalen. Där var det redan trångt nog för alla de farkoster, som brukade befinna sig där under somrarna. Carlbergs planerade sluss skulle också komma att ligga allt för nära järngraven och bli till hinder för hanteringen av järnet. Kostnaden att gräva den nya leden skulle dessutom bli mycket omfattande, "mycket större och anseenligare än den nyttan man af den gambla Slussens brukande i 4 månader hafwa kunde". Inte heller kunde Adelcrantz förstå, var Carlberg hade tänkt sig att lägga alla schaktmassor.

Även om man fyllde igen den gamla fåran, skulle stora mängder av jord behöva forslas bort, vilket skulle åsamka staden stora utgifter för körslor. Avsåg Carlberg att använda sten och annat material från den gamla slussen för den nya – något som ju skulle kunna förbilliga projektets genomförande – så kunde man ju inte utnyttja den gamla under byggnadstiden, vilket var nödvändigt.

Carlberg hade föreslagit att man vid vardera änden av den nya slussen skulle anlägga en liten bro. Förslaget fann Adelcrantz i och för sig vara intressant, allra helst som man skulle kunna hissa upp dem på ett "händigt maneer". Däremot föreföll det honom ytterst olämpligt att helt avstå från en bro vid den stora passagen, eftersom kärror och lass då skulle behöva fara en lång omväg innan de kunde ta sig upp för den branta backen till torget. Slutsatsen blev att man inte kunde flytta slussens läge. I stället borde man inrikta sig på att bredda och fördjupa den befintliga anläggningen. Det fanns, ansåg han, egentligen inga skäl för att avvisa ett sådant förfaringssätt. Strömmarna var väl nu knappast till större hinder än då Carlberg gjorde sitt första förslag, och inte besvärligare att bemästra än de hade varit när drottning Kristinas sluss kom till. Lösningen på alla problem låg i att åstadkomma en säkert spåntad hålldamm med dubbla väggar.

Adelcrantz var alltså ganska kritisk även mot Carlbergs andra slussprojekt. Även om man kan misstänka att hans negativa syn på sin kollegas förslag åtminstone delvis kan ha haft sin grund i hans förtrytelse över dennes frejdiga uppträdande på det tekniska fält, som han dittills varit ensam om att beträda, måste man erkänna, att invändningarna har saklig tyngd. De tycks också ha gjort intryck på de närvarande. Emellertid bröts meningarna inom kollegiet – inte beträffande läget men väl om huruvida man borde bygga en ny sluss eller fortsätta med att underhålla den gamla. Rådman Hans Dassau ansåg för sin del, att ett nybygge skulle bli alltför kostsamt. Rådman Jöransson ville däremot förorda ett sådant. Det skulle bli både billigare och bättre än att ständigt reparera den gamla. I det memorial som författades i anslutning till sammanträdet för magistratens upplysning, gick man på Adelcrantz' och Jöranssons linje; en ny sluss skulle alltså byggas på platsen för den gamla. Frågan om hur en ny sluss skulle åstadkommas diskuterades livligt under året, både inom kollegiet och av allmänheten. Någon lösning kom man emellertid inte fram till.

Carlbergs första Stockholmsår

Redan under sitt första ämbetsår tycks den nye stadsarkitekten ha fått igång en omfattande verksamhet. Nya rutiner skapades inom förvaltningen. I november 1726 hade man inom byggnadskollegiet diskuterat ett memorial som behandlade behovet av snara reparationer av stadens byggnader och broar.[6] Att sådana var av nöden, var nu uppenbart för envar. Carlbergs första memorial i tjänsten utmynnade i en hemställan om penningmedel. Att sådana medel åtminstone till viss del så småningom också kom att ställas till förfogande, har tidigare nämnts. Men behoven var skriande. Kollegiet var pinsamt medvetet om att man inte gärna kunde tillhålla privata husägare att hålla sina hus i gott skick, om samtidigt stadens egna försummades. De offentliga byggnaderna måste sättas i stånd igen efter årtiondens förfall. Att göra sig underrättad om situationen på det området blev därför en naturlig första uppgift för den nye stadsarkitekten.

Medarbetare

Det offentliga byggnadsväsendet handhades vid den tiden av en ganska omfattande stab av kommunala tjänstemän. Carlbergs närmaste medarbetare blev den icke obekante Petrus Tillaeus, utnämnd till stadsingenjör 1717 och i våra dagar främst ihågkommen för sin bekanta karta. Den protokollära ordningen i byggningskollegiet upprätthölls sedan något år tillbaka av notarien Anders Smedberg. Hans företrädare, Nils Poppelman, hade 1726 avancerat till notarie på rådstugan. I november 1727 hade den tidigare här nämnde stadsbyggmästaren Hans Daniel Möller avlidit efter lång tids sjukdom. Samtidigt med att Carlberg började sin verksamhet, hade byggmästaråldermannen Johan Matheus Theulig efterträtt Möller. Efter sin företrädares död blev denne ordinarie stadsbyggmästare. Han kom även att arbeta som byggmästare vid slottet.

Theulig var som namnet anger tysk till börden och hade liksom Carlberg militär fortifikatorisk bakgrund. 1718 hade han ingått i den olyckliga jämtländska armén. Tidigare hade han praktiserat byggnadskonsten på åtskilliga ställen i Tyskland. I Sverige hade han vunnit mästarrättighet och efter fredsslutet tjänstgjort som "Ordinaire Timmer Mästare wid Stockholms Fortifications Brigade".[7] Han var uppenbarligen en skicklig tekniker och hade vid sin avgång från fortifikationen erhållit goda vitsord av sin chef, general Axel Löwen. I synnerhet berömdes hans arbeten "wid den angelägne Fästningsbyggnaden här i Skiären". Han kunde, heter det, bygga både efter egna och andras desseiner. Carlberg hade i Theulig en lämplig medarbetare, vars bakgrund och erfarenheter i mångt och mycket överensstämde med hans egna. Men hans uppfattning om Theulig kom dock senare att bli mindre positiv. – En byggnad som haft Theulig till upphovsman har för övrigt bevarats till vår tid, huset Södermannagatan 10–12 på Södermalm, som 1929 skänktes till Skansen och återuppfördes där 1931–32 för att hysa Skansens boktryckeri.

En mängd olika ärenden och företag väntade nu på att bli behandlade och igångsat-

ta. En effektiv organisation måste skapas, så att byggväsendet skulle kunna återhämta sig och utvecklas efter krigets nödtvungna stiltje. Det första av större betydelse som Carlberg konfronterades med vid sidan av slussbygget, som ju närmast kom att bli en följetong i kollegiet, var problemet med hur den bristfälliga roddartrappan vid Räntmästarhuset skulle åtgärdas. Detta hans första ärende i Stockholm är på sätt och vis signifikativt för hans livsgärning.[8] I de flesta fall fick han nämligen ägna sina krafter åt uppgifter av mycket handfast natur. Många av stadens invånare hade tydligen ihärdigt påfordrat att den fallfärdiga trappan snarast skulle repareras och upprustas. Det tycks nästan ha varit fråga om något av en s k folkstorm. Carlberg fick redan den 4 maj – han hade då inte ens hunnit skaffa sig bostad i staden och än mindre hunnit få upp sin familj från Göteborg – i uppdrag att utreda hur och på vilket sätt den skulle kunna repareras, "ty resolverades, det berörde Roddartrappa, såsom nödig för Staden och til förekommande däraf at fahrkåstarne som ligga på denna sijdan, ej måge tränga sig in på sielfwa Skepzbron, bör repareras och förbättras".[9]

Roddartrappan vid Räntmästarhuset

Tullhusbryggan vid Blockhusudden

Tullhuset vid Blockhusudden

Även tullbryggan vid Blockhusudden visade sig vara i utomordentligt dåligt skick, ja, nästan livsfarlig att beträda.[1] Tullhuset var dessutom nedbrunnet sedan några år tillbaka. Därvid tycks även bryggan ha skadats. Man beslöt nu att uppdra åt Carlberg att föranstalta om en ny brygga, som borde byggas av gråsten eftersom det rådde brist på trä. Men även det nedbrunna tullhuset måste ersättas. Det borde gå snabbt och till så små kostnader som möjligt. Frågan löstes genom att Carlberg i kompanjonskap med en handelsman Carl Aspegren på entreprenad fick uppföra byggnaden – ett förfaringssätt som sedermera ofta kom att upprepas.

Carlbergs ritningar tillstyrktes av Adelcrantz och gillades av magistraten den 9 juni, varefter ärendet omedelbart kunde sändas vidare till kammarkollegium, som för kronans räkning hade att svara för ¾ av kostnaden.[2] Emellertid synes Carlberg och Aspegren ha fått huvudparten av de behövliga medlen i förskott av staden, en summa som man tydligen senare hade svårt att få tillbaka från kronan.

Tullhuset på Blockhusudden – detta Carlbergs förstlingsverk i huvudstaden – är märkligt nog också en av de få byggnader av hans hand som bevarats till våra dagar. Själva huset stod klart 1729. Anläggningen bestod av en större byggnad samt en muromgiven gård med två flyglar. Drygt trettio år senare – 1761 – tillkom ett hus för tullnären, också det efter Carlbergs ritningar.[3]

Under årens lopp kom han sedermera att här föreslå åtskilliga kompletteringar och förbättringar. Tullstationen vid Blockhusudden var ett uppdrag i hans smak; att åstadkomma en prydlig anläggning på denna känsliga punkt vid inloppet till Stockholm var uppenbarligen en inspirerande uppgift.[4] Den kaj som han 1727 fick i uppdrag att bygga torde ha varit av relativt enkel beskaffenhet, i motsats till den imponerande anläggning som han sedermera projekterade i samband med att han ritade det yngre tullnärshuset.

Norrtull

Det var inte bara tullen vid Blockhusudden som behövde förnyas. Även vid Norrtull var byggnaderna i dåligt skick. Uteblev reparationerna kunde inte därvarande tullnär uthärda vinterns påfrestningar, hette det.[5] Det förslag till reparation som Carlberg förelagt kollegiet hösten 1727 antogs också genast, och reparationerna var igång här redan under hösten.[6] Samtidigt renoverades likaledes i kollegiets regi Corps de garde-husen på Norrmalms- och Södermalmstorg.[7] Liknande brister som på tullhusen vid Norrtull konstaterades på en mängd byggnader, t ex på södra Strömkvarnen, vars brädtak läckte, på trivialskolan "Store Scholan", där fönstren i

Corps de garde-husen på Norrmalmstorg och Södermalmstorg

Stora sjötullens hus vid Blockhusudden med sina karakteristiskt utformade gavlar. Tullhuset – bilden – stod klart 1729. Tullnärshuset byggdes först 1761. Foto L af Petersens 1981

magister Simon Melanders bostadsrum hade helt nedruttna fönsterbågar etc.[8] – De många bristerna tycks i och med Carlbergs ankomst på allvar ha uppmärksammats och med anmärkningsvärd snabbhet också ha avhjälpts.

Brandberedskapen

Ett aktuellt problem i det dåtida Stockholm var av naturliga skäl brandskyddet, eller snarare bristen på beredskap vid eldsolyckor. Behovet av förbättringar på detta område var också huvudanledningen till inrättandet av Kungliga politi- och brandkommissionen, som fick sina fullmakter 1724 och som kom att arbeta ända fram till 1776.

Förhållandena var betänkliga och vid magistratens sammanträden var det dåliga brandskyddet också en ständigt återkommande diskussionspunkt. Den 6 oktober 1727 påtalades t ex att stadens sprutor låg under bar himmel liksom att några stulits. Man förebrådde byggningskollegiet och dess representant Adelcrantz för bristerna, en nog så allvarlig reprimand för den då även av andra orsaker hårt prövade borgmästaren. Som försvar hade Adelcrantz som vanligt endast att anföra brist på pengar. Diskussionen var dock denna gång uppenbarligen till nytta för saken. Den fäste vederbörandes uppmärksamhet på de svåra ekonomiska förhållanden varunder byggningskollegiet arbetade. Ett faktiskt resultat blev att kollegiet i

slutet av varje år skulle inge en förteckning till magistraten på de arbeten som oundgängligen måste genomföras. Till denna skulle fogas ritningar och kostnadsberäkningar. På grund av detta material skulle man sedan ta ställning och fatta beslut. Kollegiets ledamöter hade sedan att utan avvikelser följa besluten. Magistratens ställningstagande innebar en klart uttalad anmodan till byggningskollegiet att mera grundligt än tidigare planera för framtiden.[9]

Beslut om långtidsplanering av stadens byggnadsverksamhet

För Carlberg var magistratens beslut troligen ganska efterlängtat. Han kunde nu arbeta systematiskt och på längre sikt, efter sin egen natur. Han hade redan före detta sammanträde noterat, att brandförsvaret i Stockholm inte befann sig i tillfredsställande skick och även kommit med uppslag till förbättringar, som dock inte genomförts. Så t ex föreslog han den 14 september 1727 att sprut- och brandhus skulle byggas vid kyrkoherdebostaden invid Maria kyrkogård, och han presenterade även två förslag som omedelbart accepterades.[1]

Sprut- och brandhus vid Maria kyrkogård

Som nyanställd tjänsteman visade han en naturlig men inte alltid av sina överordnade helt senterad iver att snabbt få till stånd resultat, antingen det gällde att få i gång nödvändiga arbeten eller att förändra eller förbättra hävdvunna handlingsmönster. Man tvekade att ge honom fria tyglar. Det antecknades i protokollet, att ingen nybyggnad eller reparation fick göras för staden innan stadsarkitekten företett ett förslag och ritningar med kostnadsberäkning för kollegiet. Det var en självklar strävan från stadens sida att i så stor utsträckning som möjligt undvika egna utgifter och man sökte ständigt efter möjligheter att få kronan eller enskilda att stå för reparationskostnader, detta även när staden var hyresvärd. I oktober månad 1727 pågick arbeten på Accishuset och Södra Stadshuset, vilket noterades av rådman Elias Torpadius.[2] Han ville nu i magistraten ha besked om hur dessa arbeten bekostades. På hans fråga svarade Adelcrantz, att det skedde på stadens bekostnad, vilket Torpadius reagerade emot. Staden hade ju hos Kungl Maj:t besvärat sig över denna skyldighet att reparera och enligt resolution skulle vederbörande själva stå för kostnaderna. Men Adelcrantz påpekade, att reparationerna hittills inskränkt sig till "en rutten fönsterkarms insättiande på Stadshuset". Torpadius vände sig mot att stadens byggningsmedel utnyttjades planlöst till reparationer. Det var inte riktigt att folk som hade förmånen att bebo och utnyttja hus i det allmännas ägo, inte ens skulle kunna bekosta reparationer "af en ruta, och dylikt, utan Staden straxt skall sådant påkåsta". Men att koncentrera de knappa resurserna på större och viktiga projekt var lättare sagt än gjort. Över allt tarvades reparationer, så t ex på den gamla Corps de garde-byggnaden på Stortorget. Vid en besiktning hade Carlberg funnit huset alldeles bofälligt och bjälklaget så illa medfaret att man inte ens vågade förvara ved på vinden. Byggningskollegiet ville nu veta magistratens mening. Skulle man lägga ned 562 dkmt på att åter försöka laga denna gamla byggnad eller skulle man, såsom faktiskt tidigare bestämts, riva den och flytta den från Stortorget? Beslutet blev motsägande men typiskt för den trängda situationen: för att ge Stortorget "ett bättre anseende" skulle byggnaden flyttas från torget, så som man tidigare beslutat, men eftersom flyttningen inte kunde komma till stånd under året, skulle man med minsta möjliga kostnad reparera huset. Veden kunde till nöds läggas in i det gamla arkivet under rådstugan.

Accishuset och Södra Stadshuset

Gamla Corps de garde på Stortorget

Det gällde nu för staden att till varje pris skaffa fram kontanta medel. Olika uppslag till förstärkning av stadskassan undersöktes och diskuterades. Man hade med ogillande noterat hur salubodar slogs upp på alla möjliga och omöjliga ställen, på offentliga platser och på annan allmän mark. Detta skedde utan att staden fick

Försök att skaffa fram kontanta medel

någon ersättning eller hyra. För att få ett grepp över denna verksamhet beslöt man ge stadsarkitekten i uppdrag att besiktiga alla bodar. Därefter skulle deras fortsatta existens prövas av handelskollegiet tillsammans med byggnings- och ämbetskollegiet. På så sätt borde staden kunna få in en hel del medel i hyror.

Det finansiella nödläget 1727

Det finansiella nödläget var ämne för åtskilliga diskussioner på rådhuset under hösten 1727. Man tyngdes av ett underskott på drygt 55.000 dsmt. Detta måste på något sätt regleras eller avskrivas. Sedan 1695 åtnjöt man ett årligt anslag från kronan om 5.000 dsmt avsett för olika slag av extraordinarie utgifter – ett helt otillräckligt tillskottt till den magra budgeten. Orsaken till underskottet var inte svår att förklara.

Vid ett magistratssammanträde den 3 november förelåg en i tio punkter avfattad promemoria, där man redovisade ökade kostnader inom snart sagt alla de verksamheter som staden hade att befatta sig med.[3] Så hade t ex priset på sådana ting som skrivmaterial stigit liksom kostnaderna för tukthusfångarnas kläder. Ökade kostnader hade också drabbat staden när det gällde lokaler och löner. Bokhållarna, uppbördskommissarien och stadstjänarna måste få mera betalt. En viktig post som likaledes nödvändigtvis måste få kosta mera var brandväsendet; brandhus måste byggas och sprutor måste inköpas i tillräckligt antal. Överståthållaren hade tidigare ingripit för att få läget under viss kontroll och i samband därmed begärt att fyra rådmän skulle granska stadens byggnadsräkenskaper och därefter inkomma med yttrande. På borgmästare Boströms fråga, om en sådan granskning skett, svarade Adelcrantz nekande. Byggnings- och ämbetskollegiet hade emellertid redan tidigare beslutat att man i god tid skulle inkomma med förslag på arbeten för följande år, ett beslut som han nu lovade att verkställa. Magistraten hade redan den 6 oktober 1727 givit kollegiet detta uppdrag. Vid dess sammanträden återkom man ständigt till kravet på redovisning. Göran Adelcrantz pressades uppenbarligen hårt under detta Carlbergs första år. Hans ställning var svår i mer än ett avseende. Den ekonomiska krisen hade undergrävt hans ställning och rörelsefrihet, och även i politiska avseenden var han illa ute. Hans motståndare sökte på olika sätt misskreditera honom, något som också agerandet i magistraten vittnar om. Dessutom var han nu inte längre den ende fackmannen på arkitekturens område i stadens tjänst. Tecken på att han gripits av missmod kan spåras i källorna liksom också en avtagande handlingskraft.

Beslut om årlig redovisning av reparationsbehov

Vid ett magistratssammanträde den 8 december var den nye stadsarkitekten tillkallad och uppmanades att inkomma med en redovisning. Enligt Carlberg borde man för varje år avsätta en summa enbart för reparationer emedan staden var "alt merondehls bygdt af trä, så at det icke är så waracktigt, som om det wore af steen, utan behöfwes sålunda till åhrlig reparation mer, än han tillförne, och innan han kom till sysslan, kunnat sig föreställa". Magistraten tog fasta på Carlbergs rekommendation och beslöt att årligen infordra en förteckning på alla under året nödvändiga reparationsarbeten.[4] Två andra viktiga beslut fattades den 8 december. En ritning med tillhörande kostnadsförslag till en ny bro över Ladugårdslandsviken (nuvarande Nybroviken) skulle göras upp och den gamla slussen skulle provisoriskt repareras i avvaktan på en mera permanent lösning.

Kaj- och brofrågor. Utfyllningar

Kaj- och brofrågor har alltid varit svårbemästrade i sjöstaden Stockholm och var det naturligtvis särskilt i äldre tider, då vatten i olika former ständigt fanns i stockholmarnas synfält – från porlande, ofta stinkande, rännilar och diken till vida och blänkande vattenytor. Man hade redan under medeltiden sökt bemästra pro-

blemen genom att fylla ut de grunda stränderna och räta de buktiga strandkonturerna. Men någon mera systematisk verksamhet när det gällde utfyllningar förekom ännu ej. Under vintern fick man nöja sig med att förbättra och lappa de långa, smala och skrangliga träbroarna och kajerna.

Ladugårdslandsbron

I november 1727 hade situationen blivit verkligt besvärande för befolkningen på Ladugårdslandet. Den gamla bron över viken hade inte på många år fått nödvändigt underhåll. Det var t o m mycket svårt att ta sig fram till brofästet. Den grusfyllning som man då och då lade på satte sig ständigt och rann ned i vattnet. Endast med möda kunde man ta sig fram till bron. Det var alltså nödvändigt att snarast göra något, inte minst med tanke på att man vid en eldsvåda inte skulle kunna få över brandredskap över bron. Ett behjärtat ingripande hade visserligen gjorts av generallöjtnant Carl Cronstedt, som på sina egna och broderns riksrådet Jacobs vägnar lovat att ställa 1.000 dsmt till förfogande. (Den senare var en ytterst verksam medlem i den kungliga politi- och brandkommissionen.) För att få fart på reparationen – som väl närmast gick ut på att byta ut alla gamla förruttnade plankor – ämnade han för ändamålet inköpa ett parti bräder för det gynnsamma priset av 12 daler tolften. Enligt Cronstedt borde man kunna få in resten av pengarna från Ladugårdslands invånare. Självklart hade Adelcrantz inget annat att göra än att tacka och ta emot och han lovade att ge honom ett snabbt besked sedan han konfererat med Carlberg om hur arbetet skulle bedrivas.[5] Emellertid synes man ha tvekat i hög grad om man ändock skulle ha råd till denna reparation. Kostnaden för stadens del belöpte sig till ca 3.000 dkmt (= 1.000 dsmt). Carlberg lovade den 8 december att man med denna summa skulle kunna få en bro som kunde stå "en god tid" och att arbetena skulle vara slutförda till julen.[6] Man hade även problem med den nya Kungsholmsbron. Här fanns det redan åtskilliga ruttna brädor.

Nya Kungsholmsbron

Anledningen till broarnas dåliga kondition var enligt stadsarkitekten enkel att förklara: Man hade inte tillgång till årliga anslag, och broarna kunde därför inte skötas systematiskt, d v s tjäras och lagas. Beslutet blev denna gång att man i enlighet med Cronstedts förslag hos Kungl Maj:t skulle begära att få ta upp en avgift från "dem, som wilja kiöra och rida öfwer nya Ladugårdslandsbron". Redan tidigare hade man erhållit ett sådant tillstånd i samband med en reparation av Kungsholmsbron.

Slussfrågan åter aktuell

Till ledning för de villrådiga hade Carlberg författat ett nytt memorial.[7] I detta erinrades om hur kollegiet detta år genom "åtskillige Memorialer" påpekat för magistraten "uti hwad tilstånd och bofällighet Slussen är", liksom också att han själv inkommit med såväl ritningar som förslag till reparationer av den gamla. Men trots detta hade man inte tagit någon ställning. Gjorde man inte något nu snabbt, var det fara värt "det han innan kort ligger aldeles öfwerända", i synnerhet som bron åt Mälarsidan hade förskjutit sig ett gott stycke och höll på att välta. Nu måste man, framhöll han, göra något från magistratens sida, – ju förr dess hellre, antingen nu en ny sluss skulle byggas eller den gamla repareras. Vilket beslut man än fattade, så behövdes det dock "en stor hop Materialier", för vars inhandlande inga medel förelåg. "De som Collegium i åhr bekommit är redan emplojerade", hette det. Vid sammanträdet den 8 december fick Carlberg utförligt redogöra för situationen.[8] Villrådigheten var stor och man förklarade sig helt vilja sätta sin lit till den nye stadsarkitektens kunnighet och omdöme. Det var ju faktiskt genom sina slussförslag som Carlberg hade kommit i stadens tjänst. Man bad honom alltså att

han "änteligen wille tilse at Slussen kan stå til dess han fullkomligen kan blifwa reparerad". Det viktigaste var enligt Carlberg att se till att det fanns medel reserverade för stadens materialinköp. Då kunde man ju på förhand på gynnsamma villkor anskaffa material. Kanske kunde slussen stå ännu någon tid. En reparation måste dock mycket snabbt komma till stånd. En av rådmännen, Magnus Bröms, frågade varför den reparation som pågått under sommaren hade avstannat helt. Men enligt stadsarkitekten hade den tvärtom fullföljts enligt planerna. Nya skador hade dock under arbetets gång konstaterats; bl a hade bjälkar lossnat från underlaget och lagt sig så hindrande, att portarna åt Mälarsidan inte längre kunde stängas.

Den 18 december diskuterades frågan åter i magistraten.[9] Carlberg hade nu författat ytterligare ett nytt memorial, i vilket han föreslog att man dels skulle bygga en helt ny sluss och dels under byggnadstiden på något sätt begagna sig av den gamla. Adelcrantz reagerade nu häftigare än tidigare och en konfrontation mellan dem blev ett faktum. Visserligen var han nu enig med Carlberg om behovet av en helt ny sluss, men i övrigt kunde han inte biträda förslaget. Han fann det "osäkert" . . . "Och ehuruwähl Hr Borgmästaren och Hr Architecten desse deras meningar på bägge sidor med sine skiähl hwaremot annan sökte at förswara", heter det i protokollet "så stadnade dock Magistraten i det slut, att her Borgmästaren och hr Architecten torde träda under sig tilsammans, och söka til at deducera sine meningar, då de torde komma öfwerens, och när detta skiett är, will Magistraten sig detta ärende företaga och närmare öfwerlägga detta med hans Excellens hr Öfwerståthållaren, serdeles emedan hr Architecten förbehöll sig at ännu med et litet memorial häröfwer få inkomma". Någon lösning på problemet skymtade alltså ännu ej. Mening stod mot mening. Frågan bordlades till den 7 februari påföljande år. Som skäl åberopades, att Carlberg inte givit en fullständig kostnadsberäkning. En sådan skulle han dock kunna åstadkomma till detta sammanträde. Han hade tänkt sig att arbetet skulle kunna utföras med honom själv och handelsmannen Aspegren som entreprenörer.

Uppryckning av byggnadsväsendet

Många tecken tyder på att Carlberg på kort tid lyckats åstadkomma en väsentlig uppryckning av det troligen ganska försummade och nedgångna byggnadsväsendet i huvudstaden. Han hade med stor iver tagit itu med många praktiska detaljer, han hade sökt organisera och föreskriva. Som gammal fortifikationsofficer tycks han ha inspirerats av det praktiska arbetet och memorialer och förslag började välla fram i en allt stridare ström från hans flitiga penna. Det var oftast som redan framgått inte särskilt märkliga frågor som han hade att ta ställning till. Det kunde t ex gälla problemet hur byggningskollegium på bästa sätt skulle förvara och skydda sina materialier eller hur man skulle kunna bli självförsörjande i fråga om tegel. Carlberg hade med ogillande observerat, att staden tillhöriga träbjälkar ofta utan orsak försvann från sina upplagsplatser. Ibland kunde de endast med svårighet igenskaffas, inte sällan förblev de borta för gott. Ju mörkare det var ute desto äventyrligare var det att förvara timret utan bevakning. Det hände t o m att tjuvar lade beslag på hela årets lager. På inrådan av Carlberg beslöt kollegiet därför att låta inhägna ett område nedanför köpman Roland Eliassons hus vid Skeppsbron och där inrätta en materialgård.[1] – Staden hade sedan gammalt egna tegelbruk, bl a vid Grinds hage på Södermalm. Carlbergs föresats var emellertid att förbättra deras effektivitet. Vid ett sammanträde i byggningskollegiet den sista oktober uppvisade han därför en ritning till en helt ny lerbråkare att utnyttjas vid tegelbruket vid

Materialgårdar

Grinds tegelbruk

Grind.[2] Kollegiet tycks i viss mån ha smittats av hans verksamhetslust; man beslöt utan vidare invändningar att bygga den nya anläggningen under vintern, så att den kunde tas i bruk instundande vår.

Galgen på Södermalmstorg

En annan notis i protokollet från hösten 1727 förtjänar kanske också att nämnas, eftersom den ger en inblick i stadsarkitektens vardag, liksom också i hur den offentliga miljön kunde te sig i det dåtida Stockholm – för vår tids sätt att se nog så avskräckande.[3] Fr o m oktober månad detta år skulle det kungliga livgardets vaktstyrka samlas på Södermalmstorg, från vilken plats den sedan skulle utgå till sina postställen. Regementschefen, greve Arvid Posse, hade därför begärt att den galge som stod uppställd på torget skulle tas ned emedan den tog för stor plats.

Kollegiet kom under diskussioner fram till en praktisk lösning. Galgen skulle monteras ned och greve Posses begäran villfaras, men om så erfordrades skulle en så kallad vippgalge kunna sättas upp i hast. Det var alltså fråga om en portabel anordning, som snabbt kunde monteras ned efter användning. En sådan apparat åtog sig Carlberg att ombesörja.[4]

Byggningskollegiets uppgifter och svårigheter att genomföra desamma

Byggningskollegiet hade till uppgift att tillse att stadens hus och byggnadsverk vårdades och att invånarna vid nybyggnader och reparationer följde antagna regler och förordningar, i första hand 1725 års byggnadsordning. Det gällde att försöka hålla åtminstone de centrala delarna i ett någorlunda prydligt skick. Särskilt viktigt var det naturligtvis att övervaka husens brandsäkerhet. En notis från den 21 augusti 1727 visar, att inte ens magistratens egna alltid var medvetna om vad som var otillåtet. Sålunda ålades rådman Elias Torpadius – en av de mest inflytelserika och verksamma i magistraten – av kollegiet att ta ned de farliga och bristfälliga torvtaken på sina hus vid Skomakaregatan och ersätta dem med tak av bättre material.[5]

Carlbergs uppmätningar av stadens fastigheter, offentliga platser och torg

Carlberg var alltså redan från första stund i stadens tjänst flitigt verksam. Ett viktigt arbete ansåg han vara att besiktiga och genom ritningar och uppmätningar dokumentera alla stadens egna hus och byggnadsverk. Många av dem befann sig i miserabelt skick på grund av sedan många år uteblivet underhåll. På grundval av dessa uppmätningar skulle han därefter bli i stånd att utarbeta förslag. Han gjorde också uppmätningar av stadens offentliga platser och torg, ett material som sedan skulle komma att bilda utgångspunkt vid stadsplanearbetet. Att han som första objekt valde Slussområdet och Södermalmstorg är ganska naturligt.

Rådhuskvarteret

Barnhuset Smedjegården

Stadens viktigaste byggnad och tillika Carlbergs arbetsplats var rådhuset. Från 1727 härrör en serie om sex ritningar över det labyrintiska komplex som rådhuskvarteret vid den tiden utgjorde. Förutom planer finns också fasader bevarade – en oskattbar källa till kännedom om hur detta parti av Stortorget tog sig ut före Börsens tillkomst. Andra för staden betydelsefulla institutioner som också blev föremål för hans uppmärksamhet var Barnhuset och Smedjegården, vars byggnader han började mäta upp, en uppgift som fullföljdes under påföljande år.

1730 års strandkartor

Än viktigare bedömde han det vara att kartlägga strandområdena. Ett fullgott underlagsmaterial i form av strandkartor var en förutsättning för att de oefterrättliga förhållandena i stadens vattenområden skulle kunna ändras. Den regellösa utfyllningen måste försvinna och en av myndigheterna sanktionerad strandlinje fastställas. Med den inställningen började han redan under sitt första år kartera stränderna, ett omfattande arbete som redan 1730 hade resulterat i en samling om 16 stycken blad. På konvolutets pärm har han med tydligt förnimbar självkänsla skrivit: "Stockholms Stads och Malmarnas Stränder, deras projecterade Strandlin-

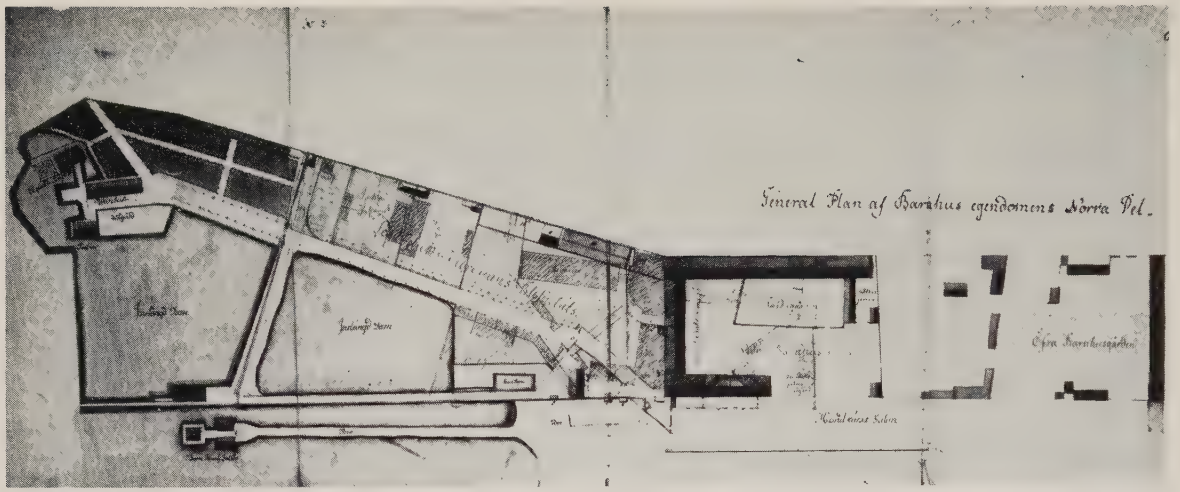

Generalplan över Barnhusegendomen. C 1727. RS 94:1

jer och Material af Johan Eberhard Carlberg, Stockholms Stads Architect åhr 1730."[6] Arbetet med stadens stränders utfyllande tycks alldeles särskilt ha fängslat honom och han släppte det aldrig. Åt detta kom han i själva verket att offra det mesta av sina krafter under sin långa och verksamma tid. Själva mätningsarbetet utfördes med häpnadsväckande snabbhet i maj 1730. Förmågan att kartera var en produkt av hans militära skolning. Med dessa kartor som vägvisare kan man i andanom företa en ytterst fascinerande resa längs stränderna i det dåtida Stockholm. Att dagens bebyggelse i centrum i mycket stor omfattning står på utfylld mark framgår med stor tydlighet.

Skeppsbron mellan Slottsbacken och Södersluss. På detta det första bladet i serien "Stockholms stads strandkartor" från 1730 har Carlberg angivit fr v Södra Slaktarehuset, Packhuset, förslag till materialhus och våghus samt parmmätarehus. RS 189:1

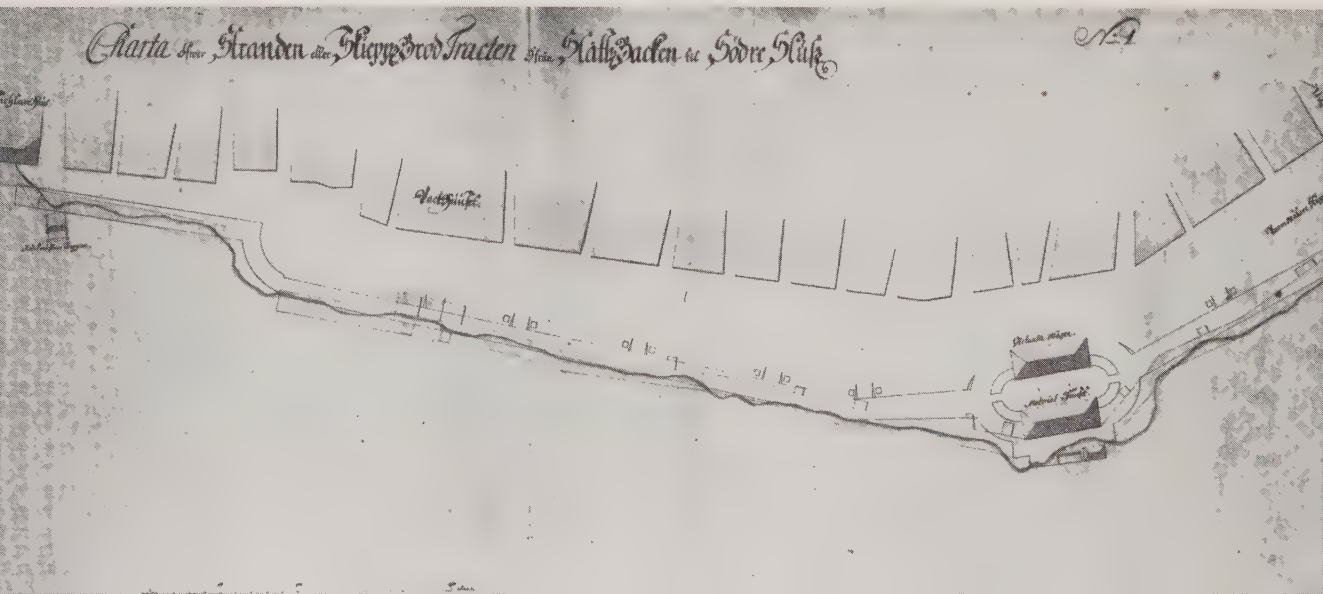

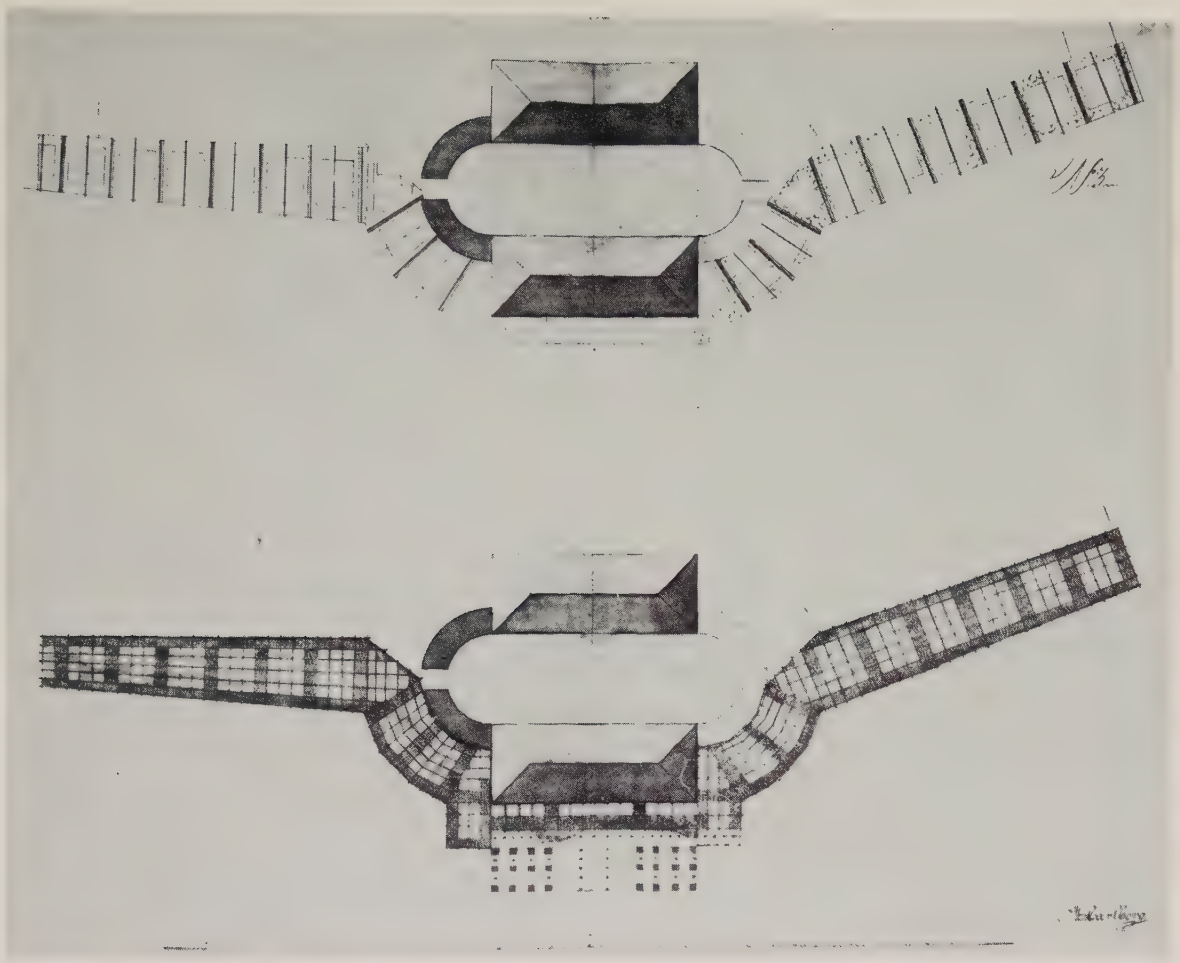

Skeppsbron. Förslag till våg- och materialhus, kokugnar och anslutande kaj med alternativa utformningar av stenläggningen. – Enligt planerna skulle byggnaderna ligga ungefär på samma plats som de befintliga men något närmare Slottsbacken. C 1730-talets början. RS 33:1

Förslag till upprustning av Skeppsbron

Det låg nära till hands för honom att samtidigt studera hur Skeppsbron skulle kunna göras mera representativ. Det var i hög grad otillfredsställande att detta stadens kanske viktigaste parti – dess ansikte mot stora världen – fortfarande gjorde ett sådant ovårdat intryck. Bryggor och kajer var helt av trä. De borde i stället byggas i sten. Eldfaran var påtaglig. För Skeppsbron började Carlberg redan i början av maj 1730 att utarbeta ett förslag innefattande en mängd för handeln och sjöfarten viktiga och praktiska anordningar. Han ritade också ett materialhus, en viktualievåg med mätarehus och ett "wärkhus". Mellan viktualievågen och "wärkhuset" avsåg han att bygga bodar.[7]

Förslaget kom sedermera att ytterligare bearbetas. Från 1734 föreligger ett projekt där Carlberg redovisar stenläggning, viktualievåg, "wärkhus", kloaker, vakthus och ett nytt packhus. I planerna ingår också ett kokhus för de sjöfarandes

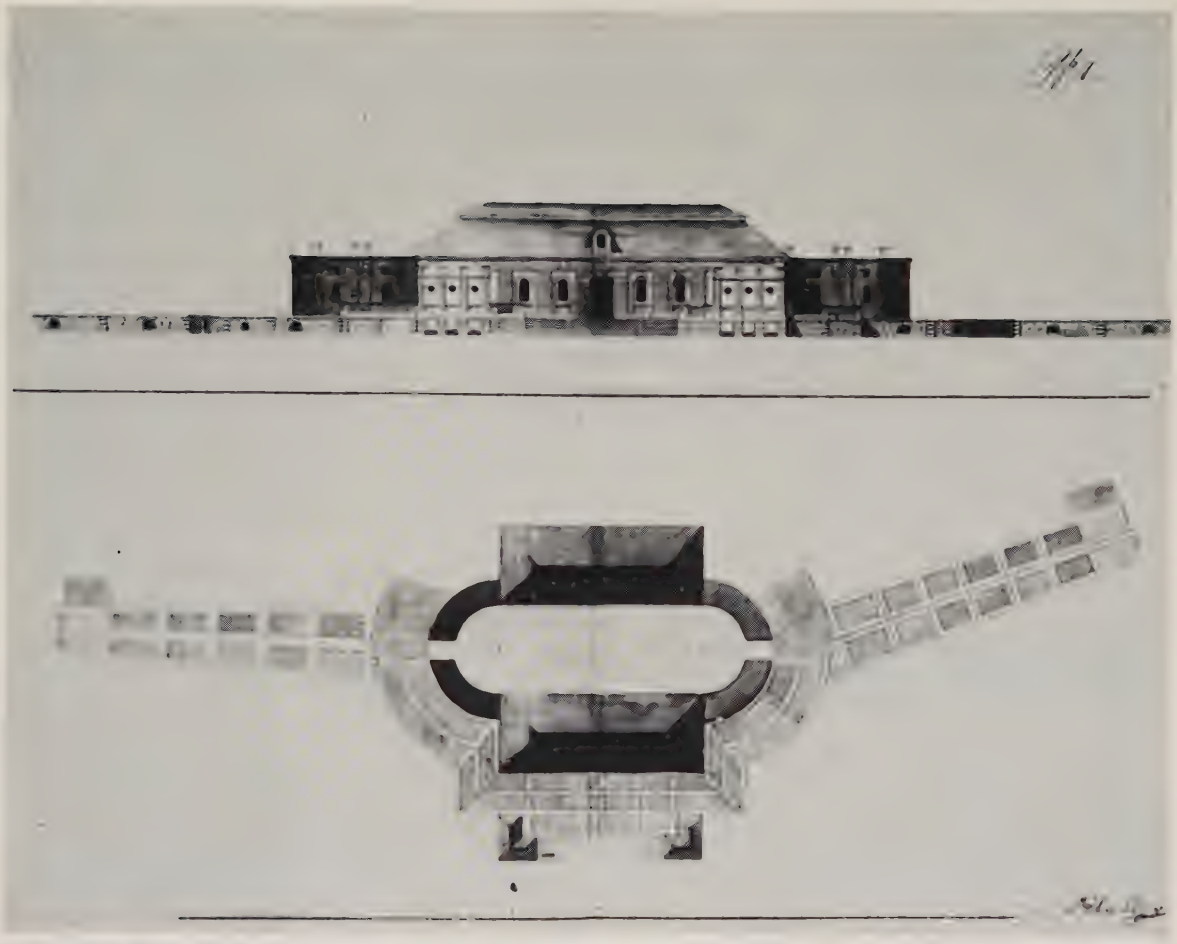

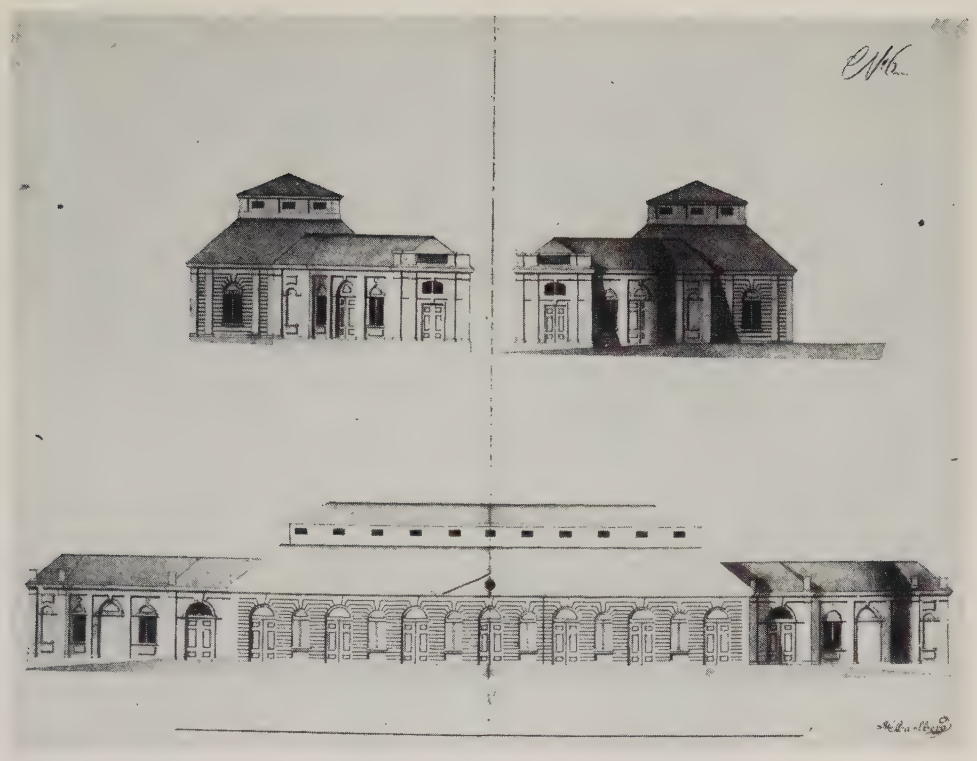

Skeppsbron. Förslag till våg- och materialhus, kokugnar och anslutande kaj. Som föregående

bekvämlighet.[8] Carlbergs olika Skeppsbroförslag med dess olika nyttobyggnader uppfattades av hans överordnade med en viss rätt som vidlyftiga och kostsamma. Stadens handlande borgerskap protesterade särskilt mot hans planer för materialhus och viktualievågen, vilka enligt deras uppfattning skulle förminska det tillgängliga kajutrymmet. Man uppmanade honom att undersöka möjligheten av att förlägga kajen närmare land i stället för att försöka utvidga stranden. Pliktskyldigast framlade han också ett förslag med den innebörden, men sådana projekt kom till hans klart uttryckta tillfredsställelse inte att fullföljas.

Årstidernas växlingar satte sin prägel på byggnadsverksamheten. Hus kunde inte uppföras under den kalla årstiden, åtminstone inte stenhus. Det mesta av underhållet måste också koncentreras till våren och sommaren. Hamnar och stränder var höstar och vintrar utlämnade åt elementens godtyckliga behandling och stundom också åt deras raseri. Förebyggande åtgärder måste därför ständigt vidtagas för att skydda de bräckliga och ofta mycket provisoriska anläggningarna. Arbeten i vattenområdena utfördes däremot bäst vintertid när isen bar. I november 1727 fick Adelcrantz och Carlberg t ex i uppdrag att låta bygga "länningar" vid Riddarholmskanalen, som var ett ökänt blåshål, där oväder snabbt kunde ramponera både skutor och bryggor om vindriktningen var ogynnsam.[9]

Riddarholmskanalen

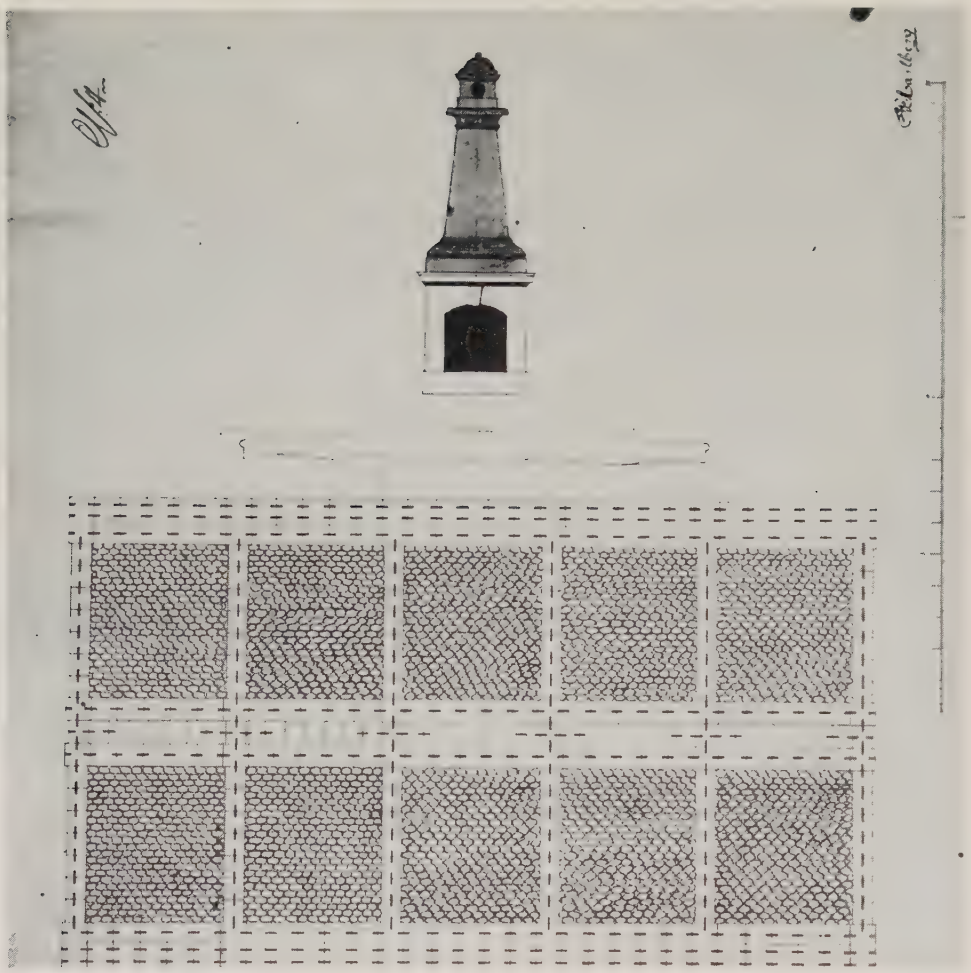

Skeppsbron. Förslag till ugnsbyggnad och stensättning av kajen 1734. – Byggandet av ugnar betingades av den stora eldfaran på segelfartygen då de låg i hamn. Carlberg ritade av samma skäl även kokhus. RS 33:2

Byggnadskassan tömd vid årets slut

Vid 1727 års slut var byggnadskassan nästan helt tömd. Strax före jul – den 22 december – begärde stadsmurmästaren Niklas Fischer betalning för det arbete han under året hade utfört för stadens räkning.[1] Han var i starkt behov av pengar, eftersom han måste ersätta sina gesäller. Sedan Fischer fått 600 dkmt, vilket uppenbarligen var alldeles för litet, var kassan tömd, enligt vad bokhållaren Jakob Boisman nödgades meddela byggningskollegiet. Alla anslag hade gått till avlöning av dagsverkskarlar och hantverkare. Dessutom framgick det att kollegiet under året upphandlat ansenliga partier material, som man ännu inte betalt. Även till vissa hantverkare hade man skulder. Carlbergs verksamhetsiver hade uppenbarligen även haft negativa följder för staden. Rådman Hindrich Feif fann förhållandena anmärkningsvärda och framhöll vikten av att dessa fattiga murargesäller som så

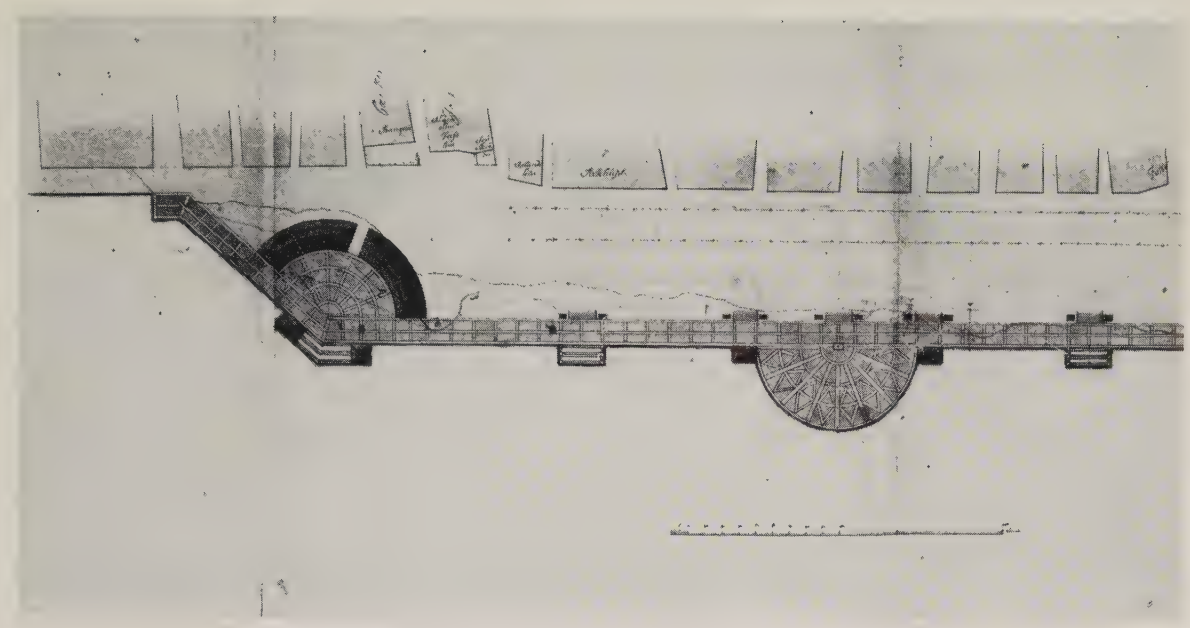

Förslag till utformning av Skeppsbrons södra del 1734 med ny viktualievåg nedanför Bancohuset, roddartrappor och angöringsplatser. På kartan har Carlberg senare markerat utfyllningarna fram till 1761. RS 33:2

troget anhöll om betalning verkligen fick sina ärligen förtjänta pengar till julhelgen. Fanns inte pengar återstod ingen annan utväg än att "til deras förnöjelse det måtte uppnegotieras medel". Feif drev denna fråga hårt och vägrade t o m att attestera vissa räkningar. En allmän olust tycks ha satt sin prägel på de sista dagarna av år 1727. Adelcrantz fann Feifs reaktion felaktig. "Om Collegii ledamöter willia inlägga reservationer emot hwarannan, och den ena draga answaret ifrån sig inpå den andra, will det då wara swårt att sittia här i Collegio och till Publici tiänst något uträtta." Omsider löstes dock för denna gång problemen – om än temporärt; man lånade helt enkelt och resolut ur barnhuskassan. Boisman fick av sin kollega i barnhuskassan bokhållaren Anders Smedberg utkvittera den behövliga summan. Bristen på medel vid årssluten blev länge ett återkommande fenomen, som man mer eller mindre framgångsrikt sökte lösa genom improvisationer.

Carlbergs deltagande i kollegiets sammanträden

Carlberg tycks inte omedelbart ha fått deltaga i kollegiets sammanträden. Först den 14 september 1727 nämns han i protokollet som närvarande tillsammans med Göran Adelcrantz, rådmännen Israel Jöransson, Hans Dassau, Hindrich Feif och assistenten Zetterberg. Slutligen accepterad och etablerad i huvudstaden blev han dock först 1728. Den 23 februari antog magistraten den tidigare nämnda för honom relativt gynnsamt formulerade instruktionen, som reglerade hans ställning och verksamhet fram till 1736, då en ny och mera genomtänkt version antogs av Kungl Maj:t, detta som en följd av politi- och brandkommissionens arbete.[2]

Södersluss

Vid ett magistratssammanträde den 23 februari 1728 var Carlbergs senaste

förslag och ritningar till Södersluss med på dagordningen. Man beslöt att inhämta byggningskollegiets åsikt i frågan och i denna instans vidtog nu med början den 27 februari en noggrann genomgång.[3] Situationen för den gamla slussen bedömdes nu vara mycket allvarlig, men på andra håll behövdes också snabba insatser. Vid en företagen inspektion i början av månaden hade Carlberg och Theulig kunnat konstatera, att bron emellan norra slaktarehuset och vedgården befann sig i ett så bristfälligt skick "at emellan somlige fack äro allenast 2 à 3 pålar som henne uppehåller". Man påpekade att själva bron "dallrade" och gungade så "at man ej annat wet än hon hwarje stund skall falla öfwerända".[4] Carlberg förklarade sig inte kunna ta på sitt ansvar att låta den kraftiga trafiken fortsätta över bron. Innan vårfloden satte in borde man därför reparera den och slå ned förstärkande pålar. Kollegiet, som bävade för kostnaderna, sände ärendet vidare till magistraten för avgörande och Carlberg fick i uppdrag att där föredra ärendet "nu strax". Uppenbarligen talade han nu med allt större auktoritet och hans råd ifrågasattes allt mindre.

Vedgårdsbron

Översvämningar i samband med vårfloden

Innan man skildes denna februaridag beslöt man också att tillverka en bom ("wid den andra Norrebro skal för jsgången skull en bohm förfärdigas"), och därjämte beordra dagsverksskrivaren Malmberg "at straxt låta öpna Stenkistan som är under Söderbro, på det at wattnet uhr Mälaren må hafwa frijare aflopp". Översvämningar var vanliga företeelser i det dåtida Stockholm. Vårfloden var svårbemästrad och fruktades av alla som hade fastigheter vid stränderna och i låglänta områden. Att få bort bebyggelsen från stränderna blev också Carlbergs ständiga strävan. 1728 utgick för övrigt en särskild skrivelse från borgarna i Klara församling till magistraten som berörde dessa problem. Man föreslog utlopp under broarna. Likaså önskade man en nedmontering av kvarnarna i strömfårorna, eftersom man ansåg att dessa i hög grad sinkade vattenavrinningen.

Slussbygget

Vad gällde själva huvudfrågan – slussbygget – kom man denna gång faktiskt fram till ett beslut. Kollegiet förklarade sig i princip inte ha något att invända mot att en ny sluss anlades på den plats där Carlberg angivit, d v s söder om det gamla läget, detta med hänsyn till de bättre grundförhållandena. En bidragande orsak till beslutet torde ha varit att Carlberg själv åtog sig arbetet "utan någon reservation", vilket han inte sade sig ha velat göra, om det blott hade varit fråga om en reparation av det gamla slussverket. I magistraten påpekade rådman Scherping att staden nu hade förmånen att i Adelcrantz och Carlberg äga två arkitekturkunniga personer, och att kostnaderna inte skulle bli större för staden om arbetet gjordes i stadens egen regi än om det lämnades ut på entreprenad. Den 8 mars remitterades ärendet åter till kollegiet, denna gång för att man skulle ta ställning till de ekonomiska konsekvenserna, antingen nu arbetet bedrevs i stadens egen regi eller som entreprenad.[5] Kollegiet tog relativt god tid på sig och svarade först den 30 april.[6] Man hade funnit att Carlbergs kalkyl var tillförlitlig både vad gällde material, verktyg och arbetslöner. När det var fråga om ett så vidlyftigt företag måste man dock naturligt nog reservera sig för oförutsedda kostnader. Vad sedan angick valet mellan ett bygge i stadens egen regi eller en entreprenad, fann man nu trots allt att det senare alternativet var att föredraga. Arbetet borde sålunda anförtros en "säker och tillförlitlig man", hellre än att det drevs i stadens regi. Entreprenaden borde kungöras genom offentliga anslag, för att man skulle få så bra villkor som möjligt. Försiktighet var dock av nöden: arbetet borde fördelas "styckvis" enligt stadsarkitektens anvisningar. Då skulle inte magistraten behöva "hazardera" större sum-

mor. Genom entreprenörens kontroll av det pågående arbetet och "dess ständiga pådrifwande" skulle man kunna ta igen den lilla vinst som entreprenören gjorde. Under alla förhållanden borde arbetet övervakas av kollegiet och stadsarkitekten; det var viktigt att ritningarna följdes till punkt och pricka.

Byggnadskollegiet hade inte utan en viss vånda kommit fram till beslut, vilket man också nogsamt lät magistraten veta. Rådman Hans Dassau, som förordade entreprenad, ansåg att det var bäst att hålla sig till det säkra. Erfarenheten visade nämligen att stadens egna byggen alltid blivit dyrare än dem som tillkommit genom entreprenörer, "de som stundeligen se til och drifwa uppå sit arbetsfolk". Hans kollega Israel Jöransson förklarade sig ej vara kompetent att bedöma materialåtgången såsom den angivits av Carlberg. Han hade emellertid funnit kalkylen förtroendeingivande, eftersom stadsarkitekten hade specificerat allt material och angivit vartill det skulle brukas. Alla ritningar som Jöransson sett av Carlbergs hand vittnade om en förfaren man. Om kostnaderna vågade han dock inte yttra sig. Men han varnade för att räkna för lågt, detta med hänsyn till erfarenheterna från det nyligen återupptagna slottsbygget, där framför allt arbetslönerna hade visat sig bli högre än vad man räknat med. Om arbetet skulle göras som entreprenad fick, enligt Jöransson, inte stadsarkitekten åta sig det. Men han var också av den meningen att en entreprenad var bästa lösningen. Gjorde man upp om ett fast pris så visste man "nästan på en gång, som en god hushållare med beqwämlig säkerheet, hwartil Byggningz Medlen blifwa anwände." Rådman Hindrich Feif hade inte heller någon erinran mot förslaget, men entreprenader var dock något ganska nytt och oprövat i Stockholm. Bedrevs arbetet med "försigtighet och oförtrutenhet" av stadsarkitekten skulle det i varje fall inte kosta staden mer än om en privatperson åtog sig arbetet. För att vara på den säkra sidan borde man därför bli vid "den wahnlige och mäst härtil practicerade Methoden", d v s att bygget skulle lyda direkt under kollegiet och stadsarkitekten och ske i den takt som medel kunde ställas till förfogande. Man borde kontinuerligt redovisa kostnaderna och visa upp verifikationer allt eftersom bygget fortskred. Carlbergs närvaro och deltagande i arbetet var en garanti. Mot entreprenad talade också, att oförutsedda händelser såsom bankrutt och dödsfall kunde inträffa. Det mest sakkunniga yttrandet i frågan kom naturligtvis från Adelcrantz. Priset 119.292 dsmt var mer än det dubbla mot vad man skulle få betala om slussen byggdes i enlighet med hans förslag och även mycket dyrare än att fördjupa och reparera den gamla anläggningen. Man kunde inte heller så på pricken räkna ut arbetskostnaderna som Carlberg ville göra gällande; stundom kunde det bli billigare än vad man trodde, oftast blev det dock dyrare. Men genom Carlbergs arbetsflit och genom att arbetet bedrevs i stadens regi, skulle man avsevärt kunna minska de kostnader som Carlberg angivit. Men fick entreprenörerna reda på dennes siffror, skulle de inte tveka, eftersom de uppenbarligen kunde förvänta en inte obetydlig vinst. Adelcrantz föreslog en medelväg: ⅔ av arbetet utgjordes av konstruktioner i de båda slusshuvudena. Arbetet i det ena huvudet skulle kunna erbjudas Carlberg och en entreprenör, under det att andra slusshuvudet kunde tas om hand av byggningskollegiet. Man skulle då kunna få en uppfattning om hur mycket de övriga ⅓ av slussarbetet skulle komma att kosta "då jemwäl Magistraten lärer slippa och undgå alt ansvar, tal och Blame, som up på Entreprenader gemenligen plägar följa". – Kollegiets beslut var ingen odelad framgång för Carlberg som helst ville genomföra arbetet helt och hållet som egen företagare och på så sätt skaffa sig extra inkomster. Slussproblemet

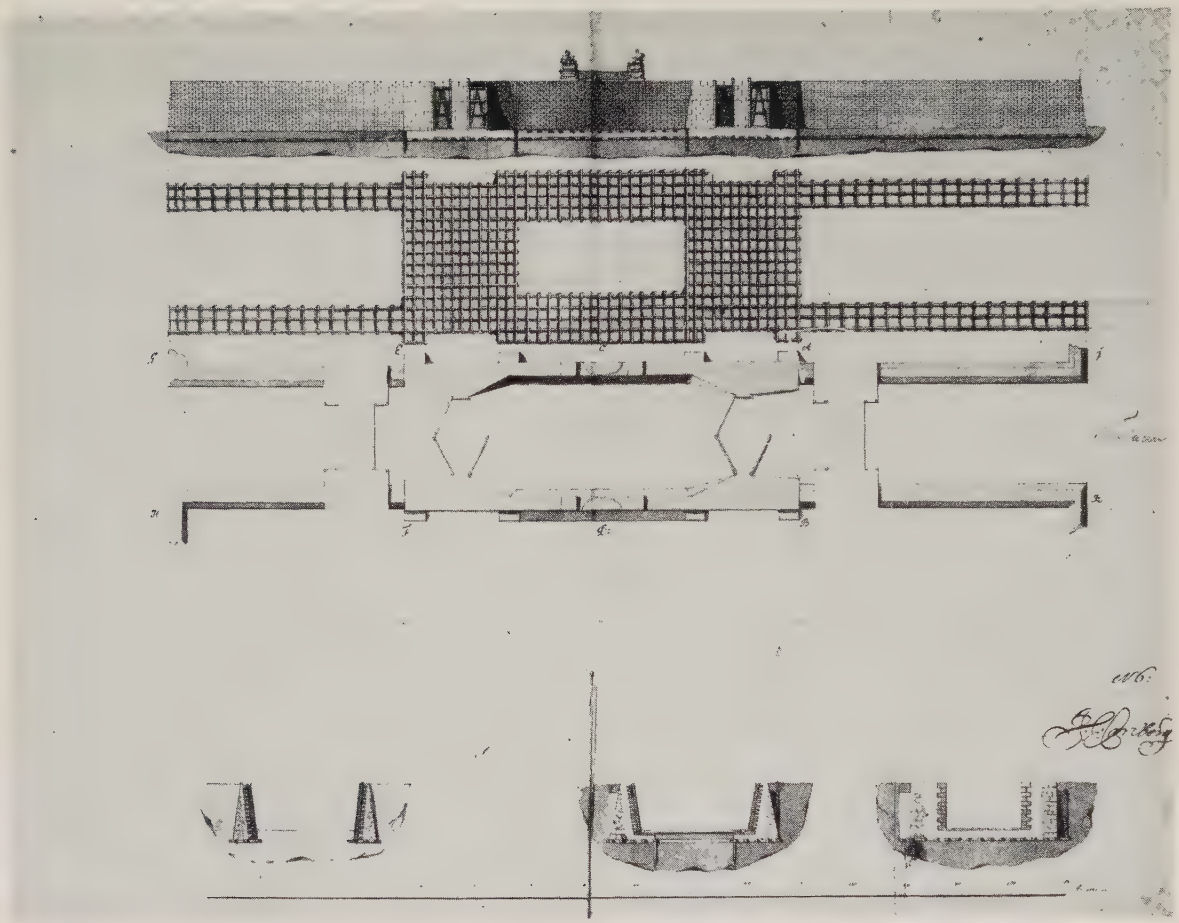

Södersluss. Arbetsritning, plan och sektion. C. 1726 – 30. RS 153:17

var naturligtvis inte ur världen med detta beslut. Som bekant fick det en annan lösning och det skulle dröja åtskilliga år dessutom.

Alla medel måste prövas för att förbättra ekonomien. En inkomstkälla som under de senaste åren i betänklig grad börjat sina var avgifterna för stadens tomter. Orsaken var de många eldsvådorna. Vid sammanträdena i mars 1728 behandlades ett flertal ärenden i Katarina församling.[7] Fortfarande – fem år efter den stora branden – stod då många ofria tomter avbrända och öde. Att få dem bebyggda igen var en nödvändighet för stadens kassa. Men på många år hade inget hänt, vilket Carlberg påpekade.

Planering av stadens byggnadsverksamhet

Magistraten hade uttryckt en önskan om att man hädanefter i god tid skulle planera byggnadsverksamheten. Till den ändan inlämnade stadsarkitekten därför en redogörelse för önskvärda och behövliga arbeten under 1728, "hwilken method före min tid aldrig warit brukad", noterar han senare – 1739 – med hänsyftning på

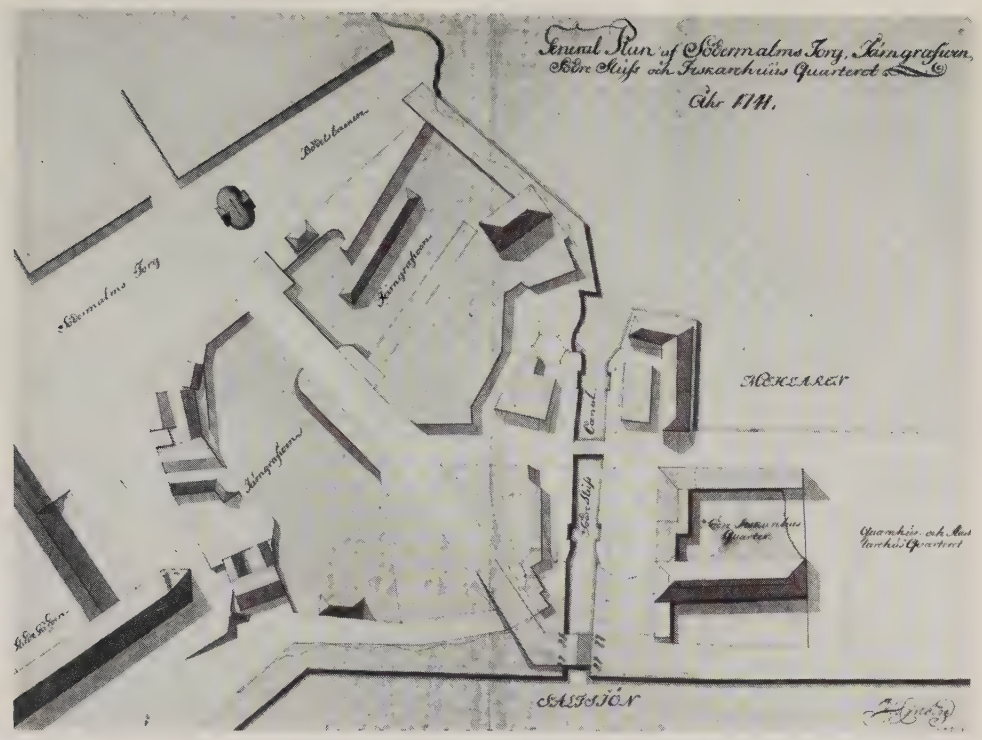

Generalplan över Slussområdet med Järngraven och Södermalmstorg. – Planens genomförande förutsatte en radikal omgestaltning av området och rivning av flera byggnader. Den nya slussen har i Carlbergs version fått en svängd form och därtill ansenliga dimensioner. RS 153:8

just denna det första årets önskelista. Den avspeglar ett sedan länge uppdämt behov men också i viss mån Carlbergs egna ambitioner. Det gällde att snabbt gripa initiativet och bli den som fick rätsida på det eftersatta byggväsendet. Först nämns spruthus, närmast oundgängliga som de var med tanke på den ständiga eldfaran. De borde finnas både på Ladugårdslandstorget och på Hötorget. Redan föregående år hade också en sådan inrättning projekterats för Maria kyrkogård men ej byggts. Den återkommer nu bland önskemålen. Som en självklarhet som dock bör påpekas framhålles, att det måste "med sin ordonance sig rätta effter de där bredewid byggde grafwar". Högt prioriterade är även "storbommar" eller "väderflottar" mot Järnbrohamnen. Sådana borde komma till utförande under innevarande år, heter det, men vintern är ju nu snart förliden, och då kan man vid byggandet inte längre betjäna sig av isen. Väderflottarna var ett dyrbart projekt, beräknade till 2.404 dkmt, detta i första hand beroende på omfattande smidesarbeten men också på grund av höga kostnader för ankarstockarnas förankring. Bland andra högst nödvändiga byggnadsobjekt nämns också ett nytt boställe för skarprättaren på Norrmalm, ett parmmätarehus vid Röda bodarna, liksom ännu återstående, vidlyftiga snickare-, målare- och blecksslageriarbeten på Hornstullsporten. Detta sistnämnda arbete måste absolut utföras under året "til Portens Conservation", men

Spruthusen

Väderflottar

den anslagna summan – 633 dkmt – synes vara tilltagen i överkant. Här finns alltså pengar att spara. – Bland önskemålen märks också förbättringar av Liljeholmsbron och Södra Stadshuset, vars källare skadats vid en eldsvåda i början av februari. En reparation av södra Fiskare- och Slaktarehusen bedöms också som helt nödvändig. En olycka kan där mycket väl inträffa på grund av drivisens tryck och pålarna under slaktarhuset måste därför "förskallas". För övrigt är nog den beräknade kostnaden för arbetet – 1.205 dkmt – med tanke på allt oförutsett som brukade dyka upp vid dylika företag för snålt tilltagen, framhålles det vidare. Den stensatta gången eller bron emellan Fiskare- och Slaktarehusen vid slussen, som året innan blivit igenplankad, "hwilken nu mehr och mehr synes gifwa sig under", borde också ofördröjligen repareras. Men hur man rent tekniskt skall förfara, kan Carlberg inte svara på, förrän undersökningar gjorts. Kollegiet uttryckte dock en förhoppning om att man skulle kunna finna någon metod, så att vattnet hindrades att tränga fram. Den "stora bugthen" som nu hotade stenbron härrörde från dylikt framträngande vatten, ansåg man. – Förutom dessa nämnda reparationer och byggnadsarbeten borde man också vidtaga andra åtgärder. Så t ex tarvade den s k Nya Kungsholmsbron en genomgripande reparation. Vägbanan måste förses med nya plankor. Här behövdes också ett nytt staket i stället för det befintliga, som var alldeles nedruttet. – Trots benämningen var bron ingalunda ny utan minst 60 år gammal. – Den fallfärdiga Gamla Kungsholmsbron över Blekholmen borde egentligen enligt samma lista helt och hållet ersättas med en ny stenbro. Men staden saknade medel och måste alltså vänta med detta projekt. Några år till kunde den kanske göra tjänst, om den förstärktes med pålverk. – Bron vid vedgården på Skeppsbron måste likaledes snart förstärkas "med påfyllning och beklädning af bräder". – Vid den stora vådelden på Södermalm 1723 hade de s k Munkens trappor förstörts. Det var helt nödvändigt att de återuppbyggdes och då gjordes av sten. Kostnaden härför beräknades till minst 1.000 dsmt. – Lastagebron vid Tegelviken var också helt slut. Det brådskade med att få den ersatt med en ny kaj, eftersom våren var i antågande och med den öppet vatten, fartyg och båtar. Tolagshuset konstateras vara dels för litet för sitt ändamål dels bofälligt såväl i fråga om tak som väggar och valv. Vattnet rann in både ovan och nedan och tolagsbokhållarens räkenskaper blev blöta. En reparation redan innevarande år var av nöden. – Av magistraten hade stadsarkitekten också fått i uppdrag att besiktiga de rum som fanns under Rådstugugången, "om de til Corps de Garde äro tjenlige", vilket han också gjort och därvid uppskattat behovet av reparationer till 1.386 dkmt. – Propåer om angelägna arbeten kommer också från kronan. Så t ex låter överståthållaren kollegiet veta, att lindar bör planteras på bägge sidor om vägen allt ifrån Karlbergsgrinden till Karlbergsbron. Detta arbete har emellertid redan påbörjats; vägen har avmätts och gropar har grävts för träden. Men den största delen av arbetet återstår. Som skäl härför anförs att gödsel fattas. Dagligen märker man behovet av reparationer, konstaterar kollegiet i anslutning till Carlbergs långa lista. Somliga tåla icke det ringaste dröjsmål. Men de måste ändå uppskjutas. [7a]

Liljeholmsbron
S Stadshuset
S Slaktare- och Fiskarehusen
Kungsholmsbroarna
Lastagebron vid Tegelviken
Tolagshuset
Rådstugugången
Lindplanteringar

Den ekonomiska situationen blev inte bättre påföljande år, men Carlbergs lista desto längre. Den kompletterades fortlöpande med nya, lika angelägna projekt och hans samling av ritningar växte raskt till en ansenlig mängd. Här fanns nu projekt till sprut- och parmmätarehus och ritningar till flera väderflottar och broar. Att reparera Ladugårdslandsbron var för övrigt högst angeläget. Men redan i slutet av juli 1729 var byggnadskassan enligt handelskollegiet helt tömd. Arbeten pågick

Sprut- o parmmätarehus
Ladugårdslandsbron

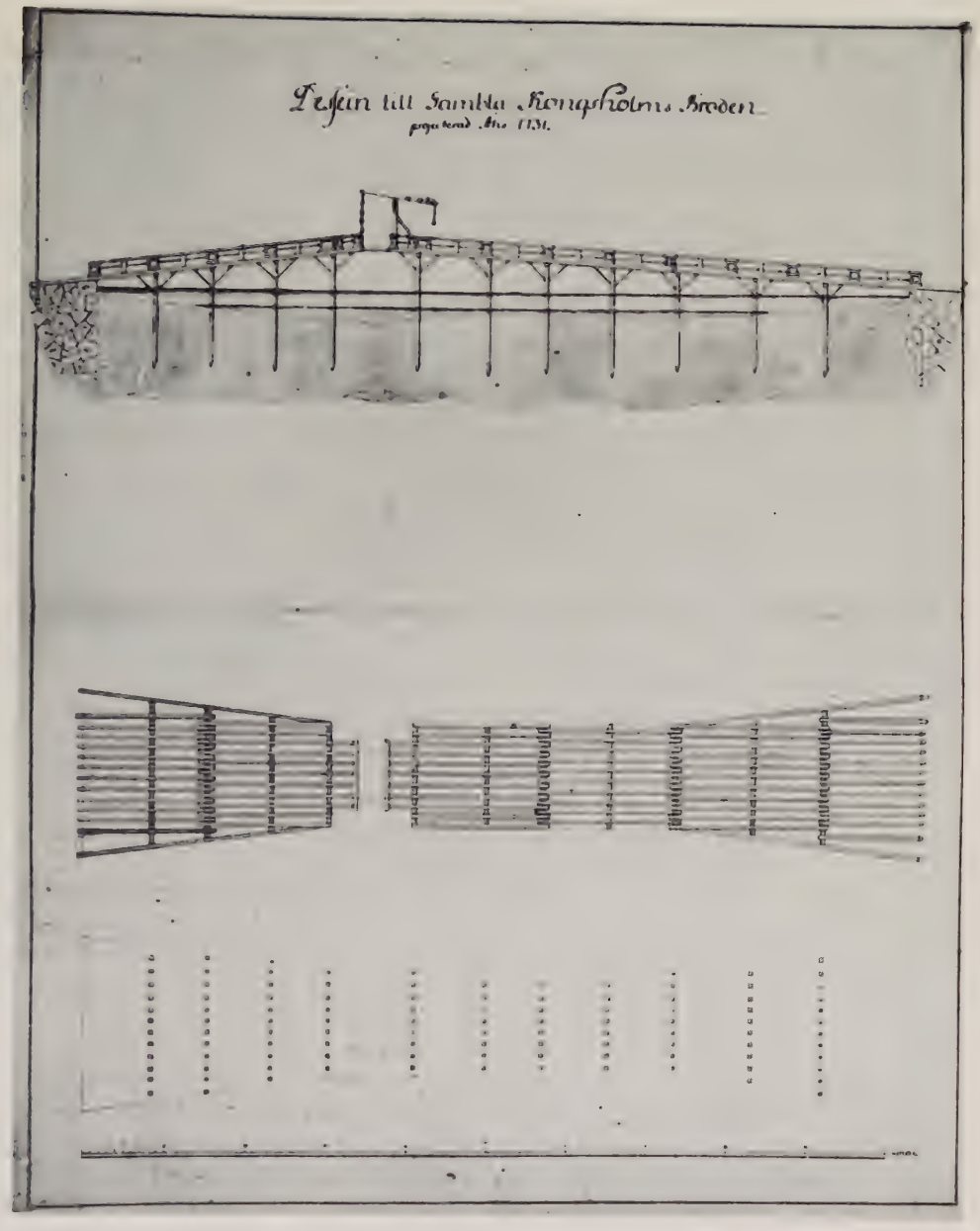

Förslag till ombyggnad av lilla Kungsholmsbron. C 1731. RS 106

dock som vanligt på flera håll; det gällde för såväl nybyggnader beslutade av magistraten som för underhållsarbeten. Dessutom väntade ytterligare flera angelägna projekt på att verkställas. Kollegiet måste i denna situation vända sig till magistraten med begäran om tilläggsanslag, ett pinsamt steg att ta. Men denna kunde bara konstatera faktum – pengarna var slut.[1] Tillståndet var sådant, fastslog

man, "at så framt det ansenliga, som ännu till byggnader och reparationer af Byggningz Collegio fordras skall utgå, är till befara, at både Löhner och Banquens giällds betahlning torde studsa." Det enda arbete som man nu fick lov att fullfölja var reparation av bron vid Södra Fiskarehuset, eftersom den var helt oundgänglig. Dessutom tillät man vissa underhållsarbeten vid broar och hamnar och på andra ställen där mycket folk uppehöll sig "till förekommande af Menniskiors och Creaturs omkommande". Alla andra företag måste vänta i avvaktan på att stadens ekonomi blev bättre. De dåliga finanserna berodde i viss mån på att man inte tidigare tillräckligt nitiskt bevakat sina tillgångar i form av tomter. Man hade inte heller enligt Carlberg varit förutseende nog att tillförsäkra tomtmark för stadens egna behov. Med förundran sade sig Carlberg redan under den korta tid han verkat ha kunnat konstatera, att staden frånhänt sig dispositionsrätten över sina egendomar, med den påföljd, att nu inte fanns några platser tillgängliga för material- och verkhus. Allt material måste ligga under bar himmel på Skeppsbron "til Stadens största wanprydnad".

Bron vid S Fiskarehuset

Stadens tomter

Carlbergs önskemål 1730

Carlbergs önskemål för 1730 var inte färre än för de föregående åren. Bland mycket önskvärda projekt nämns åter igen väderflottar i Mälaren, liksom reparation av järngravsbron, fortsatt reparation av bron vid Södra Fiskarehuset, byggandet på entreprenad av parmmätarstugor vid Packartorget och Röda bodarna, reparationer av Södra Slaktarehuset etc. Inalles omfattade förslagen 20 olika poster. Förutom ovannämnda projekt önskade Carlberg också reparera flera broar, som inte längre var säkra, t ex gamla Kungsholmsbron, redan tidigare föreslagen, och för vilket ändamål timmer upphandlats liksom också Skanstullsbron.[2] Bland de arbetsposter som man 1731 vill försöka genomföra märktes ett större tullhus, d v s det vid Norrtull, om medel kunde lämnas av "Kongl. Statscommissionen", kajen vid "Ravalls backe", för vilken pålning redan skett, "de projecterade 14 alnar af Skiepsbroen, som med sten måste bygas", och det återstående entreprenadarbetet på parmmätarestugan vid Röda bodarna. Bron vid Södra Slaktarehuset väntade också på en oundgänglig förbättring "emedan ingen nu för tiden kan fara öfwer berörda bro". I fråga om reparationen av Munkens trappor ville kollegiet överlåta avgörandet åt magistraten. – En begäran från de övriga städerna vid Mälaren om att stranden vid Kornhamn skulle förbättras och lagas måste också beaktas. Men då måste man avstå från tidigare planer på att lägga sänkkistor utanför Järnvågsbron i Mälaren, "at wederbörande dervid kunde lägga sina farkoster". Flera andra av stadens lastbryggor, t ex de vid Skinnarviken, Packhustorget och Klara sjö var alldeles nedruttna och oanvändbara och borde följaktligen också repareras.

Kornhamn

Av de många förslagen kunde några så småningom genomföras trots penningknappheten. Den östra järngravsbron reparerades och man fick också möjlighet att fortsätta arbetena vid Södra Slaktare- och Fiskarehusen. Dessutom byggdes två spruthus på Riddarholmen. Men det mesta fick vänta i avvaktan på bättre tider.[3]

1732 års äskanden

Tullhusbygget vid Norrtull återkommer i 1732 års äskanden, som också innehåller förslag om byggandet av en tullstation vid Danviken, för vilket ändamål Carlberg levererade olika ritningsförslag, bland annat ett till en prydlig stenbyggnad, som också realiserades mellan 1732 och 1733, och till en mer påkostad tullstuga vid Danviksporten, den senare i typisk "Carlbergs-stil" erinrande om tullbyggnaderna vid Norrtull.[4] Bland de 22 posterna ingår vidare t ex stensättning av offentliga platser, lagning av stadens staket på åtskilliga ställen liksom också förslag "til Bergssprängningen under Södermalmsbergen", en åtgärd som syftade

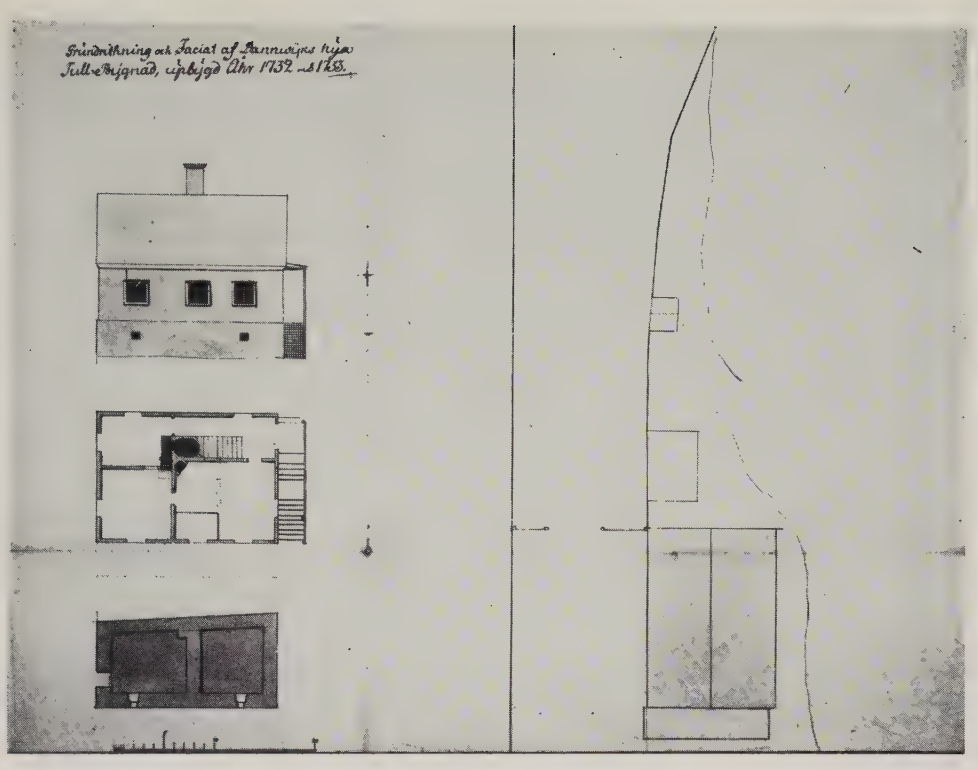

Ritning till tullbyggnad vid Danvikstull uppförd 1732 – 33. Det första tullhus som Carlberg kom att befatta sig med. KA nr 248 (Kartor m f)

till att skapa bättre utrymme för lagring av bräder och timmer och möjlighet för båtar att lägga till. – För år 1733 gjorde Carlberg inte upp någon särskild förteckning, förmodligen därför att så mycket fortfarande var ogjort av de tidigare.

Bron över Riddarholmskanalen

Förslagen för 1734 är tolv. En stenbro över Riddarholmskanalen står som första nummer.[5] Trots att Långholmstullen redan flera år tidigare betecknats som bofällig tas den upp först nu och då endast som ett önskemål om reparation av den gamla byggnaden. Ett stort företag är ombyggnaden av det nya rådhuset vid Riddarhustorget. – Det skulle föra allt för långt att här i detalj redogöra för varje post. Många förslag återkommer emellertid regelmässigt år från år. Det är slående med vilken konsekvens Carlberg driver sin sak. Hans förslag avslöjar också en allt större säkerhet och kunskap om förhållandena; in i minsta detalj sätter han sig in i frågeställningarna och lär känna alla stadens brister och behov.

Långholmstullen
Nya Rådhuset

Tullhusen

För stadens myndigheter var tullhusens dåliga kondition särskilt problematisk. Omfattande reparationer var enligt Carlberg nödvändiga på Karlbergs-, Långholms-, Horns-, Hammarby-, Ladugårdslands- och Skanstullarna. Dessutom behövdes ett helt nytt hus vid Danviken i stället för den befintliga nu helt bofälliga byggnaden. Carlberg hade författat en ritning till en träbyggnad, men kollegiet ville här hellre se en ritning till ett "stabilt Stenhus", . . . "lika med parmmätarestugorne, hwilket är waracktigare och kan stå i långa tider innan det behöfwer repareras."

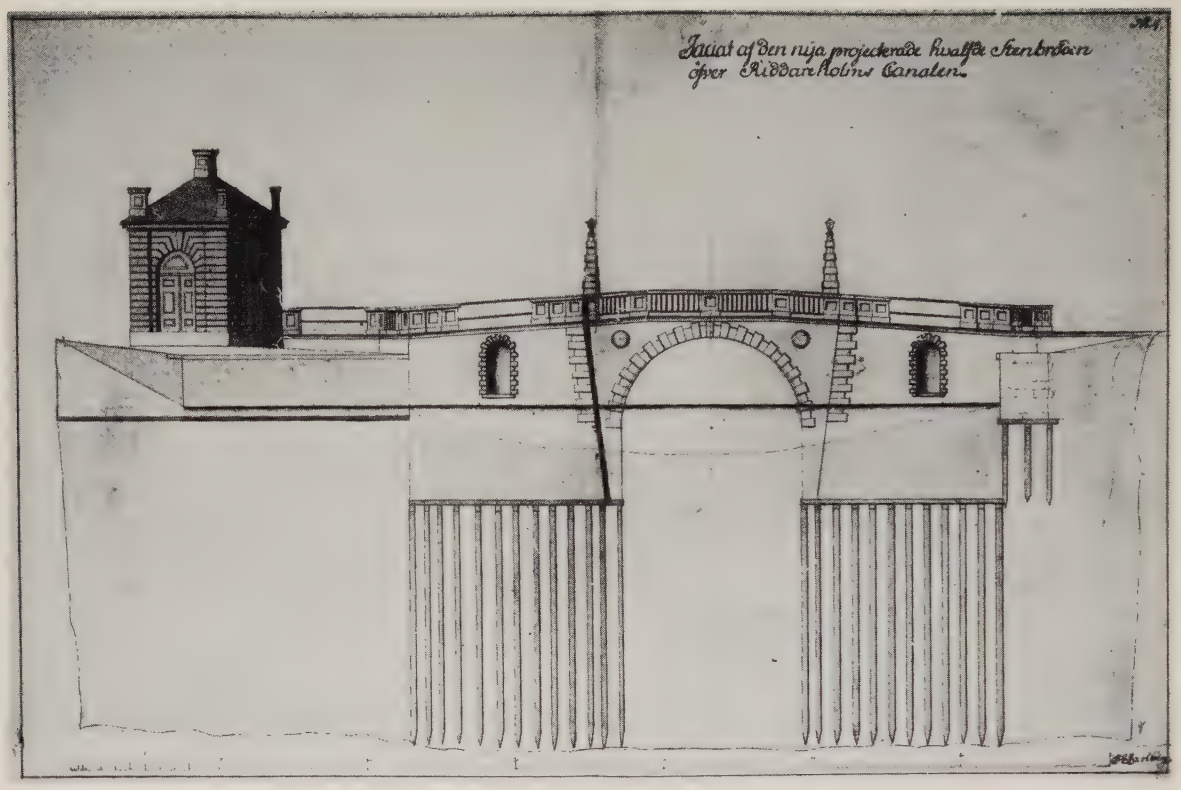

Förslag till bro över Riddarholmskanalen. Paviljongen t v med sitt dekorativa rusticerade murverk är det spruthus som byggdes på Riddarholmssidan 1731. C 1730-talets början. RS 6:17

I fråga om tullhusen ställde kronan krav som staden inte utan vidare ville eller kunde acceptera. Man ansåg sig ej kunna stå för mer än ¼ av kostnaderna för underhåll och nybyggnad, något som sattes i fråga av generaltullarrendesocieteten. Där ville man få till stånd en planmässig översyn av samtliga tullhus. Att helt nya byggnader behövdes på flera håll var uppenbart. Andra kunde nyttjas men måste repareras. Långholmstullen tillhörde dem som enligt societeten först borde komma i åtanke. Här tarvades såväl en ny brygga som ett helt nytt tullhus. Samtidigt borde också den gamla tullbyggnaden snyggas upp. Problemen med tullhusen avhandlades av magistraten, som uppdrog åt kollegiet att låta utarbeta ett förslag till arbetena i fråga. Under 1730-talets första år sysslade Carlberg följaktligen mycket intensivt just med denna något speciella typ av nyttobyggnader, där såväl prydlighet som säkerhet borde finna arkitektoniska uttryck. Uppdragen passade verkligen Carlbergs skaplynne. Det gällde Karlbergstullen, Långholmstullen, Hornstull, Hammarby tull, Ladugårdslands tull och Danvikstull. 1730 hade han lämnat in ett förslag till en helt ny byggnad vid Norrtull, vars förverkligande skulle kosta staden 38.444 dkmt.[6] Kostnaden föreföll magistraten mycket stor, helst som staden enligt Kammarkollegium helt och hållet skulle stå för tullporten. Det var emellertid högst

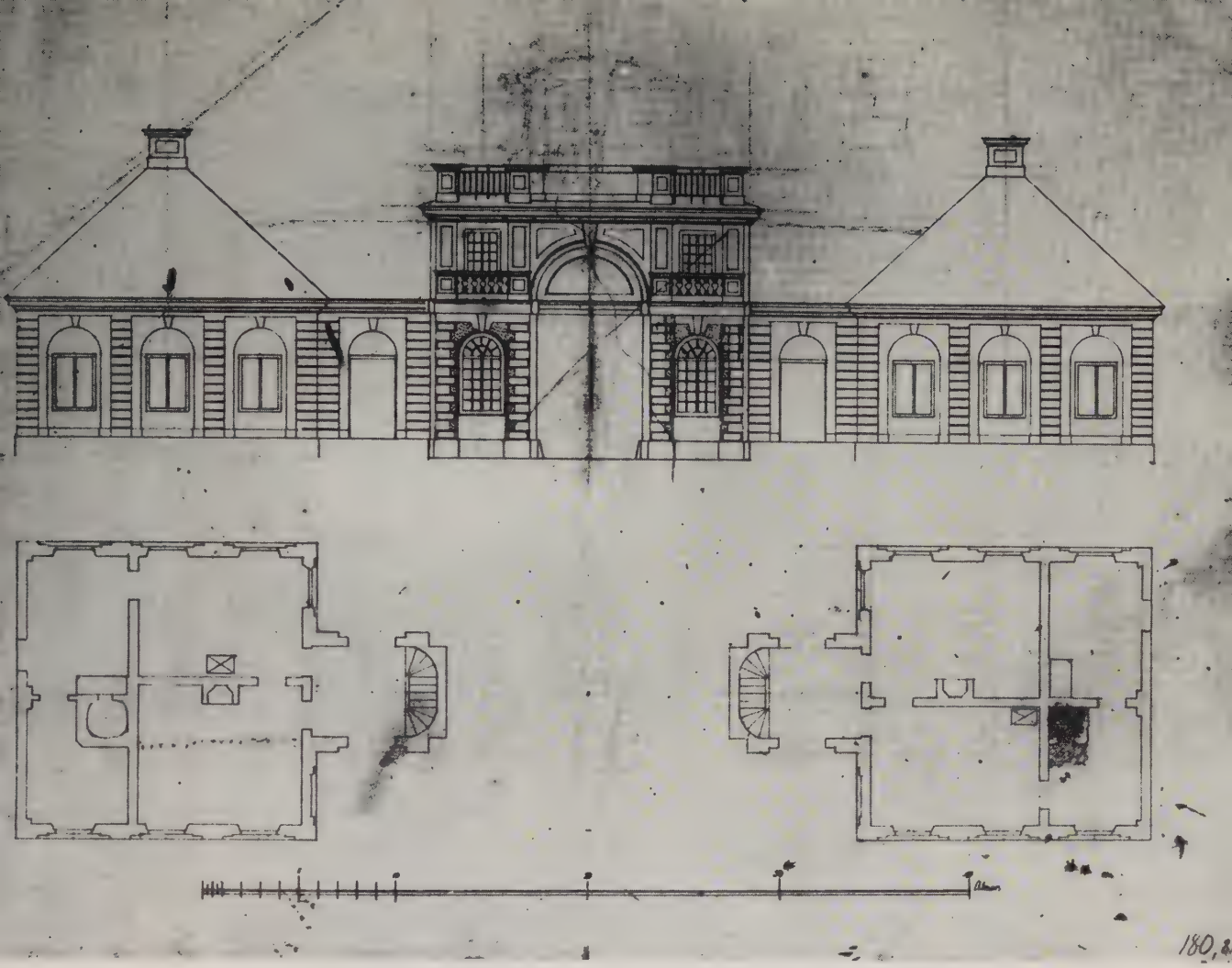

Ritning till tullhusen vid Norrtull byggda 1731 – 33. Själva tullporten utfördes i trä. CRS 180:8

nödvändigt att få till stånd en dylik byggnad, "som både det gambla Tullhuset, tillijka med Tullporten är aldeles förfallet". Inom byggningskollegiet var man mycket nöjd med ritningen, "emedan den så wähl til Tullhusets indehlning finnes wara nog beqwäm, som ock Tullportens byggnad anständig, samt för Staden en prydnad, hwilcken senare Staden allena kommer at påkåsta." För detta senare ändamål var man för övrigt beredd att satsa 6.000 dkmt. Anläggningen kom också till stånd under åren 1731–33. Den byggdes på entreprenad av Carlberg och handelsman Carl Aspegren.

En värdering utförd av stadsbyggmästaren Theulig under hösten 1728 och framlagd i kollegiet i början av december ger en god bild av stadens tullhus och avslöjar också, att mycket var i behov av åtgärder. Sämst var läget för Danvikens tullhus "som til wäggar och tak war alldeles bofälligt". Dess värde uppskattades till blott 16 dsmt. Till 50 dsmt värderades Hammarbytullen. Den bestod av en byggnad om två rum och förstuga med ett avplankat

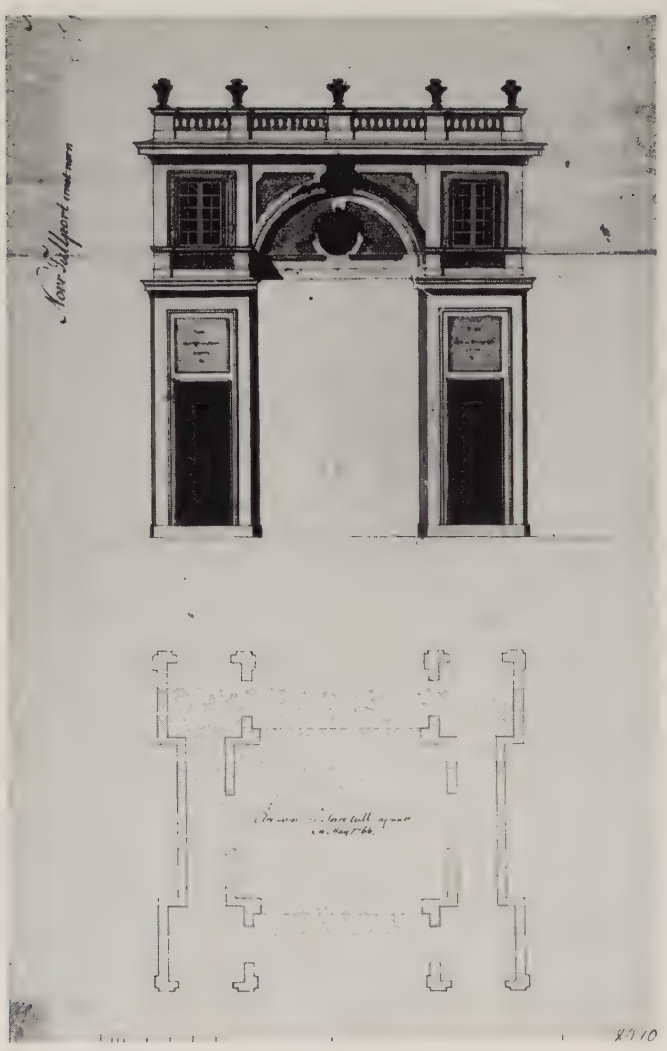

Norrtullsporten mot norr.
Stadens ark kont 1766
RS 180:10

kontor. Under huset fanns en jordkällare. – Skanstull utgjordes av ett tvåvåningshus med förstuga innehållande två rum i varje våning. Under huset låg en med bjälkar täckt källare. Värdet uppskattades till 300 dsmt. Hornstull, värt 550 dsmt, bestod likaledes av en tvåvåningsbyggnad av trä. Den innehöll fem rum, av vilka en del var utrustade med spisar och en del också med kakelugnar. Köket hade spis och bakugn. På övervåningen fanns en större sal med spis samt en kammare med kakelugn. De övriga rummen, bland dem ett litet kontor, saknade eldstäder. – Tullplatsen på Långholmen bestod av tre hus. En större träbyggnad om fem rum med källare och två vindskammare värderar Theulig till 480 dsmt. En mindre byggnad med källare omfattande två rum och kök för tullskrivaren anses vara värd 250 dsmt. Till endast 22 dsmt i värde upptas en gammal fallfärdig stuga med rum och kammare. – Tullhuset vid Norrtull utgjordes av en envåningsbyggnad om fem rum jämte en timrad vindskammare med en kakelugn. Vidare fanns en med stora bjälkar övertäckt källare. Hela anläggningen uppskattades till 300 dsmt. – Roslagstull, som ansågs vara värd 350 dsmt, hade en byggnad med fem rum med kakelugnar och spisar jämte en källare och en vedbod.

På detta tidiga foto från 1860-talets början har den carlbergska anläggningen fortfarande kvar något av sin gamla karaktär som inkörsport till Norrmalm. På den detaljrika bilden syns bl a den av Carlberg så omhuldade lindallén till Karlberg. Foto i SSM

Ladugårdslandstull slutligen, bestod av en fyrarumsbyggnad med kakelugnar och spisar och värderades till 500 dsmt. Tullen vid Blockhusudden är inte upptagen i förteckningen. Men här pågick ju, som redan tidigare berörts, arbeten på en ny byggnad, vilket får antas vara förklaringen. Karlbergstullen saknas också av någon anledning.

Magasinet på Skeppsholmen

Carlbergs flit och arbetsförmåga togs också under hans första Stockholmsår i anspråk av Kronan. Det hade visat sig att det inte fanns plats för den ritorra spannmålen varken på Skeppsholmen eller i "bagerihuset", d v s Kronobageriet på Ladugårdslandet. På förslag av Kammarkollegium och Statskontoret fick därför Carlberg i början av 1728 i uppdrag att utarbeta ett projekt till ett sädesmagasin förlagt till en sluttning på Skeppsholmens sydvästra sida. Ett sådant åstadkom han också med sedvanlig snabbhet. För Kammarkollegium presenterades det i juli månad. Det var fråga om en ganska ansenlig byggnad, ett tre våningar högt hus med 17 × 3 fönsteraxlar och fem stora rum i varje våning och med trapphus förlagda till kortsidorna. Här skulle plats kunna beredas för 20.000 tunnor spannmål. Kostnaden beräknades till 120.000 dkmt, en summa som myndigheterna dock fann alltför hög. Man bad följaktligen Carlberg att försöka sänka den, en begäran som han hade svårt att villfara eftersom hans projekt redan var mycket enkelt hållet. Han lyckades dock få fram en ännu billigare version, som till på köpet gav plats för

Tullhusen vid Norrtull från norr. Foto 1901 i SSM

mer spannmål, 32.000 tunnor. Men inte heller detta accepterades. Man hade emellertid nu fått fram en bättre plats, där de erforderliga sprängningarna skulle bli mindre omfattande. Kostnaderna skulle nu enligt Carlberg uppgå till 85.000 dkmt – en summa som fortfarande bedömdes vara för hög. Till slut godkändes dock förslaget av Kungl Maj:t efter tillsynes oändliga diskussioner.[7] På grund av de höga kostnaderna skulle generalkvartermästaren Leijonsparre yttra sig i ärendet. Sedan han den 4 december med diverse anmärkningar återställt ritningarna till Carlberg inlämnade denne den tionde i samma månad ännu ett förslag. Det godtogs, ehuru motvilligt, ty kostnaderna tycktes fortfarande vara mycket höga. Men Carlberg ansåg sig inte kunna gå under 80.000 dkmt, allra helst som byggnadsmaterialen hade gått upp i pris på grund av den stora eldsvådan i Köpenhamn. – Vid branden i den danska huvudstaden i oktober 1728 hade 1.670 hus och fem kyrkor förstörts. – Enighet nåddes om att Carlberg och handlanden Aspegren i avräkning skulle erhålla 40.000 dkmt när byggnaden nått en vånings höjd, ytterligare en fjärdedel av summan "när taket är på" samt när huset blivit fullt färdigt återstoden. Efter att ha

Tullhusen vid Norrtull. Foto L af Petersens 1981

pressats lovade Carlberg att byggnaden skulle stå färdig hösten därpå, dock utan rappning. Att rappa på vintern gick nämligen inte. Magasinet var disponibelt 1731 men fullt färdigt först i april 1732. Byggandet av magasinet resulterade som alltid i en mängd protokoll, memorial och handlingar. Inte minst handlar dessa om tekniska frågor och är av den anledningen av stort intresse för kännedomen om dåtida byggmetoder.[8]

Ett allvarligt missöde – det talades t o m om en olycka – inträffade i samband med att det nya magasinet hösten 1732 skulle fyllas med spannmål. På grund av ojämn belastning gav den första bottnen vika på den västra sidan. På vinden rycktes sparrarna ur sina tapphål samtidigt som golvet buktade sig. Händelsen blev känd i staden och Carlbergs anseende som skicklig konstruktör tycks också av olika uttalanden att döma ha blivit något skamfilat.

De av sprängsten upplagda grundpelarna under själva byggnaden var för klena och dessutom under det västra partiet ovanligt höga, detta på grund av den ytterst kuperade terrängen. Carlberg hade inte tagit med i beräkning de påfrestningar som magasinet skulle komma att utsättas för under själva ilastningen. Det gällde nu för honom att handla snabbt. Magasinet måste naturligtvis repareras, vilket emellertid var förenat med svårigheter eftersom det redan delvis fyllts med säd.

Med anledning av händelsen utsåg Kungl Maj:t särskilda besiktningsmän, bland dem hans tidigare militäre chef Leijonsparre. Vid besiktningen, som ägde rum den 13 april 1733, kunde emellertid denne inte närvara på grund av sjukdom utan ersattes av två tidigare officerskolleger till Carlberg, Magnus Rommel och Paul Wassander. Dessutom deltog överintendenten Hårleman i sällskap med slottsbyggmästaren Peter Gerdes och slottsmurmästaren Beckman. Det hela utföll påfallande väl för Carlberg, men så hade han också på egen bekostnad fått vidta omfattande arbeten. Helt nya och kraftigare grundpelare hade byggts, mitt under huset hade dessutom en längsgående kraftig grundmur murats. Vidare hade ett flertal nya strävor insatts. Hårleman var välvillig och betygade att byggnaden som sådan inte var felaktigt konstruerad. På grund av det gedigna byggnadssättet i övrigt hade inga svårartade skador uppstått. Carlberg hade nyttjat förstklassigt virke av ny och ren furu.

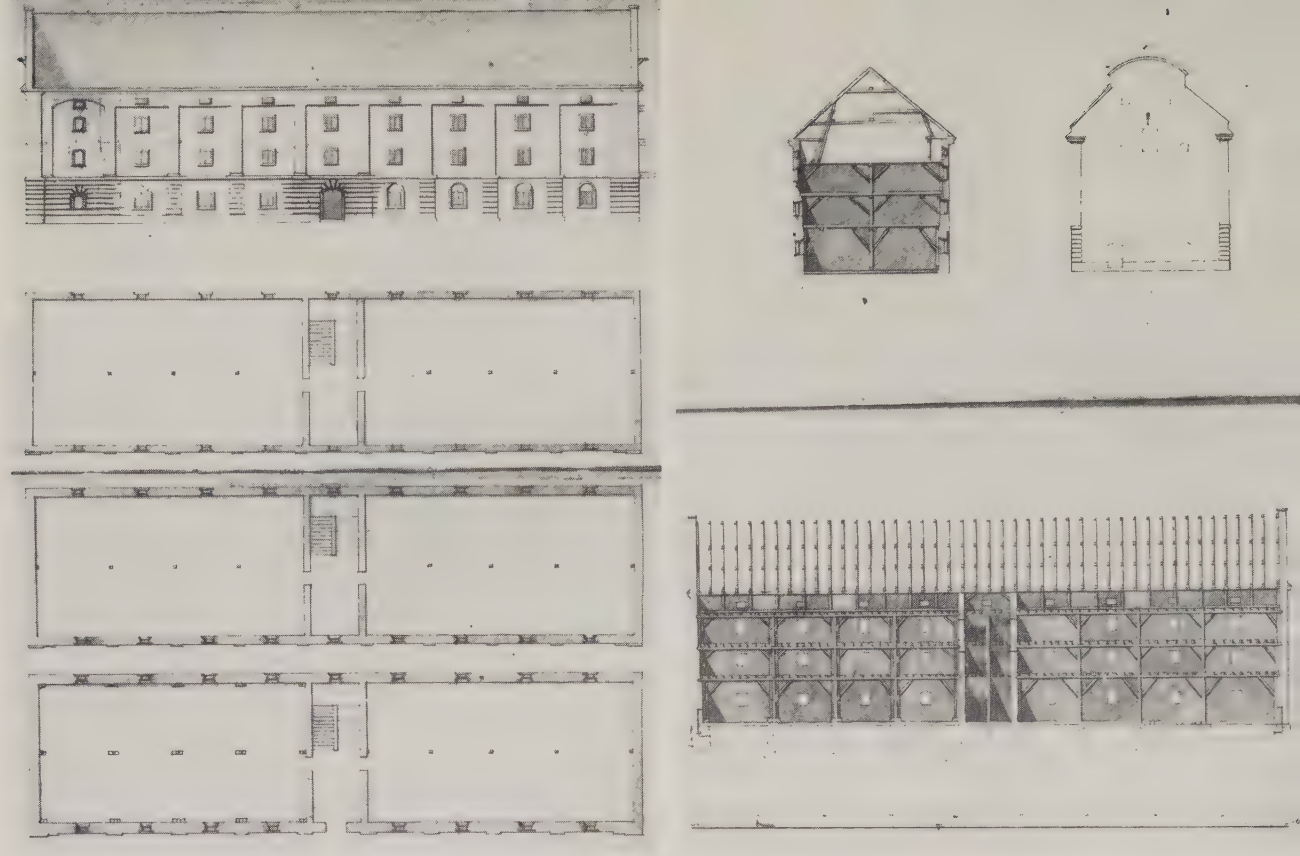

Magasin på Skeppsholmen. – Lägg märke till den för Carlberg så karakteristiska gavelutformningen. C 1728. RS 90:10

Ytterligare kompletterande förstärkningsåtgärder föreslogs emellertid såsom insättande av järnband och förfärdigande av en "sträckbalk uppå winden att hålla Snedsparrarna bunden," vilka alla Carlberg förklarade sig beredd att vidtaga på egen bekostnad. Händelsen visade, menade man, vikten av att man snabbt kunde flytta spannmålen inom magasinet och på så vis vidmakthålla jämvikten. Till den ändan levererade Gerdes en ritning till trätrummor mellan de olika bottnarna. Det är inte otroligt att den egentlige upphovsmannen till de vackra och ännu bevarade ritningarna var Hårleman själv. Denne hade för övrigt även andra anmärkningar. Källarna borde förses med lufthål. Det var nödvändigt eftersom man här ämnade förvara stora mängder salt. Vid taklisten över den stora stentrappan borde vidare till förhindrande av dropp en kopparränna uppsättas. .

Byggnadens gluggar behövde såväl galler och nät av mässingstråd som kraftiga järnluckor. Carlberg anmodades att göra upp ritningar härför. Men eftersom dessa åtgärder inte ingick i hans åtaganden begärde han extra ersättning, 2.278 dkmt, en summa som hans uppdragsgivare i det längsta dock försökte få förminskad. Man tycks emellertid på denna punkt ha givit med sig och accepterat Carlbergs krav.[9]

Carlbergs magasinsbyggnad på Skeppsholmen är den enda helt bevarade monumentalbyggnaden i Stockholm av hans hand, anmärkningsvärt med tanke på hans flit, men ändå förklarligt. Det var just byggnader av denna enkla och funktionella karaktär, som var hans styrka som arkitekt. "Bland de byggnader som på Skeppsholmen syns från söder är det det enda som bibehållit sin fysionomi sedan det

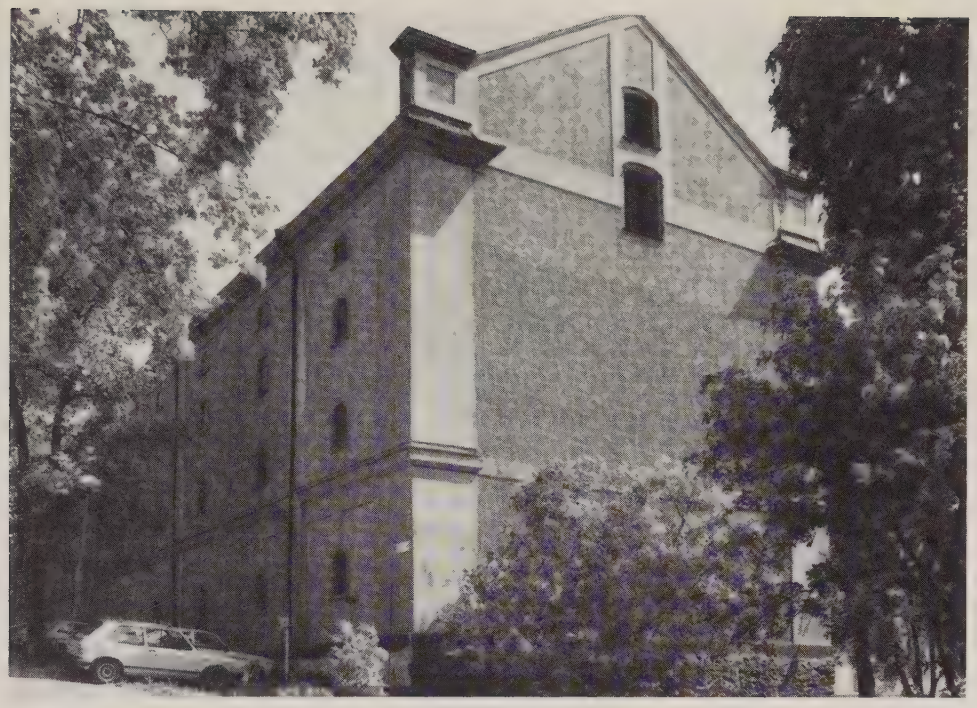

Magasinet på Skeppsholmen. Foto L af Petersens 1981

adertonde århundradet och som alltjämt ger en påminnelse om karolinskt allvar och stram svensk hållning." (Wollin).

Skeppsholms-bron

Carlberg fick också anledning att befatta sig med den långa och svårbemästrade bron över till Skeppsholmen. 1731 utarbetade han en ombyggnadsplan som successivt genomfördes under åren 1733, 1735 och 1736. Bron målades grön. Rött hade tidigare varit den gängse färgen för stadens broar.[1]

Carlbergs målsättning som stadsarkitekt

Det var Carlbergs strävan att bli den obestridde auktoriteten, den som bäst förstod sig på Stockholms problem och behov. Även om han inte genast lyckades med detta, kom dock hans namn och stadens byggväsende ganska snart i mångas ögon att bli ett gemensamt begrepp, detta till följd av hans järnflit, varom de oändliga mängderna av ritningar, projekt och memorialer vittnar. Skall man sätta tro till de noteringar som han gjort i slutet av sin bana, skall han i förstone inte alltid ha rönt uppskattning efter förtjänst av sina överordnade. Det är förklarligt att Adelcrantz till en början bemötte honom med en viss skepsis. Men förhållandet mellan dem tycks så småningom ha blivit tämligen gott. I Carlbergs andliga utrustning ingick av allt att döma inte bara en god portion envishet utan också en viss sympatisk följsamhet, tydligt förnimbar i de många protokollen. Inte blott Adelcrantz utan även Carlbergs yngre kolleger – arkitekter som eftervärlden givit högre vitsord – tycks ha respekterat honom, åtminstone för hans outtröttliga arbetsflit, som man inte heller drog sig för att utnyttja. Hans ivriga försök att hävda sig gentemot Hårleman kan i eftervärldens ljus te sig narraktiga, men bör inte uppfattas så. Som stadens tjänsteman ville han bevaka dess intressen.

Uppmätningar och karteringar

Allt från sin utnämning, berättar han långt senare (1761), strävade han efter att skaffa sig en grundlig kännedom om staden Stockholm, samtidigt som han bemödade sig om att skapa ordning och reda i det offentliga byggnadsväsendet, "hwarom af min företrädare eller Byggnings=Collegio jag ingen efterrättelse erhålla kunde".[2] Det fanns vid hans tillträde inget arkitektkontor och inga ordentliga ritningar eller avmätningar att tillgå, om man får tro honom själv. Och han är säkert trovärdig, ty byggväsendet var alldeles tydligt mycket försummat vid denna tid, även om Carlberg liksom alla som blickar tillbaka naturligtvis kunde frestas att överdriva sina egna insatser. Han berättar, att han var tvungen att genom muntliga utsagor ta reda på vilka och hur många byggnader som staden egentligen ägde och var de fanns. Sedan han hade gjort sig underrättad om detta, vidtog den ändlösa raden av besiktningar med tillhörande uppmätningar och karteringar, och som uppmätare var Carlberg en mästare. Hans insatser därvidlag har blivit av bestående värde för kännedomen om stadens byggnadshistoria; däri ligger kanske hans största betydelse. Genom honom känner vi idag t ex Storkyrkans medeltida utseende.

Karteringens syfte var för Carlberg inte bara att notera dagens situation. Han ansåg själv att han i och med sin utnämning hade infört ett nytt begrepp, något som med ett modernt ord skulle kunna betecknas som "framtidsplanering". Stadens funktion intresserade honom nämligen i hög grad, och detta naturligt nog allt mer ju längre han verkade i dess tjänst. Att "generala planer" borde bilda utgångspunkten för arbetet var en käpphäst som han ständigt förde fram och till vilken vi får anledning att återkomma. Han avsåg därmed uppenbarligen ungefär det samma som vi i dag brukar benämna stadsplaner, men också en planering på lång sikt av stadens egna byggnadsföretag. Tanken var inte hans egen och inte heller ny men han var dess främste talesman vid denna tid. På papperet hade han också en viss framgång, så till vida att begreppet accepterades och infördes i 1736 års byggnadsordning, där det heter: "Alle nye qwarter, som hädanefter komma til bygnad at intagas, böra oförändrade blifwa wid den figur och form, som finnes på Generale Planen." Men han fick aldrig uppleva en fullständig och av Kungl Maj:t godkänd stadsplan för hela Stockholm. Att han inte lyckats med denna uppgift tycks ha grämt honom. I det nyssnämnda memorialet till överståthållaren avfattat den 16 september 1761 – efter 34 års tjänst – utvecklar han närmare sin mening: Stockholm låg då fortfarande enligt honom i detta avseende långt efter andra liknande städer. Alla hans "föreställningar om generala planer så för närwarande som särdeles för tilkommande tider" hade lämnats obeaktade. Därför hade någon "general deliberation" aldrig förekommit "wid denne Stads mångfaldige och widlyftige inrättningar och Byggnadswärk til deras förbättring och mera warachtighet samt förmon och nytta för oss och tilkommande tider". I stället hade man ansett att det kunde vara tillräckligt med nödtorftiga förbättringar. Några "generala" planer hade aldrig kommit till stånd, trots att de "äro sielen til alla wäl inrättade städers både Byggnad, oeconomiske Hushållning, Styrelse och Politie, Handel, wandel och näringsmedhlens utspridande genom närmare och längre aflägsne Tracters nobiliterande", och han tillfogar: "hwarom iag ej obemält lemna bör, det wåre förflutne tijder icke med ringesta upmärksamhet ansedt denne Ortens begåfwade naturliga förmoner af omslutna Holmar, watuledningar med mera."

Uppdrag i landsorten: Linköping

Carlberg hade vid denna tid även uppdrag i landsorten. I Linköping fanns det planer på att uppföra ett rådhus vid stora torget och han var därför snabb med att förse magistraten där med ett utlåtande till vilket även en karta över torget och dess närmaste omgivningar var fogad. I skrivelsen som härrör från de första dagarna i april 1728 förklarar han att ett rådhus i tre våningar och med måtten 36 × 14 alnar mycket väl låter sig byggas. Hur det skulle te sig framgår inte. Men Carlberg ställer i utsikt, att rådhuset skall bli till prydnad för orten utan att för den skull kosta allt för mycket, "dess utwärtes anseende är icke ordinerat med en hoper Kåstbarheter uthan kan med samma omkåstnad giöras som om man elljest skulle den samma helt slätt af klistra".[3]

Linköpings slott

De gamla vasaslotten hade under de långa krigsåren fått förfalla, så också slottet i Linköping. Sedan planerna på att flytta residenset till Norrköping övergivits i början av århundradet beslöt kammarkollegiet på landshövding Ehrencronas inrådan att tillkalla Carlberg. Den 2 februari 1728 förelåg hans ritningar till den byggnad på borggårdens södra flygel som ännu går under beteckningen slottsflygeln. – Till följd av en omfattande restaurering i slutet av 1800-talet har tyvärr den Carlbergska prägeln i det närmaste försvunnit. Slottsflygeln i Linköping är dock ett av de få verk av hans hand som existerar i dag. Under Carlbergs tid som slottsarkitekt företogs även omfattande förändringar i själva slottet. På hans initiativ tillkom de nuvarande korridorerna i huvudlängans bottenvåning och rumsindelningen. – Under 1730-talet ägnade han sig också på officiellt uppdrag åt frågan om ett landshövdingeresidens i Visby. Med en för tiden typisk okänslighet föreslog han, att man för att bekosta företaget skulle skatta kyrkoruinerna på järn och murtegel, ett uppslag som dock lyckligtvis ej omsattes i handling.[4]

Visby

De militära boställena

Ett statligt uppdrag som Carlberg åtog sig 1730 skall här beröras. Det gällde typritningar till fyra olika kategorier av militära boställen som han utarbetade på Krigskollegiets uppdrag och som åtminstone på längre sikt kom att få en viss inverkan på svensk byggnadskultur. Att uppdraget gick till honom kan hänga samman med hans medlemskap i den kungliga kommissionen för politi- och brandfrågor varom mera i det följande. Ritningarna ingick i form av kopparstick i den nya boställsförordningen som utfärdades 1730. Den kungliga kommissionen hade ambitioner som sträckte sig utanför huvudstadens hank och stör. Nödvändigheten att även förbättra bebyggelsens kvalitet på landsbygden var något som dess medlemmar ivrigt förfäktade, inte minst Carlberg själv liksom hans kollega och förman Göran Adelcrantz. Officersboställen kunde därvid givetvis med fördel tjäna som riktmärken och förebilder för den övriga bebyggelsen.

Carlberg fick troligtvis sitt uppdrag sedan han haft tillfälle att granska ett principförslag av annan hand, av honom betecknat som "Krigsbefälets project". Förutsättningarna var där redan givna vad gäller volymer, grupperingar och rumsindelningar. För Carlberg gällde det att förläna de olika byggnaderna en lämplig och "anständig" arkitektonisk prägel. Uppenbarligen hade anspråken i det avseendet hunnit växa betydligt sedan Erik Dahlbergs dagar. Vad gäller grupperingen av byggnaderna höll man dock fortfarande fast vid gammal karolinsk sed. Regementsofficerarnas boställen består av en huvudbyggnad flankerad av två flyglar och en mitt emot manbyggnaden placerad länga med stall, bodar och portlider. Från krigsbefälet fanns det tydligen ett starkt önskemål om att erhålla ståndsmässiga boningshus. Överste- och överstelöjtnants- och majorsboställena skulle därför ha en planlösning i enlighet med den rådande smaken med förstuga och centralt placerad sal samt kamrar på gavlarna, d v s den sexdelning som för herrgårdar, prästgårdar och boställen varit vanlig i vårt land långt in på 1800-talet.

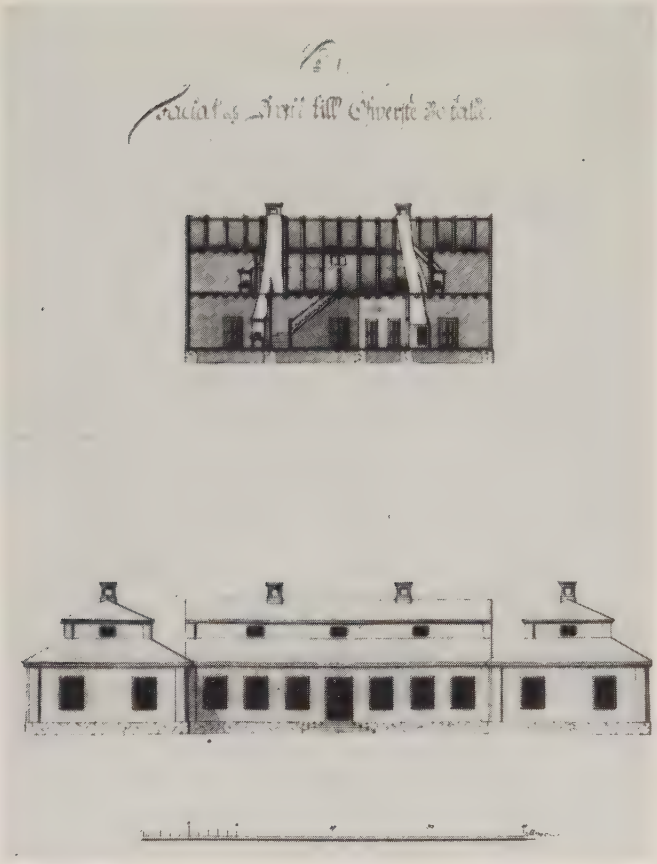

Mönsterritning till översteboställe. C 1730. Kra Tält och byggn 2

Hans målsättning var att "genom få logementer på en botten kunna menagera omkåstnaden med en större Bygnad och kåstsammare Grundwal, och at få et mindre tak at underhålla". För att vinna plats för två vindsrum i vardera gaveln hade man tänkt sig att lägga på några extra stockvarv. I stället för denna lösning föreslog Carlberg införandet av en "Italien" mitt på taket "både til Bygnadens bättre anseende och större säkerhet". Han ger här alltså motiveringen för säteritaket, ett tak som i hans version har takfall endast på långsidorna och höga gavlar som går ända upp. Denna taktyp, italienskt tak med räta gavlar, är ett stildrag som kännetecknade hans arkitektur. Att höja bjälklaget för att få plats för drägliga vindsrum hade enligt Carlberg den olägenheten att väggarna kunde riskera att bukta utåt, eftersom det då inte samtidigt fanns några sammanhållande horisontala bjälkar. "Min mening är", säger Carlberg, att "uthskiuta bielklaget igenom wäggen, och derpå läggia understa takfoten . . . då hela tyngden ligger mitt på bygnaden, och kan åt ingendera sidan den sammandraga sielfwa Husets nu mindre högd, hwarigenom det både blifwer beständigare, och wid något olyckeligit tillfälle af Eldswåda på landet, hwarest man inga Sprutor och Släck Machiner har, kan man behändigt med en liten stege klifwa på taket, och salvera hela bygnaden". För Carlberg gäller alltså här som alltid i första hand rent praktiska hänsyn. Det är

Kaptensboställe. Profil. Stick 1730. Kra Tält och byggn Plansch 2

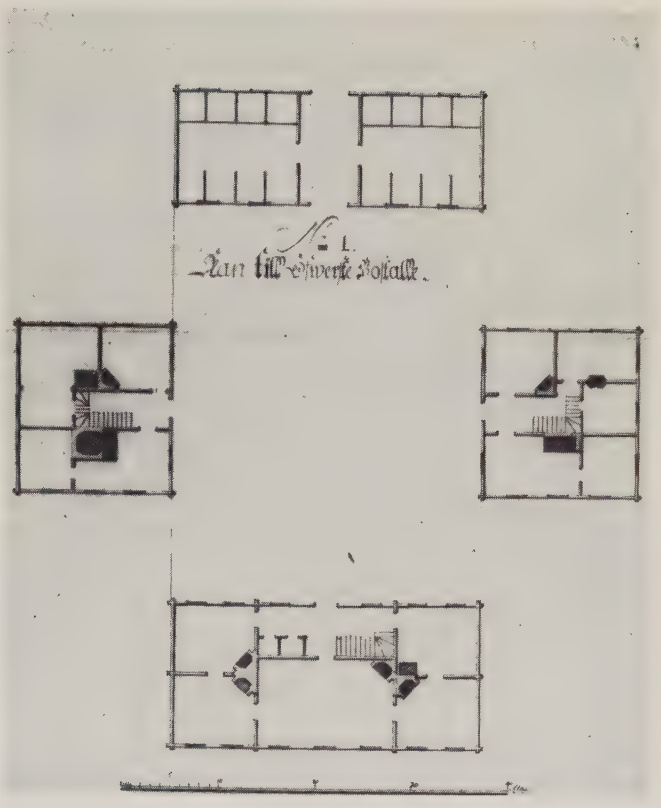

konstruktionen som ger formen inte motsatsen. För att kunna motivera säteritaket måste det finnas en praktisk anledning och denna har han också funnit ut. Carlbergs mönsterritningar är synnerligen utförliga och redovisar byggnadernas konstruktioner genom sektioner och detaljritningar till fönster, dörrar och spisar. Av den anledningen är de värda ett ingående studium av dem som vill lära känna tidens teknik. – Det finns givetvis en gradskillnad mellan regements- och kompanioffice-rarnas bostäder. Säteritaket är dock gemensamt för samtliga manbyggnader. När ritningarna stacks i koppar företogs dock den förenklingen att denna takform försvann från flyglarnas liksom också från kvartermästarnas, löjtnanternas, kornet-ternas och fänrikarnas boställen till förmån för ett sadeltak.[5]

De Carlbergska mönsterritningarna från 1730 fick inte den styrande inverkan som dess upphovsman hade hoppats på. Officerarna reagerade t ex mot säteritaket, som man ansåg vara för dyrt att underhålla. Redan 1731 beslöt krigskollegiet därför att ersätta förordningen med en ny med andra krav på byggnaderna. En sådan utkom året därpå och berörde i första hand regementsofficerarna. Förändringarna innebar förenklingar och delvis en återgång till en äldre tradition; flyglarna slopades, vindsrummen togs bort och med dem det svårbemästrade säteritaket, som ersattes med ett traditionellt sadeltak. Överstebostället fick en planindelning av äldre typ med förstuga och kök i mitten, två stora salar på var sida om förstugan, två kamrar på sidorna om köket samt vid vardera gaveln ytterligare två

rum. Praktiska och ekonomiska skäl tycks i första hand ha legat bakom denna påkomna konservatism, som knappast kan ha glatt Carlberg. Hans försök att lansera en tidsmedveten smak stoppades. Hans ritningar tycks dock på längre sikt ha fått en viss betydelse i stilmässigt avseende. Ett flertal boställen byggdes vid denna tid med säteritak och på så sätt spreds smaken för detta arkitekturelement, som med fog kan betecknas som typiskt svenskt.

Carlbergs mönsterritningar från 1730 visar allmänt sett hans då ännu mycket starka anknytning till de Tessinska traditionerna. Hans översteboställe kan sägas vara en tidig exponent – ehuru i varierad form – för den byggnadstyp som under 1600-talets sista årtionden började att utvecklas både för civila och militära ändamål och som sedan under århundraden kommit att sätta sin prägel på det svenska kulturlandskapet: den timrade salsbyggnaden med sin sexdelade plan. De i dag mera ryktbara mönsterritningarna från 1752 signerade Hårleman blev med sin eleganta franskinspirerade form på sätt och vis en parentes. Avsikten var att ytterligare höja boställenas status, vilket bl a skulle ske genom att man byggde i sten och i två våningar. Åtskilliga boställshus präglade av omsorgsfull fasadbehandling och försedda med det för upphovsmannen så karakteristiska brutna taket kom också till utförande under en tjuguårsperiod. På 1770-talet såg man sig dock nödsakad att av kostnadsskäl återgå till de tidigare mönstren från 1730-talet. Rödfärgade trähus i en våning blev nu åter den officiella hustypen för rikets indelta officerare, ehuru det Hårlemanska brutna taket bibehölls av praktiska skäl. Under detta kunde man med större fördel inreda behövliga vindsrum än under säteritakets komplicerade takstol.

KAPITEL VIII

I den kungliga kommissionen

Den kungliga politi- och brandkommissionen blev den naturliga platsen för Carlbergs strävanden när det gällde en mera långsiktig planering. Kommissionen hade tillkommit på initiativ av Tessin d y, ursprungligen med uppgift att "skärskåda och överse" förslag till en politi- och brandordning. Men arbetet kom snart av nödtvång att i stor utsträckning koncentreras till akuta dagsfrågor, i första hand brand- och bevakningsproblem. Den kom därigenom även att fungera som ett kommunalt ämbetsverk med vidsträckta befogenheter. Därigenom kom byggnadsväsendet i Stockholm i praktiken att lyda under två olika herrar. Det hade tidigare helt legat under inseende av magistratens byggnings- och ämbetskollegium. Att byggväsendet i huvudstaden trots dessa dubbla lojaliteter kunde fungera så pass väl kan säkert tillskrivas Carlberg. Han var den förmedlande länken mellan två olika och ofta motstridande intressen.

Carlberg deltog som ordinarie ledamot för första gången i kommissionens sammanträde den 14 december 1728. Att han blivit medlem i denna av högt ansedda män sammansatta kommitté, i vars krets borgerskapet konsekvent hölls utanför, stärkte naturligtvis hans allmänna auktoritet i staden. Som nya ledamöter förordnades samtidigt med Carlberg också Adelcrantz i hans egenskap av borgmästare i byggnings- och ämbetskollegium och hans kollega i politikollegium, Johan Boström liksom underståthållaren Anders von Drake. Den sistnämnde blev i kraft av sitt ämbete tillsammans med Carlberg den mest aktive i församlingen när det gällde byggnadsfrågor. – Det var inom denna krets som Carlberg först lade fram sina många byggnadsprojekt och ritningar och fick sina memorialer upplästa med deras "oförgripeliga tankar". Han hade tydligen ganska välvilliga åhörare, som dock uppenbarligen något tröttades av hans vidlyftiga framställningssätt. I rang stod han länge långt ned, vilket inte hindrade honom från livliga, och t o m skarpa meningsbyten med de höga herrarna. Det är tydligt att han inspirerades av umgänget med kommissionens ledamöter, av vilka flera kan sägas ha representerat den högsta dåtida sakkunskapen inom förvaltning, teknik och arkitektur. Carlberg och Adelcrantz hade visserligen utsetts i egenskap av fackmän på arkitekturens område, men där satt också flera andra i denna konst nog så kunniga personer, av vilka flera också hade erfarenheter från den stora världen, något som Carlberg av allt att döma saknade. Under den långa tid som han var medlem, hann han t ex där möta medlemmar av den begåvade släkten Cronstedt, främst riksrådet Jakob

Cronstedt, sedermera också Carl Johan Cronstedt, överintendenten, arkitekten och uppfinnaren. Tidvis deltog även Carl Gustaf Tessin och Carl Hårleman i arbetet, och inte heller till dessa prominenta kännare av arkitektur och konst underlät Carlberg att framföra sina personliga åsikter. Ett spänningsförhållande kan som tidigare nämnts i flera sammanhang noteras mellan Carlberg och Hårleman, vars överlägsenhet som arkitekt han naturligtvis inte kan ha undgått att känna. Till kommissionen knöts också Carlbergs svåger, riksrådet Gabriel von Seth, något som kan ha varit till fördel för hans strävanden. – Befryndad med den Carlbergska släkten var även justitiekanslern Johan Cederbielke, medlem i kommissionen från 1728.

Många av de förslag som Carlberg framförde under årens lopp är troligen därför från början inte helt och fullt hans egna utan snarare frukter av samvaron inom kommissionen. Inte sällan är de påfallande framsynta. Kommissionen blev så småningom allt mer medveten om värdet av hans arbetsinsatser, särskilt i fråga om karteringarna som utfördes utan någon som helst ekonomisk ersättning och med ett brinnande intresse för saken som hans enda drivfjäder, åtminstone om man får tro honom själv. 1750 – efter 21 år – föreslog man Kungl Maj:t, att han skulle erhålla en belöning om 600 dsmt som erkänsla för alla de ritningar, kartor m m som han utfört i kommissionens tjänst. – Carlbergs ytterst intensiva arbete med politiordningen bör inte heller förglömmas. Förslag av hans hand presenterades under åren 1748–1750. Den delen av hans gärning ligger dock utanför ramen för denna skildring.[6]

Förslag till förbättringar av brandberedskapen

För att göra staden mera brandsäker fordrades inte bara ett mera effektivt brandväsende utan naturligt nog också mindre eldfängda byggnader. Därom var man fullt enig både inom kommissionen och i byggningskollegiet. Större delen av det dåtida Stockholm var alltjämt vid denna tid en trästad och även på själva stadsholmen fanns det gott om träbebyggelse. Trots olika åtgärder i form av såväl påbud som förmåner hade man inte kunnat råda bot på detta allvarliga missförhållande. I slutet av 1720-talet gick diskussionens vågor höga i kommissionen, dock utan att man kunde komma till något resultat. Vid Carlbergs tillträde tycks man ha befunnit sig i en återvändsgränd. Man fastnade i detaljfrågor, t ex om hur brandredskapen skulle kunna förbättras. Helt nya, oprövade metoder med vilka man skulle kunna skydda sig fördes på tal. Vissa initiativ togs också och kommissionens nya medlemmar fick genast olika uppdrag. Adelcrantz åtog sig så t ex att göra en modell till ett brandsegel och Carlberg sade sig kunna konstruera en ny sorts brandstege, vars olika delar skulle kunna skruvas ihop. Man talade mycket om den nyligen timade stora branden i Köpenhamn och de erfarenheter som skulle kunna göras genom att studera dess förlopp. Brandsäkerhetsfrågor var alltså vid denna tid särdeles aktuella för Carlberg. Han arbetade som tidigare nämnts på ritningar till s k brand- eller spruthus, små byggnader på offentliga platser där brandredskap kunde förvaras i säkerhet för eventuella behov. En sådan uppvisades också i kommissionen redan den 30 november 1728. Det gällde ett brandhus för kungliga gardet vid Riddarhusbron. Att deltaga i bekämpandet av eldsvådor var en självklar uppgift för de till staden förlagda trupperna.

Till kommissionen lämnades också av utomstående en mängd mer eller mindre seriösa förslag till brandsläckningsanordningar. Ett av de mera fantastiska – eller om man så vill märkligt framsynta – lanserades av den då nyligen från England

återkomne Mårten Triewald. Han hade just börjat hålla sina bekanta vetenskapliga föreläsningar i utskottsrummen i Riddarhusets nedre botten, en verksamhet som snart blev mycket uppskattad. Carlberg fick på sin lott att yttra sig över ett förslag av Triewald, som gick ut på "at genom inrättade Machiner rikeligen kunna fournera alla gator och Hus med tillräckeligt watten wid påkommande Eldswåda".[7] Triewalds avsikt var att placera ut ett antal reservoarer på höga höjder i staden och på malmarna, till vilka ett vidlyftigt system av järnrör skulle vara kopplade. Han hade också tänkt sig att man skulle kunna ha "eldmaskiner", d v s ångmaskiner, som kraftkällor vid pumpningen. En sådan "eldmaskin" av Newcomens system hade han redan detta år kunnat installera i Dannemora gruva. Det är uppenbart att Carlberg tar Triewalds förslag på allvar, även om han i vissa stycken är ganska kritisk. I sitt yttrande pekar han ut flera lämpliga platser för reservoarer. I staden är Stortorget, som befinner sig "undgefährlig 24 alnar perpendiculairt från ordinarie Mählare horizonten" lämpligast, på Södermalm kan "Giöthe-gatans största högd till Mählarens horizont 70 alnar perpendiculairt" nyttjas och på Norrmalm är naturligtvis Brunkebergs krön den självskrivna platsen. Men att lägga ned järnrör finner Carlberg vara förenat med många svårlösta problem. De kan rosta, särskilt de som måste läggas under vattnet. Trots en viss skepsis är Carlberg fascinerad av Triewalds tankegångar och han kommer också med egna förslag: från Munkbron via Storkyrkobrinken och Trångsund skulle med fördel ett stort rör kunna ledas till en huvudreservoar på Stortorget, "hwarifrån Rören till alla gator fingo sitt aflopp". På den stora höjden emellan Skinnarviken och Lilla Badstugatan var tillgången på vatten dålig. Ett uppfordringsverk där vore högst önskvärt liksom också ett på Katarinasidan. I övrigt kunde man på Söder betjäna sig av Fatburens vatten, förutsatt att man där förbättrade bryggorna och pumpanordningarna. En pumpstation hade Triewald velat förlägga till Slussen. Carlberg avråder: Platsen är nog komplicerad ändå, utan att man dessutom skall gräva ned järnrör där för vattenuppfordran ur slussfåran. Norrmalm kunde till en del försörjas med vatten från Träsket. Men vet man ännu tillräckligt om eldmaskiner? Visserligen hade ju Triewald "med stort beröm" genom sin maskin i Dannemora gruva visat, att sådana kan inrättas till både sug- och tryckverk. Men sådana är nog ännu trots allt för dyra för staden. Slutsatsen blir att hästar än så länge är det mest realistiska när det gäller drivkraft för pumpverk, "fast dertill nog ansenlige penningar skulle ärfordras, wore det ändå någorlunda mögeligit", tillägger han.

Carlberg och den nya byggnadsordningen

Vid ett sammanträde den 1 mars 1729 började man komma in på mera väsentliga frågor.[8] Det diskuterades då "angående den gemenskap som Byggningzordningen har med Politie och Brandordningarne". Att de ständiga bränderna måste bekämpas med andra medel än med brandredskap, om än så fulländade, stod alltså nu allt mera klart för kommissionen. Radikala grepp var nödvändiga. Det gällde alltså helt enkelt att få till stånd en säkrare bebyggelse. Men att nå dithän var inte lätt. Att på kort sikt förbättra situationen var inte möjligt, då hade man behövt tillgripa långtgående tvångsåtgärder. De allra flesta husen på malmarna var fortfarande av trä eller korsvirke och taken var i stor utsträckning täckta med torv eller bräder, på vilka eldfarlig mossa fått breda ut sig. Eldstäder och rökgångar var lättsinnigt anordnade. Mångenstädes pågick dessutom trots förbud yrkesmässig verksamhet av brandfarlig art. Man måste alltså arbeta på längre sikt. Det behövdes nya och utförligare bestämmelser för hur man fick bygga liksom också en utökad kontroll

av den befintliga bebyggelsen.

Bestämmelserna i 1725 års byggnadsordning måste således snarast skärpas. Därom kom också att råda allmän enighet och Carl Gyllenborg – den bekante hattpolitikern – åtog sig för sin del att föreslå rådet att ge kommissionen i uppdrag att skyndsamt komma med ett förslag till en ny förordning. Ett sådant uppdrag gavs också inom kort och arbetet kunde börja. För Carlberg var detta en lycklig utveckling. Möjligheter yppades nu för honom att få förverkliga de tankar och idéer som han länge hyst.

Bakom den gällande ordningen låg som nämnts Göran Adelcrantz, som dock tycks ha känt en viss naturlig tvekan inför uppgifternas omfattning. Uppdraget innebar ju också en viss kritik mot hans eget verk. På en fråga från Gyllenborg den 6 juni 1729, huruvida han hunnit göra något åt saken, svarade han att "der till litet ännu wara tillgiordt", men att han tänkte börja. Carlberg hade emellertid hunnit längre. Redan den 18 mars var han färdig med ett underlag för arbetet, "Mine oförgrijpelige Påminnelser wijd ByggningsOrdningen", som sedan successivt kom att följas av en mångfald andra förslag och memorial i samma ämne, till dess byggnadsordningen sent omsider stadfästes 1736.[9]

De "oförgrijpelige Påminnelserna"

Carlberg utgick från den gamla byggnadsordningen som han sedan steg för steg kompletterade och utvecklade. I anslutning till diskussionerna inom kommissionen växte förslagen långsamt fram. Vid sidan av dem finns det från 1729 flera andra koncept av hans hand. De kan lämpligen avhandlas i detta sammanhang.

De "oförgrijpelige Påminnelserna" omfattar åtta artiklar, som behandlar följande frågor: Art 1: Om nya gators, qwarters och tomters inrättning. §§ 1 till 9 = 1725 Art 1 §§ 2 till 16. Art 2: Om tomternes regulerande i Staden och på Malmarna. §§ 1 till 10 = 1725 Art 2 §§ 2, 4 till 11. Art 3: Huru med Desseinerne til Stadsens invånare Bygnader förhållas skall samt handtwerkarnas skyldigheter och om materialerne. §§ 1 till 6 = 1725 Art 3 §§ 3 o 4. Art 4: Om hus och Byggnader §§ 1 till 11 = 1725 Art 4 §§ 1 till 10. Art 5: Om hwad som bör iakttagas wid sten- och träbygnader. §§ 1 till 9. Art 6: Om hwad som wid Bygnader grannar emellan bör observeras. §§ 1 till 4. Art 7: Saknar rubricering, men avhandlar hur offentliga byggnader skall vara beskaffade. §§ 1 till 7. Art 8: Om de publique byggnaders til syning, på hwad sätt därmed bör förhållas. Art 8 saknar paragrafindelning och är av mera resonerande innehåll än de övriga. Karakteristiskt för detta liksom för så många andra av Carlbergs förslag är det didaktiska inslaget, som blir allt mera påtagligt ju längre tiden lider.

"Påminnelserna" kan som nämnts betraktas som "urtexten" till 1736 års byggnadsordning. Det kan därför vara skäl i att något närmare beröra och kommentera de olika artiklarnas innehåll. I den första betonas vikten av att man vid anläggande av nya kvarter noga observerar att dessa får en jämn och rätvinklig figur och att alla tomter blir lika stora. Man måste också se till att tomternas bredsidor vetter mot de stora gatorna. Det inskärpes vidare noga, att det tillkommer stadsarkitekten att tillsammans med stadsingenjören göra upp ritningarna till nya kvarter. Härvid skall man ta hänsyn till kvarterens belägenhet. De som ligger långt bort från centrum kan uppdelas i mindre tomter än de som ligger närmare, "emedan sådanne egenteligen intagas af gement folk, hwilka icke mächta någon stor byggnad uppsättia." Det bör inte vara tillåtet att utnyttja endast en mindre del av tomten, heter det vidare. Tomterna måste bebyggas helt och hållet, eljest kan man riskera att de får "ett litet slätt hus eller åhlandzstuga [timmerhus timrat på Åland] och den öfrige deleen antingen blifwer liggande öde, eller ock giöres til Trägård, hwarigenom staden intet blifwer wijd gatorne rätteligen bebygd". Ingen bör få fastebrev på sin tomt förrän den bebyggts mot gatan. När detta har skett utfärdar stadsarkitekten "en attest". Den som sätter upp en "oskickelig" byggnad på sin tomt eller bygger utan att ha en godkänd ritning går miste om sin tomt, om han inte kan andraga något godtagbart skäl för sitt handlande. Förlängs en befintlig gatulinje genom nya kvarter, skall man rätta sig efter den befintliga gatans bredd, detta för regularitetens skull. Vid anläggande av helt nya kvarter utan någon förbindelse med äldre, bör gatorna inte vara bredare än 24 alnar och inte smalare än 12 alnar. Arkitekten

bestämmer gatornas bredd för kvarterens storlek "och skickelige tomte proportion". När man bygger helt nytt i nya kvarter är det viktigt att ge grundmurarna en sådan höjd, att även sedermera nytillkommande hus kan byggas lika höga som de första.

I den andra artikeln påpekas förhållandet att en stor del av tomterna såväl i staden som på malmarna "äga ojämne Figurer". Det är därför lämpligt att efter en "olyckelig wådeld" rätta till förhållandena både vad gäller kvarteren och gatorna. En hel del riktlinjer hur man skall förfara vid ett sådant tillfälle redovisas. Det är av vikt, betonas det, att man undersöker vad fastebreven säger, så att husägare varken gynnas eller missgynnas. Hur stadsingenjören skall arbeta vid sina förrättningar redovisas ingående. Efter en "olyckelig wådeld" när hela kvarteret är avbränt bör stadsingenjören först mäta upp alla tomter. Därefter bör stadsarkitekten sammankalla ett allmänt möte med tomtägarna och ta reda på vars och ens åsikt om hur man tänker bygga nytt. Arkitekten skall härvid se till att "ingen oskickelig byggnad" kommer till stånd och "at Faciaten till allmänna gatan blifwer regulier".

I den tredje artiklen betonas åter att man måste förekomma all oskicklig byggnad och tillhålla var och en att hedra staden genom vackra byggnader. Ingen får bygga utan att ha en av byggningskollegiet godkänd ritning, "hwilken intet blifwer approberad förr än Architecten den samma examinerat och på sielfwa Rijtningen skrifwit sin mehning, besynnerligen om Desseinen af någon främmande är rijtader". Arkitekten bör därefter anteckna alla sådana ritningar i en därtill inrättad bok, så att man år från år sedan kan studera hur stadens bebyggelse utvecklas. Ritningarna – såväl mindre som större – skall förvaras i god ordning i arkitektkontoret och lämpligen göras i två exemplar, så att vederbörande själv kan behålla en kopia för framtida bruk. – Egentligen tillkommer det stadens arkitekt att förfärdiga ritningar till stadens invånare, heter det självmedvetet i den tredje artikelns tredje paragraf. Men det kan ändå vara tillåtet för den som studerat "i Architecturen" att här i Stockholm få låta bruka sig sedan han först i borgmästare och råds närvaro examinerats och befunnits skicklig samt därefter fått vederbörligt tillstånd. Innan en sådan person visar upp en ritning i byggningskollegiet för godkännande måste dock stadsarkitekten ha granskat den. "Och som emellan Architectens syssla och Wärkmästareskapet är stor skillnad, så bör ingen muhr- eller timmermästare sig fördrista någon Dessein att förrätta för Stadsens inwånare besynnerligen til allmänna stora gator och platzer, emedan man dageligen måste erfara och see huru som icke allenast en och andra stora Byggnader både oskickeligen och illa blifwa proportionerade på deras Faciater, utan ock igenom deras anläggning och angifwande som offtast grannar emellan mycken oreda och twistighet åstadkommer", utbrister Carlberg, som fortsättningsvis understryker, att arkitekten liksom byggningskollegiet måste se till att husägarna slipper ifrån onödiga och dyra "utwärtes faciater". Det viktiga och det som utmärker vackra byggnader är *"en skickelig fönster- och dörre indehlning efter husets högd och proportion"*, som dock inte får inkräkta på vad som är praktiskt för husägarna. Men skulle någon, heter det vidare, "af en underlig Caprice" inte vilja gå med på en sådan dörr- och fönsterindelning, bör kollegiet tillrättavisa honom liksom de hantverkare som arbetar på hans bygge och vid vite om 100 dsmt tillhålla dem att följa ritningarna. Detta betonande av rent estetiska synpunkter är något nytt, som blott antyds i 1725 års byggnadsordning.

Till arkitektens göromål hör också att ha uppsikt över hantverkarnas prissättning och kvaliteten på deras prestationer och för byggningskollegiet rapportera missförhållanden. I den femte artikeln kommer författaren in på vad som bör iakttagas vad gäller sten- och träbyggnader. När ett stenhus byggs kan man låta det ta upp hela tomtbredden. Trähus måste däremot omges av ett "prångrum" 1 aln brett om trähusen ligger i anslutning till stenhus och ¾ aln mellan olika trähus. Prångrummens syfte skall vara att ge plats för rännstenar och också bidra till brandsäkerheten.

Trähusens höjd berörs också. De bör inte byggas högre än sju alnar över stenfoten. I fortsättningen tas bl a avrinningen från taken upp. Ganska detaljerade bestämmelser föreslås vidare bl a beträffande vattenavrinningen från tak på trä- och stenhus. I fortsättningen skall det vara förbjudet att bygga gavlar av bräder (gavelröstena mot den oinredda vinden var ofta av sparsamhetsskäl av enklare material än huset i övrigt). Av säkerhetsskäl bör de hädanefter utföras av sten eller i korsvirkesteknik med tegel. Alla som bygger stenhus måste förse sina hus med en lämplig brandmur. Alla stora vindskupor är förbjudna på trähus. På stenhus måste dylika också byggas av sten. Brädtak är "nu som förr" helt förbjudna. Materialet på taken skall bestå av tegel, torv eller plåt. Rimliga krav på brandsäkerhet måste ställas. Därefter är bestämmelserna vad gäller spisar, eldstäder och rökgångar särskilt detaljerade.

Det betonas t ex att inga bjälkar får läggas för nära skorstenspiporna och än mindre muras in i dem. Måttet på avståndet mellan trävirke och rökgångar anges, t ex ¾ svensk tegelstens tjocklek. Arkitekten skall, hette det, biträda och tillhandahålla lämpliga ritningar på hur spisar skall utformas för att fylla säkerhetskraven.

Mot bakgrund av att många bränder uppstått i verkstäder, är det naturligt att Carlberg särskilt ingående behandlar hur olika hantverkare skall handskas med elden och hur deras ugnar skall vara beskaffade. En rad hantverkare anges särskilt t ex grov- och klensmeder, gelb- och tenngjutare, guldsmeder, koppar- och mässingsslagare, plåt- och bleckslagare, svärdsfejare, gördelmakare, sockerbagare, vaxljusstöpare, bryggare, bagare, kruk- och kakelugnsmakare, destillatörer och brännvinsbrännare, bildhuggare, snickare, svarvare, vagnmakare och tunnbindare. För alla dessa gäller särskilda bestämmelser, allt efter deras yrkes eldfarlighet. En huvudregel är att kolet, som användes som bränsle i ugnarna, måste förvaras i välvda källare eller rum. Samma regel gäller också för annat brandfarligt material t ex sockerbagarnas socker, "emedan om sådant skulle råka i brand, är den en starck brännande Materia".

De sjunde och åttonde artiklarna, om de offentliga byggnaderna, bör särskilt ha intresserat Carlberg, eftersom han där även kunde beröra estetiska frågor och också lägga fram sin egen syn på stadens funktion. När det gäller offentliga byggnader bör man inte bara observera en "Commode indehlning och inrättning til hwart och et wärcks egenskap", heter det, utan också iakttaga "dess prydnad". Därigenom kan stadens invånare påverkas, så att de i sin tur bidrar till stadens anseende i sitt byggande. Att inga offentliga byggnader i fortsättningen skall få byggas i trä är en självklarhet. Staden har allt att vinna på en sådan handlingslinje, eftersom man kommer att slippa ifrån ansenliga och kostsamma reparationer. Dessa besparingar kan då nyttjas för andra önskvärda ändamål. Av särskild vikt är att stadens kajer och broar görs av sten där så är möjligt. Det gäller i första hand om "Norre Broderne" och Skeppsbron. Därigenom uppnår man tre viktiga ting, nämligen *"beständigheten, bequämligheten och prydnaden"*.

Såväl Norr- som Söderström måste enligt Carlberg anses utgöra en alldeles särskild tillgång som kraftkälla, varför man måste ta i "Consideration . . . hwad wärck som däruti til stadzens fördehl kunna inrättas", dock så att inte "wattnet stoppas wid dess stigande höst och wåhr", tillägger han försiktigtvis. – Flera brunnar måste grävas, och där det är möjligt måste man också pröva att få fram vatten genom pumpar och "tieneligt tryckwärck". – Alla gator, torg och offentliga platser måste stenläggas. Rännstenarna belägges med huggen "roslagssten". För de gåendes bekvämlighet bör man dessutom lägga särskilda platta stenar. – Kyrktorn och andra offentliga byggnader som hädanefter byggs måste vara låga. Inga höga spiror bör tillåtas (för att förhindra åsknedslag.) Kyrkorna och de andra offentliga byggnaderna måste ligga fritt och inte omges av hus. När det gäller de redan befintliga kan man tänka sig, att det allmänna löser in och river dem. "Här i Stockholm äro många Publique huus och andra byggnadswärck som dageligen bör tillsynas", påpekar han. Ingriper man i tid kan man förhindra deras förfall och samtidigt begränsa underhållskostnaderna. Följaktligen bör stadens byggnadsverk övervakas. En sådan verksamhet kan inte skötas av några få personer. Förslagsvis bör därför ett antal av stadens extra ordinarie timmermän få i uppdrag att åtminstone två eller tre gånger i veckan göra besiktningar och sedan rapportera till dagsverksskrivaren, som därefter har att i sin tur anmäla brister och missförhållanden för stadsarkitekten. En liten instruktion är nödvändig, anser Carlberg, som också ger exempel på vad en dylik bör innehålla. Att timmermännen borde åtnjuta en mindre lön för sin möda finner han naturligt, och föreslår att den skall uträknas i proportion till byggnadernas storlek på förslag av arkitekten.

Carlbergs fullständiga förslag 1729

Den 8 november 1729 förelåg ett fullständigt förslag av Carlbergs hand.[1] Kommissionen valde att remittera det till magistraten med begäran om en snabb behandling. I motsats till den tidigare byggnadsordningen, som hade fyra artiklar, omfattade detta förslag nio, detta enligt Adelcrantz, för att vinna större redighet. Under arbetets gång skulle det visa sig nödvändigt med ytterligare en artikel.

Artiklarna behandlade följande. "Art 1: Om Nya Qwarteers inrättning och anläggning. Art 2: Om Tompters inrättning och regulerande. Art 3: Om Tompters afmätande. Art 4: Om gators anläggning och deras wattnaflopp, samt om gambla

gators förbättring och stenläggning. Art 5: Om Hus och Byggnader. Art 6: Huru med Desseinernes förfärdigande till inwånarenas enskyllte Byggnader bör förfaras. Art 7: Om de handtwärkares skylldighet, som wid byggnader brukte blifwa. Art 8: Om hwad som wid Byggnader grannar emellan bör i acht tagas. Art 9: Om de handtwärckare som deras handtwärck med elldens tillhiällp drifwa, samt om dem som umgås med Combustible [brandfarliga] saker, huru deras byggnader och wärckstäder böra wara försedde och ordonerade".

Artikel 6. Stadsarkitektens skyldigheter och rättigheter

Magistraten konfronterades med detta förslag den 10 november. Av särskild vikt för Carlberg var givetvis formuleringarna i den sjätte artikeln där stadsarkitektens rättigheter och skyldigheter behandlades. I § 1 heter det: "Stadz Architecten bör, wid tillitan alltidh betiäna Stadsens inwå[na]re, med skickelige desseiner". § 2 lyder: "Och ehuruwäl Stadz Architecten, hwilcken wid alla ritningar och desseiner, bör med sorgfällighet bewaka faciatens skickelighet till allmänna gatan, och att intet strijder emot Hans Kongl:g Maij:tz Byggningz-lag och ordning, egenteligen tillkommer att för Stadsens Inwånare förfärdiga deras, till hus eller Byggnader antagne desseiner; så kan ändock wara tillåteligit, att någon som studerat architecturen, kan sedan han förut utj Stadsens Byggningz Collegio blifwit af Architecten behörigen examinerat, och skickelig befunnen samt ändtel:n till sådan syslas förrättande ärhållit tillstånd, därtill få låta sig bruka. Men skall likwäl wara förbunden att des förfärdigade desseiner till Stadz Architecten aflefwerera, som dem sedermera till Byggningz Collegii approbation har att föredraga". Tongångarna från de "oförgrijpelige Påminnelserna" går som synes igen. Det är tydligt att han i dessa paragrafer med kraft en gång för alla velat få fastslaget ett betydande inflytande för stadsarkitektens del, något som magistraten kunde tänkas ha svårt att acceptera utan invändningar. Detta monopol för arkitekten var en djärv tanke. Därför har passusen om rättighet för även andra att göra ritningar tillfogats men givits en sådan formulering att inflytandet över byggnadernas utseende och utformning inte gått stadsarkitekten ur händerna. Det rör sig som synes helt enkelt om en slags legitimering. Carlbergs önskan att höja byggväsendets status från hantverk till vetenskap har redan här funnit ett klart uttryck. Som tidigare framhållits, hade han under sin Göteborgstid skaffat sig en mycket stark ställning. Hans naturliga målsättning var att även i Stockholm oinskränkt kunna dirigera allt byggande. Även om han inte nådde lika långt i det avseendet som i Göteborg, kom dock 1736 års byggnadsordning att tillförsäkra honom betydande privilegier, något som kan sägas vara ganska anmärkningsvärt men dock förklarligt med tanke på att det vid denna tid förutom han själv fanns mycket få utbildade arkitekter i landet.

Även den tredje paragrafen – om reparationer – vittnar om hans önskan att gripa och behålla initiativet. Ingen skall tillåtas göra någon reparation innan ritningar över arbetet visats upp och godkänts av byggningskollegiet. Stadsarkitekten har därvid att noga undersöka om de planerade förändringarna kan accepteras utseendemässigt. Han skall också ta reda på grannarnas inställning. Allt detta måste ske innan material upphandlats och anstalter för byggets genomförande vidtagits. – Den fjärde paragrafen stadgar att alla ritningar, sedan de antecknats i byggningskollegiets protokoll och godkänts, skall förvaras av stadsarkitekten i god ordning, till vilken ända sökanden "med dubbla ritningar bör wara försedd", även här en nära överensstämmelse med "de oförgrijpelige Påminnelserna" alltså. I denna paragraf finns för övrigt incitamentet till Stockholms byggnadsnämnds arkiv, vars egentlige skapare Carlberg kan sägas vara.[2]

Om man jämför Carlbergs båda nu behandlade förslag med den slutliga produkten, "Förnyad Byggnadsordning för Stockholms stad af den 12 juli 1736", finner man visserligen betydande formella skillnader. Språket är mindre tungt, formuleringarna klarare. I det stora hela är dock överensstämmelsen påfallande, detta trots att förslagen kom att nagelfaras med största noggrannhet från flera håll under åtskilliga år. Det visar att Carlberg var ganska framsynt, liksom också att hans förslag var eller blev väl förankrade.

Det finns skäl att här något närmare beröra diskussionerna i kommissionen när det gäller 1736 års byggnadsordning med tanke på Carlbergs starka engagemang i frågan. Protokollen är utförliga, åtminstone tidvis, och ger därför bakgrunden till byggnadsordningens stadganden och också därmed den skiftande syn på problemen som kommissionens medlemmar företrädde. Åsiktsbrytningarna var dock inte särdeles stora. Det är emellertid tydligt att stadens representanter i kommissionen ofta haft en något mjukare och mer pragmatisk inställning till problemen än de övriga. Hänsynen till stadens invånare har spelat in. Därmed inte sagt att attityderna var hårda från de övrigas sida; man förvånas snarare över det mjuka handlag med vilka de nog så besvärliga frågorna klarades av.

Under sitt arbete med byggnadsordningen kom kommissionen att fungera som myndighet och därvid konfronteras med en mängd praktiska problem. Detta blev givetvis till nytta för arbetet: formuleringarnas hållbarhet kunde prövas i praktiken. Ganska snart blev man på det klara med att det skulle dröja med att få byggnadsordningen klar och stadfäst. Det var därför nödvändigt att Kungl Maj:t utfärdade vissa interimsbestämmelser. En förutsättning för att byggnadsordningen skulle kunna få avsedd effekt var att den kompletterades med ett kartmaterial. Man hänvisade också under diskussionen till specialkartor, på vilka olika regler och förbud närmare skulle anges, ett för vår tid naturligt förfaringssätt. Såväl Carlberg som Tillaeus arbetade med dylika kartor.

Kommissionen, som började sitt granskningsarbete i december 1729, fann ganska snart att det var nödvändigt att förutom byggnadsordningen också utarbeta en instruktion för stadsarkitekten och för stadsingenjören, liksom också för en del andra funktionärer i byggningskollegiets tjänst, detta för att undvika en alltför utförlig text. Förslagets nio artiklar kompletterades inom kort av Carlberg med ännu èn, "om hwad som kommer att tagas i ackt vid Stadens publique Bygnader", där tankegångarna i de sjunde och åttonde artiklarna i hans påminnelser preciserades.

Artikel 10, en nyskapelse av Carlberg

Den tionde artikeln är av intresse, eftersom den till övervägande del är en nyskapelse. Här framför och sammanfattar Carlberg sina viktigaste önskemål och här avslöjar han också sin uppfattning om hur olika problem bäst bör hanteras. Inledningsvis understryker han, att "all anständighet" skall observeras vid såväl stadens publika byggnader som vid invånarnas enskilda och han fortsätter med att fastslå, att alla offentliga byggnader var och en efter sin art bör "proportioneras och anständigt siras". Därefter följer ett stadgande som förbjuder användande av trä som byggnadsmaterial för offentliga byggnader. Förutom brandsäkerhetsskäl anföres att man i framtiden kommer att slippa underhåll. Efterhand skall man avskaffa "oanständiga" hus och kyffen, som både ger staden "ett oanständigt anseende" och är farliga vid eldsvådor. Han övergår därefter till stadens stränder. Där är det angeläget att bygga kokhus för att förhindra uppkomsten av bränder på fartygen. För att "jemwäl befordra Stadens anseende" skall man där det befinnes

lämpligt också plantera träd. Hamnarna bör förses med pålar eller s k "Du'c d'alber"; där det är tillräckligt djupt, "i annor händelse med Wäderflåttar, sänkkistor eller dylikt".

Staden led brist på lämpliga nedfarter från stränderna, något som försvårade släckningsarbetet vid eldsvådor. Dylika borde därför inrättas i så stor utsträckning som möjligt. För att förbättra tillgången på vatten borde också fler pumpar ställas upp på kajer (broar) och andra offentliga platser. Helt nya brunnar måste också grävas i Staden och på Malmarna. Maskiner för vattenuppfordring borde byggas på höjderna. – Enligt Carlberg var stadens gator så trånga att kärror med vattentunnor varken kunde mötas eller vända, vilket medförde trängsel vid bekämpande av eldsvådor. Vid lägliga tillfällen borde man därför inlösa och riva fastigheter och inrätta vändplatser. Inlösen av byggnader rekommenderas också för att man därigenom skulle kunna ge offentliga byggnader ett friare läge, viktigt både ur brandsynpunkt och av estetiska skäl. – För att inte byggnadsmaterial såsom timmer, bjälkar och plankor skulle ligga och skräpa överallt, borde man inrätta materialbodar både i Staden och på Malmarna, särskilt vid vattnet; det befordrade "Materialiernas in- och uttransporterande". Man slapp då att råka ut för att kostnaderna för materialtransporterna översteg reparationskostnaderna, vilket ofta tycks ha hänt. De nämnda materialbodarna borde även mot avgift kunna utnyttjas av stadens invånare. Till deras bekvämlighet borde man också på flera ställen bygga "publique hemblighuus, öfwer hwilcka, Desseiner böra förfärdigas, at de icke med en oanständig Byggnad wid Hambnar och Strander gifwa et elakt anseende."

Vid ett sammanträde den 7 februari 1730 beslöt kommissionen att särskilt inhämta magistratens uppfattning om Carlbergs förslag till den tionde artikeln.[3] Svaret, som förelåg den 25 i samma månad, var inte odelat positivt.[4] Man ansåg att de tre första paragraferna borde slås i hop och dessutom att flera av paragraferna överhuvud inte var nödvändiga. Mot omredigeringen av de inledande paragraferna torde Carlberg knappast ha haft något att invända. Man föreslog följande lydelse: "Enär Stadsens allmänne hus och Byggningar, så smärre, som större, härefter, antingen uti de förre förfallnas ställe, eller helt af nyo komma att uppsättjas, såssom Corps de Gardier, Slacktare och fiskiare, material och mätare hus, Bodar, Brygge- och Parmmätare-hus, med flera af hwad namn de och wara kunna, måste de nu mera, ingalunda utaf Timber eller Bräder tillåtas, utan åligger Magistraten dem icke allenast helt och hållit af Sten upföra låta, utan och hwart och ett af dem som omständigheterne och skickeligheten det bäst fordrar, jämte Regularitetens och Symmetriens i ackt tagande, till Stadsens heder och prydnad, med tillbörlige Architectur-Ornamenter utzira låta; Men öfwer Stadsens stora och kostsamma Byggnader; såssom Rådhus, Schluss, Stenbroar, allmänne Hamnar och auenuer, wilje wi sielfwe [Kungl Maj:t] yttra wårt nådigt godt finnande, då Magistraten derom medelst ingifne desseiner, hos oss i underdånighet anhållandes warder." – Vad angick paragrafen om trädplantering framhöll magistraten som sin åsikt, att erfarenheterna klart visade, att det var orealistiskt att plantera träd längs husen, som vid regnväder och stormar skulle skada väggarna. Trädplanteringar längs stränderna var också olämpliga av andra skäl. Sådana hindrade framkomligheten, framför allt i samband med eldsvådor. Träden skulle därför troligen snart bli sönderkörda. Med en viss rätt hävdade man att artikelns paragrafer i övrigt behandlade arbeten, som det ankom på magistraten att i varje enskilt fall ta ställning till. De borde därför inte bli föremål för generella stadganden. Dessutom

fanns det, enligt vad man hade låtit sig underrätta, redan i de tidigare artiklarna tillämpbara stadganden, en uppfattning som troligen emanerade från Adelcrantz.

Kommissionen tog fasta på förslaget att dra ihop de tre första paragraferna till en. Genom smärre justeringar och förkortningar skulle detta vara möjligt. Även rent språkliga förbättringar behövdes. Man reagerade t ex mot det franska ordet avenyer. Det borde antingen utgå eller ersättas med ett svenskt uttryck. – Om trädplanteringarnas nytta hade man en helt annan mening än stadens företrädare. Man borde inte bara plantera träd. Ett vite borde t o m stadgas mot dem som gjorde åverkan. – Olika uppfattningar förekom huruvida stadgandena om hamnarnas utrustning borde stå kvar. Paragraferna om nedfarterna till stränderna och om brunnarnas vikt för eldsvådornas bekämpande skulle bibehållas. Att förbättra brandsäkerheten var ju kommissionens huvuduppgift. Men även dessa två paragrafer kunde lämpligen sammanföras till en enda. – Meningen om uppfordringsverk på höjderna ville man dock ta bort. Dylika verk var för kostsamma. Vad slags anordningar som föresvävat Carlberg står inte klart. Gällde det eldmaskiner av Triewalds konstruktion, kan man förstå kommissionens tvekan.

Vändplatserna

Redan i 1725 års byggnadsordning finns det stadganden om gatubreddningar för att öka framkomligheten vid eldsvådor. För kommissionen var det mycket viktigt att just denna fråga drevs hårt. Det borde alltså finnas bestämmelser som gav det allmänna rätt att inlösa tomtmark för detta ändamål. Annars kunde man "när Casus existerar" ifrågasätta denna rätt. Paragrafen måste därför inte blott bibehållas utan också förbättras sålunda: "När något hus på en trång gata och gränd kommer att rifwas eller afbrinna, bör Staden effter mätismanna ordom inlösa tompten samt låta der af giöra en tiänlig wändplats för kiärror och wagnar. Men om ett behållit hus eljest kommer till salu, som till en slijk wändplats behöfwes, bör dett inlösas effter dett prijs som en annan derföre skiähligen biuder, och skola nästa grannar som derigenom får mehra lius och annan förmohn, något proportionaliter till berörde lösn bijdraga." Carlbergs uppfattning om behovet av att inlösa näraliggande bebyggelse invid offentliga byggnader vann kommissionens fulla stöd. Även kyrkor borde omfattas av en sådan paragraf, ansåg man. Man stödde också tanken på särskilda materialhus. Det skulle åligga magistraten att anvisa lämpliga platser, där allmänheten kunde placera sitt byggnadsmaterial. Materialhus kunde lämpligen byggas och sedan uthyras. Stadgandet om hemlighus ansåg man likaledes nödvändigt och nyttigt. Den gavs följande formulering: "Aldenstund flere och annorledes bygde hemlighus behöfwas, än nu för tiden befinnas; fördenskull åligger Byggningz Collegio, att låta flera sådana hus förfärdiga på dett sätt, att de icke med oanständig byggnad wid hambnar och strander gifwa elakt anseende."

Materialhus

Hemlighus

En viss åsiktsbrytning hade alltså konstaterats mellan magistraten och den kungliga kommissionen. Den förra ville av naturliga skäl i så stor utsträckning som möjligt hävda sin självständighet. I denna strävan tycks den ha fått visst bistånd från underhållaren, som vid ett sammanträde framkastade, att den tionde artikeln skulle kunna ingå i en särskild instruktion, men inte i byggnadsordningen. Majoriteten av kommissionen ansåg emellertid att det var viktigt att också det offentliga byggandet blev föremål för behandling i byggnadsordningen, "på dett alla måge få see hwad publicum tillkommer, och ingen hafwa orsak till at säija dett man sådant gådt förbij".

Behandling av förslaget i övrigt

Sedan man sålunda behandlat den tionde artikeln, övergick man till förslaget i övrigt. Arbetet i kommissionen förbereddes av ett utskott, som sedan punkt för

Strandgator

punkt genomförde sin granskning. Att här i detalj följa alla resonemang skulle föra för långt. Vissa mer betydelsefulla beslut eller upplysande detaljer skall dock redovisas. På förslag av magistraten hade man gått med på att den första artikelns andra paragraf skulle innehålla bestämmelser om strandgator eller lastageplatser. Bredden fastställdes nu till 24 alnar. I samband med den andra artikeln diskuterade man ganska ingående frågan om huruvida den som lät sin tomt stå obebyggd i tre års tid och som enligt förslagets bestämmelser skulle få tomten indragen, inte också borde gå miste om ersättning. De inom kommissionen som representerade staden tyckte att detta var en hård bestämmelse liksom paragrafen i dess helhet, inte minst med tanke på den rådande stora bristen på tegel och annat byggmaterial. De övriga hävdade emellertid, att man stödde sig på fortfarande gällande bestämmelser från 1649, 1650 och 1675 och att man inte borde gå ifrån gamla och klara förordningar. En mildring av bestämmelserna tycks dock ha förefallit kommissionen behövlig. Det var nödvändigt att få fart på byggandet och många resonemang fördes härom. Visserligen borde tomterna vara bebyggda tre år efter det att ritningarna godkänts, men ytterligare nådeår skulle kunna beviljas. Men hände inget därefter, skulle tomten kunna anses som förverkad och ingen ersättning heller utgå. Samma bestämmelser borde också gälla för ofria tomter. De skulle kunna återtas av staden. Det kunde ju också hända, att tomterna av olika skäl fick stå halvbebyggda år från år. För att förhindra detta beslöt man förorda, att byggningskollegiet skulle kunna beordra ägarna att ha sina hus färdiga inom tre år efter utstakningen. Om ägarna efter ett år meddelade att de inte mäktade bebygga tomterna, skulle dessa kunna säljas på auktion och köpeskillingen tillfalla ägarna.

Indragning av tomter som ej bebyggts i rättan tid

Frågan om indragande till staden av tomter som inte blivit bebyggda i rättan tid var föremål för upprepade debatter inom kommisionen. Enligt Carlberg borde man sända ut en särskild "publication" med bestämmelser, hur det skulle förfaras med öde tomter på malmarna som inte fick några köpare. Cronstedt ansåg att man måste gå försiktigt fram, särskilt när det gällde dem som drabbats av den stora vådelden på Södermalm 1723. Om man gav ut en särskild förordning fick man än så länge följa den gamla byggnadsordningen. De nya förslagen fick inte citeras, eftersom de inte godkänts av Kungl Maj:t. Adelcrantz tyckte inte att Carlbergs förslag var motiverat. Saken kunde hanteras på annat sätt. Beslutet blev också att byggningskollegiet i första hand blott skulle undersöka vilka tomter som var förfallna. Justitiekanslern Cederbielke undrade i anslutning till denna punkt, varför man hade hoppat över ett stadgande om böter för kollegium, stadsarkitekten och ingenjören om de försummade att anmäla och dra in ödetomter. Sådana bestämmelser fanns i 1725 års ordning. Men majoriteten ansåg att man i stället borde ta upp frågor angående straff eller plikt för tjänstemännen i deras instruktioner. Man var överhuvud inte särskilt benägen att beröra detta spörsmål, kanske av hänsyn till Carlberg och Adelcrantz.

Stenhusbyggandet

Den ständigt och i alla sammanhang återkommande frågan för kommissionen var naturligtvis hur man på bästa sätt skulle kunna befordra stenhusbyggandet i staden. Så mycket hängde på detta: stadens utseende och anseende, regulariteten och sist men inte minst brandsäkerheten. För att snabbt få ett resultat var man beredd att gå mycket långt. Den som på en ofri tomt byggde stenhus i stället för trähus skulle få tomten fri.

Gatorna och deras bredd

Den fjärde artikeln, om gatorna och deras anläggande, skulle innehålla bestämmelser om gatornas bredd. Den fastställdes nu för nya gator till 24 alnar, och för

tvärgator och gränder till 20 alnar. Men t o m 16 alnar kunde accepteras. Samma artikel innehöll också förslag om att magistraten för att förbättra brandsäkerheten skulle beakta möjligheten att utvidga trånga gator i samband med att hus utbjöds till salu. Paragrafen godkändes liksom stadgandet att ingen skulle tillåtas att bygga valv över gränd.

Valv över gränderna

Avträden och rännstenar

En bestämmelse av betydelse för den allmänna hygienen i staden diskuterades också: mot gator, gränder och offentliga platser skulle hädanefter inte några avträden få byggas, detta för att förhindra att orenligheten därifrån rann ut i gatornas rännsten. Rännor för slaskvatten från köken till rännstenarna skulle inte få placeras så att de besvärade förbigående. – Att få gatorna stenlagda var ett mycket angeläget önskemål och bestämmelserna härom hade också infogats i förslagets fjärde artikel. Stadsingenjören borde enligt kommissionen ha ett tillräckligt antal väl förfarna gatu- och stenhuggare till sitt förfogande, vilka för var kvadratfamn i arbetslön borde åtnjuta åtta öre. Justitiekanslern Cederbielke, som ingick i kommissionen, föreslog att ett straff skulle sättas för stadsingenjören om stenläggningsarbetet utfördes illa, något som flera av ledamöterna reagerade kraftigt emot. Adelcrantz fann det hårt, eftersom stadsingenjörens arbete var omfattande men hans lön liten. Lämpligen borde i stället stenläggarna själva få göra om arbetet på egen bekostnad. Stadsingenjören Tillaeus inkallades och tillfrågades varför gatorna på sista tiden haft så dålig stenläggning. Svaret blev en hänvisning till ovana arbetare och det dåliga material i form av "elakt grus, mo och mylla" som tomtägarna tillhandahållit. Ofta hade man hämtat det från trädgårdar eller från andra otjänliga ställen. Justitiekanslern ville veta om stadsingenjören kunde åtaga sig att svara för att stenläggningen verkligen höll, "om han emot någon Douceur wille påtaga sig at repondera at en wiss stenlagd gata skal hålla wiss tid och huru länge". Stadsingenjören genmälde, att eftersom staden var vidlyftig och han ej kunde vara med på alla ställen, så behövde han först och främst fler hantlangare. Om han inte fick grus och bra sand och gatorna fick vila fjorton dagar efter det stenläggningen verkställts, kunde han inte garantera hållbarheten för en viss tid och än mindre sig "generaliter utlåta", hur länge gatorna skulle kunna hålla. Trafiken var ju olika på olika ställen. För att kunna skaffa sig en bättre kännedom om problematiken i detta ämne begärde kommissionen ett skriftligt utlåtande av stadsingenjören, vilket levererades efter några dagar. Gatubeläggningens varaktighet angavs där till ungefär tolv år.

Gatornas stenläggning

Tillaeus redogörelse ledde till vissa nya förslag och tillägg, framförda av assessoren Bengt Silfverstedt. Det skulle sålunda tillhöra stadsingenjörens åliggande att genom vissa särskilt anställda personer söka upp särskilt för stenläggningen lämpliga stenar. För varje lass skulle vederbörande undfå en viss ersättning. Gruset under stenläggningen, vars kvalitet Tillaeus klagat på, skulle enligt Silfverstedts formulering vara "helt groft och stadigt, dock utan mycken stenblandning och jämn plan til ½ aln fyllning fordras". Ovanpå stenläggningen behövdes det vidare "något finare sand" till hoppackning och sammanstötningen, "börandes Gatuläggningen wäl i kryssband förbindas". – Carlberg hade här också skrivit att "för anseende och de gåendes så mycket större beqwämlighet wid husen och på de större och ansenligare gatorna" skulle läggas platta sandstenar. Denna passus kunde enligt kommissionen utgå, då det, som det heter "ändå icke öfwer alt lär kunna introduceras", en resignerad förmodan, som säkert var förankrad i verkligheten.

Borgmästarstenar

Enligt förslaget till byggnadsordning skulle var och en vara skyldig att bekosta

stenläggningen längs sin tomt. Men detta drabbade orättvist. Fattiga tomtägare kunde ju ha långa och smala tomter, som t o m kunde vara mindre värda än kostnaden för stenläggningen. Somliga ledamöter tyckte att grannarna borde understödja en sådan tomtägare, andra menade att staden borde betala. Beslutet blev att gatubeläggning längs tomterna skulle åvila tomtägaren, men att magistraten skulle kunna lämna förskott.

Trähusbebyggelsen i de centrala delarna

Att man under arbetets gång också mera konkret kom att prova förslagens bestämmelser i praktiken har redan framgått. 1725 års förordning gällde ju för övrigt ännu, och hur den fungerade kunde man studera. Behandlingen av trähusen i de centrala delarna av staden var naturligtvis den viktigaste frågan. I princip rådde sedan en kort tid tillbaka förbud mot sådan bebyggelse, men det fanns fortfarande många trähusbyggnader även mitt i stan. Det var orealistiskt att tänka sig att de skulle försvinna i en hast, såvida inte elden hjälpte till.

I mars 1730 fick man t ex anledning att undersöka förhållandena på Blasieholmen i samband med att friherrinnan Cederhielm hade vänt sig till byggnadskollegium och begärt att hennes gamla trähus på Skeppsholmen [nuv Blasieholmen] mitt emot hennes stenhus skulle få stå kvar ännu ett år, eftersom hon snart var sinnad att i deras ställe bygga stenhus.[5] Visserligen avsåg hon att "nu straxt i Wåhr" ta ned några av husen, men de som stod mitt emot hennes stora hus vid Norrström kunde hon inte riva förrän nästa år. De beboddes av fattigt folk, som inte kunde flytta därifrån, helst som de inte i laga tid blivit uppsagda. De hade dessutom ingen annan stans att ta vägen. Till saken hörde också, att det vid denna tid var mycket ont om byggnadsmaterial. Skillnaden mellan teori och praktik visade sig alltså inte sällan mycket svår att överbrygga. I detta liksom i andra fall tvingades man att gå försiktigt fram. Eftersom husen var låga och belägna nära vattnet skulle man dock, om en eldsvåda mot förmodan utbröt, med ganska stor lätthet kunna riva dem. Kollegiet hade efterhört kommissionens åsikt huruvida hon skulle kunna beviljas anstånd eller om man trots allt måste följa den gällande förordningen om trähus redan samma år. Svaret blev att ett sådant kunde beviljas fram till sommaren 1731 på grund av hennes deklarerade avsikt att därefter bygga nya stenhus.

Vändplatserna Bedoires hus

Ett annat fall med klar tillämpning på byggnadsordningen – såväl den gällande som förslaget – togs upp vid samma tid.[6] I april 1730 diskuterade man hur vändplatser skulle kunna skapas i Staden. Apropå denna fråga omtalades att ett hus på Västerlånggatan skulle rivas. Det naturliga spörsmålet blev nu, om det inte här gavs ett utmärkt tillfälle att förverkliga förordningarnas intentioner. Enligt Adelcrantz var emellertid inte det aktuella huset tillräckligt brett. Men eftersom det i övrigt låg mycket lämpligt till mellan två gränder och det inte fanns något lämpligare ställe på hela Västerlånggatan, beslöt man i alla fall att meddela ägaren, att han inte fick bygga nytt, åtminstone inte förrän man besiktigat platsen. Detta skedde också snabbt genom en deputation bestående av herrarna Cronstedt, Posse, von Drake, Salan och Brehmer; att Carlberg i kraft av sin befattning också deltog får man förutsätta. Samtidigt med detta översändes ett utdrag ur protokollet till magistraten. Ägare var den rike vinhandlaren Jean Bedoire. Han visade sig till en början inte helt ovillig att avstå 6 kvarter* av sin tomtmark, om han bara fick behålla sina källare, som var helt nödvändiga för hans verksamhet. Enligt vad

*(Kvarter = ¼ aln = 14,8 cm)

assessor Silfverstedt visste berätta, skulle det en gång i tiden ha funnits ett torg på denna plats, en uppgift som dock inte kunde styrkas. Bedoire använde dock inte längre källarna som vinlager, utan hade hyrt ut dem till en hökare, som där förvarade diverse byggnadsmaterial. Inför kommissionen beklagade sig Bedoire över att denna fråga över huvud hade kommit upp. Hans planer hade därigenom försenats. Eftersom Västerlånggatan här faktiskt var bredare än någon annan stans borde han få bygga sitt hus enligt sina ritningar. För att vidga gatan var han dock redo att minska på huset. Men han måste då ta hänsyn till de gamla grundmurarna. Han visste inte hur långt ut i gatan de gick och kunde därför inte besvara kommissionens fråga, om han var redo att avstå tre alnar till gatumark. Överläggningarna ledde till att Bedoire fick tillåtelse att riva huset. Men han skulle ta kontakt med Carlberg, som närmare skulle undersöka grundmurarna och hur mycket av dem som kunde ligga kvar som gatumark. – Fallet med Bedoires hus på Västerlånggatan ledde till ytterligare diskussioner. Man ifrågasatte om det inte vore skäl i att man ju förr dess hellre valde ut de platser som behövdes till torg och vändplatser, "på dett alla måge dett förut weta, ingen sedan när casus existera, kunna säija, att man giör något af wåld och passion", för att citera underståthållaren von Drake. Kommissionen fann detta förslag riktigt och uppdrog åt Carlberg att utse lämpliga platser.[7] Han började omedelbart med detta arbete. Samtidigt tog han kontakt med Bedoire, som överlämnade en ritning över sitt tillämnade hus. Det uppvisades i kommissionen, som beslöt att efterhöra kollegiets uppfattning om tomten skulle kunna inlösas till vändplats eller hur stor del av den som skulle kunna avstås till gatumark. Bedoire gick dock händelserna i förväg. Han hade av Carlberg fått uppfattningen, att han kunde dra in huslivet sju kvarter, och att allt därmed var klart. Bygget var alltså i full gång, fastän byggningskollegiet varken givit sitt tillstånd eller tagit ställning till kommissionens fråga. En konflikt var således under uppsegling. Rådman Aulaevill förklarade sig ha förbjudit Bedoire att fortsätta arbetet, eftersom han bara hade dragit in huset ett kvarter i jämförelse med det gamla. "Men han skulle wilja räkna 7 quarter ifrån gatans Linea som för hans hus är bredast, hafwandes förment sig wara berättigad at byga ända ut til gatan." Cronstedt undrade om inte Bedoire skulle kunna bygga den nedersta våningen med pelare och arkader. Det skulle då kunna bli en vändplats där, samtidigt som hans källare skulle kunna bibehållas. Enligt Adelcrantz var Bedoire inte hjälpt med ett sådant förfarande. Han ville hellre sälja hela tomten än mista någon del av den. Bedoire fick under våren 1730 vid flera tillfällen försvara sig inför kommissionen. På frågan varför han börjat bygga utan att avvakta beslutet svarade han, att han inte kunnat tolka kommissionen på annat sätt än att han fick fortsätta med sitt bygge. Han hade mycket riktigt dragit in huset 1 kvarter, mer tålde inte gränden. "Men i anseende til grannarnas linea 7 quarter, ty han tänkte sig få bygga så långt ut i gatan som dess grannar." På frågan om han kunde tänka sig att bygga med pelare eller arkader svarade han nekande. Han skulle ju då mista sina bodar. Att ha kvar dem höll han för mest angeläget. Trots ogillande från kommissionen fick Bedoire några dagar senare tillstånd att fortsätta sitt planerade bygge, ett nog så vanligt utslag då som nu.

Byggningskollegium yttrade sig den 27 maj såväl om detta enskilda fall som om vändplatser över huvud.[8] Enligt Adelcrantz och rådman Dassau var det nödvändigt att inrätta vändplatser både i Staden och på malmarna. Man borde därvid ta i anspråk de fallfärdiga hus, som ägarna inte ville reparera, utan lät förfalla "till

Stadsens wahnprydnad". Vändplatser behövde dock inte byggas vid gator där två vagnar kunde köra förbi varandra, d v s gator av 9 till 10 alnars bredd. Förslaget gällde blott smalare gator. Om alla gator vore 9 till 10 alnar breda, så vore detta stadgande onödigt menade man. Men givetvis skulle det vara fördelaktigt med flera öppna platser i Staden. Som försvar för Bedoire kunde anföras att han var mycket trångbodd; han behövde utrymmet för sin rörelses skull. Västerlånggatan var ju också bredast här. Dessutom kunde till hans förtjänst hävdas, att han brutit bort ett valv i gränden på sidan om tomten. Båda gränderna var nu mer framkomliga för vattentransporter i samband med eventuella eldsvådor. I Tyska brinken fanns det för övrigt redan en bra vändplats och strax nedanför låg ju den breda Stora Nygatan och ovanför fanns Stortorget. Kollegiet hade för sin del funnit, att Bedoire dragit in huset på tomten så långt det gick, utan att sätta stenhuset direkt på källarvalvet – en sådan tyngd skulle detta inte kunna bära. Skulle Bedoire ha följt kommissionens rekommendationer hade han behövt mura en helt ny grundmur, vilket skulle ha kostat ansenliga summor.

Takkonstruktioner och takbeklädnader

Kommissionens särskilda intresse för Bedoires hus fick också andra följder. Riksrådet Jacob Cronstedt och de övriga som ingått i deputationen hade på Västerlånggatan lagt märke till "åtskillige italienska Takafsättningar, Trälister samt Frontespisar och gaflar af timmer och bräder, hwilka äro rätt farlige, hälst på trånga gator och höga hus", eftersom man aldrig kunde nå upp så högt med brandsprutor. Att snabbt få rättelse var helt nödvändigt. Men eftersom det säkerligen skulle dröja innan byggningsordningen blev klar borde man agera redan nu. "Och aldenstund denna slags bygnad af Trälister, Italianer och Trägaflar i den förre ordningen icke warit specifice förbudne, men likwäl är ibland de farligaste; för dens skull resolwerades at bref därom til Hans Kongl Maj:t skulle afgå." I den kungliga förordning, som man snarast önskade få till stånd skulle de husägare som hade trälister på sina stenhus jämte "italiener och gaflar af trä" tillhållas att redan till sommaren eller hösten ersätta trälisterna med stenlister och att bekläda de riskabla takanordningarna med tegel eller järnplåt. Återigen anförde stadens representanter sekunderade av underståthållaren olika skäl mot ett så rigoröst förbud, bl a bristen på byggnadsmaterial och arbetsfolk. Man enades därför om att farligaste anordningarna skulle bli föremål för åtgärder och i första hand då sådana på byggnader i trånga gränder.

Spåntak

En mycket vanlig takbeklädnad i Staden var spån. Kommissionen hade helst sett att detta eldfarliga material, som beväxt med mossa blev än farligare, över huvud inte fick brukas. Arvingarna till framlidne assessoren Peter Kalling som var innehavare av ett dylikt tak anmodades också att ersätta det med en säkrare beklädnad. Men återigen fick man vika för praktiska hänsyn. Man hade ej råd. Måste taket bort fick magistraten stå för kostnaderna. Detta fall kunde naturligtvis, som Adelcrantz påpekade, bli prejudicerande och måste därför avvisas. Kallings efterlevande ålades därför bara att skrapa och tjära sitt bristfälliga tak.

Korsvirkes- sten- och trähus

Kommissionen arbetade sig systematiskt genom texten. Den 2 maj 1730 hade man kommit till den femte artikeln. Byggnader i korsvirke var enligt Cronstedt oacceptabla och borde förbjudas. Men kommissionen stannade för en kompromiss. När grunden inte tålde tyngden av ett stenhus skulle korsverk vara en möjlig metod, dock att magistraten noga skulle undersöka förhållandena innan tillstånd lämnades. Att inget annat än stenhus kunde tänkas vid torg och öppna platser var man däremot helt enig om. Det var ingen realistisk tanke att på en gång förbjuda alla trähus på malmarna. Man kunde t ex inte fordra något för invånarna så

kostsamt vid den långa Drottninggatan. Ett stadgande om stenhus endast längs gatan kunde dessutom uppfattas så, att det var fritt fram för träbyggnader och skjul inne i kvarteren. Så småningom kom man dock fram till en kompromiss: man borde ange vissa områden där alla former av träbebyggelse skulle vara förbjudna. "Som kan ske bäst när Specialkartorne blifwit färdige."

Skinnarviken

Trähusens höjd

I sitt förslag hade Carlberg särskilt utpekat Skinnarviken som ett parti av staden där stenhus borde bli allenarådande på grund av svårigheten att forsla dit vatten vid eldsläckning. Detta ville man dock inte beröra i förordningen; kostnaderna för invånarna fick inte bli alltför betungande. Man diskuterade också "en stund" hur höga träbyggnaderna fick vara i fortsättningen. Cronstedt hävdade ihärdigt, att de inte borde få vara högre än fyra alnar mellan takfoten och grundmuren, d v s inte mer än drygt 2,3 meter. På Cederbielkes fråga hur han kunde motivera en så liten höjd svarade han: "På det folket måge derigenom obligeras att bygga af sten." Cronstedts uppfattning vann dock inte något stöd. Sedan man pekat ut de gator och platser på malmarna där endast stenhus fick byggas, borde man enligt justitiekanslern tillåta mindre bemedlade och dem som hade malmgårdar att bygga till fem eller sex alnars höjd. Men Cronstedt hävdade, att fyra alnar borde räcka för fattigt folk. Förmådde man bygga högre, var man inte längre fattig och kunde lika gärna bygga stenhus. Statssekreteraren Cederström föreslog fyra och en halv alnar mellan takfoten och grundmuren, såsom en lämplig hushöjd. Efter omröstning beslöts att trähus inte fick byggas högre än en våning och 4 ½ alnar mellan takfoten och grundmuren. Den senare fick inte dras upp mer än en aln över markytans högsta punkt. Efter påpekande från Adelcrantz, att grundmuren måste göras högre, när man byggde källaren på sumpiga platser, tillfogades, att i sådana fall sex kvarter kunde accepteras.

Dropprum

Mellan Adelcrantz och Carlberg rådde inte sällan delade meningar. Det gällde t ex nyttan av dropprum mellan trä- och stenhus. Enligt Carlberg skulle avsaknaden av dropprum leda till att trähusväggen drabbades av röta, en uppfattning som Adelcrantz ej kunde dela; dropprummen förfulade många hus. Han trodde inte heller på Carlbergs tes att de var till nytta vid eldsvådor. Enligt kommissionens majoritet hängde mycket på hur trähusens gavelmurar utformades. Borde man av säkerhetsskäl föredra stengavlar på alla trähus? Med tanke på fattigt folk var detta knappast möjligt. – Den långa, och tidvis uppenbarligen ganska häftiga diskussionen om dessa frågor ledde så småningom fram till att Carlbergs uppfattning accepterades. Dropprum skulle lämnas vid trähus som byggdes intill stenhus. De som täckte sina trähus med torv, som ansågs mindre eldfarligt än t ex spån, skulle få bygga gavlar av timmer. Beträffande trähus med timmergavlar hävdade Cronstedt, att dessa ej borde få överstiga fyra alnars höjd mellan takfoten och grundmuren. Vad gäller själva taket på stenhusen var man nu beredd att gå fram mera radikalt. Plåt eller tegel skulle vara det enda tillåtna materialet, spån däremot helt förbjudet. Alla trasiga tak skulle snarast åtgärdas och förses med plåt eller tegel. På trähusen gick torv an, men helst borde också här tegel nyttjas. Brädtak skulle som regel inte få komma i fråga. Dock kunde undantag göras för de fattigaste husägarna, om husen var mycket låga och i övrigt inte uppenbart eldfarliga. Att ansvaret vilade tungt på byggningskollegiet när det gällde takmaterialen betonades eftertryckligt.

Takmaterial

Förbud mot tillbyggnader på taken

Kommissionens avsikt att i förtid få till stånd ett förbud mot olika slags tillbyggnader på taken i form av frontespiser, kupor etc har redan omnämnts. Ett kungligt

brev därom kom också att utfärdas under året. Mot kakelugnspipor av järn önskade man också få till stånd ett omedelbart förbud. Skorstenarnas höjd diskuterades också. Man beslöt sig för att förorda tre alnar som ett lämpligt mått. På Adelcrantz förslag angavs rökgångarnas tjocklek till ½ aln. – Åtskilliga andra bestämmelser i den femte artikelns olika paragrafer blev föremål för diskussioner, som ledde till smärre justeringar. Några av kommissionens medlemmar kom att inta en allt hårdare attityd gentemot trähusen. Man önskade snabbt få fram en permanent stenhusbebyggelse. Men de bistra realiteterna kom man inte ifrån genom påbud.

Panelning av trähus

Ett viktigt spörsmål i detta sammanhang var frågan huruvida trähusen skulle få panelas eller ej. Inom de områden där trähus accepterades, gick det enligt Carlberg inte av psykologiska och ekonomiska skäl att hindra ett underhåll i vilket panelning ingick. Där trähusbebyggelse inte var tillåten enligt den femte artikelns § 5 kunde man däremot följdriktigt förbjuda reparation av väggarna. Taken måste emellertid få lagas utan hinder. – Kommissionen gav vidare byggningskollegiet långt gående befogenheter att föranstalta om nedtagande av höga och förfallna trähus, i första hand naturligtvis på grund av eldfaran, men också för att hindra olycksfall av annat slag. Ägarna skulle då vara skyldiga att efter viss tid bygga stenhus. – Det är tydligt att kommissionen ännu inte kände sig helt tillfreds med den femte artikelns innehåll och utformning. Man anmärkte t ex på att stadganden om stenhus- och trähusbebyggelse inte borde ha blandats ihop utan i stället ha behandlats var för sig. En logisk och stilistisk bearbetning var nödvändig.

Nedtagning av för höga trähus

Svårigheterna att i praktiken genomföra de goda intentionerna i artikel 5 belyses väl av ett memorial av Carlberg från juni 1730. Att panela eller att brädslå bofälliga trähus var alltså enligt bestämmelserna förbjudet. Enligt den under arbete varande byggnadsordningen borde dock detta kunna vara tillåtet inom de områden där trähus även i framtiden skulle få byggas, d v s ute på malmarna. Carlberg ansåg för sin del att många bristfälliga hus temporärt skulle kunna förbättras avsevärt genom sådana åtgärder. Fattigt folk som eljest "totaliter skulle ruineras" borde genom ett sådant medgivande kunna bli hjälpta. Han var inte främmande för en kunglig förordning som interimistiskt medgav panelning, dock med undantag för helt nedruttna hus och för byggnader över den hittills tillåtna höjden sex alnar från stenfoten till takfoten. Mindre hus av trä, som man ju egentligen helst ville få bort, kunde genom sådana bestämmelser stå kvar tills vidare, ett medgivande som egentligen helt stred emot såväl Carlbergs som de övriga ledamöternas grundläggande uppfattning, men som de rådande förhållandena framtvingade. Visserligen betonar han, att husen efter hand kommer att försvinna; förslaget måste dock betecknas som en ganska anmärkningsvärd reträtt. – I samma skrivelse påpekar Carlberg svårigheterna att på kort tid få fram torv och näver till alla de brädtak, som borde rivas av. Därför borde man tillåta ägare av "små kojor" under fem alnars höjd att använda bräder provisoriskt till dess de hade råd att skaffa torv eller näver. Kommissionen fick böja sig för realiteterna, och beslöt enligt Carlbergs förslag.

Panelning av bofälliga trähus

Torv- och brädtak

Fönsterindelningen

I sina "oförgrijpelige Påminnelser" hade Carlberg betonat vikten av "en skicklig fönster- och dörrindelning efter husets högd och proportion", en formulering som också i huvudsak kom att återfinnas i § 15 i byggnadsordningens femte artikel.

Enhetliga husfasader

Det är en av de inte alltför många stadgarna som direkt dikteras av rent arkitektoniska hänsyn. Men även i paragrafens fortsättning avspeglas en bestämd estetisk

uppfattning: ". . . och böra förnämligast wid torg, samt andra allmänna platzer alla tilbygande hus äga lika ordonnance, på sine yttre Faciater." Bakom denna formulering står med stor säkerhet åsikter som under diskussionerna förfäktats av Carl Gustaf Tessin. Inför kommissionen hade han t ex redogjort för sina iakttagelser i Paris, som han ju kände bättre än någon annan. I ett memorial av Tessin från den 2 november 1730 heter det: "Wid torg och andre publique Platser synes anständigast at alla tilbygande hus måtte giöras lika Ordonance på sine Faciater, hwilket i ackt tages, och ej länder til ringa prydnad wid de 3ne store Placer uti Paris nämligen Royal, de Victoires och Vendome."

Färgsättningen

En fråga som aktualiserades i samband med arbetet på byggnadsordningen men som inte hade berörts av Carlberg i hans utkast och förarbeten, var *färgsättningen* på byggnaderna. Förhållandet hade uppmärksammats av Jacob Cronstedt. För egen del ansåg denne att den gula färgen var den bästa och vackraste om den framställdes "på det rätta sättet". Han syftade då på den färg som Nicodemus Tessin anbefallt genom en kunglig förordning av den 19 september 1699 och bakom vilken man också velat spåra Karl XII:s personliga intresse för stadens utseende. Adelcrantz och Carlberg hyste däremot en annan mening. Den gula färgen var inte hållbar, vilket man kunde studera på åtskilliga byggnader. Avsikten med färgen hade främst varit att skapa mera ljus i stadens mörka gränder. Men resultatet hade snarare blivit det motsatta; genom att färgen snabbt mörknade, hade det i stället nu blivit ännu dunklare i gränderna. En utredning om färgsättningen beställdes av Carlberg, som också utförde en sådan med sedvanlig snabbhet.[9] Han konstaterade i denna att stora svårigheter mött vid genomförandet av 1699 års förordning. Detta gällde särskilt vid reparationer och tillbyggnader. När en husägare hade försökt att avfärga en äldre rappning med den nya gula färgen hade detta ofta inte låtit sig göra. Färgen ville helt enkelt inte fästa. Den enda möjligheten hade då varit att hugga bort rappningen och ersätta den med ett för den gula färgen mera tjänligt underlag. Detta hade man naturligtvis reagerat emot både av praktiska och ekonomiska skäl. I stället hade man förklarligt nog brutit mot bestämmelserna och valt en annan mera användbar färg både för det äldre huset och det eventuella nybygget. Många som tidigare haft gulfärgade hus hade funnit färgen obeständig. Vid reparationer hade de därför avfärgat med mera varaktiga kulörer. Att tvinga på husägarna den gula färgen, som för varje år blev allt mörkare, var en mycket otacksam uppgift för stadsarkitekten. För övrigt var färgen också mycket svår att komma över på grund av den ringa efterfrågan den rönte. Fortsatte man att insistera på att den gula färgen måste användas skulle, enligt Carlberg, "Stadens anseende märkeligen förminskas", detta tvärt emot de kungliga intentionerna. I stället borde man nöja sig med att generellt förorda "ljusgrå perlefärg" och blekröda och högröda färgnyanser. Erfarenheten visade dagligen, att dessa färgtoner ljusnade i motsats till den gula färgen, som antog ett allt mera orent utseende ju längre tiden led. Man borde alltså fastställa ljusa färger som var beständiga. Utan tvivel vore det mycket tilltalande, ansåg Carlberg, om alla hus hade samma färgton, särskilt om de var lika höga. Men eftersom så inte var fallet, utan det tvärt om ofta rådde en avsevärd skillnad i höjd, borde man kunna göra en dygd av nödvändigheten och använda olika färger och därmed accentuera detta förhållande. Alla ljusa färgnyanser borde alltså vara tillåtna enligt den nya byggnadsordningen, men alla mörka förbjudna. Men skulle man särskilt peka ut några nyanser, borde man stanna för ljust pärlgrått och helvitt, eftersom de var de mest beständiga. I

trånga och mörka gator borde murlivet få en helvit avfärgning, under det att arkitekturelement kunde färgas pärlgrå. På andra håll kunde man måla huskropparna helt ljusgrå och markera detaljerna med vit färg.

I egenskap av talesman för byggningskollegiet framförde även Göran Adelcrantz sina synpunkter i skriftlig form. Han stödde i huvudsak sin kollegas uppfattning och bekräftade, att den anbefallda gula färgen blivit alldeles fläckig och samtidigt mörknat efter några få års förlopp.[1] Enligt kollegiet var det nödvändigt, att man snarast fick Kungl Maj:ts tillstånd att bruka gråa eller ljusa färger av beständig art, eftersom byggnadsordningen ännu skulle låta vänta på sig någon tid. Vid första lämpliga vårdag kunde det tänkas, att många av stadens husägare kunde vara sinnade att måla om sina hus. En officiell sanktion av de förordade färgerna var därför på sin plats. Kommissionen tog fasta på denna begäran och en skrivelse avgick till Kungl Maj:t härom redan i slutet av januari 1731. Höga vederbörande samtyckte i ett brev av den 24 april med den preciseringen, att man i trånga gränder och gator skulle nyttja vit eller ljusgrå färg.

Beslutet kan i och för sig betecknas som ett nederlag för den gula färgens anhängare, främst då Hårleman. Tanken att överlag införa denna av fransk sandsten inspirerade kulör i stadsbilden fick alltså inte direkt något stöd. Men genom att de många av Hårleman ritade byggnaderna både i huvudstaden och annorstädes blev avfärgade med samma ljusgula färg som han hade utvalt till det nya kungliga slottet, minskade så småningom misstron. Det recept som visade sig ge det bästa resultatet föreskrev en blandning av grön vitriol och kalkvatten. Mot århundradets mitt blev det allmänt nyttjat och därmed förlänades också huvudstaden den harmoniska enhetlighet, som man på grund av den splittrade bebyggelsen inte kunde uppnå på annat sätt. Det ljusgula skimret har man med rätta velat beteckna som särskilt kännetecknande för Stockholm – något som bidragit till huvudstadens säregna skönhet. Det är alldeles uppenbart att estetiska och inte praktiska skäl – för ovanlighetens skull – låg bakom färgsättningen.' Att man sedan också lyckades vinna gehör bland fastighetsägarna berodde på att en tillförlitlig metod för avfärgningen kunde presenteras. Carlberg, som tidigare visat sig mycket skeptisk, blev också så småningom vunnen för den, men först sedan han övertygats om, att den fyllde alla anspråk på beständighet. – Bestämmelserna om färgsättningen fick utgöra § 16 i den femte artikeln.

Stadsarkitektens kompetensområde

Den för stadsarkitektens myndighet så viktiga sjätte artikeln accepterades till sin anda och mening på det hela taget, även om vissa förslag till sammandragningar av texten fördes fram. Att stadsarkitekten skulle ha det direkta och verkställande ansvaret för hela byggnadsprocessen, från företeendet av ritningarna till färdigställandet var man fullt enig om. "Alla desseiner" skulle "immediate" lämnas till honom innan några anstalter vidtagits i övrigt. Man skulle inte behöva sätta upp några särskilda ansökningar till byggningskollegium. I sitt projekt hade som nämnts Carlberg som fjärde paragraf tagit upp stadsarkitektens skyldighet att förvara de inlämnade ritningarna i stadsarkitektkontoret i god ordning sedan de antecknats i kollegiets protokoll, något som man dock ville utesluta. Det hörde snarare hemma i arkitektinstruktionen, ansågs det. Den femte och sista paragrafen, som innehöll straffsatser för brott mot bestämmelserna, godtogs likaledes av kommissionen. Den som började bygga eller reparera utan att först ha skaffat sig vederbörligt tillstånd skulle sålunda böta 100 dsmt, ett straff som också skulle drabba den i arbetet engagerade murmästaren. Samma summa skulle utges av dem

Straffsatser för brott mot bestämmelser

som byggde annorlunda än vad ritningarna angav. Ville man ändra redan godkända ritningar, måste man inge en ny ansökan och avvakta ett nytt tillstånd. Kommissionens uppfattning om nödvändigheten av en hård styrning är inte att ta fel på.

Man var också mån om att hålla de i byggnadsarbetena engagerade hantverkarna i strama tyglar. Den sjunde artikeln handlade om detta. Även denna accepterades i stort sett utan anmärkningar. Avsikten med artikel sju var att skydda byggherren från förluster orsakade av försumliga eller okunniga hantverkare. Att sådana förekom betygas av Carlberg. Men även de senare gavs i artikeln rättigheter och möjligheter att hävda sig. Det ålåg t ex kollegiet att övervaka att arbetet inte utfördes illa och "slumpacktigt" på grund av okunnighet eller slarv, eller på grund av att byggherren inte anskaffat tillräckligt med material. Parterna kunde i båda dessa fall vända sig till kollegiet. Ett försök från Carlbergs sida att ge stadsarkitekten egen bestämmanderätt i dessa fall avvisades emellertid av kommissionen.

Byggherrar — hantverkare

För alla parter var det naturligtvis angeläget att den praktiska byggenskapen i staden bedrevs med tillbörlig sakkunskap. Sedan gammalt hade också den regeln gällt inom de berörda ämbetena, bygg- och murmästareämbetena samt stenhuggareämbetet, att ingen kunde bli antagen utan att först ha presenterat ett enligt skråordningens bestämmelser utformat mästerstycke. Gesäller måste sålunda undergå prov för att bli antagna som mästare. Inom skråna värnade man frenetiskt om dessa gamla regler, som nu inte längre i första hand syftade till att bibehålla en hög yrkeskunskap utan fast mer till att hålla priserna för yrkesmännens prestationer på en hög och jämn nivå. Det tillämpade systemet med mästerstycken hade alltså i många avseenden överlevt sig själv. Det är givet att olika synsätt här kom i konflikt med varandra. Skråväsendet passade inte riktigt ihop med det aktuella ekonomiska tänkande, som i och med merkantilismen börjat vinna insteg även i Sverige. Näringarnas utveckling befrämjades inte av denna statiska institution. För överheten gällde det, att så smidigt som möjligt omforma och för en nyare tids behov förändra månghundraåriga beteendemönster och leda in utvecklingen i nya banor, utan att för den skull försämra yrkeskunskapen hos hantverkarna. Dessa sökte och fick också myndigheternas stöd när det gällde att värna om yrkesskickligheten. Det skedde bl a genom en kunglig resolution utgiven den 5 oktober 1695, som också kan sägas ha varit skräddarsydd av och för Tessin. Med hänvisning till denna vände man sig från hantverkarnas sida 1730 till Kungl Maj:t och begärde att få en bekräftelse på, att de regler som då formulerats fortfarande var i kraft. Carlberg hävdade att stadsarkitekten både hade rättighet och skyldighet att pröva kompetensen hos dessa yrkesmän, en uppfattning som ämbetenas företrädare inte delade. Man ansåg i stället att ansvaret härför låg hos slottsbyggets ledning, vilket Carlberg inte kunde acceptera utan vidare. När 1695 års resolution utgavs var visserligen Tessin såväl slotts- som stadsarkitekt, men det var blott i den senare egenskapen som han var bemyndigad att övervaka att inte några osakkunniga intogs i ämbetena, påpekade Carlberg i ett memorial den 9 januari 1731.[2] Carlberg hänvisade också till att byggningskollegium var den myndighet, som enligt gällande bestämmelser (byggnadsordningen 1725) hade att ta ställning till eventuella klagomål från allmänheten mot ämbetenas medlemmar. Han åberopade vidare bestämmelsen att alla ritningar skulle godkännas av kollegiet och arkitekten. Det framgick helt klart av byggnadsordningen, att allt som rörde såväl upprättandet av ritningar som själva byggandet tillkom stadsarkitekten att bevaka, "till stadens säkerhet och prydnad, samt Inwåhnarenas beqwämlighet och fördehl". Av den anledningen,

Hantverkarnas kompetens

menade han, var det uppenbart att stadsarkitekten hade både rättighet och skyldighet att anställa förhör, för att på så sätt ta reda på vilka kunskaper ämbetets medlemmar hade, liksom också att undervisa dem i byggnadsordningens innehåll. Enligt Carlberg – och även Adelcrantz – var det nödvändigt att precisera de regler som skulle gälla i en ny skråordning, där det också borde anges hur man skulle förfara, när hantverkare presterat dåliga arbeten. Övervakningen av skråordningen borde nu som tidigare ligga under byggningskollegiets domvärjo. Den var följaktligen en viktig del i stadsarkitektens arbete. Att det var viktigt för honom att få utöva denna myndighet är tydligt.

Med den praktiska erfarenhet och inriktning som han ägde, måste det också ha känts frestande att själv få verka som byggledare. Någon skrivbordsarkitekt var han minst av allt, och som entreprenör uppträdde han mer än en gång som konkurrent till stadens byggmästare. Carlberg eftersträvade alltså i hög grad den myndighet som Tessin kunnat utöva i kraft av sin personlighet och sin ställning som slotts- och stadsarkitekt. På alla sätt var Carlberg beredd att argumentera för sin sak. I den kungliga förordningen som ämbetena begärt och som nu enligt honom liksom på Tessins tid var både "nödig och nyttig" för att hindra "oförfarit Folck" att bli antagna, borde det därför klart utsägas, att stadsarkitekten hade en sådan myndighet, detta på grund av att hantverkarna lydde under byggningskollegiet och att det i staden arbetade betydligt fler hantverkare än på slottet. Men för att man inte skulle få besvär med odugligt folk på slottet, skulle man naturligtvis där också kunna anställa examinationer. – Behovet av hantverkare var stort och överheten hade också för den skull medverkat till att antalet frimästare ökat. Detta medförde dock problem, som bekymrade honom. På något sätt måste man se till att kompetensen bibehölls bland dem som ägnade sig åt husbyggnad. Frimästarna borde i likhet med skråmästarna tvingas att bevisa sin kompetens genom mästerstycken, annars kunde man riskera att hela landet snart uppfylldes av okunniga klåpare. Men det var också viktigt för återväxten inom yrkena, att man inte ställde orimliga krav, utan i stället såg till ändamålet: att få fram hantverkare med praktiska kunskaper. För att försvåra för en gesäll att nå mästarevärdigheten begärde man nu inte sällan det omöjliga. Gamla murare- eller timmermansgesäller hindrades från att bli mästare för att de inte själva kunde rita. Egentligen var det, menade han, ganska onödigt att hantverkarna överhuvud befattade sig med "ordonancer och ritningar". Han kunde dagligen konstatera, att många byggnader "genom deras författade Desseiner blifwa oanständigt upförde". Det var däremot viktigt att hantverkarna förstod sig på att *läsa* ritningar. Därför borde arkitekten examinera dem "effter åthskillige föränderlige exempel", och han tillägger, "dock så att alle prof reglor blifwa i en wiss ordning inrättade, effter hwilcket hwar och en i sine Läro-åhr får weta hwad han förnembligast bör lähra i sin profession, hwilcket mången till mehra flith animerar, när han sielf kan finna, huruwida han hunnit till sitt fortsatta måhl, men den som wid Lähran intet weth i hwad ordning han bör lähra, samt hwad som ärfordras till en skickelig och förfahren Mästare tror sig aldrig hinna till sluth, blifwer ledsen wid sitt wärck och arbetar uthan hopp at någonsin ärnå nog tillräckelig kundskap, då i stället för flith och upmärcksamhet, desperation och liderlighet tillstöter, så att iag finner manqvement af god och tillbörlig manuduction är största Orsaken till Oförfarit Handtwercksfolck, börandes således icke mindre Mästarens skyldighet emoth gesäller och lähropoikar tagas i acht, än deras emoth honom." De som verkligen kunde sin sak borde alltså inte

Mästare och gesäller

hindras att bli gesäller eller mästare under hänvisning till olika formella bestämmelser. Skickligheten borde vara det enda avgörande. De nu rådande förhållandena, där man mera tog hänsyn till lärotidens längd än till de förvärvade kunskaperna, förorsakade enligt Carlberg "en märckelig Olust" hos ungdomen. Det var en bidragande orsak till bristen på duktigt folk både i Stockholm och annorstädes. För lärpojkarna tjänade det inte mycket till att anstränga sig över hövan, eftersom man bara behövde genomlida läroåren, för att sedan bli gesäll blott och bart på mästarnas rekommendationer. Gesällerna måste därför få visa vad de verkligen kunde genom prov. På så vis skulle de duktigaste kunna vinna snabbare befordran. Man borde alltså inte hindra "förfahret och skickeligit Folck" "hwarcken genom egennyttighet, hat eller afwund". Om nu stadsarkitekten fick hand om dessa prov, lovade Carlberg att uppsätta och i ordning inrätta alla de "nödige profstycken" som erfordrades såväl för mästare- som för gesäller "med bifogade Figurer och Demonstrationer, så at därigenom lätteligen skall kunna förekommas all Prejudice och Olägenhet".

Ämbetets ansökan hos Kungl Maj:t blev remitterad till kommissionen den 21 juli 1730. Där infordrade man Carlbergs ovan relaterade synpunkter. Överintendenten Carl Gustaf Tessin hade också skriftligen yttrat sig. För att vidmakthålla och helst öka yrkeskunskaperna bland bygghantverkarna var enligt allas åsikt kraftåtgärder nödvändiga. Tidigare, på den gamle Tessins tid, hade ämbetsmännens kunskaper undersökts genom förhör. Men av någon anledning hade denna verksamhet upphört. Adelcrantz hade inte befattat sig med den på lång tid. För kommissionen var det naturligtvis en något grannlaga uppgift att lösa denna knut. Man drog sig för att på alla punkter gå på Carlbergs linje. Det fanns ju ett nära samband mellan denna fråga och stadsarkitektens kompetens och självständighet gentemot byggningskollegiet. Och även de ansvariga för slottsbygget berördes. Rent formellt talade mycket för Carlbergs uppfattning, men stadsarkitekten hette nu inte längre Tessin. "Commissionen fant det icke förslå eller böra på en enda karl ankomma". I stället borde stadsarkitekten anställa förhör i byggningskollegiet, som därefter borde sända vederbörande vidare till greve Tessin. På honom ankom att slutgiltigt godkänna eller underkänna provet. I praktiken fick alltså Carlberg genom denna diplomatiska lösning, bakom vilken troligen Tessin själv stod, det ansvar och den uppgift som han åstundade, samtidigt som överintendenten behöll den verkliga bestämmanderätten.

Carlberg kom också under de följande åren att tas i anspråk av murmästarämbetet såsom särskilt sakkunnig när det gällde att bedöma mästarstycken. Det är tydligt att han i enlighet med sina ovan relaterade grundsatser på olika sätt försökte underlätta för gesällerna. Så erbjöd han sig t ex i mars 1741 att personligen undervisa gesällen Georg Böttger i konsten att göra upp ritningar. Denne hade kapitalt misslyckats i sitt försök att nå mästarevärdigheten. Böttger kunde genom Carlberg få fri tillgång till arkitektkontorets ritningssamlingar. Det var angeläget att en murmästare kunde rita i de orter där det inte fanns någon riktig arkitekt.

Förhållandet grannar emellan

Åttonde artikeln, om förhållandet grannar emellan, rönte samma välvilliga behandling som de närmast föregående. Diskussionerna rörde sig här om huruvida grannar med olika ekonomiska resurser skulle bekosta gemensamma, nödvändiga arbeten såsom brandmurar eller plank. En bättre lottad tomtägare borde enligt kommissionens åsikt kunna låta bygga en brandmur "straxt och på en gång" och sedan efter det en i vederbörlig ordning godkänd ritning företetts årligen kunna få

ut en summa av sin granne till dess dennes del av muren eller planket helt och hållet gäldats. På alla sätt måste man få igång byggandet. De hågade måste därför uppmuntras att sätta sina planer i verket.

Hantverkarnas eldstäder

Den nionde artikeln som behandlade de hantverkare som nyttjade särskilda eldstäder för sin verksamhet, var på sätt och vis byggnadsordningens viktigaste. Ovarsamhet eller otur från sådana hantverkares sida hade enligt flera bedömare förorsakat många av de eldsvådor som drabbat Stockholm. Kunde man i någon mån få kontroll över eldens hantering i dessa sammanhang vore mycket vunnet. Gjutaren t ex borde inte få bedriva sitt yrke annat än ute på malmarna, där det fanns gott om plats. Man var också mån om att betona alla invånarnas skyldighet att förvara ved och kol på ett betryggande sätt; veden måste läggas i "säkre rum" inte hur som helst på gårdarna, kolet fick inte läggas på vindar utan bara i välvda rum eller källare. Man borde därför införa en bestämmelse i den tillämnade instruktionen för stadsarkitekten om dennes skyldighet att tillse att dylika utrymmen alltid planerades vid nybyggen.

Instruktionen för stadsarkitekten

I juni 1730 hade Carlberg sitt förslag till instruktion för stadsarkitekten klar, varom mera i det följande. Det remitterades till byggningskollegiet och till magistraten för yttrande. Samtidigt började han på kommissionens uppdrag att arbeta på instruktioner för stadsingenjören och för andra befattningshavare vid byggningsväsendet. Kommissionen uppdrog vidare vid ett sammanträde den 25 juni åt honom att göra en plan till vändplatser, jämte ritningar till hamnar, bryggor och andra offentliga platser med mera "som till Stadzens nytta och prydnad länder, hwilcket alt han sedan till Stadzens Byggnings Collegio har att inlefwerera", som det hette. Man drog sig sannerligen inte för att utnyttja den nitiske stadsarkitektens flit.

Kartor över stadens indelning

För kommissionens arbete såväl med byggnads- som med politiordningen var det nödvändigt att snarast få fram kartor över alla kvarter i staden. Adelcrantz åtog sig ansvaret att till nästkommande juli ha sådana klara "med alt hwad som till Stadzens Indehlning hörer", ett åtagande som han knappast kunde infria, åtminstone inte på så kort tid. Samtidigt skulle han dra försorg om att en instruktion utarbetades för byggningskollegiet och dessutom granska Carlbergs projekt till instruktioner liksom även de nyssnämnda planerna till "offentliga anläggningar". Allt skulle vara klart till den 1 oktober och då skulle även magistraten och kollegiet ha yttrat sig.

Instruktioner för kollegiets tjänstemän

Kommissionen återupptog sitt arbete efter ett sommaruppehåll i mitten av september 1730. Carlberg hade då fullgjort sitt uppdrag och författat instruktioner för såväl arkitekten som för ingenjören, byggningsbokhållaren, stadens byggmästare, dagsverksskrivaren och för pådrivaren. Han hade också utarbetat diverse projekt i enlighet med direktiv som han fått. Vad gäller instruktionerna var han angelägen att understryka, att dessa formulerats så att "hwar och en syssla blifwer separerat, så at icke den ena får tilfälle at inlåta sig uti den andras förrättning". Denna brist på avgränsning av de olika funktionärernas kompetens hade han tidigare funnit vara mycket hindersam.

Förslag till utfyllnader

Sedan kommissionen sist sammanträtt hade han också utarbetat planer över stadens stränder med nuvarande tillstånd angivet jämte förslag till utfyllnader med sikte på att räta de krokiga linjerna. Han hade också undersökt gränderna i Staden och på kartor angivit vilka som var i störst behov av bättre utrymme. Han hade likaledes inventerat alla förfallna och brandskadade hus och kommit fram till att det behövdes tre vändplatser "som så wäl af bifogade Plan öfwer hela Staden som ock

Breddningar av gränder. Vändplatser

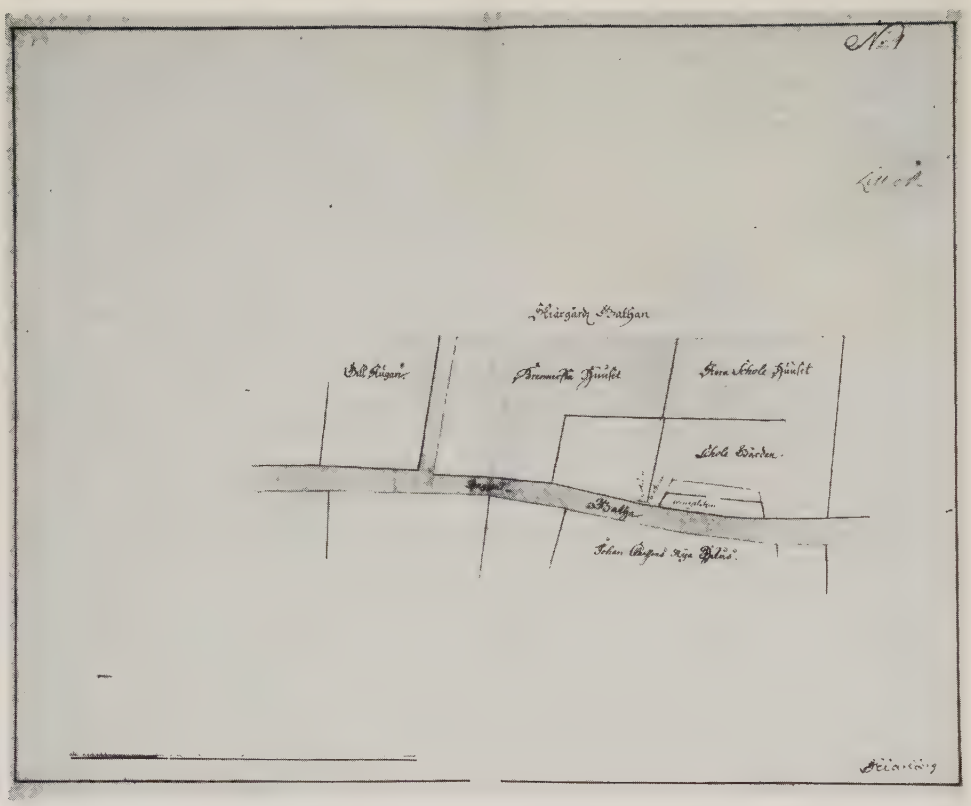

Carlbergs förslag att utnyttja delar av Storskolans gård för en vändplats på Baggensgatan väckte stark opposition från rektors sida. C 1730. RS 32

af de tre speciale Ritningarne tydeligen dess nödwändighet kan intagas". Det gällde Baggensgatan, som inte var mer än fyra alnar bred och där man lämpligen kunde öka gatan genom att ta i anspråk en del av Storskolans gård. En vändplats kunde också komma till stånd genom att man utnyttjade en avbränd byggnad, mellan Skärgårds- och Kinnstugatan, som tillhörde tolagsskrivaren Ekmark, "hwilken platz om den blifwer planerad wore ganska nyttig för bägge dessa trånga Gator", en tanke som ju också kom att förverkligas. Den tredje vändplatsen som Carlberg tänkte sig, borde förläggas till platsen för ett gammalt hus i kvarteret Kilen vid Bennikebrinken mitt emot "Stenberghska huset inte långt från tyska Brunnen", för att nu använda Carlbergs lokalangivelse.

Brunnar och vattentäkter

Det fjärde och sista uppdraget som han ville redovisa gällde ett framtida bättre utnyttjande av brunnarna och andra vattentäkter för eldsläckning. För detta ändamål hade han utarbetat ett system av nedfartsvägar till stränderna, som kommissionen redan föregående år kunnat ta del av i form av kartor med tillhörande förslag till förbättringar. Det gällde t ex Fatburssjön, där man skulle kunna bygga en mycket användbar reservoar för 200 dkmt. Dylika borde även kunna komma till stånd på andra ställen på malmarna. – Brunnarna befann sig enligt Carlberg i ett

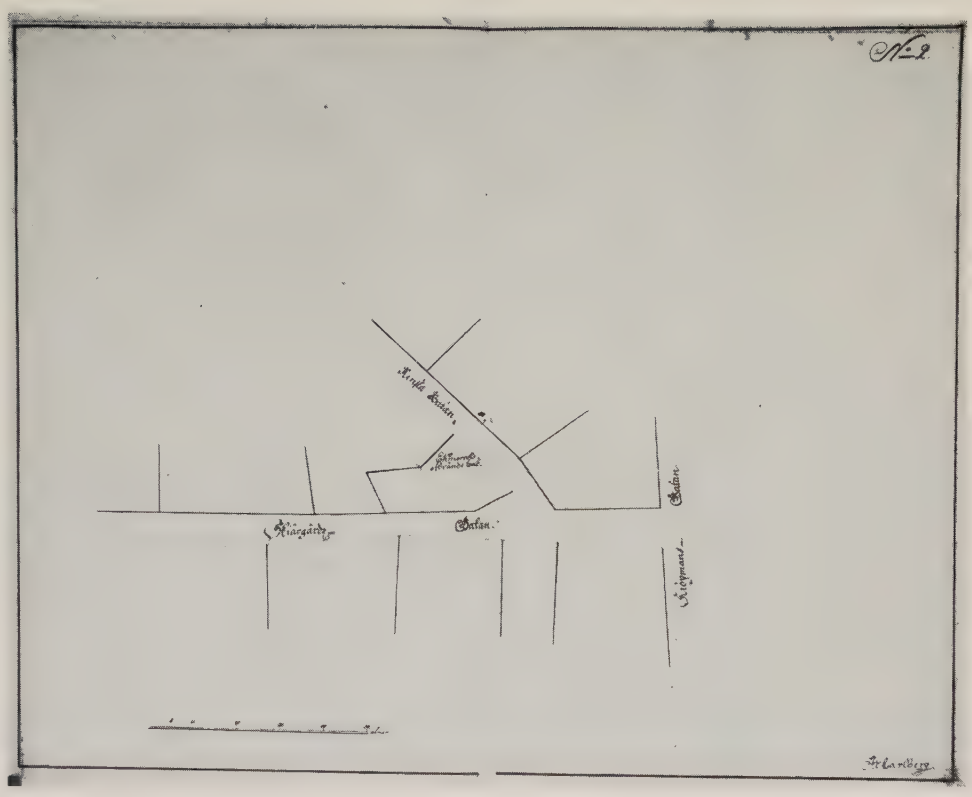

Förslag tillvändplats i kv Cepheus. RS 32

uselt skick. Många var helt förstörda och outnyttjade. Sex dylika räknas upp nämligen:

1. En staden tillhörig, sedan länge igenlagd brunn vid bryggare Fougels gård vid Brunnsbacken.
2. En brunn vid Badstugatan vid bryggare Carl Rehns tomt
3. En inte färdiggrävd brunn vid tobaksspinnare Hofvings tomt vid Drottninggatan.
4. En igenlagd brunn vid Hornsgatan nedanför Blecktornet.
5. En igenlagd brunn vid Nybrogatan vid general Sjöblads hus.
6. En igenkastad och stensatt brunn vid general Lagercronas hus vid Götgatan.

Carlbergs förslag att utnyttja Fatburssjön togs ad notam av kommissionen, sedan en eldsvåda inträffat vid vilken man hade stora svårigheter att få vatten trots närheten till sjön.

En riktig "planta" över hela staden

Vid ett sammanträde i oktober 1730 redogjorde han för första gången för sitt arbete med strandkartor.[3] Underståthållaren von Drake gjorde då den anmärkningen, att det vore helt nödvändigt att "en richtig planta blir formerad öfwer hela Staden,

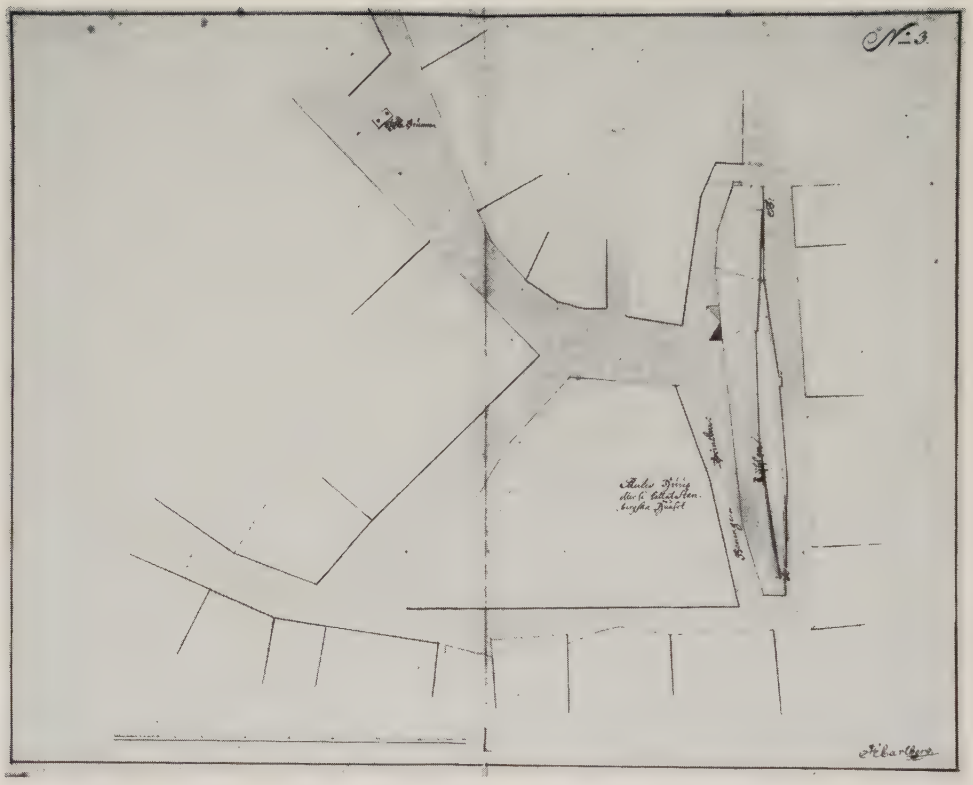

Under sitt arbete med vändplatserna kom Carlberg även att befatta sig med stadens gamla bodar vid åskanten mellan Bennickebrinken och Österlånggatan. De bildade kvarteret Medea eller Kilen och hade åtminstone delvis troligen medeltida ursprung. Han hade helst sett att de röjts bort. Lösningen blev dock en ombyggnad, som minskade den bebyggda ytan på tomten. Carlberg kom här att skapa en i arkitektoniskt avseende ganska tilltalande exteriör inspirerad av det nya slottets formspråk. RS 32

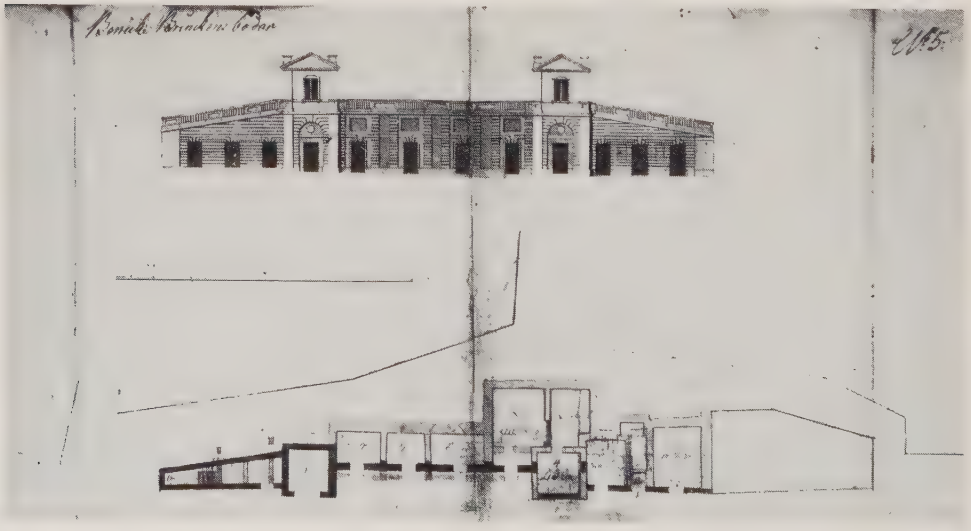

huru gatorne skola gå, huru quarteren skola läggas och hwarest torg eller wändplatzer med mehra skola blifwa". Härigenom skulle "både tijden besparas och beswäret lijsas för Magistraten när de skola företaga inkommande byggningzdesseiner". Utan en sådan karta skulle, förutspådde von Drake, "en ewärdelig confusion blifwa". Om inte regulariteten en gång för alla fastställdes, kunde det mycket väl hända att magistraten gick med på sådant, som man senare fick anledning att ångra. Så hade förresten redan skett flera gånger; för 30 år sedan hade t ex grevinnan Piper fått en tomt på Munkbron, som hon nu på inga villkor ville släppa, trots att den var nästan oundgänglig för staden.

Denna uppfattning, som Carlberg helt delade, understöddes också allt mer av Tessin, som menade, att "Chartan öfwer Stadsens regulairite motte projecteras". Som tidigare nämnts kom det också i byggningsordningen på åtskilliga ställen att hänvisas till "den nya Generala Planen". Den förutsattes som nödvändig för att bestämmelserna över huvud skulle kunna få någon verkan. Trots denna ambition utgavs dock aldrig någon officiell stadsplan som komplement till byggnadsordningen. Detta ter sig desto mer anmärkningsvärt, som man under diskussionerna ständigt refererade till en sådan karta, varigenom man med rätta ansåg sig kunna förenkla eller förtydliga Carlbergs ganska tungfotade text. I första artikeln första paragraf (om anläggande av nya kvarter) kunde man t ex i stället för Carlbergs uttryck "en rätwinklig figur" skriva "en efter Ortens belägenhet i anseende till *den nya Chartan* lämpad form", och i den följande paragrafen "at de nya qwarteren efter *nästbemälte Charta* i följe däraf fattad Dessein skola utfyllas". Även i den tredje artikeln (om tomters avmätning) – liksom i den fjärde artikelns andra paragraf – visade det sig att man med fördel kunde referera till en karta. Genom förekomsten av "den nya författade General Chartan" skulle stadens "regularitet" och tomternas rätta proportion kunna tillgodoses och "med tiden alla krokuta och bugtiga gator komma at afgå" (Tessin), en förhoppning som av olika anledningar inte heller kom att infrias.

Tillæus' karta

Peter Tillaeus' välkända karta kom i viss mån att få spela rollen av generalplan. I första hand bör den emellertid betraktas som en redovisning av existerande förhållanden omkr 1730. Den nyttjades inte som ett underlag för en långsiktig planering. Kartan blev också snabbt inaktuell, framför allt i fråga om strändernas topografi. Häröver beklagade sig Carlberg inte sällan. Det var emellertid genom kommissionens medverkan som Tillaeus stora verk kom att ges ut. Kungl Maj:t hade anmodat denna att höra stadsingenjören beträffande hans kartografiska arbeten och den 11 november 1731 visade denne upp sitt verk "förmählandes hwad möda och arbete han därwid anwänt". Tillaeus begärde privilegium – copyright skulle vi säga i dag – "så att hwarken någon främmande eller inländsk priwatperson måtte efter-trycka dess upwiste Charta i samma Scala och på det sätt som hon författad är". Under förutsättning att han erhöll privilegiet, var han inte ovillig att framställa även andra typer av kartor för allmänt bruk.

Stadsarkitektens arbetsbörda

Carlbergs stora arbetsbörda var uppenbar för hans uppdragsgivare, antingen den nu var byggningskollegiet eller den kungliga kommissionen. Skulle han kunna utföra allt det som lades på honom och det som han själv åtog sig, måste han få medhjälpare. Men några sådana hade på grund av brist på medel veterligen inte anställts. För att understryka nödvändigheten av utökade personella resurser beslöt kommissionen att påtala förhållandet för kollegiet och meddela sin uppfattning, "att en och annan Assistent till arbetets faciliterande kunde i Byggnings Collegio

Kvarteret Medea. Ännu vid 1860-talets mitt var den Carlbergska prägeln klart förnimbar såsom framgår av denna litografi efter en teckning av O A Mankell i NIT 1865. Foto SSM

antagas", ett påpekande som dock inte torde ha lett till någon omedelbar åtgärd från kollegiets sida. Enligt Adelcrantz hade man nämligen svårt att anställa någon utan avlöning, en uppfattning som förefaller välgrundad, men som inte tycks ha gjort intryck på kommissionen. En assistent fanns dock. Men han var tillika kamrer vid barnhuset och man hade enligt Adelcrantz inte någon större nytta av honom, troligen eftersom han saknade nödiga kunskaper. Utan hänsyn till Adelcrantz' invändningar beslöt man att uppdra åt honom att antaga två "extraordinarie Assistenter", med den förhoppningen, att man på något sätt senare skulle kunna skaffa fram erforderliga lönemedel. Brådskan dikterades enligt von Drake av att det just då fanns tillgång på lämpliga personer.[4] Vilka han syftade på vet vi tyvärr inte. Från och med 1731 tycks dock Carlberg ha fått viss assistans. På arkitektkontoret arbetade då som kopist volontären vid fortifikationen Fredrik Wilhelm Hoppe, som Carlberg hämtat från Göteborg. Inneboende och auskultant hos honom var också en viss Christian Holm. Sedermera fick han också möjlighet att anställa tre av sina söner som konduktörer i byggnadsverket. De dog emellertid alla i unga år.

Tessins insatser

Under hösten 1731 och våren 1732 genomgick man åter igen hela förslaget till byggnadsordning. Härvid spelade Tessin uppenbarligen en mycket viktigare roll än tidigare. Som ledare för det stora slottsbygget var hans auktoritet betydande och därför kom också åtskilliga av hans ändringsförslag nu att beaktas. Många artiklar i Carlbergs förslag, som tidigare godkänts utan några mera ingående resonemang, blev nu föremål för en nyttig granskning, som i flera fall resulterade i omformuleringar eller strykningar. Tessin framstår i detta sammanhang som en realist. Han ansåg att byggnadsordningen i första hand borde vara till för att uppmuntra invånarna att skaffa sig fastigheter till stadens prydnad. De fiskaliska momenten borde komma i andra hand. På hans inrådan blev paragraferna 5, 6 och 10 i den andra artikeln (om obebyggde tomters inrättning och reglerande) justerade och kompletterade. En smal och oansenlig tomt belägen emellan två större borde kunna inlösas av en granne, som behövde större utrymme eller "den zirligaste Bygnaden anlägga will". När det gällde inlösen av små tomter emellan två större, borde vidare den äga företräde som hade en tomt som vette mot en stor gata.

Inlösande av tomter

Den långa tionde paragrafen förkortades genom att en elfte tillfogades, i vilken det stadgades, att avlägset belägna, staden tillhöriga höjder utan kostnad skulle få bebyggas med väderkvarnar. En förutsättning härför – som också gällde vanliga sten- eller trähus på bergshöjder eller i sumpmarker – var att man såg till att gatumarken gjordes jämn genom sprängning eller utflyttning innan tomterna togs i anspråk.

Väderkvarnar

Enligt förslaget till den tredje artikelns paragraf 8 skulle obebyggda, fria tomter börja bebyggas inom tre års tid efter "approberad Dessein". Efter ytterligare tre år borde byggnaderna stå färdiga, ett krav som Tessin dock fann alltför rigoröst. Enligt honom borde man skilja mellan olika slags byggnader. Somliga tog det ju längre tid att färdigställa än andra. Han reagerade också mot att staden skulle ha rätt att förklara en sådan tomt förverkad och kunna dra in den, för den händelse ägaren av någon anledning dröjde för länge med att bebygga den. Tomtägaren kunde ju utan egen förskyllan ha råkat ut för ekonomiska svårigheter. De som dröjde alltför länge med sina planerade byggnader kunde eventuellt åläggas vissa extra avgifter till stadens byggningskassa. Ägarna kunde då själva avgöra vilket som för dem lönade sig bäst, att bebygga tomterna eller att betala en sådan avgift. Detta förslag

Tid för bebyggande av tomter

Äganderätten till tomterna

blev även kommissionens. Förslaget till den tredje artikeln (om tomters avmätande) hade i sin andra paragraf en bestämmelse om att man, för den händelse någon innehade större plats eller tomt än vad som framgick av fastebrevet, skulle undersöka "om han dess Antecessorer något olagligen inkräktad". Mot detta vände sig Tessin med skärpa. Man borde gå mycket försiktigare fram i sådana fall "så at all swår inquisition och chicane motte undwijkas, emedan mången torde ifrån långliga tijder, och Son effter Fader, hafwa besuttit en Tompt utan at weta quo titulo den blifwit acquirerad". De bestyrkande dokumenten kunde t ex ha förkommit genom vådliga händelser. Hans uppfattning ledde till att man avstod från att forska i det förflutna. Byggningskollegiet skulle blott se till att ingen *hädanefter* tog i anspråk större plats än fastebreven gav anledning till.

Rännstenarnas placering

I den fjärde artikeln (om gators anläggning och deras vattuavlopp, samt om gamla gators förbättring och stenläggning) fäste han sig särskilt vid den femte paragrafen. Enligt förslaget skulle rännstenar finnas på båda sidor om gatan. Tessin hävdade emellertid, "det Rännstenarne bättre skulle skicka sig mitt uppå Gatan". Därigenom skulle de kunna göras bredare och effektivare. Dessutom skulle det bli lättare att hålla rent på gatan framför husen, "enär de slutta utföre ifrån begge sidor, at förtiga det de som gå till foth äga der af en fast större beqwämlighet, samt undwijka fahror för wagnar och kiärror". Detta av parisiska förhållanden inspirerade förslag mötte dock motstånd från Adelcrantz, som förutsåg en mängd olägenheter, inte minst trätor emellan grannar om ansvaret för renhållningen av en sådan mitt i gatan placerad rännsten. Hans mening delades av majoriteten av kommissionen. Tessin ansåg också, säkerligen på goda grunder, att man helst borde undvika rännstenar som löpte tvärs över gatorna. Ej övertäckta, djupa fåror för avloppsvattnet var naturligtvis till stort hinder för gatutrafiken. Man var därför överens om att sådana anordningar i görligaste mån borde välvas eller täckas över med järnbeslagna plankor. På Tessins inrådan fastslog man också att rännstenarna skulle utföras av sandsten inom de trakter där stenhus var påbjudna.

Bortröjning av "Klinter"

Den synnerligen kuperade terrängen i det dåtida Stockholm hade givit anledning till särskilda bestämmelser i Carlbergs förslag. Det gällde såväl i fråga om den andra som den fjärde artikeln. I paragraf 11 i den senare stadgades, att staden hade skyldighet att spränga bort "klindter" från torg och andra offentliga platser. Motsvarande företeelser på gatumark skulle dock enligt kommissionens uppfattning undanröjas på de enskilda husägarnas bekostnad och inte i något avseende belasta staden. I Carlbergs förslag hade kostnaderna delats mellan tomtägarna vid gatan och byggningskollegiet.

Stensättningen av gator och torg Enskilda gränder

I den tolfte paragrafen, som handlade om stadsingenjörens skyldighet att stensätta gator och torg, berördes också invånarnas enskilda gator, vars stenläggning tomtägarna själva hade att bekosta. Tessin ansåg att s k "Cul de Sacs" (återvändsgränder) vara mycket farliga företeelser, som borde avskaffas. I sådana igenstängda, enskilda gator kunde svår trängsel uppstå i samband med eldsvådor. Hans uppfattning ledde dock inte till någon åtgärd. – Stadens invånare hade enligt förslaget skyldighet att stenlägga de allmänna gatorna så långt som var och ens tomt sträckte sig till en bredd av fyra famnar (12 alnar) från tomtgränsen. För den övriga delen skulle byggningskollegiet draga försorg.

Avvägning av gator

I paragraf 20 fann Tessin det vara nödvändigt att få stadsingenjörens skyldighet att ansvara "för en accurat afwägning" fastslagen. De felaktigheter som kunde uppstå, borde ingenjören vara skyldig att själv rätta till. Den sista paragrafen i

artikel 4 upptog en bestämmelse om att husägaren självmant skulle laga gatan om stenar lossnade eller helt försvann. I det sammanhanget påtalade Tessin såsom ett oskick det tydligen ganska vanliga bruket bland stadens tomtägare att på vårarna gå lös på gatubeläggningen med spett för att dymedelst få loss kvardröjande is mellan gatstenarna. Stora skador anställdes varje år på detta sätt.

Reparation av stenbeläggning på gatorna

I den femte artikeln (om hus och byggnader) hade Carlberg i den första paragrafen föreslagit, att det skulle vara tillåtet att bygga i korsvirkesteknik där grundförhållandena var besvärliga, t ex vid hamnar och i närheten av vattenområden. Förslaget dikterades av en strävan att förhindra uppförandet av träskjul och andra enligt hans uppfattning vanprydande träkonstruktioner. Korsvirkestekniken borde här kunna ge möjligheter till "anständige bygnader". För Tessin framstod emellertid korsvirkeshus som ännu farligare och olämpligare än trähus, eftersom de sällan gick att rädda vid eldsvådor. De var även mindervärdiga i andra avseenden. Vid bränder kunde t ex teglet lätt falla ur väggarna och orsaka skada. Sådana byggnader borde därför ej alls få förekomma, allra minst vid stränderna, där det fanns mycket folk i rörelse. Korsvirke borde i varje fall inte sanktioneras i en byggnadsordning, även om den på sina ställen kanske måste tolereras, en uppfattning som även riksrådet Cronstedt nu sade sig omfatta. – I den andra paragrafen hade Carlberg i analogi med den första föreslagit att korsvirkeshus med murar av en halv alns tjocklek skulle kunna vara tillåtna i "dhe Tracter som emot stora Siö- eller Segelleden gifwa något anseende". Detta avvisades emellertid av kommissionen, som där endast ville acceptera stenhus. Däremot tyckte man att han varit onödigt hård emot husägare vid torg, som enligt Carlberg endast skulle få bygga i sten.

Korsvirkes- och trähusbebyggelsen

Den "Generala Chartan" – stadsplanen – blev åter aktuell i detta sammanhang. På den skulle man ju på ett praktiskt sätt kunna markera sten- respektive trähusbebyggelses omfattning. I de trakter som eventuellt skulle kunna tänkas få ha kvar trähus, t ex Munklägret, kunde inte torgen undantagas. För de flesta i kommissionen föreföll ett generellt förbud mot all nybebyggelse i trä nu inte längre som en helt realistisk målsättning – åtminstone inte på kortare sikt. Men under alla förhållanden borde man försöka begränsa träbyggnaderna till "en Skårpa ytterst på Malmarne." – Som tidigare nämnts hade Carlberg utmönstrat spåntak av brandsäkerhetsskäl. Men enligt Tessins mening borde av samma skäl även torvtaken försvinna ur stadsbilden. När torven sjönk ihop trängde nämligen det underliggande eldfängda näverlagret fram längs takens kanter. Vattenbegjutning av torvtak nyttade då inte något till; allt blev tillspillogivet. Resultatet av diskussionen på denna punkt blev att inga stenhustak skulle få beläggas med torv, spån eller bräder. – Den elfte paragrafen borde enligt Tessin förses med en motivering för att få tillräcklig genomslagskraft. Undvek man trälister eller brädgavlar på stenhus skulle man "undfly dropp och röta och erhålla mehra säkerhet emot eldswåda". – De följande paragraferna – 13 t o m 17 – handlade alla om hur spisar, rökgångar och skorstenar skulle vara beskaffade för att ge största möjliga brandsäkerhet. Tessin yttrade sig här med en fackmans auktoritet. Han efterlyste bl a mera detaljerade bestämmelser angående skorstenarna vad gällde vidd, tunga och spisrör. Genom att överge det gamla bruket att lägga skorstenarna separat på bjälkar och bräder och i stället sammanföra rökgångarna i en gemensam murstock och genom att "låta skiljemurarne gå up under sjelfwa takets fall", skulle man kunna göra husen säkrare, ja, även vackrare. Takresningen kunde då bli lägre och åtgången av virke dessutom mindre. I stora kök och brygghus med mycket eldning borde skorstens-

Sten- eller trähus

Torvtaken

Spisar, rökgångar och skorstenar

piporna "för bättre ans och Rengiörings skull" göras runda. För övrigt ansåg han, att ett särskilt plakat lämpligen borde utgå, om hur spisar skulle dimensioneras för att vara lätta att sota och därigenom också bli mindre eldfarliga. Ett sådant hade enligt Tessin givits ut i Paris redan 1687. Denna propå ledde dock inte till någon åtgärd från kommissionens sida. – I anslutning till paragraf 18 återkom han till tankegångar, som han redan vid flera tillfällen tidigare varit inne på. Den av Carlberg rekommenderade "skickeliga Port- och Fönsterindelningen" borde sålunda åtföljas av en bestämmelse, om att "de som bo och bygga uti ett quarter altid rättade sig (då giörligheten så tillåta will) effter det wackraste och regulairaste husets Facade, då sålunda quarteren få större utseende." Inuti husen borde trapporna alltid vara av sten och välvas. – Trähusens tillåtna höjd behandlades i paragraf 20. Carlberg hade förordat envåningshus med en höjd av högst 4½ alnar mellan takfoten och grundmuren, som på högländ mark fick gå högst en aln över markytan och på sumpig mark högst 6 kvarter, detta för att kunna ge rum för en källare. Förslaget hade tidigare godtagits av kommissionen. Tessin ansåg att man här varit allt för restriktiv, "ty ju wackrare Trähusen blifwa på de ställen de äro tillåtne, ju mera prydnad äger Staden af dem". Dessutom innebar en större höjd även fördelar ur brandsynpunkt: vid eldsvådor var det nämligen lättare att rädda sig och sin egendom ur högre rum än ur låga kamrar, där elden och röken alltid utvecklade sig kraftigare. Sex kvarter var också för litet för en grundmur och källare, om marken var sumpig. Inom kommissionen var man dock inte omedelbart hågad att ändra uppfattning inför dessa argument, som på goda grunder inte uppfattades som helt övertygande, även om man inte ställde sig främmande till en viss ökning av den tillåtna hushöjden. Högre än en våning skulle man dock inte få bygga enligt kommissionen. – Taken skulle enligt paragraf 21 täckas med tegel eller torv. Brädtak kunde efter prövning av byggningskollegiet accepteras för mycket låga och avsides belägna byggnader tillhörande fattigt folk. Tak som utdömdes av byggningskollegiet skulle ersättas inom en viss tid. Bestämmelserna mildrades efter diskussioner, så till vida att envåningshus längst ute på malmarna generellt tilläts ha spån- eller brädtak, under förutsättning av att de regelbundet underhölls och tjärades så att inte mossa fick fäste på dem. Enligt Tessin var brädtak inte farligare för låga trähus än väggar av plank eller timmer, en uppfattning som vann allmän anslutning. För sådana byggnader var för övrigt, ansåg man, torv- eller tegeltak för tunga, men kunde dock få nyttjas på husägarnas egen risk.

Enhetlig fasadutformning

Trähusens höjd

Takmaterialen

Förbud mot reparationer av trähus

En verksam metod att åtminstone på längre sikt reducera trähusbeståndet och få bort det från de områden där det inte kunde tolereras var naturligtvis att inte tillåta mera vidlyftiga reparationer. Carlberg hade därför som tidigare nämnts i paragraf 29 skrivit in ett förbud mot alla reparationer av trähus med undantag för lagning av tak. Mot denna bestämmelse uttryckte Tessin stor tvekan. Den innebar ju, menade han, att en fastighetsägare, som helt lagligt var ägare till ett hus, förbjöds att vårda sin egendom, som han i stället måste låta förfalla. På hans inrådan mildrades bestämmelsen. Helt nedruttna kyffen skulle inte få panelas eller brädslås men däremot i övrigt välskötta trähus.

Stadsarkitektens kompetens

Artikel 6 i utkastet ("Huru med Desseinernes förfärdigande till Inwåhnarnes enskylte Byggnader bör förfaras") var som redan tidigare framhållits av stor betydelse för Carlberg själv och hans ställning som stadens arkitekt. Den första och andra paragrafen godkändes nu åter i den formulering som han motvilligt måst acceptera. Något monopol på att förfärdiga alla byggnadsritningar tillerkändes han

således inte. Den tredje paragrafen som stadgade skyldighet för alla som byggde nytt eller reparerade att lämna in ritningar till stadsarkitekten och som ålade denne att särskilt beakta hur fasaderna mot gatan skulle komma att påverkas vid nybyggnader, föranledde Tessin att ånyo framhålla som sin mening, "huru som wid Torg och andra publique platzer anständigast wara skulle, att alla tillbyggande hus måtte äga lijka Ordonnence på sina yttre faciater . . ." Och han pekade åter på Paris som ett efterföljansvärt exempel. Hans inlägg ledde till att man kompletterade paragrafen med ett stadgande, i vilket vikten av en regelbunden och likartad fasadutformning vid torg och allmänna platser betonades. – Den fjärde paragrafens bestämmelser om dubbla kopior av ritningarna, av vilka ett exemplar skulle förvaras i god ordning i arkitektkontoret, godtogs även nu men med samma anmärkning som tidigare, nämligen att de egentligen passade bättre i arkitektinstruktionen.

Dubbla ritningskopior till stadsarkitekten

I 1730-talets Stockholm var svartbyggen inte ovanliga. Man byggde ofta nytt eller reparerade utan att ha någon godkänd ritning. Enligt Adelcrantz och Carlberg var en av anledningarna till att man hade svårt att stävja den olagliga byggenskapen att vitesbeloppet – 100 dkmt – var för högt. Det lönade sig inte att överhuvud försöka driva in det. Man beslöt därför att reducera beloppet till 40 mark.

Olagliga byggen

Flera ledamöter tyckte att förslagets artikel 7 ("om de handtwerkares skyldighet som wid Bygnader brukas") med fördel skulle kunna förkortas. Man planerade ju också en ny skråordning, i vilken bestämmelserna kunde intagas. Men Tessin ivrade för att förslaget inte skulle förkortas, eftersom det var nyttigt att man även i en byggnadsordning fastslog hantverkarnas skyldigheter och rättigheter. Mot några av paragraferna som byggde på praxis hade han dock allvarliga invändningar. I det fall ett enstaka byggnadsföretag kunde utföras enligt gällande taxa, hade en byggherre enligt paragraf 5 rätt att utnyttja en mästares arbetsfolk mot ett visst beting utan att denne överhuvud själv behövde befatta sig med arbetet i fråga. Bestämmelsen stred påtagligt mot den anda som i övrigt satte sin prägel på förslaget. En byggherre utan några kunskaper i arkitekturen tilläts i vissa fall att bygga helt efter eget skön. Tessins ingripande ledde till att den femte paragrafen slopades, och att den följande inleddes med ett stadgande om att inget arbete fick företagas utan en mästares överinseende. Även i övrigt utökades och ändrades denna artikel något. – Ingående resonemang fördes vidare beträffande mur- och timmermästarnas skyldigheter, i vilka Carlbergs erfarenheter och åsikter spelade en stor roll. En närmare redogörelse härför kan vara motiverad, eftersom de framförda förslagen tydligen avspeglar rådande förhållanden och missförhållanden i stadens arbetsliv, som kunde vara nog så komplicerade.

Hantverkarnas skyldigheter och rättigheter

Enligt Carlbergs uppfattning borde mästarna årligen vid Mickelsmässotiden [29/9] inge en specifikation till byggningskollegium över det antal gesäller, drängar och lärpojkar som de hade i sin tjänst. Det skulle vara förbjudet för dessa att överge mästarna före kontrakttidens utgång, d v s före påföljande Mickelsmässa. Ett undantag kunde dock göras för utländska mur- och timmergesäller, som kommit till Sverige för att söka sin lycka. Dessa skulle kunna få avsked tidigare, men endast om de avslutat sina arbeten och kunde anföra skäl som kunde godtagas av byggningskollegiet. Om en mur- eller timmermästare inte hade något arbete att erbjuda sina gesäller och lärpojkar, borde han inte få förvägra dem att ta plats hos någon annan mästare. För att återfå sådant utlånat folk i sin tjänst borde mästaren varsko tre dagar i förväg. Om folket trots detta inte återvände godvilligt, borde gesällerna och drängarna dömas att betala tre dsm i böter och kunna hämtas av stadsvakten och föras till sin ordinarie husbonde. Om deras tillfällige arbetsgivare med vett och vilje höll dem kvar, skulle han kunna ådömas ett vite om sex dsm för varje karl.

Det var tydligen ganska vanligt att vissa hantverkare som fått arbeten på beting, för att tjäna pengar till en början placerade fullgott med folk på arbetsplatserna för att därefter, sedan de fått ut större delen av arvodet, reducera styrkan med den påföljd att byggnadsarbetena drog ut på tiden i det oändliga. För att stävja detta oskick innehöll förslaget bestämmelser om att kontrakt hädanefter alltid skulle sättas upp i vilket inte bara tiden för arbetet utan också antalet engagerade arbetare skulle specificeras. Man beslöt också att fastslå husägarnas rätt att slippa betala lika mycket till lärpojkar som till förfarna gesäller, något som tydligen tidigare ofta praktiserats.

Eldfarliga hantverk

I Carlbergs version var den nionde artikeln ("Om dhe handtwärckare som deras handtwärck med eldens tillhielp drifwa, samt om dem som umgås med eldfängde saker, huru deras byggnader och wärckstäder böra wara försedde och ordonerade") enligt många i kommissionen alldeles för mångordig. Varje enskilt hantverk borde inte behöva nämnas för sig. Det kunde också räcka med ett allmänt stadgande om att de som sysslade med eldfängda material skulle ha välvda källare. Enligt Carlberg borde ett flertal hantverkare t ex bryggare, bagare, kakelugnsmakare och fackelmakare, på grund av eldfaran inte längre få bedriva sitt hantverk annat än ute på malmarna. Tessin påpekade, att det förutom eldfaran också fanns andra skäl att förvisa vissa hantverk från de centrala delarna av staden. Så t ex borde kopparslagaren "i anseende till den incommoditet och buller de ibland grannarne förorsaka, wara räknade ibland de handtwärckare som komma att boo längst ut på Mallmarna". Mot det förslaget reagerade emellertid Adelcrantz i ett påfallande upprört inlägg. Han tog parti för hantverkarna. I det borgerliga sammanboendets principer ingick det att man hade det hantverk och de näringsidkare som man behövde nära intill sig. Man skulle inte behöva bege sig långa vägar för att få ett ärende uträttat. Det fanns för övrigt många fler eldfarliga yrken än de uppräknade, ansåg han. I allmänhet var det inte heller hantverkarna som låg bakom de många eldsvådorna. Om man skulle förvisa alla eldfarliga hantverk från staden så borde också alla apotek, lackerare, höbodar, tobaksspinnare och hattmakare följa efter. Det hände mycket oftare att eld uppstod genom att barn eller oförståndiga personer, som skickats att hämta ved eller kol på vindar, klämt fast sina ljus i vedtravarna eller kolhögarna, påpekade han. Det fanns lika mycket farlig eld i vanliga köksspisar som hos hantverkarna, även i förnäma hus, ja, t o m i hovets eldstäder, där det ju förresten dagligen förekom soteldar. Sådana var sällsynta hos hantverkarna. En ovarsam och "slummeraktig" gosse kunde lätt förorsaka en eldsvåda i "häftiga olljor, Spiritus och Fernissor; uti Tobaksbladen samt uti Lijn, Blår och Ull, som en Snickargåsse uti Höfwel-spånarne". Stall- och höskullarna borde då enligt denna logik också flyttas ut från stan. De var farligare än alla verkstäder tillsammans. Längst ut på malmarna räknade man ju med att trähus skulle finnas kvar. Att ha verkstäder bland dessa trähus var som att "gjöma Krutet i Lijntåtten", och eldsvådor på malmarna blev också alltid mera omfattande än bland stenhusen i Staden. Man borde verkligen tänka på den sista stora branden (1723). Det fanns följaktligen inget skäl enligt Adelcrantz att förbjuda hantverkare att bo och hålla hantverk i Staden, "hwarest han för den Borgerliga beqwämligheten skull dageligen – – – behöfwes". Denna av Adelcrantz med uppenbar lidelse framförda åsikt ledde till en något annorlunda formulering: Ingen hantverkare, varken i Staden eller på malmarna, som nyttjade eld i sin näring skulle tillåtas ha verkstad med mindre han fått sina anordningar godkända av byggningskollegiet och stadsarkitekten.

Trähusförbud

Trähusfrågan hängde i luften men förblev i det längsta obesvarad. Ännu i slutet av 1733 var problemet olöst, vilket var besvärande eftersom byggningsordningen i övrigt nu förelåg färdig efter en mångfald smärre justeringar och förtydliganden. Man hade att välja mellan två olika alternativ; antingen skulle man ha stenhus överallt inom tullportarna, ingen plats eller trakt undantagen, och formulera bestämmelserna därefter, eller också skulle man tillåta trähusbebyggelse inom särskilt angivna områden ute på malmarna. För att man skulle kunna ta ställning till det senare alternativet hade Carlberg uppmanats att inkomma med ett förslag, i vilket ett mycket begränsat antal sådana hus förutsattes. Att gå på den förra linjen var inte riskfritt. Stadens representanter förutsåg kraftigt motstånd. Det innebar ju att betydande icke förutsedda kostnader lades på den fattigaste delen av befolkningen, eftersom trähusen var billigare att uppföra. Men denna uppfattning delades inte av alla inom kommissionen. Var det så alldeles säkert att trähusen var billigare? Under alla förhållanden vore det till uppenbar fördel om man kunde få fram klara fakta i ärendet och givetvis ännu bättre om man kunde visa att skillnaden inte var påtaglig mellan de olika materialen. Till den ändan gjorde Carlberg i augusti 1733 en utredning, i vilken han ställde två till volymen helt likartade hus mot varandra. Hans undersökning har ett ganska stort intresse genom de upplysningar den kan ge beträffande fördelningen av kostnaderna mellan material och arbetslön vid ett bygge i det dåtida Stockholm.[5] Det rörde sig om två mindre och för bebyggelsen på malmarna troligen typiska envåningshus med tre rum. Resultatet av utredningen, som redovisade kostnaderna för allt material och allt arbete från transporten av virket eller teglet till byggplatsen till anstrykningen av färgen, blev en besvikelse för stenhusens förespråkare. Visserligen skilde sig inte kostnaderna nämnvärt vad gäller grunderna, om man önskade en källare, vilket i allmänhet torde ha varit fallet. Men bortsett från dessa blev stenhuset mer än dubbelt så dyrt, dvs 1.571 dkmt mot 776 dkmt för trähuset. I sitt exempel räknade Carlberg med att stenhuset skulle ha ½ aln tjocka väggar motsvarande "en svensk tegelsten". Vad gäller trähusen upptar timmerstockarna till huset över hälften av byggkostnaden nämligen 400 dkmt. Teglet var väsentligt dyrare, 44 dkmt för 1.000 st = 616 dkmt. Kalken kostade 252 dkmt för 14 läster à 18 dkmt. Härtill kom sand och lera för 98 respektive 30 dkmt (1 daler lasset). Till mossa och dymlingar för timmerhuset beräknar Carlberg 20 dkmt. För stenhuset fordras 16 järnankare à 4 dkmt st. Trähusbygget fordrade genomgående färre moment – sju mot tio – och arbetskostnaderna var också lägre. Lönen för timring och resning av väggarna uppgick till 250 dkmt, vartill kom "anstrykningslönen" om 12 daler för den rödfärg som fordrades. En tunna färg kostade 16 dkmt. Muraren borde få 364 dkmt men även hans medhjälpare uppbäraren och mätaren skulle ha ersättning, vardera 10 dkmt 16 öre.

Carlbergs utredning om kostnaderna för träresp stenhus

Slutgiltigt beslut i trähusfrågan

Ett avgörande måste nu komma ganska snart och den 20 oktober 1733 var man mogen att fatta beslut i den segslitna frågan. Carlbergs utredning hade inte gjort det lättare för stenhusanhängarna. Justitiekanslern fann det vara förenat med betydande svårigheter att genomföra ett totalförbud. Däremot ansåg han att det kunde vara rimligt att förbjuda trähus i Staden, en uppfattning som delades av baron Olof Cederström och underståthållaren von Drake liksom också av borgmästare Johan Salan och kommissionens sekreterare, assessoren Silfverstedt. Som den främste förespråkaren för stenhusen framträdde nu liksom tidigare riksrådet Jacob Cronstedt, som ansåg att föga var vunnet genom att blott utpeka vissa gator och platser där stenhus skulle vara obligatoriska. Ville man få hela staden brandsäker och

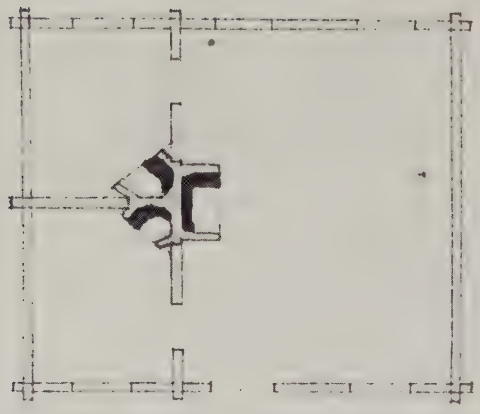

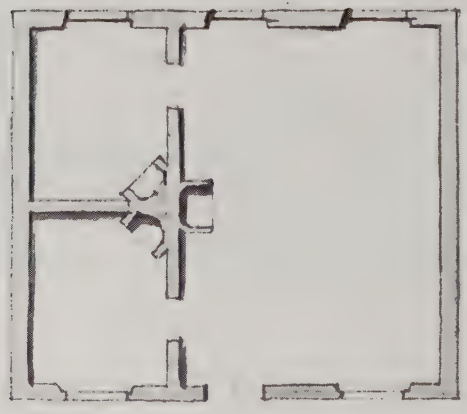

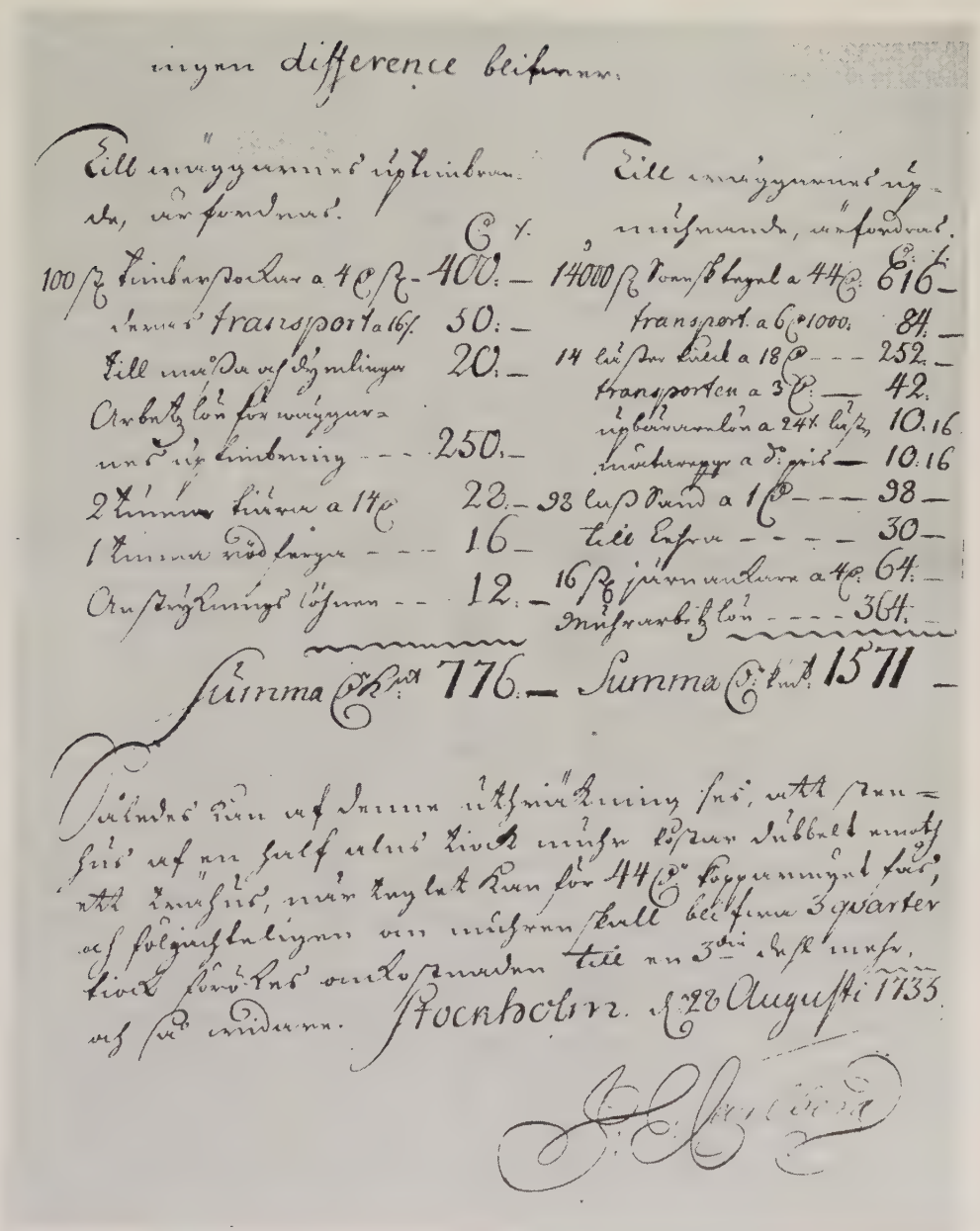

För den kungliga kommissionen gjorde Carlberg 1733 en utredning beträffande kostnaderna för trä- resp stenhus. Trähus visade sig vara betydligt billigare att bygga. – PBK bil f prot 1733:13/10. Foto Göran Fredriksson SSM

prydlig måste man finna utvägar, så att träbebyggelsen kunde vara borta ur bilden inom en inte alltför avlägsen framtid. Till denna uppfattning anslöt sig även Tessin. Tillät man trähus på malmarna, menade han, kunde man vara säker på att hela staden snabbt skulle uppfyllas av träkyffen och därigenom förfulas. En vacker och brandsäker stad kännetecknades i hans tycke av en förtätad stenhusbebyggelse. Tessin fick medhåll från översten Gustaf Gyllengranat och krigsrådet Gabriel von Seth, Carlbergs svåger, vilka dock ville se att förbudet endast skulle gälla i fråga om nybyggnader. Äldre hus kunde få stå kvar tills de blev rivningsmogna. På grund av det pågående slottsbygget hade priset på tegel skjutit i höjden, påpekade man, och så länge det var i gång, måste man räkna med höga byggkostnader för alla stenhus. Först när slottet stod färdigt, kunde reformen genomföras. Från dem som hade att företräda stadens intressen framhölls, att fattigt folk överhuvud inte skulle ha råd att bygga stenhus; man skulle sätta sig i skuld och "sedan blifwa Publico til last". Denna uppfattning bemötte Cronstedt med argumentet, att om fattiga byggde med lånade medel, måste man helt enkelt fordra att husen gjordes i ett varaktigt material. Minoriteten var emellertid av den meningen att trähus måste accepteras tills vidare. På längre sikt måste man dock verka för att få dem successivt ersatta. Assessoren Silfverstedt påminde om att Adelcrantz och Carlberg fått i uppdrag att märka ut områden för respektive bebyggelse på den "generala kartan". Cronstedt var dock inte tillfreds med denna lösning. Enligt hans uppfattning bestod kommissionens uppdrag i att finna metoder varigenom trähusen så snabbt och smärtfritt som möjligt kunde försvinna från stadens område. Man borde nu äntligen komma överens och hans förslag löd därför: *"all Nybyggnad innom Stockholms Tullportar bör hädaneffter blifwa af Sten: dock wid hambnar och strander, där lös grund är, af Korsswerke med Sten ifylt: Men ingen ny träbyggnad på något stelle tillåtas, widare än plank omkring widlyfftige tomter på Malmarne, samt Lusthus i Trägårdarne derstädes."* I motsats till Adelcrantz delade Carlberg denna Cronstedts uppfattning, "Och tror Hr Stadzarchitecten, at sådant, wäl låter sig, med tijden, giöra, om icke eljest för swårt blifwer, at deröfwer hålla wederbörlig upsicht." Detta var onekligen en kärnfråga. – Att stenhusen var dyrare än trähusen uppfattade Cronstedt och hans meningsfränder inte som en alltför stor nackdel. Merkostnaderna rörde sig om 25–30 % och i utbyte fick man då långt säkrare och vackrare hus. Ett vanligt stenhus kunde stå i minst 120 år utan några reparationer, ett trähus högst 60 år. För övrigt var det betydligt dyrare att reparera trähusen. I resonemanget drog man också in det då gängse argumentet om vikten av att spara de snabbt decimerade skogarna; det var ont om bra skog. Det lilla som fanns kunde användas med "större avance för Riket," och man måste vara mån om stadens gemensamma prydnad. "När en Träbyggning brinner, brinner ock hela capitalet", var ett annat uttryck som kom till användning i diskussionen. Man pekade också på den gamla beprövade metoden att locka med olika förmåner, t ex med gratis burskap i staden för dem som byggde i sten. Det är alldeles uppenbart att stadens företrädare nu började utsättas för en ganska hård press, och Cronstedts uppfattning visade sig också kunna få majoritetens stöd, när det blev tid för var och en i kommissionen att slutgiltigt bekänna färg. Bland dem som inte lät sig övertyga fanns i första hand von Drake, som fann en total övergång till stenhusbebyggelse helt orealistisk, en uppfattning som Adelcrantz också tycks ha omfattat men inte givit uttryck för i lika kategoriska ordalag.

Genom beslutet som föregicks av en omröstning var nu det viktigaste hindret

undanröjt och byggnadsordningen kunde nu börja slutredigeras, ett arbete som skulle komma att ta åtskilliga år i anspråk. I huvudsak rörde det sig nu bara om formella och språkliga justeringar. Men även några helt nyformulerade paragrafer tillkom i detta slutskede, såsom den sjunde paragrafen i artikel 8 liksom paragraf 5 i den sjätte artikeln. Den sistnämnda – avsedd att vara ett stöd för byggherrar gentemot murmästarna – stod Hårleman för. Denne hade hävdat nödvändigheten av att besiktningsmän utsedda av murmästarämbetet noga kontrollerade alla husbyggen och därmed också ansvarade för eventuella fel och brister, en uppfattning som emellertid Adelcrantz inte ville stödja, eftersom han fann det orimligt att dessa besiktningsmän skulle kunna finna alla fel.

Besiktningsmän vid alla husbyggen

Först den 16 juni 1736 kunde man lämna ifrån sig sitt uppdrag. Vid kommissionens sammanträde den 23 oktober upplästes Kungl Maj:ts skrivelse av den 13 juli, vari Hans Majestäts stora uppskattning av arbetet uttryckes. Samtidigt meddelades att överståthållaren fått order att trycka den nya byggnadsordningen.

Byggnadsordningen fullbordad

"Generalplanen" varom så mycket talats, och som betraktats som ett nödvändigt komplement, sysselsatte Carlberg. Inför kommissionen lade han fram förslag om hur man rent praktiskt skulle kunna tänkas gå tillväga. Man var i det längsta inställd på att kunna presentera denna liksom instruktionerna för de befattningshavare som sorterade under byggningskollegiet samtidigt med själva byggnadsordningen, något som framför allt riksrådet Cronstedt fann särdeles viktigt. I kommissionens brev till Kungl Maj:t måste man dock konstatera, att den i byggnadsordningen "omförmälte Generale charta, öfwer Stadens med tiden ärnade Regularité" ännu inte hunnit bli färdig.

"Generalplanen"

Som komplement till byggnadsordningen författade Carlberg ett förslag till reparationsartikel, "Hwad som hädan efter wid husreparationer är at taga i akt".

Reparationsartikeln

Denna förordning, som består av nio punkter eller paragrafer, skulle vara ett praktiskt instrument vid tillämpningen av den nya byggnadsordningen. Den riktade sig i första hand mot trähusen, som ju snarast borde decimeras. Enligt den första punkten skulle det hädanefter vara förbjudet att reparera trähus utan tillstånd från kollegiet. Som bedömningsgrund skulle man där ha en skriftlig berättelse från stadsarkitekten eller i hans frånvaro stadsbyggmästaren om husens status. – Den andra paragrafen innehåller stadganden om att man vid reparationer skall se över eldstädernas och angränsande murverks tillstånd. – I den tredje ges ytterligare anvisningar om hur man bör förfara vid ombyggnader vid uppmurning av spisar. Vikten av att inga träbjälkar kommer i närheten av spisarna eller rökgångarna inskärpes. De bjälkar som i de övre våningarna uppbär spisar eller spisbottnar bör ersättas med järnstänger. Enligt den fjärde skall det vid lagning av tak på trähus hädanefter inte vara tillåtet att bekläda dem med bräder. I stället skall man nyttja torv, tegel eller plåtar, "skolandes efterhand alla nu befintliga Brädetak afskaffas". – Den femte paragrafen stadgar att inga trähus hädanefter skall få förses med brädgavlar. Taken skall från och med nu endast göras avfallande på alla sidor under vilka nödvändiga takrännor skall anbringas. Förbudet mot vindskupor, s k italienska takavsättningar, och frontespiser av trä återkommer. – Inga trähus skall enligt paragraf 6 få förhöjas och de som vid reparationer visar sig vara högre än sex alnar bör vid reparationer göras lägre. – I den följande sjunde paragrafen förbjuds s k järnbleckskakelugnspipor "at dragas genom wäggen, som på många ställen til förende warit brukeligt". – Den åttonde förbjuder trälister på byggnaderna och den nionde slutligen anbefaller stentrappor i stället för trätrappor i stenhus. – En omdebatterad fråga i reparationsordningen var den tidsfrist som skulle anges inom vilken ett förfallet hus skulle rivas ned. När reparationsordningen föredrogs inför Kungl Maj:t, ansåg majoriteten av rådet att en exakt tid borde anges i den första paragrafen. Man överlät dock till kommissionen att komma med ett förslag. För Adelcrantz föreföll tre år tillfyllest, under det att andra, bl a Tessin, ville ha kortare frist. Beslutet blev att rivningsföreläggandena som utfärdats på hösten skulle effektueras påföljande vår, ett stadgande som kan betecknas som ganska drakoniskt

med tanke på vad man tidigare varit van vid. Det skulle dock visa sig att uppenbara svårigheter ofta hindrade en sådan snabb effektuering. Förordningen angående husreparationer i Stockholm utkom av trycket i mars 1737 och omfattade i sin slutliga form elva olika moment.

Trähusförbudet och stadens invånare

Kommissionens avsikt att genomföra ett rigoröst förbud mot trähus förblev naturligtvis ingen hemlighet för stadens invånare. För dem gällde det nu att så länge det var tillåtet bygga så mycket som möjligt efter det vedertagna bruket. En veritabel byggrusch synes ha inträffat på våren 1736 – det var under den årstiden som de flesta dåtida byggen genomfördes. Till byggningskollegiet ingick rapporter om att invånarna "dageligen anlägga nybygnader af trä". Denna företeelse måste naturligtvis bekämpas. För att stämma i bäcken beslöt man därför att byggnadsordningens femte artikels första och andra paragrafer skulle utges separat och bli omedelbart gällande, vilket också blev fallet den 27 maj 1736, trots att förordningen i övrigt inte var klar och godtagen av Kungl Maj:t. Samtidigt vände man sig till överståthållaren Törnflycht med anhållan om att få hans medverkan och bistånd så att de påbörjade byggnadsföretagen kunde stoppas. Detta visade sig dock inte vara särskilt lätt. Några lagliga medel stod inte till buds. Det material i form av virke och annat som man inköpt för ändamålet representerade ju stora värden både för köpare och säljare. Kommissionen fick därför under trycket av omständigheterna gå med på mjuka övergångsbestämmelser, och man föreslog i juli Kungl Maj:t att en frist skulle ges till dess det öppna vattnet upphörde och isen lade sig.

Stadsarkitektinstruktionen

Carlbergs instruktion för stadsarkitekten hade förelegat som förslag under flera år. Den egentliga genomgången hade börjat i november 1733, då man tog del av magistratens anmärkningar.[6]

Det Carlbergska projektet innefattade 21 punkter och bar överskriften: "Project till instruktionens förbättrande för Architecten i Stockholm." Inledningsparagrafen fastslår att arkitektens främsta syssla är att göra upp förslag till så väl offentliga som privata byggnader i staden och att hindra all olovlig byggnadsverksamhet. Förutom dessa göromål skall han ha ett rent allmänt ansvar "och allt taga i ackt som länder til stadens prydnad, säkerhet och beqwämlighet". Enligt den andra, som syftar till att förhindra "all oanständig bygnadsart", åligger det stadsarkitekten att göra upp ritningar i form av planer, profiler och fasader med tillhörande beskrivningar till alla de offentliga byggnader för vilka dylika ännu inte finns. Efter vederbörligt godkännande av Kungl Maj:t skall ritningarna förvaras i arkitektkontoret och strikt följas – även av efterkommande (!) – "skolandes sedan ingen ändring giöras, utan Hans Kongl Maj:ts allernådigste tilåtelse". Ritningarna skall årligen inventeras av byggningskollegium, och så fort en ny utförts skall den föras in i inventariet. Där ifrån skall den inte få lämnas ut annat än efter kvittering.

Punkten stadgar vidare att arkitekten för varje år skall lämna förslag på alla nödvändiga arbeten "wid hwilka Förslaget alltid bilägges Copia af de uppförde Arbetsposters ritningar, som jemte förslagerne för hwart åhr tilsammans bindas i ett band och i god ordning förwaras i Architect-Contoiret". Avsikten härmed sägs vara att man år från år skall kunna följa verksamheten och dra nyttiga erfarenheter av vad som gjorts beträffande materialåtgång och kostnader. Ett sådant förfarande borde också enligt Carlberg gagna kontinuiteten i byggandet och vara till nytta då en ny arkitekt träder till. En likformighet i utförandet kan då uppnås, något som han anser vara mycket viktigt. – Den tredje punkten tar upp murmästarnas och andra hantverkares skyldigheter att gå stadsarkitekten till handa i olika sammanhang, och dennes åliggande att vaka över deras prissättning och hantverksskicklighet. Vikten av att vidmakthålla en hög teknisk nivå betonas. – I december månad varje år skall vidare arkitekten lämna in förslagen för granskning till byggningskollegiet, som sedan har att sända dem vidare till överståthållaren och magistraten.

Enligt punkt 4 skall arkitekten såväl i fråga om nybyggnader som reparationer utröna vad som ter sig mest gynnsamt för staden, entreprenader eller byggen i egen regi. Det första alternativet kunde innebära fördelar. Om entreprenad visar sig vara en lämplig form, skall

sedan arkitekten ange ett rimligt pris för arbetslöner, transporter och material. Sedan överståthållaren och magistraten fastställt detta och entreprenaden varit anslagen och kungjord under en månads tid, skall arkitekten – under förutsättning att ingen hugad entreprenör anmält sitt intresse – vara skyldig att själv utföra arbetet för samma pris. Han skall med andra ord få entreprenaden och för den skull sluta ett kontrakt med byggningskollegiet. Men uppträder någon som bjuder lägre, skall stadsarkitekten inte ha rätt att bjuda under denne.

Den femte punkten behandlar också entreprenader. Arkitekten skall författa förslag till alla entreprenörskontrakt "med alt hwad som är at taga i ackt til arbetsstyrka och säkerhet". Kontrakten skall därefter sättas upp av kollegiet, som också har att ingå överenskommelsen med entreprenören. – Arbeten som inte kostnadsmässigt kan beräknas och därför utföres av staden själv med eget arbetsfolk skall enligt punkt 6 noga övervakas av arkitekten, så att de utföres snabbast och på bästa möjliga sätt. Ett särskilt ansvar säges då vila på pådrivarna och uppsyningsfolket.

Den sjunde punkten tar upp arkitektens vardagsrutiner. Han skall således se till att "arbetsparaderna ordentligen tilgå". Till den ändan skall han var lördag göra upp ett veckoprogram, som strikt och i detalj måste följas. På måndagsmorgonen skall verkmästaren med ledning av detta dela upp dagsverksfolket i lämpliga arbetslag. Varje morgon bör folket inställa sig till paraden "både de som äro och de som icke äro på arbete indelte". Varje afton skall arkitekten erhålla rapport från pådrivarna om hur arbetena framskrider och om hur mycket som gått åt av materialet, vilket arkitekten skall anteckna så att han sedan blir i stånd att avge en tillförlitlig rapport om förhållandena till kollegiet. Vad gäller upphandling av material, skall arkitekten alltid lämna skriftliga beställningar, men också personligen övervaka leveranserna, så att kvaliteten t ex på virket håller måttet "och Staden icke med onyttigt wirke besväras". – I punkt 9 föreslås en årlig materialinventering. Bland de olika redskapen och verktygen nämns här kranar, skottkärror, block och borrar, vidare stadens pråmar "på det hwad som söndrigt eller aldeles förslitet är må kunna tidigt repareras och igenskaffas". I samma stycke betonar också Carlberg vikten av att arkitekten ser till att staden disponerar tjänliga "lyftmaschiner med mera beqwämt häftyg", så att man är i stånd att ta upp vrak och annat bråte ur hamnarna. Ansvaret att göra upp ritningar till dylika maskiner lägger han också tveklöst på stadsarkitekten. (Själv var han mycket intresserad av mekanik.) Naturligtvis skall även dessa ritningar förvaras i arkitektkontoret så att när maskinerna "äro förslitne, andra åter i stället kunna giöras".

Den tionde punkten tillhåller arkitekten att noga bevaka stadens offentliga byggnader. Särskilt bör takens tillstånd undersökas. Byggnaderna får inte bli farliga för allmänheten. De som är täckta med järnplåt måste regelbundet underhållas med oljefärg, så att inte mossa får fäste eller rost uppträder. Av praktiska skäl bör han på sitt kontor ha en förteckning på alla stadens offentliga byggnader och varje år bör han besiktiga dem. En rapport härom bör lämnas till byggningskollegiet. En kopia av densamma bör också finnas i arkitektkontoret. I trängande fall skall arkitekten enligt punkt 11 ha rätt att vidtaga åtgärder även utan kollegiets godkännande under förutsättning att han i efterhand anmäler vad han företagit. – Byggningskollegiet skall enligt den tolfte punkten mönstra dagsverksfolket och undersöka dagsverkens riktighet, ett arbete som i realiteten dock skall delegeras arkitekten, som därvid biträdes av verkmästaren. Innan rullor över dagsverksfolket lämnas in till kollegiet, skall dessa igenomses av stadsarkitekten. – Punkt 13 fastslår arkitektens skyldighet att vara på sitt kontor i byggningskollegiet så framt han inte hindras av andra göromål. Arkitektens arbete skall inte bara bestå i att överlägga med byggningskollegiet om stadens offentliga privata byggnader, han skall också besiktiga olovligt uppförda byggnader och se till att rättelse sker. – Den fjortonde punkten behandlar arkitektens skyldigheter i samband med tvistigheter grannar emellan. En skriftlig berättelse till kollegiet med tillhörande ritningar skall i sådana situationer inges, och följas av en besiktning på platsen av kollegiet med arkitekten som föredragande. Åter igen betonas att ritningarna i ärendet skall förvaras i arkitektkontoret.

Även den följande punkten – den femtonde – berör tvistigheter mellan grannar och stadgar att arkitekten är skyldig att på uppmaning av en inblandad part avge en utförlig berättelse med tillhörande ritningar. Arkitekten skall alltid ha som riktmärke att söka hindra alla "widlyftiga Disputer och Processer" emellan grannar, vilket enligt den sextonde punkten kan ske genom "tydeliga Demonstrationer". Skulle någon byggnad visa sig vara uppförd emot byggnadsordningens regler, så har han dock inte rätt att under hand låta

vederbörande rätta till felen. Han måste alltid rapportera vad han vet till kollegiet, för att man på ett så effektivt sätt som möjligt skall kunna kontrollera att alla husägare följer gällande bestämmelser. – Den sjuttonde punkten tar upp allmänhetens skyldighet att leverera in ritningar till arkitektkontoret. Här återfinns också ett flertal stadganden från byggnadsordningen. Arkitekten skall hjälpa allmänheten så att olämpligt uppförda byggnader kan förändras till det bättre. Men ingen bör härvid få fråntas "sin bequämliga indhelning och inrättning, med mindre någon gienom en inbillad bequämlighet will aldeles fördärfwa en skickelig Fönster och Portindelning". Den som inte vill låta sig rätta bör arkitekten kunna anmäla för byggningskollegiet. – Omsorgen om grannsämjan är en viktig detalj även i den adertonde punkten. Arkitekten bör göra sig underrättad om kringboende grannars åsikter, när han besiktigar byggplatser. Han bör fråga dem om de har något att invända emot ritningarna till en nybyggnad. Om så är fallet skall han anteckna detta i en särskild härför avsedd bok, där ritningarna skall upptas i nummerföljd. På ritningen skall sedan arkitekten skriva sin egen mening och föredraga den i kollegiet. Därefter skall ritningen läggas i god ordning i arkitektkontoret "efter det nummer som finnes i Annotationsboken". Detta förfaringssätt skall enligt Carlberg tillämpas för att man skall veta "huru många hus som äro bygde och i hastigheten finna hwilka som ej haft tilstånd at byga." Genom att vara återhållsam med tillstånd till omstridda byggnadsföretag kan kollegiet undgå att bli inblandade i trätor och processer, menar Carlberg. Stadens invånare slipper också ifrån oväntade och extra kostnader, som eljest kan uppstå. – Punkt 18 avslutas med en passus, där arkitekten bemyndigas att i sitt ställe sända stadens byggmästare till avlägset belägna gator långt ute på malmarna, "hwarest fattigt folk uppbyga små hus". "Men", heter det, "uti de gator hwarest ansenlige hus komma att bygas, bör han sielf platzerne bese innan han Desseiner uti Collegio föredrager". – På arkitekten faller också enligt punkt 19 det inte särdeles angenäma ansvaret att genomföra och leda de av myndigheterna beslutade rivningarna av olovligt uppförda byggnader, tak och plank etc.

För Carlberg själv särskilt angelägna spörsmål tas slutligen upp i punkt 10 och 21. Han påpekar att få kompetenta personer ägnar sig åt arkitekturstudier och att detta har haft till följd att det både i Stockholm och annorstädes har vuxit upp mindervärdiga byggnader. Han använder här ordet "oanständig", varmed han uppenbarligen avser byggnader som strider mot den goda smakens regler. Det har inte funnits fackkunnigt folk till hands utan ansvaret har helt felaktigt legat på "slätte handtwerkare". Det måste därför, menar han, anses ingå i stadsarkitektens skyldigheter att "utse tienlige Subjecta, som til denne Wettenskapen hafwa Inclination". Dessa adepter bör åtnjuta undervisning i arkitektkontoret, och där inte bara ges kunskaper i arkitektur utan även skolas i praktiskt avseende. Detta bör då kunna få den positiva följden att huvudstaden "må kunna andra Städer med skickeligit folk förse". Tankegångarna fortsätter i den avslutande punkten: Carlberg framhåller hur fördelaktigt det vore om bokhållaren och dagsverksskrivaren ägde kunskaper i arkitektur. Man skulle då kunna arbeta på ett mycket effektivare sätt och även spara t ex virke och annat material därigenom att gesäller och dagsverksfolk bättre skulle kunna övervakas och kontrolleras. Arkitekten borde så mycket som möjligt jämte undervisning i arkitekturen "tilhålla sina Copister i Contoiret at öfwa sig i räknande och skrifwande", detta för att man därigenom skulle bli i stånd att besätta eventuella lediga eller nya befattningar inom byggnadsväsendet med "skickeligt folk". Denna form av intern vidareutbildning, för att använda ett nutida begrepp, skulle enligt Carlberg "en och annan til denne Wettenskapen så mycket mera animera, som eliest mycket få employer wid detta Studium här i Sverige finnes".[7]

Den slutliga versionen och Carlbergs utkast skiljer sig ganska lite från varandra. I kommissionen hade han uppenbarligen haft ett gott stöd. Vad gäller den första paragrafen hade man dock varit angelägen om att tillmötesgå magistratens uppfattning om att stadsarkitektens kompetens måste begränsas, så att var och en hade full frihet att själv fabricera eller genom vänner och bekanta låta göra ritningar. Något krav på att anlita arkitekten skulle inte föreligga. Det räckte med att man företedde sina förslag för honom. – Förutom arkitektinstruktionen författade Carlberg nu även instruktioner för stadsingenjören, byggningsbokhållaren, dagsverksskrivaren, stadsbyggmästaren och stadens pådrivare. Även dessa granskades ingående av Hårleman innan de efter genomförd redigering utkom av trycket hösten 1736.

"Generalplanen"

Generalplanen efterlystes naturligt nog från flera håll. Den skulle ju vara utgångspunkten för det långsiktiga arbete som nu förestod, och då inte bara när det gällde trähusbebyggelsens avveckling. Ett skäl som åberopades bl a av Tessin för att den dröjde, var att inga nya ritningar till Slussen ännu förelåg. Men denna motivering ville man inte godtaga i kommissionen och på riksråden Cronstedts och Gyllenborgs förslag uppdrog man i juni 1737 åt Tessin, Adelcrantz, von Drake och Carlberg att "tilsammans projectera denna Plan". En av anledningarna till att man snarast behövde generalplanen var behovet att förbättra de sanitära förhållandena längs stränderna. Gödsel och orenlighet vräktes i stora mängder helt planlöst överallt. Istället borde vissa bestämda platser utväljas och lämpliga åtgärder vidtagas för hanteringen av avskrädet. Enligt Kungl Maj:ts uppfattning borde inte gödsel onödigtvis kastas bort utan nyttjas i trädgårdar i stadens närhet. Någon generalplan kom dock inte till stånd trots alla ansträngningar och allmänheten fortsatte att förorena även på de mest centrala platser, t ex vid stranden invid Kungl Myntet nära slottet, något som Hårleman fann anledning att med ogillande påtala.

En byggnadsordning för hela riket

Kungl Maj:t hade särskilt uppmanat kommissionen att undersöka hur skogarnas utarmning skulle kunna stoppas. I dess uppdrag ingick alltså att anvisa lämpligt material, som kunde ersätta det allt dyrbarare virket. Lägets allvar underströks av att det under året hade varit ovanligt mycket skogsbränder och att samtidigt flera städer drabbats av vådeld. Kommissionens arbete kom nu att gälla hela landet. Adelcrantz och Carlberg anmodades att undersöka vilka "nyttige medel och utwägar" som kunde finnas. På grund av arbetet på Stockholms byggnadsordning dröjde det emellertid innan de fick tillfälle att framlägga sina synpunkter, vilket skedde i juni 1733. Den förstnämndes memorial, avfattat i en ganska rapsodisk form, avslöjar att en med de rådande förhållandena ganska otillfredsställd person hållit i pennan, om vilket några citat här må vittna.[7]

Det gällde alltså möjligheterna att på längre sikt få till stånd en allmän byggnadsordning för hela riket och Adelcrantz påminde inledningsvis om att han redan till följd av ett kungligt brev av den 4 december 1719 hade haft anledning att befatta sig med frågan. I och med den då nyligen inträdda freden hade man fått möjlighet att studera problemen på ett helt annat sätt än då "krigets besvärligheter på alla kanter tillstötte och tryckte", något som emellertid försummades. Man borde redan då ha tagit ställning till hur de under kriget avbrända städerna och bruken skulle byggas upp, menar Adelcrantz, som överallt anser sig kunna konstatera en oförbätterlig och blind konservatism. Man hyser förakt för allt som är nytt eller av andra uppfunnet: tiden kännetecknas av en lastbar girighet och ohjälpsamhet, "hwilken så wäl emot Gudz Ord, som emot alle hedniske och werldslige moraler snör-rätt sträfwar, ty så snart något medel til det allmänna oeconomiske wäsendets befrämjande uptänkes och föreställes, hwilket aldrig så litet beswär, eller ock den ringesta afgift med sig hafwer, så heter det straxt: Sådane nyheter måste aldrig komma på bahnen: Lät folcket gjöra som de äro wane, så går det säkrast och lättast". Mot den svenska konservatismen och låtgå-mentaliteten ställer han den positiva inställning till byggnadskonsten som är förhärskande bland de styrande i Italien, Frankrike, England och Holland. Hade var och en där "fått bygga som han welat, så hade wäl där samma städes både Land och Städer rätt så wäl som här med små lerhus och träkyffen warit upfylte, emedan där rätt så många fattige, ja än flere i proportion bo ibland de rike". Det behövdes stränga regler men också positiva insatser, menar Adelcrantz, som tar tillfället i akt att plädera för inrättandet av brand- och byggningskassor. Då skulle även de fattiga ha råd att bygga. Förekomsten av dylika penning- och försäkringsinstitut har medfört "at bemälte Riken af ogemen nätthet och härlighet så på Landet, som i Städerna med sitt Byggwäsende för de resandes ögon glimma", utropar han entusiastiskt. Sällan hörde man där nu mera talas om eldsvådor, vilka däremot säges vara vanliga i Tyskland med dess korsvirkesbebyggelse. När det gällde att ta ut avgifter för

eventuella byggnadskassor, måste han tyvärr konstatera, att det inte var möjligt att sätta tarifferna rättvist efter folks betalningsförmåga, eftersom man hade för liten kännedom om vad folk egentligen kunde ha råd med. – Som byggnadsväsendets största problem betecknar han arbetsfolkets lättja, dyrhet och okunnighet. En annan besvärande omständighet är att bonden och torparen på landet själv bygger sitt hus med resultat att det blir "wint, skieft, glist, in på bara jorden lagt, och efter några åhr nederrött". Lyckades man mot förmodan få till stånd en allmän byggnadsordning kunde dock andra och lyckligare tider randas: "så kommer säkert den allmänna lycksaligheten lika som en klar stierna utur målnen framstickandes".

I fem punkter sammanfattar han så de krav man borde ställa på en sådan förordning. Genom skickliga personer och med stöd av länens landshövdingar borde man ta reda på vilka byggnadsmateriel som det lokalt fanns bäst tillgång på. Att tvinga en bonde att bygga ett hemman av sten om det nära in på knutarna fanns "stora odödlige Skogar" var naturligtvis lika orimligt som att tillåta trähus när "man knapt kan gå tre steg innan en sten eller klippa ligger för fötterna" eller där det fanns stora lergropar och sandberg. I stället för att hemsöka krogar borde bönderna och deras drängar och pigor vid lediga tillfällen slå tegel att användas för eget behov eller för att saluföras. Vid sidan av en allmän byggnadsordning borde varje landsända och stad ha en lokal byggnadsordning avpassad efter de egna förhållandena i fråga om byggnadssätt och material, en tanke som vittnar om en betydande framsynthet från förslagsställarens sida. Men det viktigaste av allt, menar Adelcrantz, är dock att åstadkomma brand- och byggningskassor i varje stad och i varje härad i landet. Efter utländskt mönster kunde man lämpligen ta ut en liten avgift av varje person över femton år. Vid en eldsvåda skulle då "icke allenast ett nytt hus af sten såsom en Phenix utur askan snart upstiga; utan Brand Cassan af öfwerskåttet så förstärkias at flere fattigas fahrlige hus kunde nederrifwas och af sten igen uppsättias", förutspår han. Men den rådande liknöjdheten måste först bekämpas. Visserligen klagar alla på skatter och avgifter, men överheten har aldrig lagt på folket mer än de kunnat klara av, och i detta fall skulle det ju röra sig om en spottstyver. Alla tycks ha råd med allt nu för tiden heter det. "Yppigheter och syndiga Wälluster eftertragtas". I Stockholm äter man kräsliga måltider och ägnar sig åt Djurgårdsresor på sommaren och slädpartier på vintern. Sparade man in på detta, så skulle man kunna ha råd till nästan hur höga tariffer som helst. För att nu inte tala om vad som skulle kunna inbesparas genom återhållsamhet med barns och fruars lyxiga kläder. Återhållsamhet i det avseendet skulle kunna resultera i "en ansenlig, ja otrolig, penninge Summa". Och visst hade även de fattiga råd. Drängar och pigor ägnade sig åt ett ofattbart slöseri på krogarna. Byggnadskassorna skulle bara genom en dags förbud mot krogbesök eller t o m genom en enda "måltids hopknappande eller ett stop öls besparande" kunna få nog kapital. Mot argument av typen "den gode Guden kan rätt så wäl bewara den fattigas trähus som den rikas stenhus, och när han will straffa kunna hwarken stenhus eller kåstsamma wattsprutor stå emot" – något som han hört till leda – vänder han sig och påpekar, att "ingen wisserligen kan bestrida at den gode Guden kan bevara Trähus lika bra som Stenhus". Erfarenheten visar dock att trähus brinner 100 gånger oftare än stenhus, "hwilket är ett klart skiäl att Gud straffar ovårdsamheten samt de naturliga medhlens föraktande."

En naturlig slutsats i Adelcrantz' resonemang blir att stenhusbyggandet i alla städer måste gynnas, och att man måste få bort fördomen att stenhus skulle vara mera exklusiva än trähus, en uppfattning som det dock genom Carlbergs utredning visade sig finnas fog för. Bland de praktiska medel som han vill föreslå för att gynna stenhusbyggandet märks uppförande av tegelbruk invid stränderna eller vid kuster, farbara åar och strömmar, dit bönderna kunde föra sitt tegel för att få det bränt och från vilket det sedan kunde distribueras vidare. På samma sätt kunde man förfara med kalksten eller timmer.

Den temperamentsfulla skrivelsen avslutas med en hänvisning till att kollegan Carlberg utarbetat ett konkret förslag till generell byggnadsordning, till vilket han hänvisar, ett uttalande som kan tyda på att Carlberg under hand konfererat med sin företrädare och förman i samband med att han utarbetade sitt memorial.[8]

Carlbergs "oförgripelige utlåtelser" är i motsats till Adelcrantz' synpunkter

avfattade i en positiv anda. Många av hans förslag är förbluffande moderna för sin tid och var naturligtvis också därigenom ogenomförbara.

Hans yttrande inleds med det självklara konstaterandet, att det enda säkra medlet att samtidigt skona skogarna och göra bebyggelsen mera brandsäker är att i så stor utsträckning som möjligt nyttja sten och tegel. Inom områden med god tillgång på natursten eller där det fanns förutsättningar för tegeltillverkning borde det därför vara förbjudet att bygga trähus. En ökad produktion av tegel ser Carlberg som det viktigaste medlet att åstadkomma en förändring. I brist på regelrätta tegelbruk kan man slå och bränna tegel utomhus och förvara det i de lador som om våren står tomma, ett förfarande som han själv säger sig ha praktiserat. Han påpekar också att man under senare år påträffat åtskilliga berg- och lerarter och också annat material, som med fördel skulle kunna användas vid husbyggnad. En mycket förbisedd tillgång är den svenska gråstenen, som skulle kunna nyttjas framför allt till offentliga byggnader, inte minst kyrkor. Trots en god tillgång på sten byggde man av gammal vana och på grund av okunnighet i trä. Den enda lösningen på problemet är även för Carlberg en allmän byggnadsordning för alla städer i riket, som ganska lätt skulle kunna åstadkommas med hjälp av det kunskapsmaterial som samlats vid arbetet med Stockholms brand- och byggnadsordningar. Saken är mera komplicerad vad gäller landsbygden. Landshövdingarna borde där låta undersöka möjligheterna av att i större utsträckning använda sten. Att i en förordning särskilt reglera förhållandena härvidlag finner han emellertid vara omöjligt, eftersom villkoren skiftar från landsända till landsända. I motsats till Adelcrantz föreslår han inga lokala byggnadsstadgor. Men även Carlberg påtalar den katastrofala bristen på yrkeskunnigt folk. Det gör det särskilt svårt att i praktiken tillämpa en byggnadsordning, fastän en sådan i teorin kan vara nog så fulländad.

Carlberg framför i detta sammanhang en idé som förefaller vara väckt några hundra år för tidigt, nämligen i praktiken inrättande av länsarkitektsbefattningar. Egentligen borde det, menar han, i varje län finnas en i både arkitekturens teori och praktik förfaren man som kunde biträda landshövdingen i alla byggnadsfrågor, eftersom varken magistraten i städerna eller kronobetjänterna på landet ägde de nödvändiga kunskaperna; "Uti den architecturiska wetenskapen, eller rättare sagdt: Om wårt Landz bebyggande, har mycket få sig winnlagt". Därför var man hänvisad till okunniga hantverkare, som enbart tänkte på sin egen vinning, ett förhållande som framför allt drabbade avlägsna provinser. Carlberg tar tillfället i akt att förespråka en organiserad arkitektutbildning. I egenskap av stadsarkitekt i Stockholm förklarar han sig gärna vilja åtaga sig att undervisa både en och annan i sitt kontor, dock i första hand på det rent tekniska området. Men tyvärr finns det få som vill utbilda sig, "emedan effter anwend tijd, möda och kostnad de icke kunna befordras till någon beställning." Inrättade man emellertid i varje hövdingadöme en tjänst som "Byggningsdirecteur", så skulle säkerligen många "anwända tiden på denna wetenskapen". Och Carlberg skisserar så kortfattat en sådan befattningshavares göromål. Han skulle t ex ansvara för alla slags avvägnings- och uppmätningsarbeten och dessutom göra upp planer och ritningar till byggnader både i staden och på landet och därvid ta fasta på alla de omständigheter som kunde tänkas vara till gagn för byggnadsverksamheten. En gedigen utbildning skulle ge en sådan byggningsdirektör möjlighet att bedöma kvaliteten på hantverkarnas prestationer inte minst när det gällde grundläggning i skiftande jordmåner, ställningsarbeten som berörde kyrkor, torn, kvarnar, brunnar etc. Han skulle också ägna sig åt att forska efter lämpliga berg- och lerarter, som kunde nyttjas för tegeltillverkning och kalkbränning. Carlbergs idé förutsätter också att den tänkte byggningsdirektören skall ha kompetens att göra upp kostnadsberäkningar och "uppsätta relationer och beskrifningar vid alla förekommande tillfällen". Skulle en organisation av detta slag vinna Kungl Maj:ts höga gillande erbjuder sig Carlberg att författa en instruktion.

Förslaget till en allmän byggnadsordning omfattar sex artiklar med i huvudsak samma idéinnehåll som den stockholmska motsvarigheten. En hel del uppgifter läggs emellertid på landshövdingarna, som enligt Carlberg skall göra sig underrättade om vilka förmåner som respektive län kan erbjuda i form av gråsten, sandsten och kalkberg. Vad gäller bebyggelsen på slättbygder, såväl städer som hus på landet, skall det åligga landshövdingarna att fastställa avståndet till närmaste virkesresurs och undersöka om man inte vintertid på närmare håll kan få fram sten från berg som ersättning. Landshövdingarna skall också låta utreda möjligheterna att sjöledes transportera byggmaterial, hur mycket tak- eller murtegel som

årligen tillverkas, tillgången på utbildat hantverksfolk etc. På magistraten i städerna vill Carlberg lägga ansvaret att skaffa fram bergssprängare, en yrkesgrupp som naturligtvis måste få spela en nyckelroll, om gråstenen framdeles skulle komma till ökad användning. Landshövdingarna skall göra sig underrättade om de byggnadsmetoder som tillämpas i länet "på det de må handhålla och förbättra Byggwäsendet". Där så är möjligt bör man även på landet bygga i tegel, grå- eller sandsten eller någon annan befintlig stenart. Allt byggande i trä eller korsvirke måste ske efter godkända regler och åtminstone inte tillåtas på mera framträdande platser som vid torg och stora gator. Magistraten och kronobetjänterna skall vara skyldiga att årligen anteckna och bokföra all byggenskap, på landet såväl som i städerna. Härigenom skall man framdeles kunna följa utvecklingen och ingripa korrigerande om så behövs. Vid sina resor genom länen bör landshövdingarna uppmärksamma byggnadernas skötsel och undersöka hur magistraten handlägger byggnadsfrågor. Alla byggnadsverk av offentlig karaktär skall godkännas av landshövdingarna och i städerna bör de enskilda byggnaderna sanktioneras av magistraten, som också har att se till att alla förfallna hus rivs. För att befordra stenhusbyggandet bör det inte finnas några restriktioner vad gäller höjden. Däremot skall korsvirkeshus med tanke på eldfaran inte få byggas högre än en våning. På landet bör dock hus framställda av vidjor och ris tillåtas, men blott under förutsättning att inte något annat material går att uppbringa. Trähus täckta med tegel eller torv får ha två våningar men inte vara högre än tio alnar. Däremot skall endast en våning tillåtas för trähus, vars tak består av bräder. Höjden skall i sådana fall högst få uppgå till sex alnar från takfoten till grunden. Bodar och skjul av korsvirke med denna höjd får i städerna bara finnas inne på gårdarna. För att göra städerna mera bekväma bör gatorna rättas, antingen efter bränder eller i samband med att något förfallet hus rivs. Alla kyrkor och rådhus skall byggas på fria öppna platser. I städer som genomströmmas av åar eller floder skall bekväma broar (d v s bryggor) inrättas och förses med goda nedfarter som kan nyttjas vid påkommande eldsvådor. I brist på sådana naturliga vattentillgångar skall brunnar och vattenreservoarer inrättas. Som ersättning för pumpar kan Carlberg i nödfall tänka sig "wippar" med ämbar.

Många små städer – vid denna tid även Stockholm – inhägnas med trästaket eller plank. I stället bör man bygga tre alnar höga och sex kvarter breda gråstensmurar, där ett "gråstensberg" finns att tillgå. Som alternativ kan Carlberg också acceptera ett dike eller en jordvall, på vilken hagtorn planteras. På alla fria platser som torg och stora gator bör man plantera träd, som sedan också måste hållas vid makt – i det senare avseendet brast det ofta. Det är viktigt, menar han, att man i alla städer ser till att husen mot huvudgatorna gör ett prydligt intryck, antingen de nu är av sten, trä eller korsvirke och att de hur små de än är *"sättias i sin jembna gatu-linea"*. Det kostar inte heller något extra, att förse dem med *"en anständig Fönster- och Dörrindelning"*. Förbudet mot bräd- eller timmergavlar – infört i Stockholms byggnadsordning – återkommer även i detta sammanhang, liksom också det komplex av bestämmelser som reglerar takens och eldstädernas utformning. Ett påbud som förbjuder det tydligen mycket vanliga bruket att lägga störar under torven på taken, är dock helt nytt. I stället för sådana, genom vilkas nyttjande den unga skogen enligt Carlberg "märckeligen ruineras", anbefaller han vanliga bräder. – I alla städer bör man också på något sätt ombesörja ett gott brandskydd, vilket kan åstadkommas antingen genom bevakning från kyrktornen eller medelst patrullerande nattväktare. Den årliga brandsynen i städerna är av högsta vikt, påpekas det, och lämpliga redskap såsom sprutor, stegar, brandlakan, brandsegel, yxor, såar, svabbar etc måste förvaras i lämpliga hus. Varje stad eller plats har sina egna problem och skiftande ekonomiska förutsättningar konstateras avslutningsvis.

Adelcrantz' och Carlbergs yttranden ledde inte till några direkta åtgärder. Men de allra flesta av de förslag som här fördes fram har successivt förverkligats under århundradenas lopp, vilket tyder på en ganska stor framsynthet. Att man måste inrikta sig på ett mycket långsiktigt reformarbete stod förmodligen klart för alla i kommissionen, även om riksrådet Cronstedt faktiskt hävdade, att man borde överväga ett omedelbart och generellt förbud mot trähusbebyggelse för hela landet. När frågan åter aktualiserades i juni 1737 måste man emellertid konstatera, att man fortfarande inte hade kunnat finna en lämplig utgångspunkt för ett reformarbete. Adelcrantz, von Drake, Carlberg och von Seth skulle dock fortsätta sina

överläggningar. Dessa ledde så småningom till att man på våren 1738 beslöt att i skrivelse till Kungl Maj:t anhålla om ett regelrätt uppdrag att författa allmänna byggnadsregler. – För att befordra stenhusbyggandet i landets städer kom emellertid Kungl Maj:t att utfärda vissa påbud – 1753 – och beviljade också 1757 efter ståndernas besvär skattelättnader.

Storkyrkans torn

Storkyrkans torn är som bekant ett av de få skapelser av Carlbergs hand som vi idag kan studera i verkligheten och som gör honom rättvisa som arkitekt.

Ombyggnaden av den gamla gotiska spiran, som genomfördes på initiativ av den kungliga kommissionen, kom att föregås av en informell tävlan mellan Hårleman och Carlberg, en episod i vår konsthistoria som är väl känd och här knappast tarvar en mera ingående redogörelse.[9] Vissa tidigare mindre utförligt redovisade episoder kan dock vara av intresse i sammanhanget.

1736 befann sig kyrkans 70 alnar höga och smala spira i ett ytterst dåligt skick, liksom även andra delar av kyrkan. Trävirket under kopparbeklädnaden var ruttet och dessutom enligt Carlberg skadat av "i forna tider skutne kuhlor". Församlingens önskemål att få bygga ett nytt torn av samma storlek och utseende som det gamla avvisades emellertid med skärpa av den tillförordnade överintendenten Carl Hårleman, som fäste Kungl Maj:ts uppmärksamhet på den planerade reparationen. Den skulle enligt honom i hög grad inverka på miljön vid det nya slottet. Han ansåg dessutom att en hög spira skulle utgöra en säkerhetsrisk av betydande mått, en bedömning som före Franklins och åskledarens tid säkert också var riktig. Hårleman hade utan att samråda med kyrkorådet låtit murmästareämbetet företa vissa undersökningar av tornmurens bäraktighet. Ett flertal hål hade därvid till Carlbergs förtrytelse slagits i det gamla murverket.

I slutet av maj månad kunde rådsherrarna studera två olika förslag, det ena av Hårleman, det andra av slottsbyggmästaren Peter Gerdes. Givetvis var rådet enhälligt i sin bedömning att den förstnämndes förslag till ett lågt stentorn var att föredraga framom den spira av traditionellt snitt som Gerdes ritat på församlingens anmodan. Det Hårlemanska projektet var "både zirligare och säkrare för nya Slåttet och Staden" än det andra alternativet. Priset skulle dessutom bli ganska lågt, endast 4.000 dsmt högre än kostnaderna för den höga och eldfarliga spiran. Rådets uppfattning i frågan var alltså helt klar men Kungl Maj:t gav trots detta församlingen frihet att efter eget bedömande bygga tornet under förutsättning att man beaktade slottets och stadens närhet.

Förslag av Hårleman. Det första förslaget. RA Tessinska saml bd 8 (E 5721:8)

Ärendet kom av naturliga skäl att ventileras i kommissionen.[1] Ganska snart torde det ha stått klart för dess medlemmar att frågan innehöll så många moment av principiellt intresse, att avgörandet inte borde överlåtas åt församlingen. Naturligtvis spelade därvid Hårlemans auktoritet en stor roll. En viktig fråga som måste besvaras var om grunden verkligen förmådde bära upp ett stentorn enligt Hårlemans modell eller om man, som församlingen helst ville, måste nöja sig med ett trätorn. Efter undersökningar hade murmästarämbetet gått i god för att ett stentorn var möjligt, något som dock Carlberg ställde sig ytterst tvivlande till. Som stadens auktoritet hade han sin vana trogen snabbt kastat sig in i diskussionen och även projekterat ett högt men lätt trätorn försett med öppning i två våningar och överst täckt med en liten kupol, ett förslag som Hårleman av estetiska skäl inte ansåg sig kunna acceptera. Även ur säkerhetssynpunkt fann han det tvivelaktigt. Han fäste rådets uppmärksamhet på Carlbergs förslag och betonade vikten av att ett torn med denna centrala plats "alltid för öfwerhetens ögon" måste göras "efter

Kepissok bewohnt seine Hütte mit der Tochter Sinaujuk und deren Sohn Ukujaq. Qissuk lebt mit Ane zusammen. Insgesamt gibt es in Keqertat demnach 9 Haushalte. Alter, Geschlecht und Familienstand der Personen sind in nachfolgender Tabelle wiedergegeben.

	männl.	weibl.	gesamt	ledig
Einwohner	26	23	49	
Alter bis 14 J.	11	11	22	
14 - 25	6	3	9	2 , 5
25 - 50	4	7	11	1
50 - 70	2	-	2	-
über 70	3	2	5	-

Knapp die Hälfte aller Einwohner sind Kinder unter 14 Jahren. Auf dieses Phänomen werden wir noch im Schlußkapitel zu sprechen kommen. Auffallend ist auch die hohe Zahl lediger Personen, vor allem in der Altersgruppe 14 - 25 Jahre. Dazu ist folgendes zu bemerken: Kini wäre mit 17 Jahren bereits im besten Heiratsalter. Nach einem längeren Schulaufenthalt in Dänemark versteht sie es jedoch nicht mehr, sich den Anforderungen zu einem Eskimoleben anzupassen. Entsprechendes gilt auch für den ältesten Sohn Kajutaks, Kiutikaq. Die übrigen vier jungen Männer des Ortes sind bereits Jäger oder werden noch dazu ausgebildet. Für eine Heirat stünde ihnen innerhalb der Siedlung nur ein Mädchen zur Verfügung.
Mikissuk würde aufgrund ihrer ausgezeichneten handwerklichen Fähigkeiten eine ausgezeichnete Eskimofrau abgeben. Sie ist jedoch älter als die Jungen und nicht sehr beliebt. Spöttisch erzählte man mir, daß sie wohl keinen Mann mehr finden würde. Mit 40 Jahren ist Sinaujuk das älteste unter den ledigen Mädchen. Sie wird wegen ihrer Häßlichkeit von Männern gemieden.
Von 22 Kindern unter 14 Jahren sind 5 unehelich (grüne Markierung im Stammbaum). Davon entfallen auf Mikissuk und Miteq (aus Qânâq) je zwei, Kini hat ein Kind, desgleichen Sinaujuk. Die unehelichen Kinder wurden von den Großeltern oder alten Leuten, deren Kinder bereits erwachsen sind, aufgenommen.

In 5 von 9 Haushalten leben (1) adoptierte bzw. in Pflege genommene Kinder (gelbe Markierung). Wir erkennen weiter eine Vorliebe der Eskimos, sich mit Verwandten in einer Siedlung niederzulassen.
Die Brüder Ole, Kajutak und Jako haben ihre Frauen aus anderen Siedlungen geholt und sich (nach dem Umzug aus Umanaq 1953) mit der Mutter Ane in Keqertat niedergelassen. Angutsikitsoq lebt mit zwei Geschwistern, Prebe mit Mutter und Adoptivvater in derselben Siedlung. Über seine Frau Mikissuk ist Jako mit der Sippe Kepissoks und somit auch Angutsikitsoqs verwandt. Letzterer schuf durch seine Heirat von Patdlunguaq eine Verbindung zu Nassaq und Sinarajuk. Kulutanguaq zog vorübergehend mit Frau, Tochter und Enkeln in die Nähe des Schwiegersohnes Prebe. Eine Ausnahme bildet allein Qissuk. Er lebt gänzlich unter Nichtverwandten. Auch Nassaqs Sippe siedelt größtenteils in anderen Teilen des Distriktes. Aufgrund der engen verwandtschaftlichen Verflechtungen ergeben sich für die Ortsbewohner eine Reihe wechselseitiger Verpflichtungen.
Die mittlere Generation der 25-50jährigen trägt die primäre Verantwortung für die Lebenshaltung. Wer nun wem zu sozialer Hilfeleistung verpflichtet ist, sei nachstehend geschildert:

a) Ane und Qissuk werden etwa zu gleichen Teilen von Ole, Jako und Kajutak versorgt. Ane hilft dafür in den Familien der Söhne bei der Kleinkinderbeaufsichtigung und häuslichen Arbeiten. Qissuk jagt gelegentlich noch selbst Vögel und läßt andere an seiner Beute teilhaben.
b) Kepissok, Sinaujuk und Ukujaq werden in geringem Maße von Ilanguaq, in dessen Abwesenheit von Angutsikitsoq unterstützt. Sie versuchen nach Möglichkeit ihren Lebensunterhalt selbst zu bestreiten. Der rüstige alte Mann ging unter anderem allein auf Rentierjagd oder saß gemeinsam mit seiner Tochter auch bei schlechtestem Wetter beim Lachsfischen. Ukujaq kann nur gelegentlich durch eigenen Jagderfolg zum täglichen Fleischbedarf beitragen. Mit seiner Beteiligung an den Unternehmen anderer Jäger gelingt es ihm jedoch, Beuteanteile zu erlangen.

1) Im Falle Prebe 'lebten'

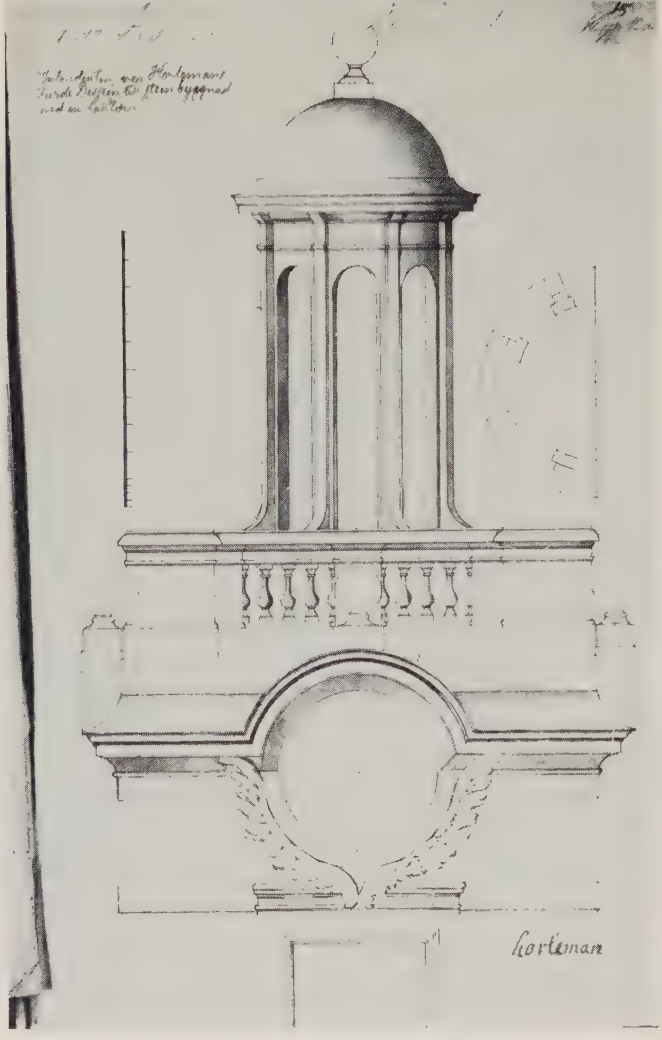

Hårlemans fjärde ritning. Påskrift: "Intendenten von Horlemans Fierde Dessein till Stenbyggnad med en Lantern." RS 14:32

Thegner ingrep nu åter till Carlbergs försvar och förklarade att grunden inte var nog djup. Den bestod av små klapperstenar. Lös sand hade för några år sedan runnit undan grundmuren så att två pelare fallit omkull, "som synes härkommit deraf at en graf derbredewid gådt för nära intill Pelare muren och äfwen diupare än sjelfwa grundmuren blifwit anlagd". Enligt Hårleman hängde dock inte en murs styrka på grundmurens djuplek under jorden utan på om grunden var fast, "hwilket wid Storkyrkan ej synes fela". Den bestod av sand och klappersten "som gemenligen är den bästa grundwahlen, allenast man icke owahrsamt och förnära intill muren gräfwer någon öpning, så at sanden löper undan, hwilcket i sådanne fall wäl kan hända änskiönt derå altsingen tyngd trycka skulle". Och för att ge ytterligare tyngd i sin argumentering åberopar han utländska undersökningar av gamla byggnader. På många orter hade man funnit stora murverk "på ganska liten grundmur under jorden, wara anlagde men dock nogsamt försedde med sin tilbörlige styrcka". I denna uppfattning instämde också den andre fackmannen, Adelcrantz.

Förslag till torn i tre avsatser. RS 14:32

Förslag till lågt torn. RS 14:32. Detta förslag har påtagliga likheter med den tornhuv som B W Carlberg försåg Gustavi domkyrka i Göteborg med 1729 (nedan). GLA

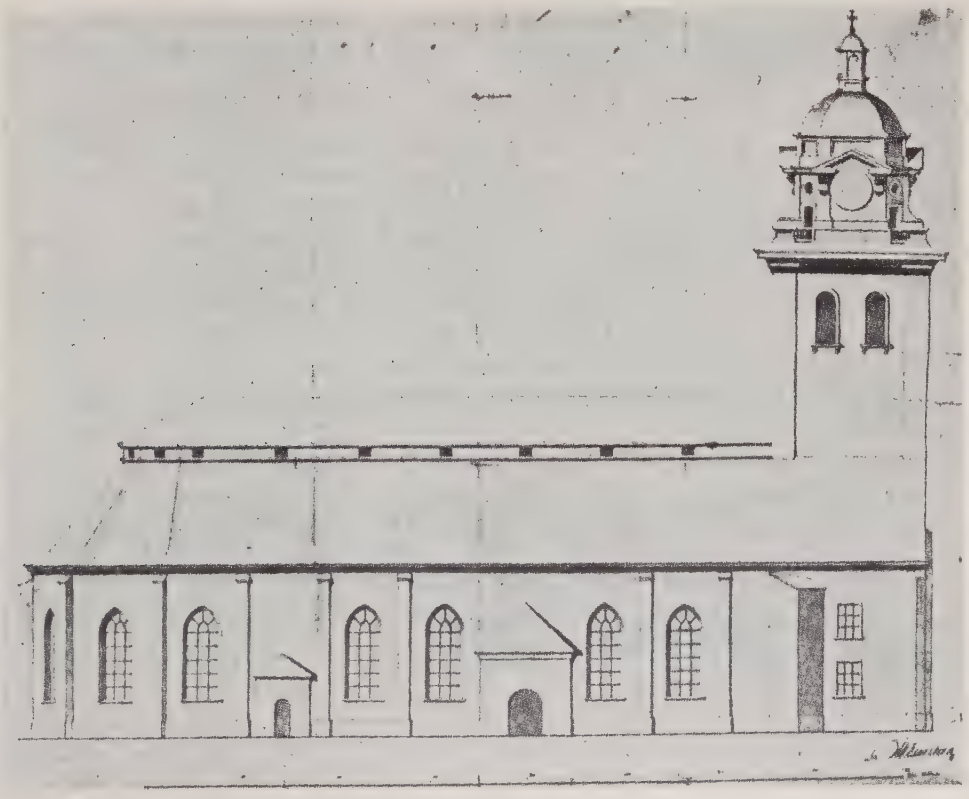

För att komma någon vart i den segslitna frågan föreslog nu Gyllenborg att de tre arkitekterna skulle sammanträffa i Storkyrkan och noggrannt undersöka förhållandena för att sedan komma med ett gemensamt yttrande om tornmurarnas tillstånd och deras förmåga att bära ett stentorn, ett förslag som vann enhälligt bifall. Kl 8 på morgonen dagen därpå (den 24 september 1736) vidtog sålunda en vidlyftig besiktning, i vilken även de av murmästareämbetets mästare som undertecknat intygen deltog. Enligt den berättelse som sattes upp omedelbart efter förrättningen och som upplästes dagen därpå i kommissionen, hade man kommit till slutsatsen, att murarna trots allt kunde bära ett torn av murverk "der det samma blefwo af lät murning med höga öpningar och pilastrer upfördt samt wäl med järn förbundit", en formulering som uppenbarligen Carlberg stod för. På förslag av Gyllenborg beslöt man att detta också skulle bli kommissionens svar till Kungl Maj:t. – "Derefter discourterades widare hwad utwäg härutinnan lämpligast tagas kunde, så at både till Stadens så wäl som S:t Nicolai eller Storkyrckio församblingens enskylte Lustre och heder, samme Kyrckios torn kan giöra bättre parade emot de öfrige tornspetsarne i Staden . . ." Enhälligt beslöts därefter att åt Carlberg uppdraga att författa en ny ritning till ett torn, som utan fara skulle kunna stå på murverket "och derhoos hafwa sitt tilbörlige anseende och prydnad emot de öfrige Stadsens tornspetsar". Att Carlberg med glädje åtog sig uppdraget säger sig självt och han lovade dessutom att arbeta snabbt och att fortlöpande visa upp sina förslag för Adelcrantz och Hårleman. Om detta också skedde vet vi ej. Det är dock ingalunda otroligt, vilket leder till slutsatsen, att det Carlbergska tornet i viss mån även i praktiskt avseende skulle kunna karakteriseras som produkten av ett lagarbete mellan de trenne arkitekterna.

Carlberg ritade under hösten 1736 en serie av tornförslag. Hårleman avstod däremot i fortsättningen från att ta ett mera direkt ansvar för det nya tornet. Uppenbarligen fann han det vara under sin värdighet att riskera att bli slagen ur brädet av Carlberg. På Tessins tillstyrkan godtogs det slutgiltiga förslaget av församlingen i december 1736. Carlberg var in i det sista mån om att med karakteristisk envishet framhålla, att han inte ändrat mening beträffande murverkets klenhet. Man ägde trots alla undersökningar inte tillräcklig kunskap om de gamla murarna och grundens beskaffenhet. I det memorial som var fogat till de fem ritningarna talar han om den "noga eftertanke", som han måste lägga ned för att få fram en dessein till ett torn, som utan risk kunde byggas på dess tunna murar och som samtidigt kunde "lända till Kyrckians anständiga Prydnad". Vad gällde utseendet fruktade han att detta inte skulle bli uppskattat av majoriteten av församlingens ledamöter. För att tillfredsställa så många smakriktningar som möjligt hade han utfört fem förslag som nu presenterades tillsammans med ett förslag av Hårleman för jämförelsens skull. Tre av hans egna överensstämde vad gällde höjden med Hårlemans. Ingetdera av dessa ville han dock själv rekommendera. Visserligen hade han genom indragning försökt minska trycket på det gamla murverkets hörn; trots detta fann han dem för riskabla. De två sista förslagen, nr 4 och 5, upptog en lägre och lättare konstruktion, som kommissionen skulle kunna välja. Förmodligen var murverket tillräckligt stabilt för denna. Själv förordade Carlberg alternativet nr 5. Carlberg har alltså försiktigtvis aldrig gått i god för Storkyrkotornets stabilitet.

Carlbergs ritningar företeddes i kommissionen den 15 januari 1737.[2] Tessin som nyligen återkommit från en utländsk ambassad, hade nu åtskilliga nya synpunkter

På detta förslag har det nedersta partiet fått sin slutgiltiga utformning. (Jfr även 4). RS 14:32

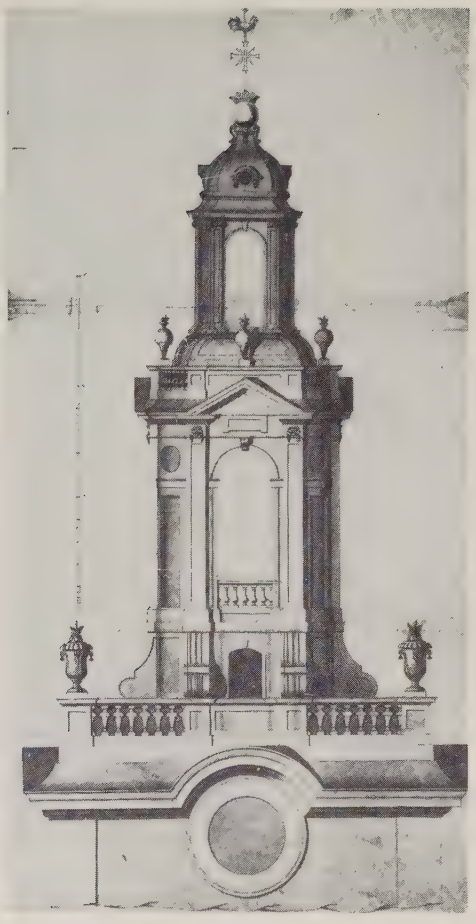

att anföra. Han menade att det "icke wille serdeles skicka sig upå en så beskaffad och gammal Kyrckia upföra något prydligt Stentorn". Det vore då bättre att "inrätta det samma, at det någorlunda swarar emot Kyrckians öfwriga uthseende". I detta sammanhang tog Adelcrantz upp kyrkan som sådan och dess ålderdomliga prägel. Det var enligt hans mening fullt möjligt att ge den ett bättre och emot slottet avpassat utseende och då kunde också ett vackert torn byggas. – Tessin som sammanträffat med kyrkorådet visade sig vid ett sammanträde i kommissionen den 22 januari vara mycket tveksam.[3] Det var icke "lämpeliget uppå en så gammal Gothisk Kyrckia upföra något kostbart och prydeligit torn, efftersom sådant ey skulle swara emot öfriga Structur". Hellre borde man "göra det samma rätt och slätt med en tjenlig Balustrad där ofwanpå, likmätigt hr Grefwens och Öfwerintendentens til den ändan författade Teckning". De närvarande som ansåg att frågan egentligen var utagerad ställde sig emellertid avvisande till det nya förslaget. Man beslöt sig för att avvakta sex veckor för att få tid till nya samråd med parterna. Uppskovet med avgörandet vara välbetänkt. När man åter tog upp frågan den 26 mars hade Tessin godtagit den allmänna uppfattningen inom kommissionen.[4] Han

Tornet har här fått sin slutgiltiga form. RS 14:32

kunde nu rapportera, att det vid det samråd med storkyrkoförsamlingen till vilket han hade kallats "förledne söndag" enhälligt blivit "Slutat och öfwerens kommit, at tornet kan byggas af Sten med en Altan omkring och en Ballistrade deråfvanpå likmätigt den rijtning som Hr Grefwen och Öfwer Ståthållaren tillförande provisionaliter uptedt, och nu jämwäl af Hr Stadz Architecten Carlberg blifwit närmare lämpad och författad samt tillika för Kongl. Commissionen upwistes". Tessin var med andra ord vunnen för Carlbergs lätta stentorn och han hade till yttermera visso övertalat församlingen att acceptera en sådan lösning. Kommissionen beslöt nu att tillskriva Kungl Maj:t med begäran om godkännande av ritningen till tornet, "på det församlingen må kunna äga frihet samma tornbyggnad ju förr dess hellre att företaga och fullborda". – Formellt blev frågan avgjord först den 19 april 1737. I rådet upplästes då kommissionens brev av den 2 april, "med Dessein på Tornbyggnaden af sten på St Nikolai eller Stadsens store kyrka", varvid greve Gyllenborg berättade, att Hans Majestät i nåder "approberat samma Dessein".

Att Tessin kunde acceptera tornet berodde naturligtvis på att han räknade med att man också i övrigt skulle kunna förändra kyrkans karaktär så att exteriören stämde överens med det nya slottet. Detta arbete kom ju också senare till utförande under Carlbergs ledning och avslutades 1743.

Ritning till tornet så som det utfördes. RS 14:9

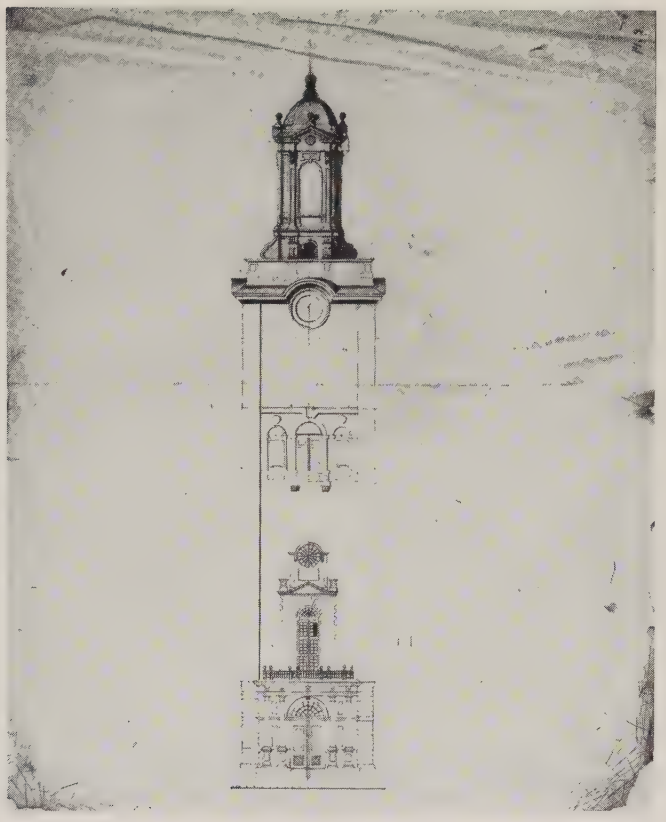

Strängnäs domkyrkotorn

Carlbergs heta engagemang i Storkyrkans byggnadsproblem medförde att han kom att konsulteras i en annan då aktuell tornfråga. Det gällde Strängnäs domkyrka, vars höga spira i likhet med flera andra kyrktorn fallit offer för det våldsamma åskväder som härjande drog fram genom Mälardalen den 18 april 1723. Efter branden hade en provisorisk huv fått göra tjänst i avvaktan på en mera genomgripande förnyelse av domkyrkotornet. En sådan kunde i mitten av 1730-talet inte längre vänta. Carlbergs kapacitet som skicklig tekniker var alltså känd även utanför huvudstaden. Han hade för övrigt redan på 1720-talet varit verksam vid återuppbyggandet av domkyrkan i Göteborg efter branden 1721. Konsistoriet i Strängnäs beslöt sålunda i november 1735 att efterhöra hans villighet att upprätta ritnings- och kostnadsförslag. Denna anhållan hade uppenbarligen föregåtts av underhandskontakter. Carlberg var givetvis som alltid mycket villig att åta sig uppdrag och begärde som utgångspunkt för sina beräkningar måttuppgifter beträffande tornets tjocklek. I slutet av juli 1736 var han redo att avsända fyra olika förslag. Ett av dessa föreföll konsistoriet särskilt lämpligt, varför man anhöll om hans fortsatta bistånd. Kontakterna mellan Carlberg och domkyrkosysslomannen resulterade så småningom i ett reviderat förslag, som översändes den 28 februari 1738. Det överensstämde i hög grad med hans första storkyrkotorn från 1736, men till skillnad från slutresul-

tatet hade det ett ganska dominerande mittparti. Ett tag såg det ut som om detta skulle komma att förverkligas, något som alls inte hade varit till men för domkyrkan. Spelet togs emellertid denna gång hem av Hårleman. Gerdes stod visserligen officiellt för utförandet – på Carlbergs inrådan hade man anställt den mest kompetenta kraft som fanns att tillgå i Stockholm – men denne byggde efter en ritning av Hårleman, som dock ingenstädes inför samtid och eftervärld avslöjat det rätta förhållandet, åtminstone inte officiellt. Misstanken att ett intrigspel satts i scen i syfte att utmanövrera Carlberg ligger onekligen nära till hands. Resultatet blev dock en tornhuv av obestridd skönhet, av Sigurd Curman betecknad som en av vårt lands allra vackraste. Bygget avslutades 1745.[5]

Förhållandet mellan Carlbergarna och Hårleman

Det är väl känt att hovintendenten och stadsarkitekten stundom kom på kollisionskurs. Hårleman tog i kraft av sin ställning och sin auktoritet flera initiativ som av Carlberg med rätt eller orätt kunde tolkas som omotiverade intrång i hans ämbetsutövning. – Det förefaller för övrigt som om brodern Bengt Wilhelm stått i högre gunst hos Hårleman än den halsstarrige Johan Eberhard. Med Bengt Wilhelm, med vilken han var i det närmaste jämnårig, samarbetade han i allmänhet väl.

Offentliga vedgårdar Slakthus o köttbodar

I november 1745 påpekade Hårleman nödvändigheten av att man upprättade offentliga vedgårdar i huvudstaden och lovade också att göra upp förslag till dylika. På våren följande år infriade han också sitt erbjudande i form av ett skriftligt utlåtande, där han påtalade behovet av inte blott allmänna vedgårdar "hwaräst alla årsens tider tilgång må finnas på wed och bränsel" utan också av flera slaktarehus och köttbodar, eftersom huvudstaden måste garanteras en säker livsmedelsförsörjning. Slaktarehusen borde anläggas längst ut på malmarna till förekommande av ond stank.[6] Hårlemans initiativ ledde så småningom (mars 1750) till att en gemensam skrivelse i frågan avfärdades från kommissionen och magistraten till Kungl Maj:t.

Belysningsfrågan

Förhållandena i Paris kom att åberopas vid de ingående diskussioner som i slutet av 1740-talet fördes både inom och utom kommissionen i belysningsfrågan. Bristen på gatubelysning i det dåtida Stockholm medförde naturligtvis påtagliga svårigheter. I ett brev av den 10 december 1746 hade därför Kungl Maj:t anmodat kommissionen att undersöka möjligheterna att till förhindrande av "hwarjehanda öfverwåld, slagsmål, stöld, buller och owäsende" införa belysningar på gatorna. Kommissionen hade å sin sida anmodat överståthållaren Rutger Fuchs att höra stadens invånare i frågan. Borgerskapet förklarade sig i princip villigt att inrätta en lämplig gatubelysning, dock på villkor att ridderskapet och adeln och övriga ståndspersoner som var husägare också gick med på att stå för erforderliga kostnader. Det visade sig dock svårare än beräknat för överståthållaren att få fram ett besked från dessa; de medlemmar av adeln som inte deltog i riksdagen befann sig vid denna tid i allmänhet på landet. Kallade man dem skriftligen, måste man tyvärr räkna med att de sände anställda eller andra ombud utan myndighet att uttala sig i frågan, menade överståthållaren. Kommissionen fann av naturliga skäl detta besked vara mindre nöjaktigt.[7] Det var viktigt att denna "ganska nyttige och nödigt inrättning" som nu ofördröijeligen, då de mörcka nätterne tillstunda, bör taga sin begynnelse" snarast kom till stånd. Den borde därför beslutas av Kungl Maj:t genast genom ett allmänt påbud efter samma grunder som Kungl Maj:t tidigare förordat om lyktors hållande vid källare, kaffehus och krogar, alltså utan att vederbörande blivit hörda i förväg. Borgerskapet var ju de största husägarna och

hade ju redan samtyckt, varför det av den anledningen inte låg någon mening i ett ytterligare uppskov.

Den praktiska sidan av saken hade sedan en tid tillbaka varit föremål för ett ivrigt arbete. Carlberg och Tillaeus hade tillsammans utvecklat en experimentmodell, en oljelampa som medelst järnarmar kunde fästas på husväggarna. Mot denna modell reagerade Hårleman dock med stor kraft. Vid ett sammanträde den 22 augusti 1747 förklarade han sig kunna få fram ett både bättre och billigare alternativ. I stället för att fästa lamporna i husväggarna, borde man som på andra håll i världen även i Stockholm hänga dem i streck mellan husen. En prototyp av en sådan lykta tillverkades också efter ett möte, som på överståthållarens initiativ hölls i stora rådhussalen den 10 september.[8] Lyktan skulle enligt Hårleman hängas mitt över gatorna på streck "eller af jerntråd flätade tenar til en femtio alnars skilnad emellan hwarandra". Där det inte fanns husväggar att tillgå skulle stolpar nyttjas. I stället för de carlbergska oljelamporna skulle man använda sig av det billigare alternativet talgljus, detta för en kostnad av 6 dkmt styck, vilket skulle innebära en avsevärd besparing. "Tåla ock Ljusen bättre winglandet än om lampor där inne äro upptände." För att göra det hela ännu smakligare för de för kostnaderna ansvariga föreslog han också, att man skulle inskränka belysningen till tiden från klockan sex på eftermiddagen till midnatt och att detta skulle gälla mellan oktober och mars månader. En majoritet av ståndspersonerna och deras ombud som kommit tillstädes stödde det Hårlemanska förslaget. Även kommissionen lät sig övertygas om dess fördelar och beslöt följaktligen den 26 september att ge det sitt förord. Det var onekligen ur ekonomisk synvinkel att föredraga. Hårleman lyckades emellertid även vinna kommissionen för uppfattningen att hans lykttyp var den mest praktiska och bästa, något som förefaller ha varit mindre väl grundat, åtminstone om man får tro Carlberg. Denne kämpade med stor kraft för sin sak. Bland annat anförde han "det han af Rectoren wid Stora Scholan Magister Murén, hwilken nyligen från sine utländske resor hemkommit med wisshet fåt weta, det nu mera i Paris de öfwer gatorne hängande lycktor skola wara casserade och i det stället lycktor på jernarmar blifwit upsatte", ett argument som måste ha varit ganska förargligt för den franskinspirerade Hårleman. Carlberg menade, att hans förslag i tekniskt avseende var mycket överlägset Hårlemans, och han reserverade sig därför följdriktigt emot kommissionens beslut.

Frågan om gatlyktorna var emellertid ingalunda besvarad i och med detta ställningstagande. Husägarna hade börjat reagera emot de stora extra kostnader som de väntade skulle bli följden av reformen. Flera nya överläggningar och möten ägde rum mellan de inblandade parterna. Vid ett möte i slutet av april 1748 framfördes från borgerskapets deputerade starka betänkligheter mot såväl finansieringssättet som mot Hårlemans lykta som sådan. Vad angår det förstnämnda så hade man från kommissionens sida tänkt sig samma metod som användes för hållande av brandvakten. Den allmänna meningen var nu att det skulle erfordras en två à tre gånger så stor fond för detta ändamål. Tanken att överlåta kostnaden för lykthållningen till det nya brand- och försäkringskontoret framkastades. Detta skulle dock innebära att alla stadens hus måste försäkras. Hårlemans lykta fordrade enligt några av de närvarande dubbelt så mycket glas som en på järnarmar fäst tre- eller fyrkantig lykta av den typ Carlberg föreslagit. Denna lykttyp fanns redan på många håll. Den tid för belysningen som Hårleman föreslagit var dessutom alldeles för snålt tilltagen. Tjuveri och övervåld kunde ju utan insyn pågå obehindrat efter

midnatt. Carlbergs lykta som utnyttjade olja kunde brinna hela natten. För övrigt klarade inte de på streck upphängda lyktorna blåsten. Men den främsta invändningen gällde dock som vanligt de stora kostnaderna, som man alls icke förmådde ta på sig trots en mycket god vilja. Den förhärskande dyrtiden gjorde ett så stort åtagande omöjligt för många, framför allt för de fattiga borgarna på malmarna och Ladugårdslandet. I en skrift ingiven av garvaren Carl Dagerman som upplästes, framhölls att borgarna nu var så fattiga, att de ej den ena dagen visste vad de skulle äta den andra. Man hade, påstod man, inte ens ljus så att man kunde lysa sig till sängs. Det var dessutom att frukta att talg och olja skulle stiga så i pris, att dessa förnödenheter skulle bli helt oåtkomliga för fattigt folk. Trots dessa och många andra liknande lamentationer lyckades dock överståthållaren manövrera sig fram till ett beslut. Uppsättandet av lyktorna skulle bekostas genom höjning av brandvaktsavgiften med ⅓ för såväl offentliga som privata hus. Den sålunda uppkomna summan skulle förräntas av riksens ständers bank eller brandförsäkringskontoret och när pengarna någorlunda förökat sig skulle de nyttjas för projektet. I den kungliga förordning som så småningom blev resultatet av de många överläggningarna framhålles fördelen med en över hela staden likformig modell. Man lyckades dock inte driva det därhän: varje husägare skulle själv få bruka den lykttyp som han fann mest lämplig. Man skulle också få frihet att välja antingen ljus eller olja. Byggnadskollegiet tillhandahöll dock en prototyp som rekommenderades, d v s Carlbergs lykta.

Traktindelningen

Impulsgivare till en annan mycket omfattande och arbetskrävande uppgift som lades på Carlberg av kommissionen torde likaledes ha varit Hårleman, kanske också Tessin. Resultatet av dessa hans ansträngningar "Stockholms Stads och dess Malmars Tractindelning", en vidlyftig produkt omfattande sju stora, noggrant utformade, vackra kartor med tillhörande textdel, presenterades för första gången vid ett sammanträde den 10 mars 1750.[9] På uppdrag av kommissionen hade Carlberg försökt sig på att anvisa en metod på hur huvudstaden skulle kunna ges en modernare och för myndigheterna mera funktionell indelning till båtnad för polisoch brandväsendet. Att utländska förebilder ligger bakom Carlbergs tankegångar förefaller mycket troligt.

Utgångspunkten för resonemanget var ett förslag om införandet av helt nya befattningshavare i stadens offentliga liv, s k kvarterskommissarier, som skulle ha till uppgift att självständigt ta ansvar för särskilda delar s k "tracter", såväl i Staden som på malmarna. För detta ändamål delar Carlberg in Stockholm i 33 olika områden. Mest omfattande till ytan är trakterna på malmarna under det att omfånget i Staden är betydligt mindre. Avgörande för storleken är alltså logiskt nog befolkningstätheten.

Sin vana trogen har Carlberg gått systematiskt och omständligt till verket; förslaget omfattar 14 olika avsnitt. Inledningsvis föreslår han att varje kommissarie skall tilldelas ett exemplar av "de stora kartor, som nuvarande herr Rådmannen Tillaeus berömligen förfärdigat til Stadens stora tienst". De blivande kommissarierna bör också få särskilda detaljkartor över de trakter de tilldelats. På dessa kartor bör olika färger lämna upplysningar om bebyggelsens karaktär m m. Under kommissarierna tänker sig Carlberg särskilda "qwartermestare" med uppgift att ansvara för ordning och renhållning och med en vidsträckt rapporteringsskyldighet till kommissarierna om allt upptänkligt inom kvarteren. I Carlbergs konstruktion ingår också en uppsyningsman för varje "hufwudqwarter". Kommissarierna bör särskilt notera husägarnas och hyresmännens antal, in- och utflyttning och näringar liksom också om byggnadernas tekniska tillstånd, brandsäkerhet etc. Men ju längre Carlberg strävar vidare i

För den kungliga kommissionens räkning utarbetade Carlberg egenhändigt en serie kartor över staden med förslag till s k traktindelning – en tanke som Nic Tessin fört fram redan vid dess tillkomst. Kartorna skiljer sig från många av Carlbergs andra mera konceptartade alster genom sin goda tekniska och konstnärliga kvalitet. De återger på ett troget och upplysande sätt Stockholms tillstånd omkr 1750 och kan sägas vara en motsvarighet till Tillaeus' tjugu år äldre kartverk. Traktkartorna, som sedan början av 1800-talet varit i svensk privatägo, inköptes 1980 av KB från Sothebys i London. Flera kopior av de Carlbergska traktkartorna finns i olika officiella samlingar. Foto KB

sitt memorial desto mer omfattande blir uppgifterna. Det verkar så småningom som om man skall lägga sig i det mesta. Kommissarierna skall så t ex även göra sig underrättade om invånarnas leverne, om eventuella brott mot lagar och förordningar, om resande personer som inlogeras, om "huruwida främmande fattige inhyses Staden til gravation", om gatutiggeriet i området osv. Carlberg vill också anförtro kommissarierna bevakningen av det sedliga tillståndet i staden. Avvikelser från den rätta vägen skall noteras. "Hwarest swordom, Eder och andra Laster föröfwas" skall han "sådant först genom Förmaningar söka att ändra och sedan genom Presternas och Sielasöriares föreställning hielpa och rätta", heter det bland annat.

Det skulle föra alldeles för långt och ligga utanför ämnet att här i detalj gå in på alla de mångfaldiga uppgifter som Carlberg vill lägga på denne nya ämbetsman, som i en person tycks förena brandkaptenens, kriminalpolisens, byggnads- och hälsovårdsinspektörens och prästens yrken. Ett stort utrymme upptas givetvis av bestämmelser och anvisningar till förebyggande av eldsvådor. I en särskild punkt behandlas ingående tillvägagångssättet vid brandsyn. I detta hänseende förefaller förslaget vara så realistiskt och framsynt, att det t o m borde kunna tillfredsställa en modern brandchef. För vår tids sätt att se är naturligtvis i övrigt den ohöljt förmyndaraktiga attityden ganska stötande; kommissarierna och deras underlydande kvartersmästare tycks nästan åläggas att agera som angivare. Men förslaget till traktindelning har givetvis ett gott uppsåt. Det präglas av en allmän och för sin upphovsman typisk strävan att medelst en mångfald detaljbestämmelser åstadkomma ordning och reda.

Det var säkerligen en högst angelägen målsättning i det dåtida Stockholm. Förslaget är naturligtvis också ett utslag av den pågående kampen mellan statsbyråkrati och borgerlig självstyrelse. Huruvida Carlberg själv var medveten om detta, kan man kanske betvivla. Men att det fanns andra som uppfattade förslaget på detta sätt kan vi vara förvissade om.

Projektet var en ganska "stor fråga" för kommissionen, som ingående behandlades under årets sammanträden. Ett problem var ju att få fram villiga kommissarier och kvartersmästare. Sådana kunde måhända tagas ur borgerskapets egna led. Förslaget skulle då också bli smakligare för stadens invånare. En tjänstgöringstid på tre år kunde vara lämplig. Om uppdraget förenades med någon form av värdighetstecken och gavs som en hedersbevisning borde projektet ha än större möjligheter, menade man. I motsats till kvarterskommissarierna och kvartersmästarna borde däremot uppsyningsmännen vara fast anställda av staden och årligen njuta det inte alltför generöst tilltagna arvodet om 8 dsmt.[1]

Förslaget sändes med kommissionens anmärkningar till överståthållaren. Denne tycks dock inte ha reagerat. Något annat resultat av Carlbergs tankemödor än en belöning om 600 dsmt blev det inte, vilket heller knappast varit att vänta. Oöverstigliga hinder hade säkerligen tornat upp sig om man försökt sig på att till alla delar genomföra det överambitiösa förslaget.

Carlberg och Stockholms byggnadsväsen

Den nya byggnadsordningen och instruktionerna för kollegiets ämbetsmän var de instrument varmed Stockholm skulle förändras och förnyas. En självklar förutsättning var ett väl fungerande byråkratiskt system. Byggningskollegiet kom också under Carlbergs tid att utvecklas till ett sådant med rutiner för alla typer av ärenden. Ansvaret vilade tungt på stadsarkitekten.

Byggningskollegiets bemanning

Kollegiet sammanträdde med stor regelbundenhet varje tisdag och torsdag året runt. Som ordförande fungerade byggnings- och ämbetsborgmästaren, vilken befattning Carlberg under hela sin bana livligt men förgäves åtrådde. I kollegiets bemanning ingick tre rådmän, varav den ene enligt bestämmelserna skulle vara "studerad och i lag förfaren". Kollegiets personal bestod av två ordinarie assistenter, en ordinarie notarie samt en extra notarie. I sammanträdet deltog också förutom stadsarkitekten stadsingenjören och byggningsbokhållaren. I stadsarkitektens stab ingick dessutom stadsbyggmästaren, dagsverksskrivaren och ett antal pådrivare – de senare en sorts verkmästare eller lägre arbetsledare. Stadsarkitekten fick så småningom välbehövlig assistans av en biträdande arkitekt, efter tidens språkbruk kallad konduktör. Han skulle bl a vara vikarie för arkitekten. En viktig roll hade byggningsbokhållaren som fungerade som ekonomichef för hela verksamheten. Upphandlingen av byggnadsmaterial, som var en gemensam uppgift för handelskollegiet och byggningskollegiet, kunde vara mycket besvärlig på grund av de starkt växlande konjunkturerna med olika prisnivåer som följd.

Under Carlbergs tid som stadsarkitekt fick staden ett ganska stort antal egna arbetare: pådrivare, verkgesäller, timmermän och hantlangare. Staden hade också egna åkare. Kvaliteten på arbetsprestationerna tycks dock ha varit skiftande och tidvis inte ha stått i rimlig proportion till antalet anställda. Detta var särskilt fallet under Carlbergs sista år, då hans överordnade kände sig ganska oroade över bristen på effektivitet. I februari 1773 ifrågasatte man om många av dessa "illasinnade och orkeslösa arbetare" helt enkelt inte borde kunna avskedas så att staden slapp att betala ut dryga dagspengar till ingen nytta. Den gamle Carlberg fick dock för syns skull i uppdrag att utreda frågan hur stor styrka som kunde anses vara rimlig. Enligt hans uppfattning skulle staden kunna reda sig med 10 pådrivare, 3 verkgesäller, 14 timmermän samt 15 hantlangare. Den månatliga kostnaden härför beräknade han till 2.640 dkmt. Tillsammans med löner för kollegiets tjänstemän skulle man behöva betala ut 2.976 dkmt. Vad gällde misstankarna att arbetarna inte

gjorde rätt för sin lön, så fann han att åtminstone 32 av de sammanlagt 59 anställda helt kunde frias. Kollegiet tycks dock inte ha ansett Carlbergs uppgifter helt trovärdiga. Antalet dugliga arbetare ifrågasattes. Man ställde sig också mycket tveksam till ett förslag från honom om att införa årslön i stället för dagspenning för stadens folk.[2]

Kollegiets arbetsuppgifter

Kollegiets och stadsarkitektens huvudsakliga arbetsuppgifter torde redan ha belysts i denna skildring. De pendlade mellan principiella ställningstaganden av ganska vittgående natur till bagatellärenden i form av tvistigheter mellan grannar och liknande. Spännvidden i stadsarkitektens verksamhet ger inte minst hans instruktion en uppfattning om.

Om- och nybyggnadsärenden

En viktig ärendekategori var naturligtvis om- och nybyggnader åt vilka Carlberg ägnade sig med stor kraft. Snart sagt varje dag besiktigade han eller konduktören tillsammans med en av rådmännen platserna för tillämnade byggnader. Därvid underkastades de inlämnade ritningarna en noggrann kontroll. Oftast stod medlemmar av murmästar- eller byggmästarämbetet eller deras verkgesäller för dessa ritningar, också rena amatöralster tycks ha förekommit. Stundom blev de underkända och fick förbättras i stadsarkitektkontoret, vilket också i förekommande fall noterades skriftligt. Antalet inlämnade ritningar växlade givetvis år från år beroende på konjunkturerna eller på särskilda behov av nya hus efter bränder. Det årliga antalet inlämnade ritningar tycks dock ha hållit sig ganska konstant. För åren 1760 till 1770 har Carlberg och hans medhjälpare, stadskonduktören König, gjort upp en särskild förteckning och angivit följande siffror, som för vårt sätt att se dock förefaller ganska blygsamma:[3]

1760	54
61	37
62	49
63	55
64	29
65	34
66	44
67	46
68	43
69	51
70	30

I de allra flesta fall rörde det sig emellertid nu endast om stenhus. För träbyggnader lönade det säkerligen inte mödan att överhuvud framställa några ritningar.

Den nyutnämnde stadsarkitektens föreställning att han mer eller mindre helt på egen hand skulle kunna försörja stadens invånare med ritningar var naturligtvis orealistisk. Redan i sig var byggnadsverksamheten alltför omfattande för något sådant. Därtill kom att han måste ta hänsyn till det inflytelserika murarämbetets åsikter i frågan. Det ingick ju i murmästarnas arbete att göra upp ritningar lika väl som att mura upp byggnaderna. Han stack visserligen aldrig under stol med sin åsikt, att han i motsats till skråets företrädare representerade arkitekturen som vetenskap och därför egentligen borde ha hela verksamheten i sin hand. I realiteten fick han acceptera dessa yrkesmäns produkter. Genom den granskningsprocedur till vars tillkomst han själv i hög grad medverkat, kunde han dock i avsevärd grad

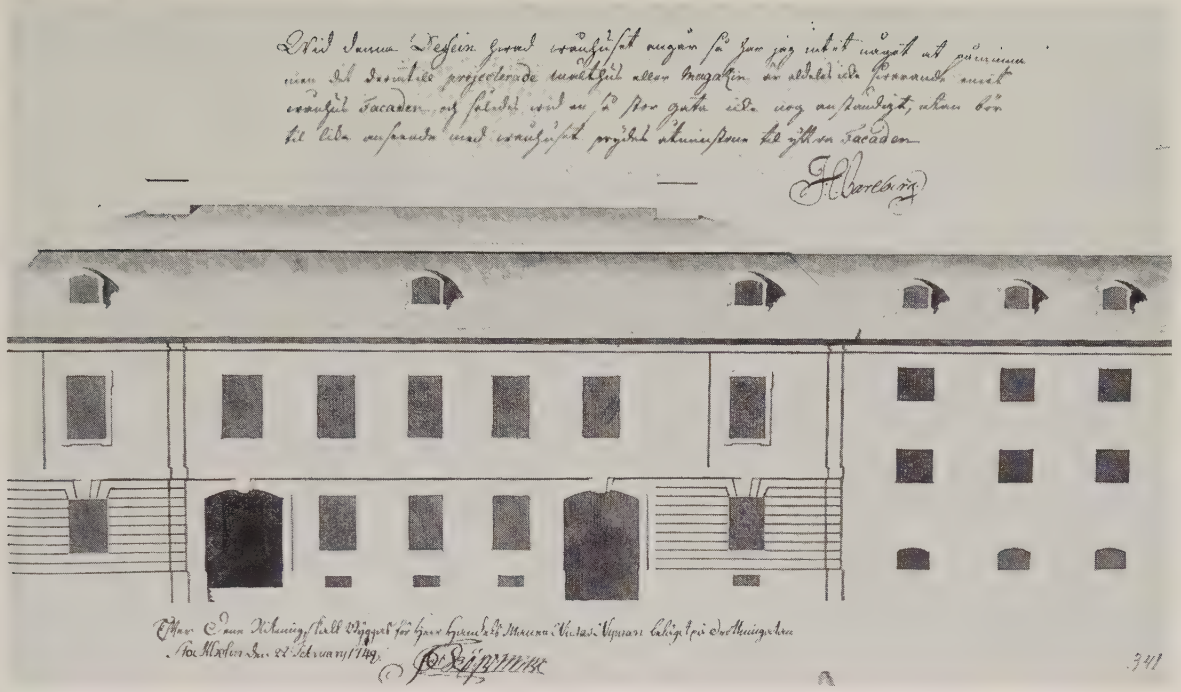

Att Carlberg var angelägen om att följa principer som utstakats vid den kungliga kommissionens arbete framgår av denna ritning från 1749 till ett bostadshus med tillhörande mälthus vid Drottninggatan – då som nu en av Stockholms mest centrala gator – inlämnad för bedömning till byggningskollegiet av Hårlemans protegé J C Körner 1749. Carlberg vänder sig emot mälthusets utformning. BN 1749:341

påverka utformningen av den uppväxande bebyggelsen. Allt ifrån 1730-talets början fram till de sista åren av 1760-talet passerade praktiskt taget alla inlämnade ritningar under hans granskande ögon. Det är därför knappast någon överdrift att säga, att han hade ett avgörande inflytande över den yttre miljön i huvudstaden under större delen av 1700-talet. Den idémässiga bakgrunden – estetiken – för denna hans gärning var visserligen genomtänkt men inte särskilt subtil i jämförelse med andra företrädare för arkitekturens konst. För Carlberg var riktmärket det funktionella, och så till vida var han i hög grad ett barn av sin tid. Men det är mindre troligt att han i det avseendet i första hand påverkades av aktuella strömningar på det arkitekturteoretiska området. Denna praktiska inställning fanns redan från början inbyggd i hans natur. Skillnaden mellan Carlberg och murmästarna var därför kanske mindre än han själv ville göra gällande.

Bygg- och murmästarna

I stadsarkitektens arbetsuppgifter ingick ju att regelbundet kontrollera alla pågående byggen. Detta ledde till dagliga konferenser med såväl byggherrar som bygg- och murmästare. Man vågar nog anta att det var vid sådana tillfällen som han bäst gjorde sig gällande. Det var då som han undervisade, demonstrerade och korrigerade. En sådan uppläggning av arbetet bör ha varit det mest naturliga med tanke på mängden av ärenden. Att det i realiteten också gått till på det viset framgår av det

faktum att ytterst få insända byggnadsritningar underkänts av Carlberg. Murmästarna kände med andra ord redan på förhand till Carlbergs käpphästar och utformade sina ritningar och planer med hänsyn till dem.

Det är väl känt att det bland murmästarnas skara fanns många ytterst habila yrkesmän.[4] Några av dem skulle också säkert med vår tids måttstock ha betecknats som arkitekter. De förvaltade på ett ofta framgångsrikt sätt ett förpliktande arv från det förflutna i form av yrkeskunskap och konstnärsskicklighet, något som deras bevarade mästerstycken bevisar. Att de inte heller stod främmande för tidens strömningar på smakens område är tydligt. En sådan lyhördhet för det nya och moderna var för övrigt en förutsättning för deras framgång. Många murmästare hade naturligtvis tillgång till aktuella mönsterritningar och påverkades säkert också i estetiskt avseende av sina byggherrar. Carlbergs förhållande till stadens murmästare borde kunna vara ett intressant kapitel. Källmaterialet ger dock inte möjlighet till alltför vittgående slutsatser. Man törs dock anta att han i stilmässigt avseende i hög grad gjort sitt inflytande gällande. Många av de inlämnade murmästareritningarna företer omisskänliga "Carlberg-drag". Under sin långa tid som stadsarkitekt kom han givetvis att konfronteras med en lång rad av företrädare för ämbetet. Här är inte platsen för någon närmare presentation. Några av de mera framträdande kan det dock vara motiverat att nämna.

Det tyska inslaget är påfallande. Det betyder emellertid inte att man skall beteckna dessa personer som utlänningar. Snarare återspeglar förhållandet Stockholms gamla roll som en stad med två nationer. Men tvivelsutan fanns det också gesäller och mästare på resande fot, yrkesmän som för längre eller kortare perioder slagit sig ned i staden för att sedan efter någon tid dra vidare till andra städer inom eller utom riket. Under alla förhållanden vittnar de tyska namnen om yrkets internationella prägel. Impulser av konstnärlig eller teknisk natur nådde snabbt Stockholm för att därifrån spridas till det övriga landet. Bland de mästare som Carlberg kom i kontakt med på 1730- och 1740-talen kan nämnas Johann Gottfrid Weigelt, Gottfried Franck, Christian Wüstner, Jochum Fr Stein, Johann Jürgen Brun, Johan Fristedt och Daniel Forsberg. Christian Wüstner tjänstgjorde i början av 1740-talet som stadsmurmästare. I egenskap av slottsmurmästare intog Johann Chr Körner en särskilt betydelsefull ställning i sammanhanget. Han hade givetvis mycket nära kontakter med Hårleman, från vilken han tvivelsutan rönte stark påverkan. Det har t o m antagits att Hårleman på grund av ovänskap med Carlberg låtit Körner officiellt stå för diverse ritningar till privathus i staden, sålunda undgående en eventuell kritik från stadsarkitekten. Kvaliteten på vissa av Körners ritningar gör antagandet ganska plausibelt. Under de följande årtiondena verkade med framgång en rad andra duktiga murmästare av tysk extraktion som t ex Sebastian Jacob, Gabriel Aug Zincke, Johan Christ Herrman, Johann Heinrich Naumann, Johan Wilhelm Elies, Johan Wilhelm och Carl Chr Friese. Bland de svenskklingande namnen märks främst Erik och Peter Roos, Peter Westrell, Alexander Högman, Peter Bladin, Johan Malmstedt och J E Dimberg. Alla dessa har presterat goda prov på sin konst, att döma av de inlämnade ritningarna. I en klass för sig står onekligen Elias Kessler. Denne murmästare av sachsiskt ursprung, som från slutet av 1750-talet var verksam i Stockholm, har uppenbarligen också verkat som regelrätt arkitekt utanför huvudstadens gränser. Harg och Österby är som bekant två förnämliga anläggningar av hans hand. Inom Stockholms gränser finns ytterligare ett av hans verk i behåll, nämligen huvudbyggnaden till Barnängens

klädesfabrik från 1767.[5] Det är troligt att Kessler kommit till Sverige under förmedling av Körner, hos vilken han började som verkgesäll. Att även dessa murmästare i sina formspråk rönt stark påverkan av Hårleman är odisputabelt. Med hovintendenten Jean Eric Rehn samarbetade den ovannämnde mäster Elias i slutet av 1760- och 1770-talet och ritade också själv byggnader i dennes efterföljd.

Stadens arkitektkontor

Carlberg fick sålunda allt mer kompetenta medtävlare och konkurrenter, vilket i längden gjorde hans monopolanspråk allt mindre trovärdiga.[6] I viss mån som kompensation skapade han emellertid en stadens egen arkitektbyrå. Här producerades också ritningar till privata byggen. Ofta gällde det arbeten för personer i små ekonomiska omständigheter, men undantag från denna regel fanns, t ex möbelhandlaren Didrick Tellerstedt vars hus, Minotaurus 4, Storkyrkobrinken 12, genomgick en fullständig ombyggnad 1762 och härvid fick en synnerligen påkostad och tidsmedveten utformning. Senare har tyvärr 1700-talsprägeln gått förlorad. – Redan från 1740-talets början tycks hans medhjälpare och efterträdare som stadsarkitekt, Carl Henric König, ha sysslat med sådana uppdrag. I och med den unge Erik Palmstedts tillträde tog denna verksamhet ökad omfattning. Härvid spelade behovet av nya ritningar efter Mariabranden en viktig roll. Palmstedt har i allmänhet i motsats till König signerat sina alster. Den senares roll i sammanhanget framgår genom formuleringar, som upplyser om att ritningarna i fråga författats i arkitektkontoret. Själv ritade Carlberg märkligt nog få privathus. I stället tycks han ha ägnat sin arkitektmöda åt stadens egna byggnader, och då inte minst åt de många av honom så omhuldade bodlängorna, vilka samtidigt ofta utgjorde en del i större projekt av stadsplanekaraktär. Vid mitten av 1750-talet övertog König en betydande del av Carlbergs granskningsuppgifter. På 1760-talet började också Palmstedt att lätta på den gamle Carlbergs bördor. Hans lätt igenkännliga piktur återfinns på många av dennes ritningar. Till en början skedde det i dennes namn.[7] Som assistent i kontoret tjänstgjorde i slutet av 1750-talet även den nyssnämnde Per Westrell.

Vården av stadens egna byggnader

Minst lika viktig för stadens anseende som den privata byggenskapen var för Carlberg vården av stadens egna byggnader och annan offentlig egendom i form av tegelbruk, materialgårdar, broar, kajer och brunnar, och han kände ansvar för stenläggning av gator och torg fastän denna verksamhet i första hand skulle åvila stadsingenjören. Renhållningen var likaledes en uppgift för kollegiet. Men detta hade inte bara att handlägga frågor som stod i samband med byggnader och bebyggelse och för vars hanterande byggnadsordningen gav detaljerade anvisningar. Man skulle dessutom ha uppsikt över alla skrån och ämbeten och slita tvister av olika slag.

Tillsynen av Barnhuset

Tillsynen av barnhuset ingick även i kollegiets uppgifter. Som Carlberg själv uppfattade det ålåg det kollegiet att se till att dessa barn fick åtnjuta "tilbörlig Underwisning i Christendom, Läsande, Skrifwande och Räknande med flere nyttige Wetenskaper, alt efter som barnen finnes hugade och böjde". Gossarna borde sedan kunna sättas i lära i manufakturerna eller ges arbete hos enskilda hantverkare. Som framgått i annat sammanhang hyste han ett stort intresse för barnhuset och dess klientel och hävdade ofta, att personalen måste inspekteras så "at de redeligen förwaltar sin anförtrodda syssla".

Tiden 1727–1748

När Carlberg 1739 verkat i stadens tjänst i 12 år, upprättade han ett inventarium över de ritningar och projekt han under denna tid åstadkommit och som fanns i

arkitektkontorets arkiv och som inom parentes sagt till stor del fortfarande finns i stadens arkiv.[8] I enlighet med sin systematiska läggning har han indelat ritningarna i 25 grupper sinsemellan omfattande en mängd undernummer – upp till 20 stycken. Avsikten med inventariet var förutom det rent funktionella säkerligen också att för sina överordnade, byggningskollegium och magistrat, konkret visa med vilken flit han arbetat under dessa år. Att han kunde göra anspråk på uppskattning i det avseendet är tydligt nog. Hundratals ritningar hade fabricerats; de allra flesta av honom själv. Inte så få hade också kommit till utförande. Vi har redan uppehållit oss vid några av de arbeten som här redovisas, t ex "Stockholms Stads Strandchartor", 16 till antalet, ett ständigt aktuellt projekt, eller förslagen till ordnandet av Skeppsbron, båda arbeten från 1730-talets början. De vid samma tid aktuella rådhus- och börshusprojekten har naturligtvis också avsatt spår i arkivet och redovisas utförligt med många olika ritningar i inventariet. Ett arbete som också hade lockat honom var att få ersätta den bräckliga träkonstruktionen mellan Staden och Riddarholmen med en riktig stenbro, något som framgår av ett flertal ritningar. Den uppgiften blev honom dock inte förunnad, och ritningarna fick följaktligen stanna i arkivets gömmor. För den utformning som denna bro fick under hans efterträdares tid tycks dock hans idéer ha spelat en inte obetydlig roll. – Ett stort utrymme upptar naturligtvis de många olika förslagen som berör Södersluss med alla dess olika anordningar och tillhörande byggnader. Här har Carlberg även tagit upp Adelcrantz' efterlämnade material i förteckningen. – Södra stadshuset, vilket Carlberg också fick syssla med i praktiken, har självfallet givit upphov till en ansenlig samling av planer och fasader.

Riddarholmsbron

Södersluss och dess omgivningar

Danviken

För Danvikens hospital hade Adelcrantz tidigare ritat en byggnad, som också kom till utförande under 1720-talets första år. Adelcrantz' ritningar är endast bevarade i form av kopior av Carlberg. Denne var redan från sitt första verksamhetsår sysselsatt med att undersöka hur hospitalet skulle kunna utvidgas. Behovet av rum var mycket stort. Inom kommissionen hade man diskuterat planerna på att efter utländskt mönster upprätta ett lasarett och eventuellt förlägga detta till Danviken. En regelbunden roddbåtsförbindelse skulle till den ändan kunna upprättas mellan staden och sjukhuset, dit i första hand enkelt folk skulle kunna hänvisas. Det avskilda läget var förmånligt i händelse av smittsamma sjukdomar.[9] Som följd av detta uppslag gjorde Carlberg 1729 en uppmätning av hela anläggningen.

Spinn- och Rasphuset på Långholmen

I inventariet upptas också ritningar och memorial rörande en annan vårdinrättning, som Carlberg sedermera – efter 1739 – fick förnyad anledning att ägna sig åt, nämligen Spinn- och Rasphuset på Långholmen, ur vilket ju det beryktade centralfängelset kom att utvecklas.

Malmgården Alstavik utgjorde kärnan i anläggningen. Den hade inköpts av kommerskollegium 1724 med avsikten att den skulle tas i anspråk som tvångsarbetsanstalt "Lättingar och tienstlöst Personer, jämwäl alla lösa Qwins-Personer". Redan 1727 lade han fram ett förslag till hur trängseln bland de intagna skulle kunna minskas genom byggandet av flyglar.[1] Ett mera storstilat projekt i vilket Alstaviks huvudbyggnad fick utgöra centrum i ett komplex tillkom året därpå. I början av 1730-talet var Carlberg ivrigt sysselsatt med byggnaderna på Långholmen där en särskild kyrka skulle uppföras. När inventariet gjordes upp – i januari 1739 – hade dock ännu inte några arbeten kommit till stånd, detta trots att ämbets- och byggningskollegiet redan 1736 fäst magistratens uppmärksamhet på det otillfredsställande i att hysa tukthusfångar inom barnhusområdet. Först 1747 fattades

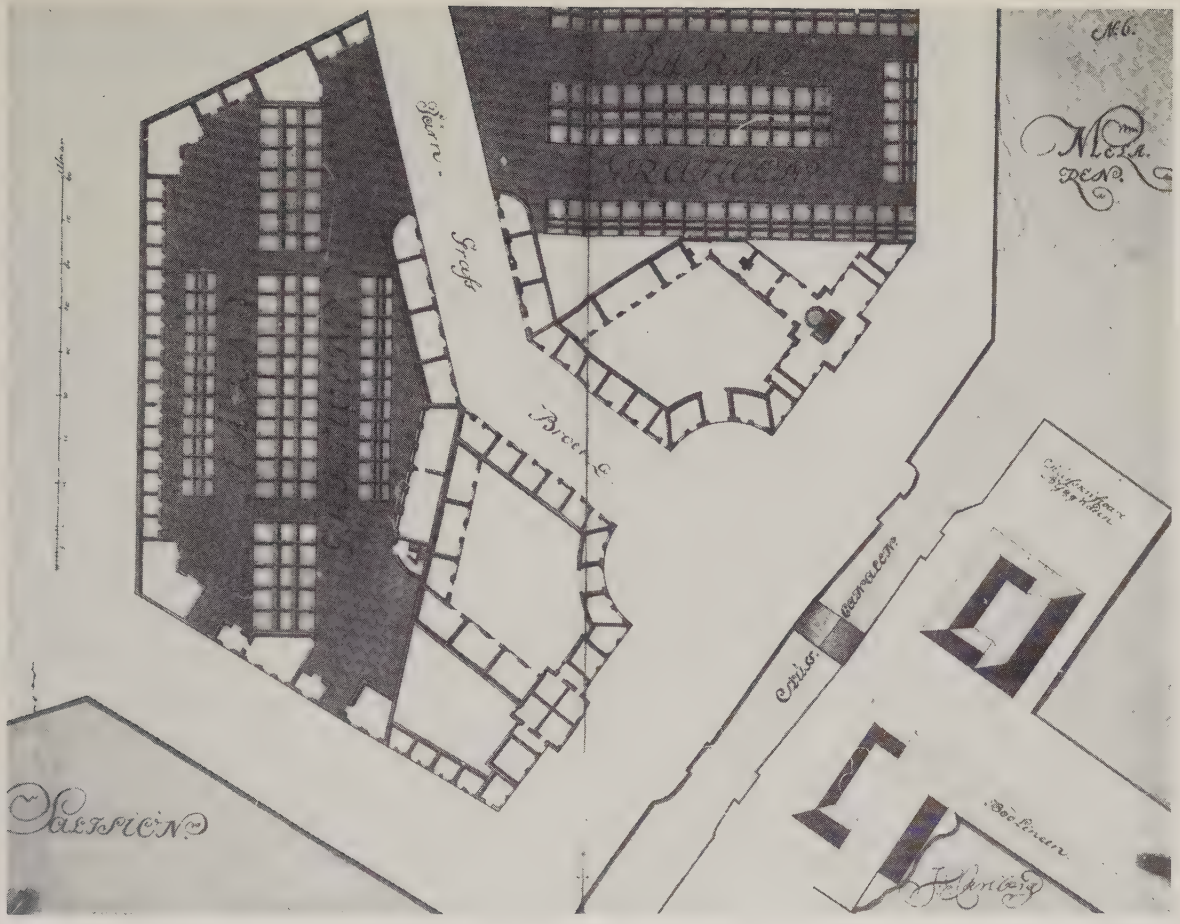

Carlbergs strävan att skapa regelbundenhet och harmoni även i detta nyckfullt formade område framträder ovanligt klart på dessa ritningar till reglering av Järngraven från 1740. Genom anslutande "bodlinjer" trodde han sig kunna uppnå betydande arkitektoniska effekter. RS 138:42, RS 141

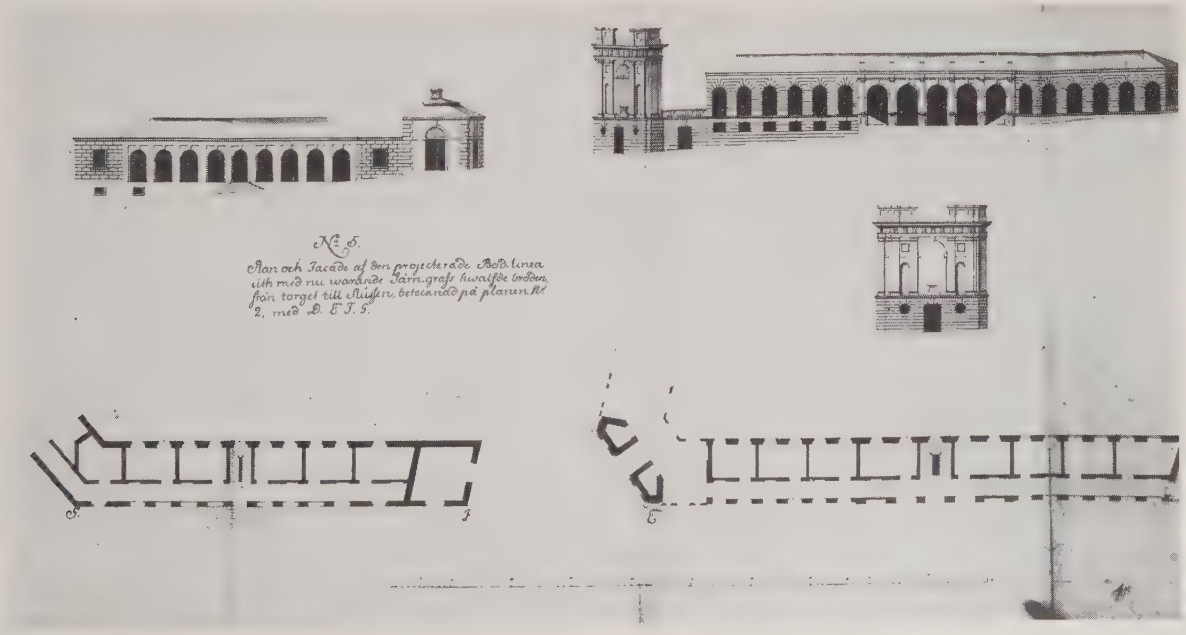

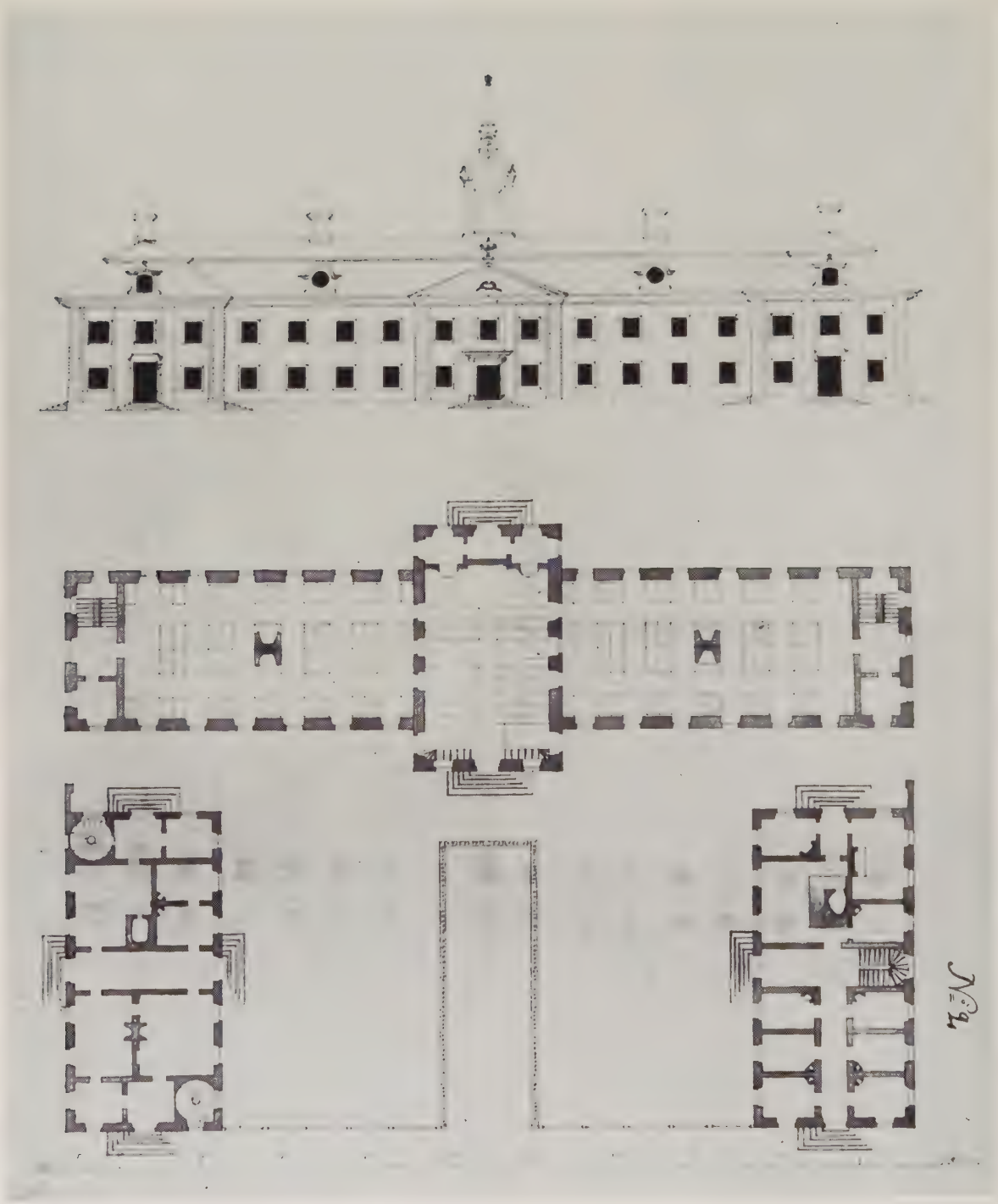

Danviken. Adelcrantz' förslag enligt Carlberg

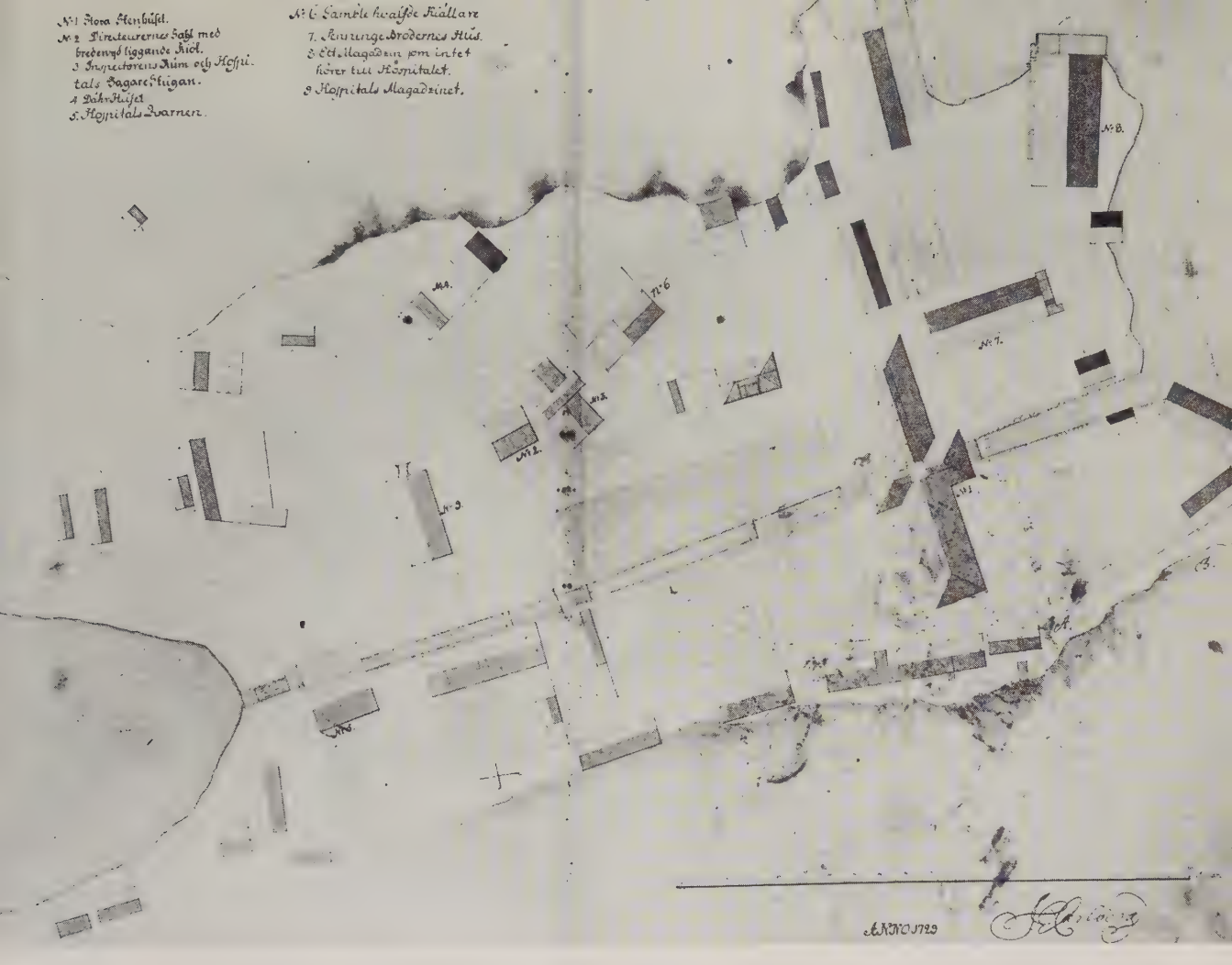

Danviken. Plan över den befintliga bebyggelsen 1729

beslut om deras överförande till spinnhuset.

Barnhuset

Det stora barnhuset fick Carlberg ta ansvar för redan under de första åren. I samband med en reparation 1729 påbyggdes huvudbyggnaden med ytterligare en våning. Samtidigt delades de tidigare ganska stora rummen upp i ett flertal mindre för att tillgodose olika behov. Ett förslag över dispositionen av bebyggelsen inom hela området gjordes upp av Carlberg, som också ritade en ny monumental kombinerad stall- och vedbodsbyggnad avsedd att harmoniera med huvudbyggnadens strama men stilfulla arkitektur. Ett studium av rumsdispositionen med angivelser för de olika rummens ändamål som finns på förslagen tyder på ett uppriktigt intresse från arkitektens sida att skapa en för barnen god miljö. I skrift kom han också sedermera att ganska utförligt lägga fram sin syn på hur offentliga byggnader av denna typ borde vara beskaffade. Till hans ganska framsynta och sympatiska resonemang har vi anledning att återkomma.[2]

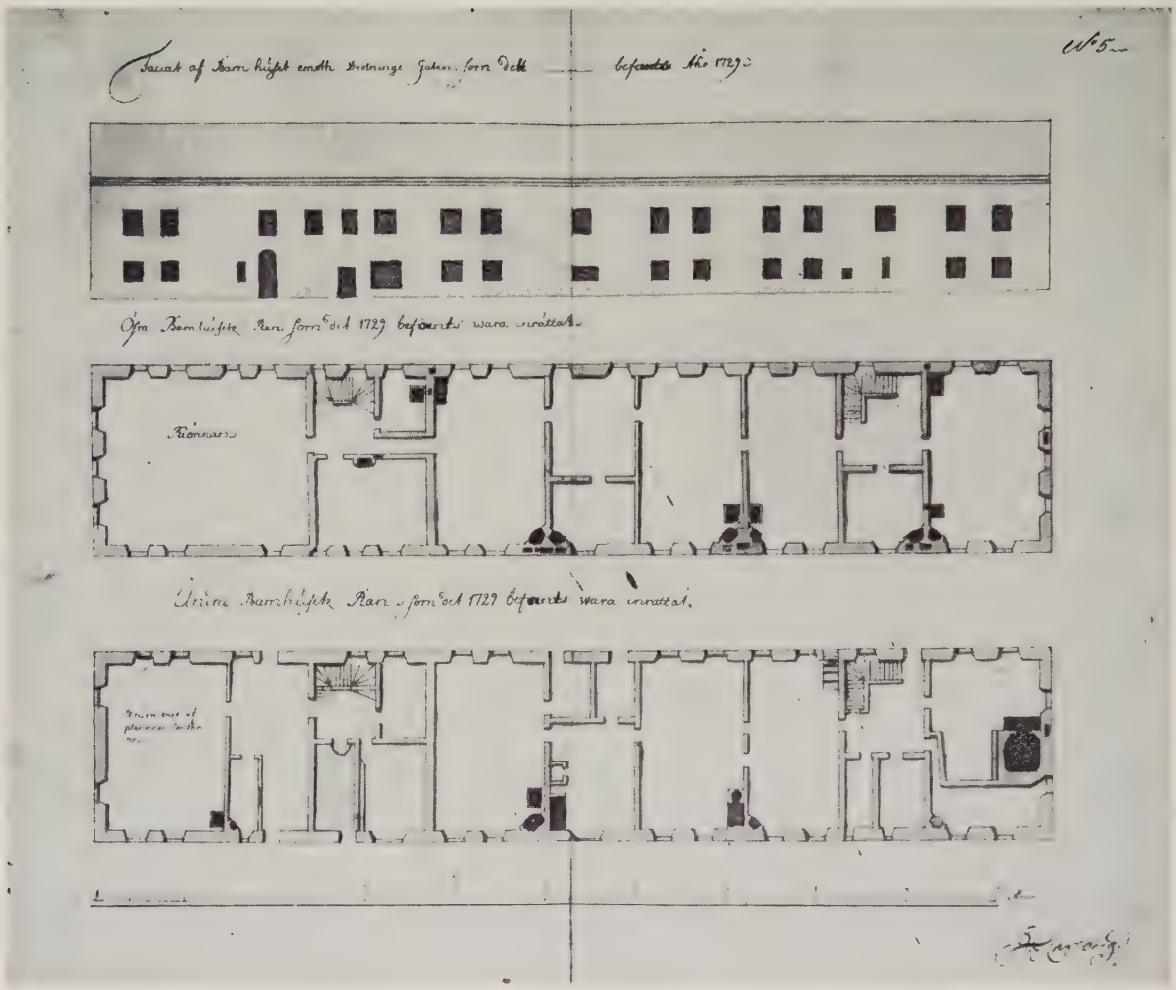

Barnhuset mot Drottninggatan 1729. RS 94:1

Anordningar för de sjöfarandes säkerhet o bekvämlighet

De goda konjunkturerna i början av frihetstiden innebar ett uppsving för handel och sjöfart, vilket ställde byggningskollegiet inför uppgiften att förbättra förhållandena i hamnarna. En mängd anstalter måste nu vidtagas till de sjöfarandes säkerhet och bekvämlighet samtidigt som fasta regler för uppträdandet i hamnarna måste skapas, inte minst i fråga om uppgörande av eld. Under 1730-talet påbörjades eller genomfördes en hel del sådana projekt. Det gällde inte bara att reparera vad som förfallit under krigs- och krisår. Nya kajer måste byggas, vindskydd och kraftiga fästanordningar m m behövde inrättas, så att inte fartygen skadades vid plötsliga oväder och stormar, något som tycks ha varit ganska vanligt. Vid en höststorm 1729 förolyckades t ex ett flertal fartyg på mälarsidan.[3] Det var en händelse som blev signalen till en omfattande upprensning av hamnområdet mellan Riddarholmskanalen och Kornhamn. I början av 1740-talet stod en betydande del av en

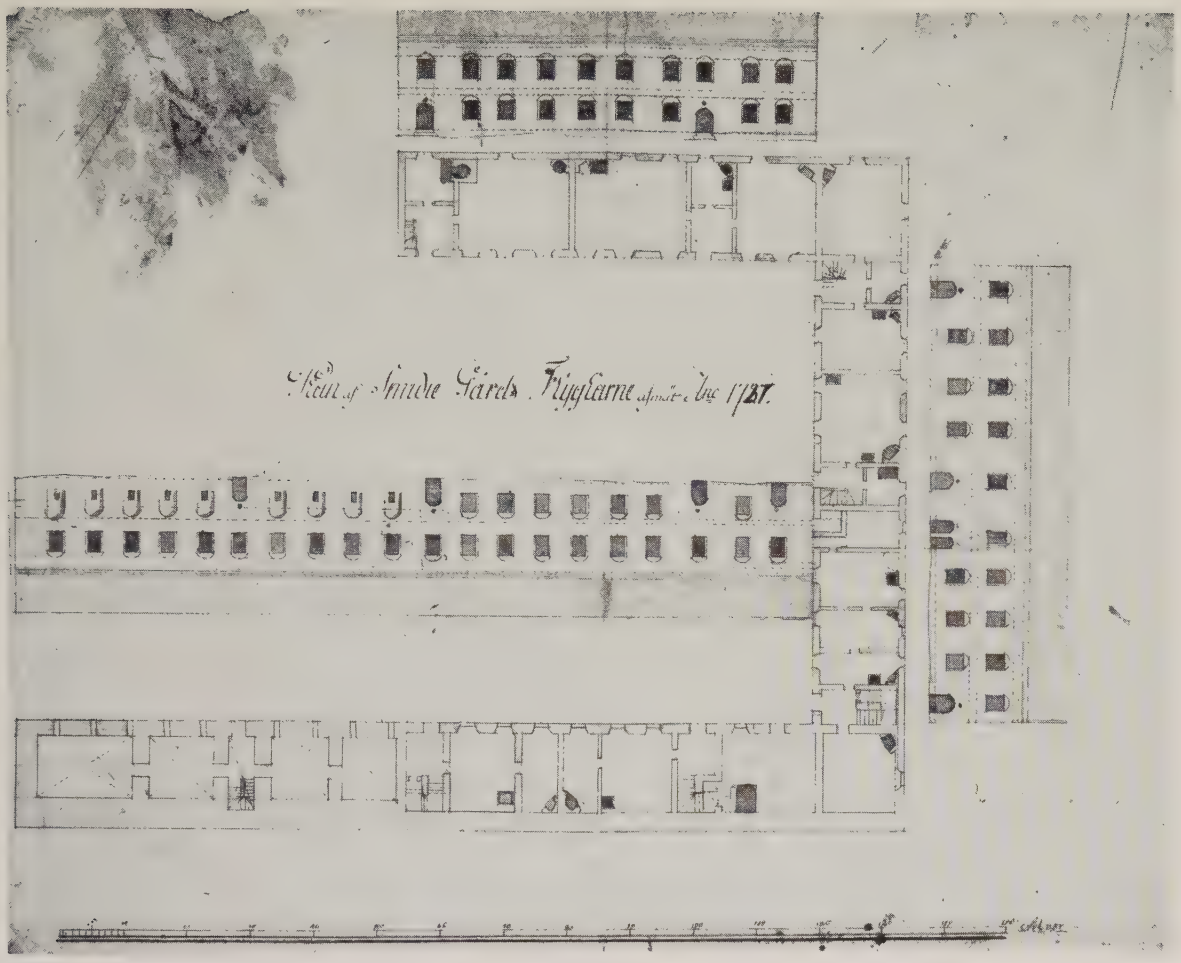

Smedjegården belägen på s k nedre Barnhusgården användes som logement för tukthusfångarna. C 1727. RS 94:2

helt ny kaj färdig här och Carlberg räknade nu med att successivt kunna förse hela stadsholmen med nya och tidsenliga angöringsplatser.

Södermalms stränder

Först i tur stod Skeppsbron, där större utrymme måste åstadkommas, vilket också skedde genom utfyllningar, varom mera i det följande. De södra stränderna ställdes också i ordning. I slutet av 1730-talet byggdes en lång kaj vid Stadsgården och samtidigt påbörjades där även stora utfyllningar vid den s k Ankargården. Enligt Carlberg var huvudstaden skyldig att visa upp ett någorlunda välvårdat ansikte. Det gagnade inte bara de sjöfarande utan på längre sikt stadens egna invånare. Men problemet var naturligtvis som alltid knappheten på penningmedel. Inkomsterna svarade på intet sätt emot de utgifter som Stockholm måste påtaga sig i sin egenskap av huvudstad. Man mäktade inte underhålla det befintliga, än mindre hade man möjlighet att genomföra högst nödvändiga nya projekt. Trots

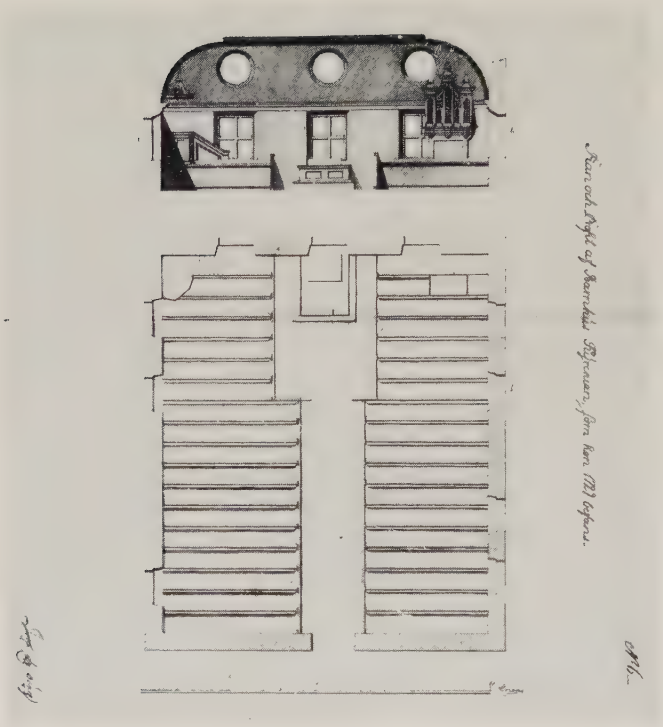

Barnhuskyrkan. C 1729.
RS 94:1

detta lyckades Carlberg genom utomordentlig flit och stor envishet åstadkomma väsentliga förbättringar.

Skeppsbron

Skeppsbrons ordnande var ett stort projekt, som förutom nya byggnader av olika slag för handel och sjöfart också innefattade en bred strandgata med tillhörande kaj. Genom en gradvis, väl planerad utfyllning medelst lämpligt material avsåg Carlberg att kunna förverkliga sina intentioner. – Ett mindre parti av stranden nedanför det nya bankohuset stod redan klart 1734. – En särskild teknik hade härvid utvecklats, som Carlberg nu ansåg vara mogen att prövas i ett större sammanhang. Materialet, som bestod av såväl vanliga sopor som byggnadsrester från rivningstomter, utsattes för en omsorgsfull "melering" med sand och grus varefter det tippades i vattnet på i förväg noga utvalda platser. Efter att ha sanktionerats av överståthållaren och magistraten tog arbetena på allvar fart 1740. Material hämtades från olika privata tomter, vars ägare fyllde kärrorna, som sedan av stadens åkare kördes till stranden. Arbetet var inte problemfritt. På grund av den stora bristen på foder mäktade inte åkarna hålla igång så många hästar som under tidigare år. Dessutom fick man stundtals överge arbetet på grund av att befallning utgått om att Hornsgatan och Hornstullsvägen snarast måste repareras. Trots dessa svårigheter kunde stadsarkitekten i augusti 1740 försäkra överståthållaren Rutger Fuchs att arbetet förlöpte planenligt. Längs hela vägen var nu "en skiön grund".[3b] Att massorna fördes från privata tomter till tippställena på stadens bekostnad tycks ha väckt en viss irritation bland byggningskollegiets medlemmar och även Rutger Fuchs reagerade. De anslagna pengarna fick inte användas till att

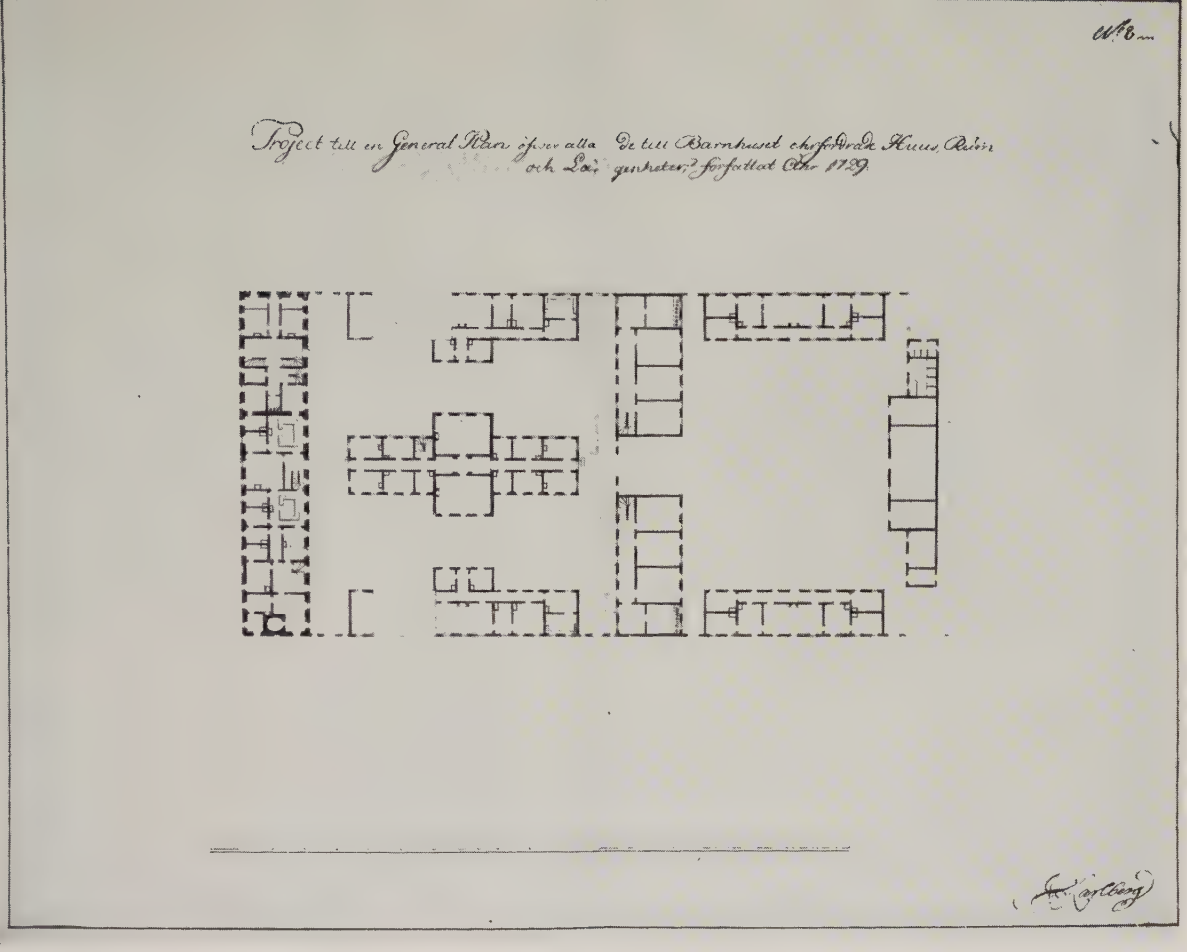

Förslag till generalplan för Barnhuset. C 1729. RS 94:1

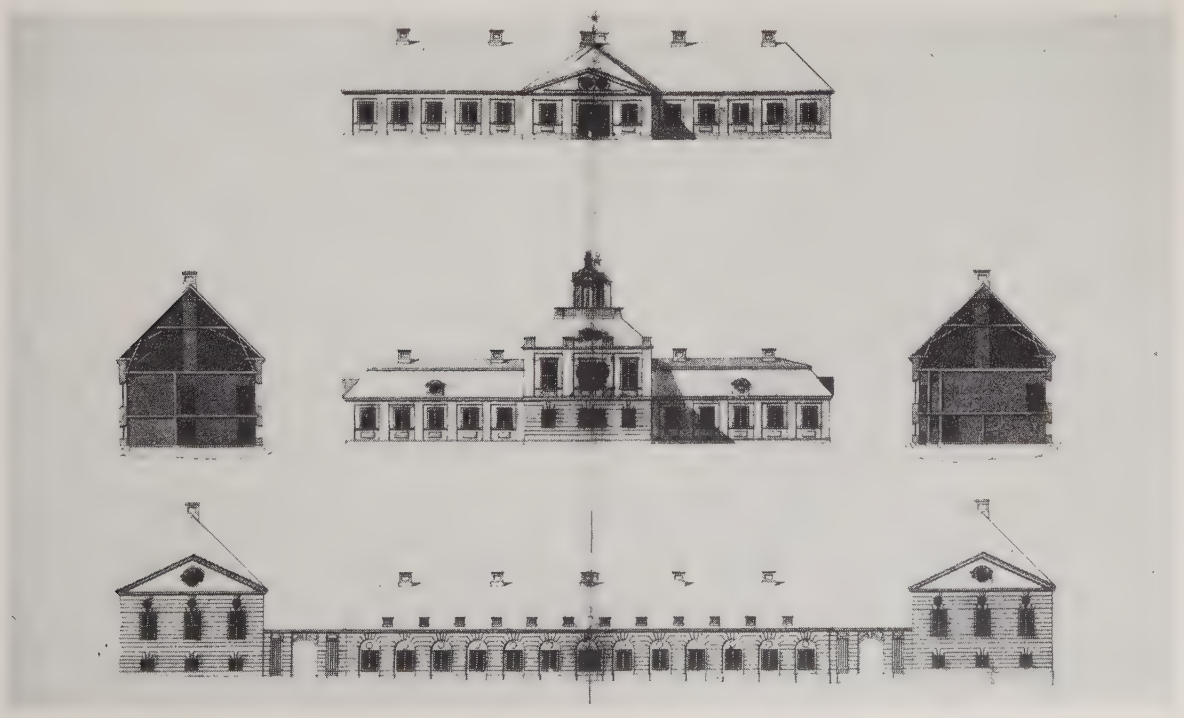

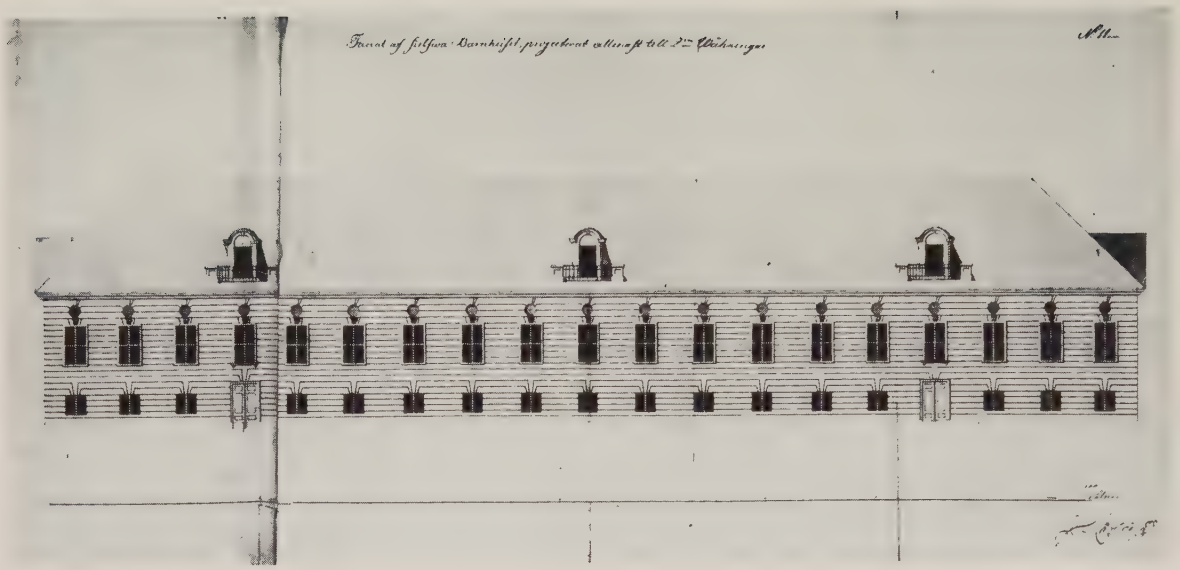

Förslag till utformning av huvudbyggnaden mot Drottninggatan C 1729. RS 94:10

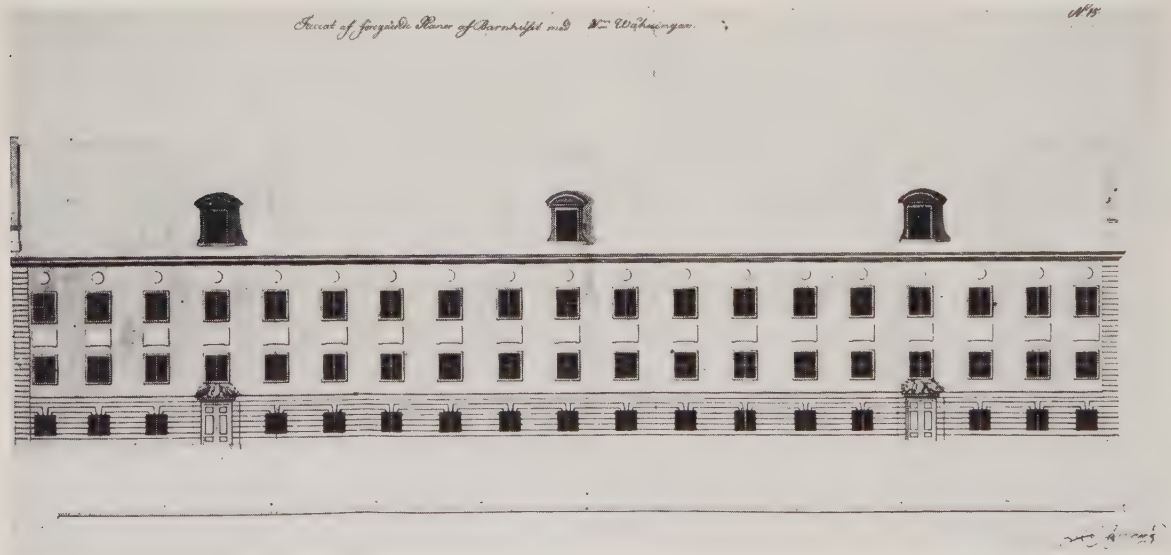

frakta fyllningsmassor från privata hus och tomter. Varje enskild husägare borde regelmässigt själv dra försorg om sitt avfall och stå för kostnaderna för att få bort det. Däremot borde man genom särskilda anslagstavlor underlätta tippningen. Mot den kritik som således riktades mot Carlberg fanns dock goda motargument. Om inte staden fraktade bort detta material och använde det som fyllning, skulle det hamna någon annanstans. Man skulle då behöva hämta massor från långt avlägsna platser, vilket skulle bli mycket dyrare för staden. Man hade försökt att

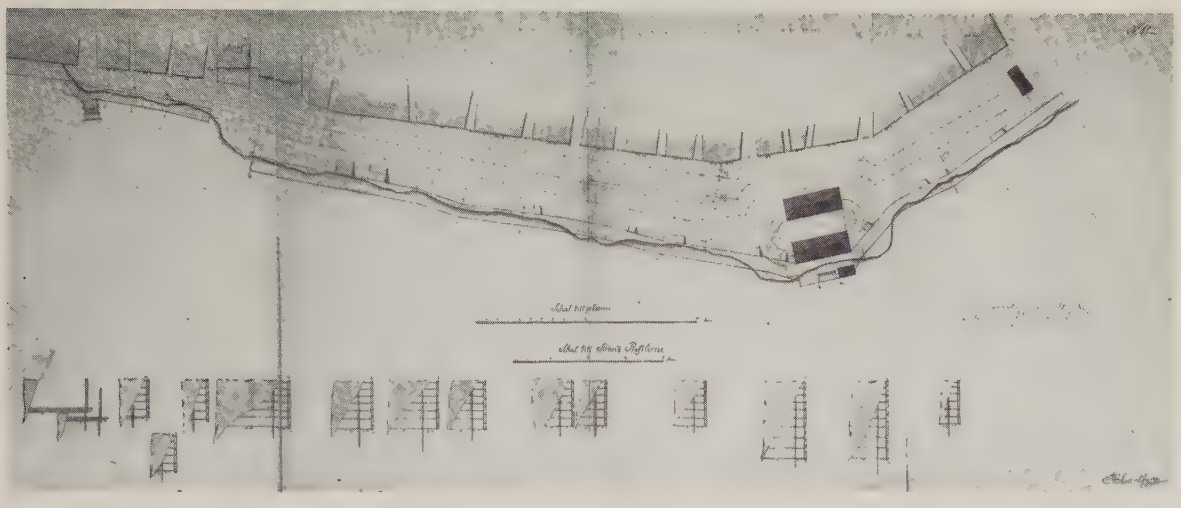

Skeppsbron 1730. – På ritningen har Carlberg antecknat: "Första afmätningen af Skiepsbroplatzen med dåvarande strand profiler 1730." Förslag till placering av viktualievåg och materialhus har markerats. RS 33:1

vara utan dylika körslor från privata tomter, men då hade man inte kunnat få fram ett enda lass. Det låg naturligtvis mycket nära till hands att utnyttja fyllnadsmassor och byggavfall från det pågående slottsbygget. Så hade dock inte skett. Enligt baron Fuchs borde detta material gratis ställas till stadens förfogande. Under alla omständigheter måste det ju bort, menade han. Och man drog sig säkerligen för att köra det längre än absolut nödvändigt. Att få tillgång till det borde därför enligt kollegiet inte vara omöjligt. Det var inte mer än rätt och billigt att man lät slottsbyggets avfallsmassor tillfalla staden, eftersom hela landet, och i synnerhet staden, "contribuerat" till slottsbygget. Vissa medlemmar av kollegiet hade tidigare föreslagit att stadens invånare skulle anvisas platser, dit de fick köra sin fyllning. Man harmades nu över att Carlberg inte följt detta råd. Hade han gjort det hade staden sparat in de 10.000 daler som anslagits för arbetet. Carlberg tycks sålunda ha haft en viss svårighet att klargöra för sina uppdragsgivare att arbetet inte bara bestod i en tippning av avfall i vattnet. Han måste i sin argumentation ständigt återkomma till vikten av att massorna utsattes för en noggrann "melering". När det gällde den sand som härvid måste tillsättas förelåg också motstridiga uppfattningar. I motsats till kollegiet och överståthållaren ville han inte onödigtvis skatta Brunkebergsåsen på sand och grus. Men han lyckades ej få något medhåll från sina överordnade. Arkitekten borde enligt överståthållaren hålla sig till Brunkeberg. Under Carlbergs frånvaro i slutet av året 1740 – han vistades då tillsammans med sin son konduktören Johan Carlberg troligen i Värmland – beordrade kollegiet volontären Fredrik Hoppe, som tjänstgjorde som vikarie för Carlberg jr, att anvisa åkarna hur och på vilka platser brunkebergsgrus skulle nyttjas som fyllning.

I samband med utfyllningsarbetena sattes också ett vidlyftigt företag igång avseende rensning av hamnarna från gamla pålar och vrak. Vid Skeppsbron fanns på sina ställen flera gamla lutande pålar, som tillhört en äldre tids kaj. Till en början

tycks man inte ha uppmärksammat detta utan låtit dem stå kvar. Först när fartyg började fastna i pålraderna, insåg man det nödvändiga i att vidtaga åtgärder för att få bort dem. För detta arbete behövdes specialverktyg, som Carlberg uppenbarligen fann ett stort nöje i att framställa. En ny "ryck-kran med dess tillhörige stellage" tillverkades och försågs med linor. Stadens "stenbiörn" och flottar reparerades och erforderliga järnredskap anskaffades.

Broar och kajer

En febril aktivitet utvecklades på alla områden under 1740-talets början. I byggningskollegiets rapport över verksamheten under 1740 redovisas över åttio olika arbetsföretag, stora som små, från omfattande bro- och byggnadsarbeten till utbyten av gångjärn och lås.[4] Mest kostnadskrävande var givetvis arbetena i stadens vattenområden. Mycket fanns att göra såväl på Saltsjö- som Mälare-sidan. En ny 95 alnar lång brygga byggdes vid Munkbron nedanför det Piperska huset. I projektet ingick även nytt avträdeshus; behovet av dylika inrättningar hade kraftigt understrukits av Carlberg under förarbetena till den nya byggnadsordningen. Den närbelägna Riddarholmskanalen befann sig också i ett mycket dåligt skick. Den gamla strandskoningen hade mångenstädes lossnat och fallit ned i vattnet. Kajens rustverk undersöktes och befanns vara helt nedruttet. På grund av brist på medel måste man dock avstå från att laga stenmuren. Samma gällde om strandmuren mellan Södersluss och Kornhamn. Bryggan vid Södra Fiskarehuset hade satt sig i ena ändan och sjunkit och måste först repareras innan strandmuren kunde lagas. På Mälare-sidan framför Järngraven byggdes under våren 1740 en helt ny brygga avsedd för dem från Bergslagen ankommande fartygen. Även här sattes ett hemlighus upp.

Genom sin ovanliga längd utgjorde Stora Kungsholmsbron ett stort problem. Betydande summor lades ständigt ned på olika underhållsarbeten. I januari 1740, då isen till följd av den stränga vintern var ovanligt tjock, tog Carlberg tillfället i akt att återigen förbättra den problematiska bron. Alla de rötskadade pålarna och hammarbanden skarvades och kompletterades med "goda Norrlands bielkar". Därigenom hoppades han att bron skulle kunna göra tjänst ytterligare några år. Samtidigt lagades den nedfallna uppfarten på Kungsholmssidan. Arbetet drog som väntat betydande kostnader på grund av den stora åtgången på bjälkar, brädor och spik – mer än 1.600 dsmt. Den gamla Slussen slukade också ansenliga penningsummor av kollegiets snålt tilltagna anslag. 623 dsmt åtgick för att underhålla slussportarna och vindbron.

Även broarna över Norrström tarvade underhåll. De utsattes särskilt under svåra isvintrar för mycket stora påfrestningar. För att skydda fundamenten från drivisens anlopp, vidtog Carlberg under mars och april månad 1740 diverse åtgärder. Till följd av det då rådande låga vattenståndet kunde alla yttre pålrader förstärkas medelst "påsahlning af mångfaldigt nedslagne starcka, och med påhlskor af järn försedde Norrlandsbielckar och utan uppå slagne järnstänger". – Men det var inte bara naturens krafter som förorsakade bekymmer. En brygga vid gamla Munkbrogersgatan stals till stora delar i mars 1740 och måste ersättas. Att virket blivit en bristvara framgår inte minst av denna incident.

Ladugårdslandsviken och Packartorget

Vid Ladugårdslandsviken genomfördes 1740 en hel del stora företag. Det gropiga och moddiga Packartorget (nuvarande Norrmalmstorg) hade länge varit i behov av underhåll. Det blev nu jämnat och utvidgat genom påförsel av sten och grus, som fördes dit av stadens åkare. Under sommaren byggdes också en ny brygga mot Ladugårdslandsviken (nuvarande Nybroviken). Delar av torget blev också

samtidigt stensatt genom stadsingenjörens försorg. En ansenlig yta privat mark fick nu också stenläggning både i Staden och på malmarna, inte mindre än 5.204 kvadratfamnar till en kostnad av 3.903 dkmt.

Hornsgatan

Hornsgatans och Hornstullsvägens dåliga tillstånd hade med skärpa påtalats av överståthållaren, som vid ett personligt besök i kollegiet den 26 augusti 1740 givit order om att vägen "ifrån kroken til Horns Tull" omedelbart skulle sättas i gott skick. Dylika snabba och improviserade ingripanden tycks ha varit kännetecknande för baron Fuchs, som därigenom ibland betänkligt rubbade Carlbergs cirklar. Överståthållaren ville att vägen skulle "inrättas som en annan Landswäg" (d v s med diken på var sida), varvid grus i stora mängder måste hämtas för att dränera den sumpiga trafikleden. För transporterna fick man använda prämar som lastades vid Skanstull. Ledningen för själva arbetet låg i Tillaeus' händer. Denne måste dock snart konstatera att det var mycket besvärligt att effektuera ordern. Staden hade ont om eget folk till följd av dödsfall och sjukdomar bland åkarna. Han kunde därför inte lova annat än att bedriva arbetet så flitigt som möjligt. En ytterligare svårighet tillstötte: byggningskollegiet saknade erforderliga medel och invånarna längs Hornsgatan var i allmänhet mycket fattiga och kunde inte betala något. För att kunna fullfölja arbetet tvingades man därför att begära förskott av handelskollegiet.

Vägen till Karlberg

Karlbergsvägen hade vid årets häftiga snösmältning fått betydande skador. För att förhindra ett upprepande under kommande år vidtogs flera åtgärder. Avloppstrummor byggdes och bergklackar sprängdes bort. Träden i den några år tidigare planterade allén beskars och Karlbergsgrinden med omgivande staket målades.

Trädplantering

Carlberg var mycket angelägen om att träd skulle planteras där så var möjligt, både i själva Staden och på malmarna. Han övervakade också med stor noggrannhet snart sagt varje enskilt exemplar. Allmänheten utsatte nämligen stadens trädbestånd för en ganska omild behandling. Lindallén på Skeppsbron som planterats 1733 var särskilt hotad på grund av den livliga trafiken och kommersen och behövde ständigt kompletteras. Det visade sig så småningom inte möjligt att ha den kvar. De träd som fanns vid värdshusen utanför Norrtull utsattes också för attentat. Enligt trädgårdsmästaren Petter Roos förorenade de till staden anlända bönderna nedanför träden.[5] För att förhindra sådana olater föranstaltade Carlberg om staket kring särskilt utsatta träd. Att regelbunden gallring och hamling av träden också ingick i rutinerna framgår tydligt. Särskild omsorg ägnades allén på Karlbergsvägen.

Reparationer av stadens hus och byggnader

Små reparationer pågick varje dag året runt på de många byggnader, som kollegiet hade att ansvara för. Ett axplock notiser från 1740 kan här vara belysande. I gamla rådhuset på Stortorget reparerades fängelserummen, och för att hindra tjuvar att ta sig in på Södra Stadshusets gård uppsattes ett "stängsel giordt med brädor och järnspitsar beslagit" ovanpå muren. Bland övriga byggnader i stadens ägo som blev föremål för Carlbergs omsorger och som genomgick ganska omfattande reparationer märks Södra Kvarnhuset, Norra Brygghuset, Auktionshuset vid Tyska Brunn, Södra Fiskarehuset och Mätarehuset på Södermalmstorg.

Stora ansträngningar lades ned på många av tullhusen. Under maj månad 1740 reparerades sålunda tullporten vid Skanstull och en ny dörr insattes i den tillhörande krutkällaren. I juni tjärades Ladugårdslandstullens många olika byggnader och anslutande plank. Samtidigt insattes nya lås vid Hammarby- och Danvikstullarna och Roslagstull fick en ny kakelugn. I slutet av året ägnade man sig åt tullbron vid

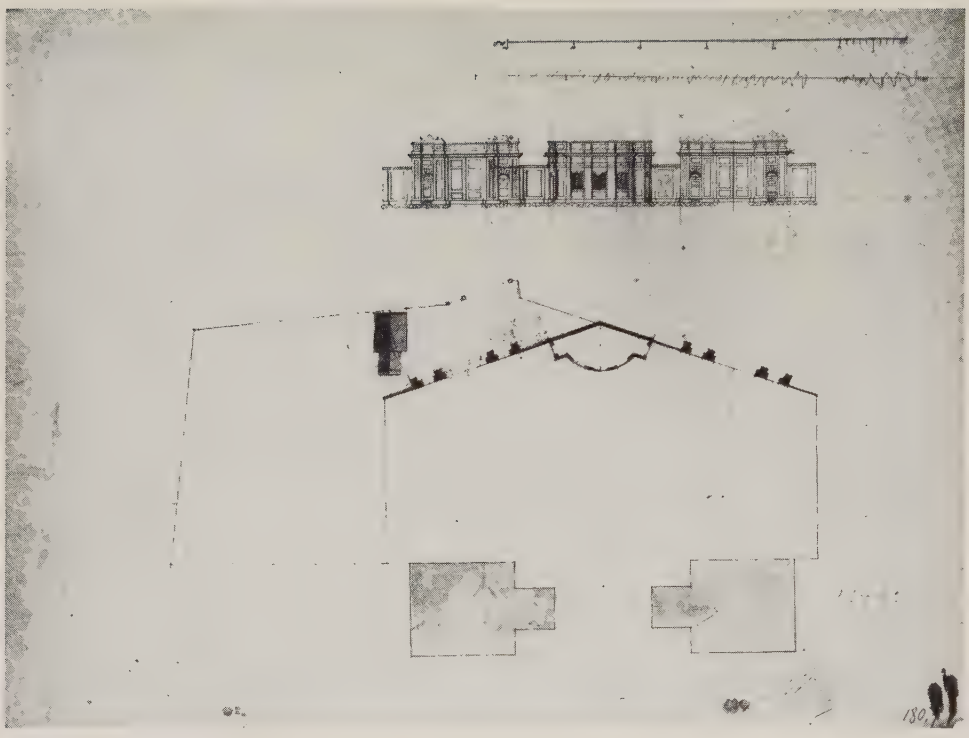

Förslag till tullgårdsinhägnad, Norrtull. C. 1744. RS 180:9

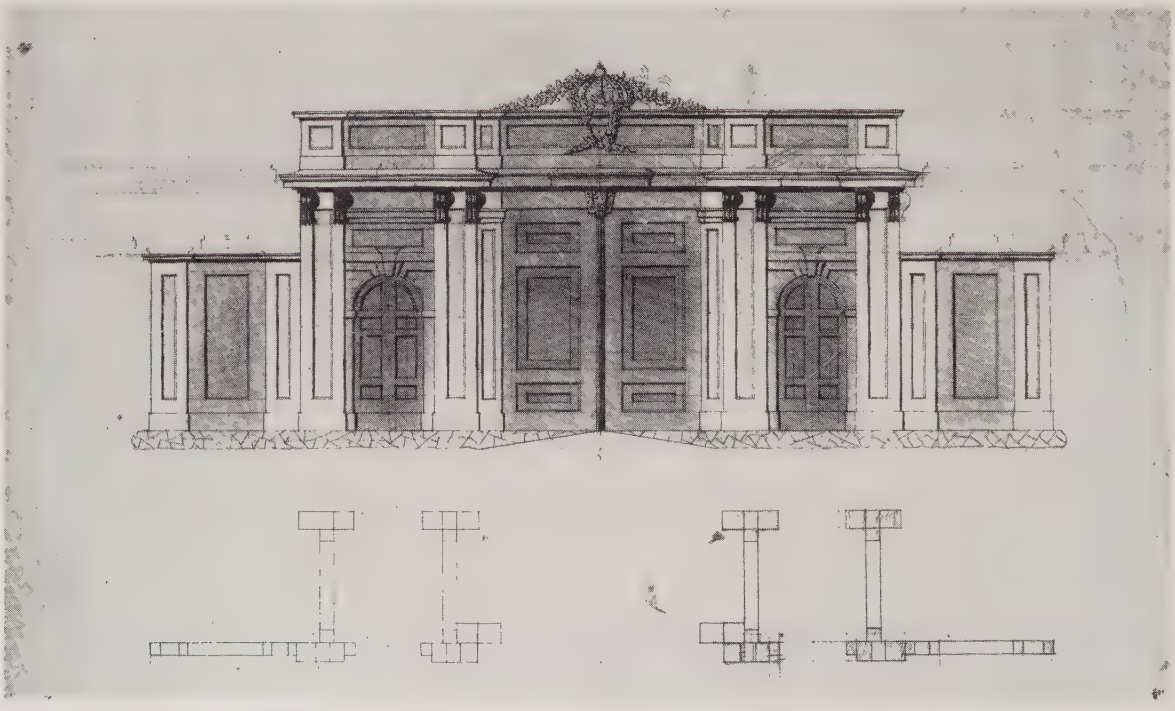

Långholmen med tillhörande bommar, vilka förstärktes. Ett ganska vidlyftigt arbete var stensättningen av tullgården vid Norrtull. – I det med tiden ganska skröpliga vårdtornet på Brunkeberg insattes en ny kakelugn till väktarens bekvämlighet och en ny klocksträng – 7 famnar lång och 1 tum tjock – anskaffades. De allt fler spruthusen fordrade också underhåll liksom parmar och parmmätarbryggor och de många salubodarna som fanns för uthyrning runt om i staden. Som ett led i ett försök att bringa reda i detta fastighetsbestånd uppsattes i anslutning till dessa bodar särskilda nummertavlor vid stränderna. – Kollegiet var även tillsyningsmyndighet för Barnhuset, vilket gav Carlberg anledning att i flera olika sammanhang ägna sig åt detta stora byggnadskomplex, bl a reparerades den s k mönstersalen därstädes – en fristående byggnad mot Drottninggatan där mönstringen av borgerskapets militära resurser årligen ägde rum liksom den månatliga besiktningen av barnhusbarnen. Framför denna utbredde sig "Stora Munster Platsen".[6]

Uppsättning av nummertavlor vid bodarna

Barnhuset

Materialgårdarna

För att man skulle kunna bedriva alla de olika verksamheterna på ett rationellt sätt hade Carlberg inrättat ett flertal materialgårdar på olika strategiska platser. En större sådan anläggning omgiven av ett högt, men allt annat än underhållsfritt plank till förhindrande av stölder, hade byggts vid Tegelviken. Andra liknande virkes- och materialförråd fanns t ex vid Packartorget och vid "Sandgården" invid Södersluss, där även Järngraven med sina olika bodar och skjul ständigt pockade på arbetsinsatser. För Järngraven projekterade han en huv avsedd att skydda de i graven stående järnstängerna. Arbetet kom dock inte igång så snabbt som överståthållaren Rutger Fuchs önskade, vilket föranledde denne att syrligt anmärka, "det intet wara nog att sådant står på papperet, utan måste wäl något mera deråt giöras". – Vid Södersluss fanns också stadens kalkbodar. I juli 1740 uppköptes på Carlbergs inrådan betydande partier gotländsk kalk, som sedan av stadens folk fördes till dessa bodar. Sommaren användes i övrigt till inventering och städning av stadens olika förråd, som samtidigt kompletterades. Till materialboden vid Kornhamn fördes sålunda under augusti ett stort parti "Christinae bielkar". – Carlberg hade också huvudansvaret för stadens avrättningsplatser. Under våren 1740 företogs flera exekutioner på galgbacken vid Skanstull, till vilka man bl a nödgades anskaffa virke till bål "och andra nödwändigheter", för 100 dsmt. – Stadens brunnar och sumpar fick också en regelbunden årlig översyn, helt nödvändigt för eldfarans skull. När brunnen på Stortorget under våren plötsligt sinade bedömdes detta som ett ytterst allvarligt tillbud. För att om möjligt avhjälpa felet tillkallades "konst- och fontänmästaren Lund".

Anordningar för järnets förvarande i Järngraven

Avrättningsplatserna

Stadens brunnar

Carlbergs entreprenader

Vid sidan av sina egentliga ämbetsuppgifter kom Carlberg allt mer att invecklas i egna privata företag, varvid han som entreprenör framgångsrikt konkurrerade med murmästarna. Han åtog sig sålunda i början av år 1740 att inom två år efter egna ritningar svara för byggandet av ett nytt högvaktshus – eller som det hette corps de garde – på Norrmalmstorg (nuvarande Gustav Adolfs torg), ett mycket stort företag, för vilket han tillförsäkrats den ansenliga summan 30.837 dkmt.[7] Arbetet blev som i många andra dylika fall svårare och mera långdraget än vad han från början hade beräknat. I december hade han inte kommit längre än att grundmurarna färdigställts. Kollegiet litade dock på hans löfte att bli klar inom överenskommen tid. Norrmalmstorg var samtidigt platsen för ett annat av hans entreprenadföretag. I juli 1739 hade han sålunda åtagit sig att för 8.546 dkmt bygga om taket på Castenhof, men arbetet hade försenats på grund av brist på lämplig takplåt.

Corps de garde på Norrmalmstorg

Castenhof

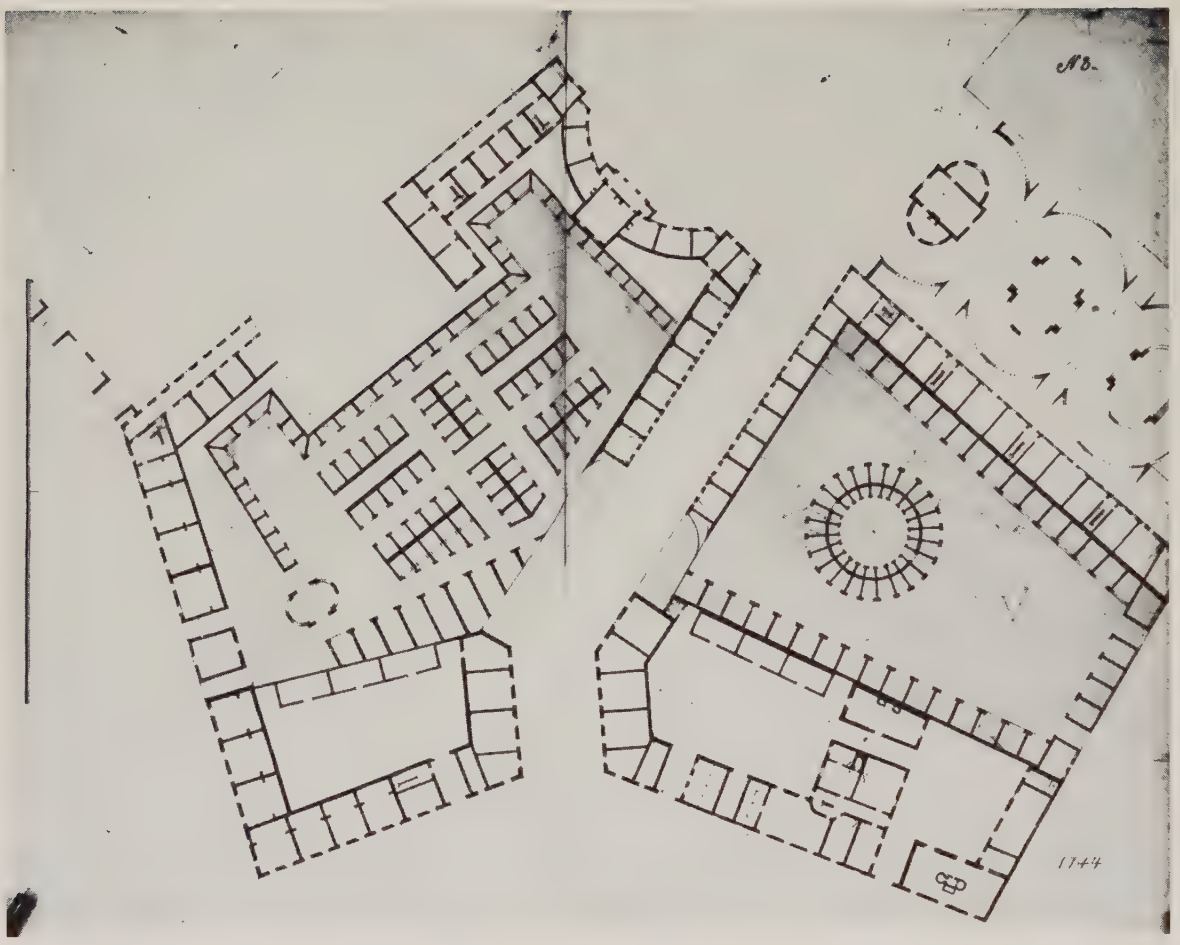

Förslag till ordnande av Järngraven 1744. – Märk den cirkelrunda "järnställaren" i den övre järngraven och bodlinjen i Bödelsbacken, i vilken mätarhuset ingår som översta byggnad. RS 138: 42

St Sjötullen på Djurgården

Samtidigt hade han också slutit ett kontrakt om att bygga ett tullnärshus vid stora sjötullen på Djurgården för 6.940 dkmt. Även detta bygge drog ut på tiden av olika anledningar, enligt Carlberg själv på grund av den stränga kylan.

Ladugårdslandsbron

Nödvändigheten att bygga en ny bro mellan Ladugårdslandet och Blasieholmen i stället för det bräckliga provisorium som hittills hade fått göra tjänst blev i slutet av 1730-talet allt påtagligare. Den gamla bron var så dålig att ingen vågade använda den. Olycksfall kunde när som helst inträffa. Den prekära situationen ledde så småningom i juni 1740 till ett formligt beslut om byggandet av en ny bro, till vilket ändamål Carlberg den 5 juni hade levererat ritningar och en slutlig kostnadsberäkning som belöpte sig till 24.921 dkmt.[8] I kostnaderna ingick även tolv små bodar vid brons ena sida, vilka enligt Carlberg skulle kunna ge staden en årlig inkomst om 900 à 1.000 dkmt, som skulle kunna nyttjas till brons regelbundna underhåll.

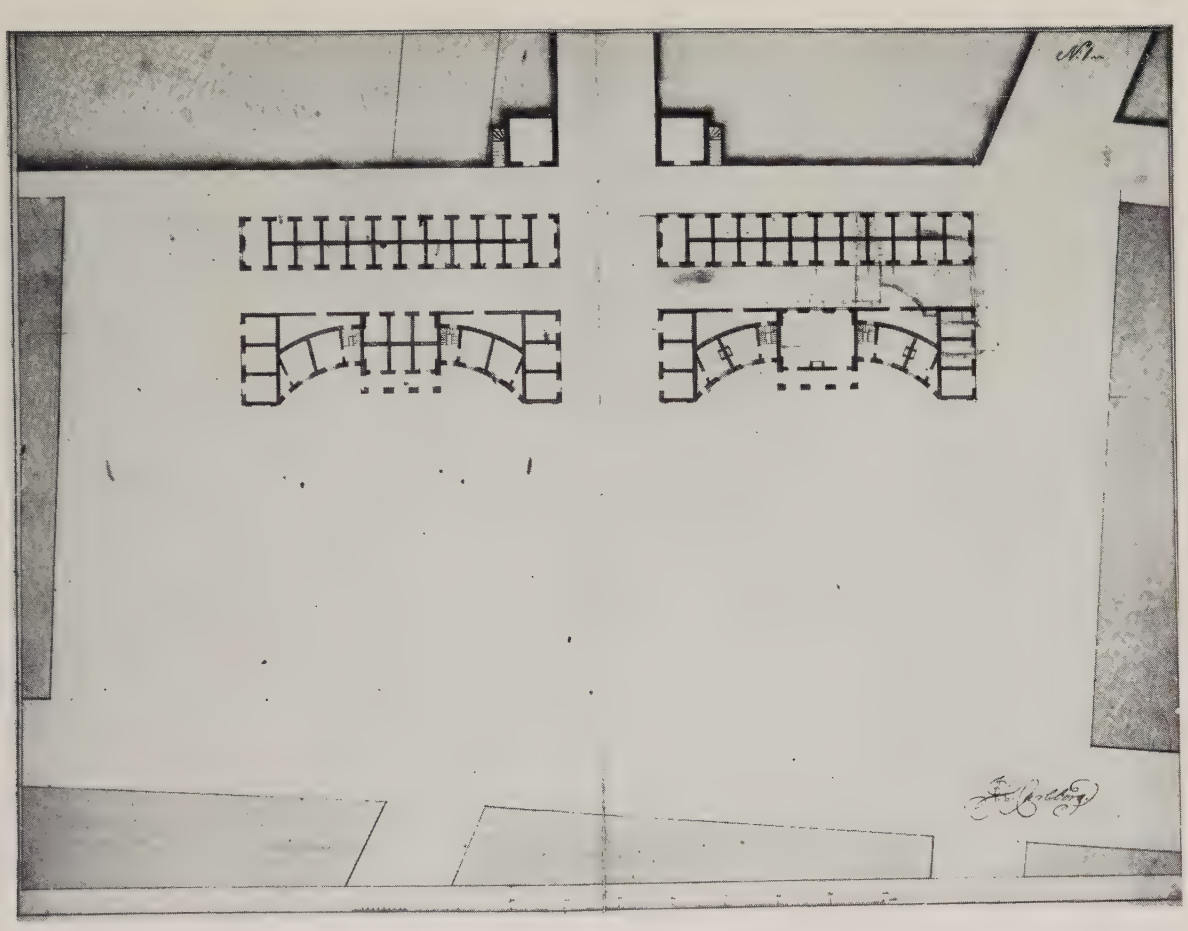

I Carlbergs planer för Norrmalmstorgs uppordnande var de båda paviljongerna betydelsefulla beståndsdelar. På denna plan från 1736 syns förutom de planerade paviljongerna med sina svängda fasader även till format och utformning anslutande stenbodar för handelsändamål och i centrum den planerade nya Norrbros landfäste med på var sida trappor ned till Strömmens vatten. RS 82:7

Bodarna kom dock att utgå ur projektet, varvid kostnaden fastställdes till 24.000 dkmt.

Ett entreprenadförfarande syntes vara den bästa lösningen med tanke på stadens alltid ansträngda finanser. I slutet av juli 1740 hade man hunnit så långt att entreprenaden kunde kungöras. Två spekulanter anmälde sitt intresse för saken, Peter Berg Pettersson och John Wilson, två handlande som staden ofta hade affärer med inte minst i fråga om timmer. Båda lämnade sådana bud att kollegiet kunde tänka sig att anlita dem. Carlbergs ritningar gick ut på att den nya bron skulle byggas av trä och förses med en liten vindbrygga. Wilson gav ett bud som underskred Carlbergs kostnadsberäkning med 300 dkmt under förutsättning att han fick begagna sig av stadens kran och använda det brukbara virket i den gamla bron. Peter Berg förklarade sig nu kunna göra arbetet 500 dkmt billigare än

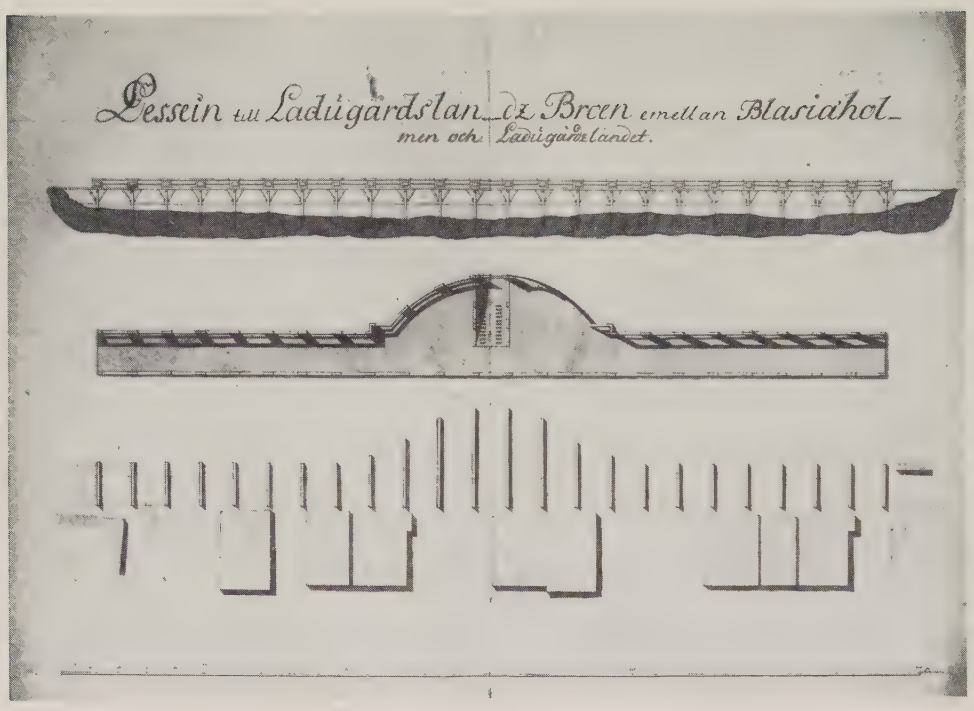

Ritning till Ladugårdslandsbron. C 1740. RS 192

Carlbergs kalkyl. Som spekulant uppträdde nu helt oväntat – åtminstone för de båda handlandena – byggnadsbokhållaren Boisman, som på samma villkor bjöd under Wilson med 1.000 dkmt. Boismans inhopp förargade i hög grad de båda köpmännen. Dennes förmåga att gå i land med uppgiften betvivlades, och man påpekade också att Boisman inte var borgare i staden. Entreprenaderna borde alltid i första hand tillkomma borgerskapets medlemmar. Boisman drog sig också mycket riktigt ur spelet och den 2 september var de båda konkurrenterna redo att göra arbetet för 22.977 dkmt. Av olika anledningar hoppade senare såväl Wilson som Berg av, vilket försatte kollegiet i en brydsam situation, helst som Carlberg inte var tillstädes i staden. Han hade tillsammans med sin son tagit ledigt och befann sig sedan mitten av november på annan ort. Med tanke på att broarbetet lättast genomfördes på vintern var detta ett stort avbräck för kollegiet, som i sin nöd hörde slottsbyggmästaren Peter Gerdes. Denne presenterade emellertid en helt annan lösning på problemet, som han påstod vara betydligt billigare för staden, vilket inte gjorde det lättare för kollegiet.[9] Man lät brev på brev avgå till Carlberg, vari han enträget uppmanades att återvända till Stockholm för att ta sig an brobygget.[1] I slutet av februari 1741 hade han fortfarande inte återkommit, trots att pålningen för träbron nu snarast måste påbörjas om man skulle ha möjlighet att avsluta arbetet under året.[2] Gerdes erbjöd sig nu att stå för entreprenaden och att bygga en bro med utnyttjande av den gamla brons pålar, vilka skulle sågas av vid vattenbrynet och beläggas med nya hammarband. I motsats till vad Carlberg avsett, skulle Gerdes bro förses med uppfarter av sten, som förslagsvis skulle

kunna sprängas på greve Fersens tomt. För att få fart på arbetet beslöt man att inköpa nödigt material och i slutet av februari var upphandlingen i full gång. Från de båda ovan nämnda handlandena Wilson och Berg köptes bräder och bjälkar och av en handelsman Fernbom även ett stort parti näver. Arbetet kunde dock inte anständigtvis igångsättas utan Carlbergs hörande. Man ville särskilt veta hans åsikt om metoden att använda de gamla pålarna. Enligt Carlberg som nu – den 31 mars – återkommit och som fick framlägga sina åsikter inför kollegiet och en sjumannadeputation från borgerskapet, var det ett ganska äventyrligt företag att bygga enligt Gerdes modell.[3] Under vintertid skulle man vid högt vattenstånd kunna riskera att hela bron lyftes av sina pålar. De gamla pålarna var för övrigt i så dåligt skick att de inte klarade någon form av mekanisk bearbetning. Hade det däremot varit fråga om s k norrlandsbjälkar, hade saken legat bättre till. På Carlbergs inrådan beslöt man därför att slå ned nya sådana pålar. Mitt på bron planerade han en nedfart till vattnet, detta för att följa vad som rekommenderades i den nya byggnadsordningen. Men Gerdes hade inte tagit någon hänsyn till detta. Vid byggandet av broar och bryggor borde man utnyttja alla möjligheter "då flere beqwemligheter igienom en ringa difference i kostnaden kunna winnas". Ladugårdslandet var i stort behov av dylika nedfarter med tanke på eventuella eldsvådor. Stadsarkitektens åsikter vann inte någon större anklang hos borgerskapets deputerade, som sade sig sakna kännedom om bestämmelser av detta slag. De fann det egendomligt att magistraten i så fall velat höra deras mening. Carlberg fick ge vika och någon nedfart blev inte byggd. – Den 11 juni 1741 fick slottsbyggmästaren slutgiltigt uppdraget och i oktober samma år var dalkarlar i full gång med att lägga upp stenramperna till brobanan, ett arbete som gick ganska trögt på grund av bristen på pådrivare.[4] Det var en farlig arbetsplats – även för allmänheten. Trots förbud försökte man begagna sig av den under arbete stående bron, vilket den 26 november ledde till att två personer föll i vattnet och drunknade. Olyckan föranledde kollegiet att förorda om, att bron skulle stängas av med breda stänger i var ända.

Det förefaller som om Carlbergs ritningar och förslag, framför allt när det gällde vattenbyggnadsarbeten, stundom översteg byggarnas förmåga. Man saknade helt enkelt de nödvändiga kunskaperna för att kunna förverkliga hans planer. Det gällde inte bara om Ladugårdslandsbron i Carlbergs utformning utan även om Stora Kungsholmsbron, där en antagen entreprenör backade ut förebärande oförmåga att kunna utföra arbetet enligt planerna. Vad brobygget i Ladugårdslandsviken beträffar, så tycks detta ha avlöpt utan större problem. Gerdes var en mycket skicklig man, vilket också Carlberg har vitsordat. Bron var färdig för besiktning på utsatt tid i början av maj 1742 och kollegiet och borgerskapets deputerade fann den "i alla dehlar wara wäl och försvarligen bygd". Det enda som nu återstod var "fällklappen midt uppå Broen". Brobanan skulle stensättas genom stadens eget folk, och inte förrän i anslutning härtill kunde lera och näver bredas ut i enlighet med entreprenadavtalet, heter det i besiktningsprotokollet. Dessa material i förening fick tydligen bilda ett isolerande skikt mellan trävirket och gatstenarna.

Slussbygget

Trots att Kungl Maj:t redan i juni 1730 hade befallt att Slussen snarast skulle sättas i stånd på befintlig plats och med en sådan bredd att galärer och prämar skulle kunna passera, hade man ännu elva år senare inte vidtagit några mera radikala åtgärder. Kungl Maj:t hade förklarat att man borde underhandla med en person som visat "prof af fullkomlig erfarenhet och Kundskap om slijke Slusswärcks

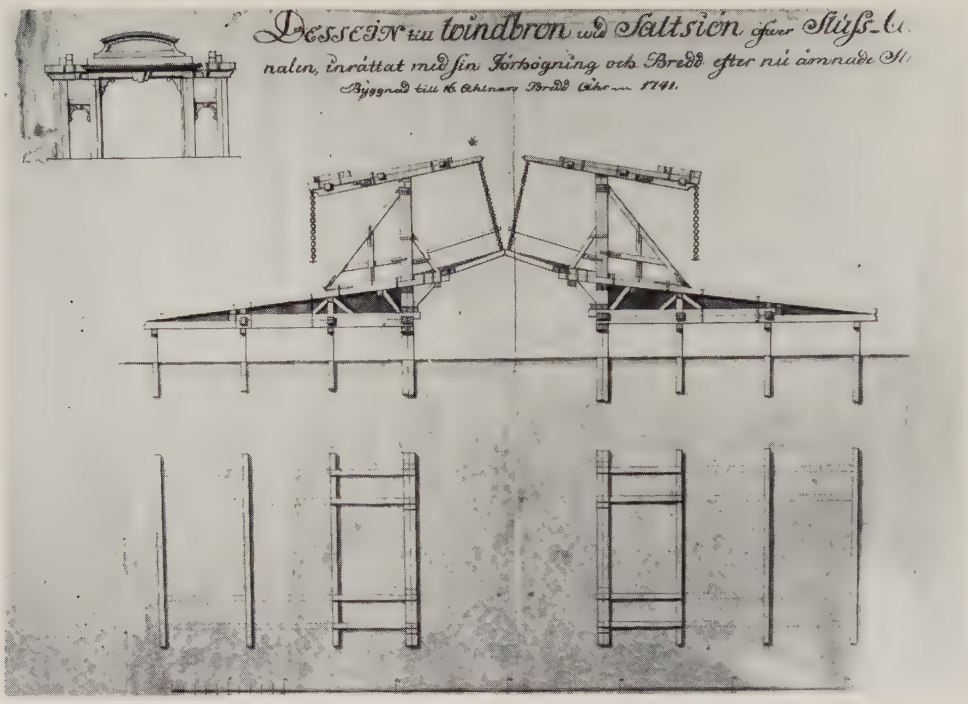

Förslag till vindbro över Slusskanalen på Saltsjösidan 1741. – Vindbroarna till den nya slussen som byggdes 1744 till 1753, utfördes efter Carlbergs ritningar. Efter sin färg kom den att kallas för "Blå Slussen". Dess motsvarighet på Mälarsidan var rödmålad och benämndes följaktligen "Röda Slussen". RS 153:4

inrättningar, på det en så kostsam byggnad måtte blifwa fast giord och i framtijden beständig". Carlberg ansåg sig vara denna person, vilket dock betvivlades av Polhem, som tagit del av några av Carlbergs projekt. Att Kungl Maj:t egentligen syftat på Polhem är ganska uppenbart. Dennes invändningar mot Carlberg, framförda på ett artigt men maliciöst sätt, åstadkom naturligt nog stor tveksamhet, men Carlberg tycks dock genom en livlig argumentation ha lyckats övertyga kollegiet om sin kompetens som slussbyggare. Några seriösa alternativ till de Carlbergska ritningarna fanns dessutom ännu inte. Starka krafter hade sedan länge varit i rörelse för att förmå Polhem att åtaga sig arbetet. I maj 1729 hade friherre Carl Cronstedt tillskrivit denne och föreslagit ett entreprenadförfarande. För en summa om 100.000 dsmt skulle Polhem få ta sig an företaget. Magistraten vände sig under 1730 till den gamle Polhem och förklarade i smickrande ordalag sin önskan att få ta hans kunskaper i anspråk. Men man förklarade sig också vara medveten om hans ålder och svaga hälsa, som kunde lägga hinder i vägen för honom att åtaga sig ett dylikt betydande arbete. I sitt svar till magistraten den 8 juni förklarade Polhem, att en sluss av trä mycket väl kunde tänkas. Han erbjöd sig också att lämna ett förslag med kostnadsberäkning till en sådan. Såväl överståthållaren greve Taube som magistraten önskade dock en anläggning av sten. För ett sådant omfattande företag saknade man emellertid ekonomiska möjligheter. Magistraten nödgades därför

kyla ned det intresse för saken som man själv väckt hos Polhem, vilket skedde i en artig skrivelser som avsändes den 13 juli 1730.[4a]

Många praktiska svårigheter måste emellertid övervinnas innan överhuvud något kunde göras med själva slussen, det var Carlberg mycket angelägen om att påpeka. Hur skulle man t ex klara förbindelsen mellan Saltsjön och Mälaren under den långa byggnadstiden – 5 à 6 år? Och hur skulle kommunikationen mellan Stadsholmen och Söder upprätthållas, sedan man stängt av den enda tillgängliga vägen? Detta var helt nödvändigt, om man skulle kunna bygga fördämningar. Ett ytterligare problem utgjorde alla de bodar och hus av de mest skilda slag som under de senare åren överallt vuxit upp inom området och som var oundgängliga för handeln och sjöfartens bedrivande. Dessa skulle man bli tvungen att riva. Innan några dämningar eller grävningsarbeten kunde påbörjas, måste man dessutom laga den nedfallna kajen vid Södra Strömkvarnen. På sätt och vis hade man missat tillfället. Aktiviteten vid Slussen var nu mycket större än under 1720-talet till följd av det ekonomiska uppsvinget. Slussområdet hade helt enkelt blivit trängre än tidigare, vilket nu gjorde alla byggnadsarbeten betydligt svårare att administrera.

Frånvaron av åtgärder trots en formlig befallning noterades med ökat missnöje av Kungl Maj:t som i brev till överståthållaren och magistraten i februari 1741 åter igen förordnade, att den nya slussen nu "med aldrafösta" och utan tidsutdräkt skulle påbörjas.[5] Verkställandet av denna order anförtrodde magistraten nu åt byggningskollegiet. Enligt kollegiets uppfattning hade en hel del positivt trots allt skett. En av Carlberg utförd ritning till en ny vindbrygga mot Saltsjö-sidan hade godkänts av överståthållaren och magistraten och arbetet med densamma hade påbörjats och beräknades vara klart nästkommande år. Man hade också funderat en hel del på hur en ny slussbyggnad skulle kunna utformas, och man trodde sig nu ha funnit den rätta lösningen. Carlberg hade inlämnat två utlåtanden med tillhörande ritningar. Enligt dessa skulle den nya slussen få en bredd av 16 alnar och ett djup på Saltsjö-sidan om 5 alnar. Infarterna skulle placeras på samma ställe som tidigare. Den mellersta delen med slussportarna och de s k slusshuvudena skulle däremot få ett något sydligare läge tätt intill den gamla slusskanalen, som därigenom skulle kunna vara kvar och användas som en hamn. Arbetet kunde enligt Carlbergs mening med en sådan placering genomföras på ungefär fyra år om inget oförutsett tillstötte. Det fanns dock en hel del osäkra faktorer, bl a växlande grundförhållanden vid påfyllningsarbetena, vilket gjorde vissa reservationer nödvändiga beträffande byggnadstidens längd. En summa om ca 40.000 dkmt borde anslås för en första etapp av arbetet. – Det var ju med hjälp av sina slussprojekt som Carlberg befordrades till sin post. Det är därför naturligt att han nu slutgiltigt ville bevisa sin kompetens. Med skärpa betonade han inför kollegiet sin förmåga och beredvilligheten att åtaga sig det stora arbetet i alla dess delar. Staden skulle inte behöva ångra att man förlitade sig på honom och någon utomstående behövde inte engageras. Arbetet var ingalunda så märkvärdigt som man velat göra gällande på sina håll.

Hans framställningar gjorde uppenbarligen intryck på kollegiet. Placeringen av slussgraven innebar faktiskt många fördelar. Man slapp t ex riva en mängd byggnader på den norra sidan. Den i och för sig nödvändiga uppdämningen med åtföljande utpumpning skulle också bli väsentligt mindre komplicerad. Men under alla förhållanden skulle givetvis arbetet bli dyrbart och alla möjligheter att spara måste därför utnyttjas. Den gamla slussen skulle enligt Carlbergs förslag kunna vara kvar under större delen av byggnadstiden. Det var av avgörande betydelse för

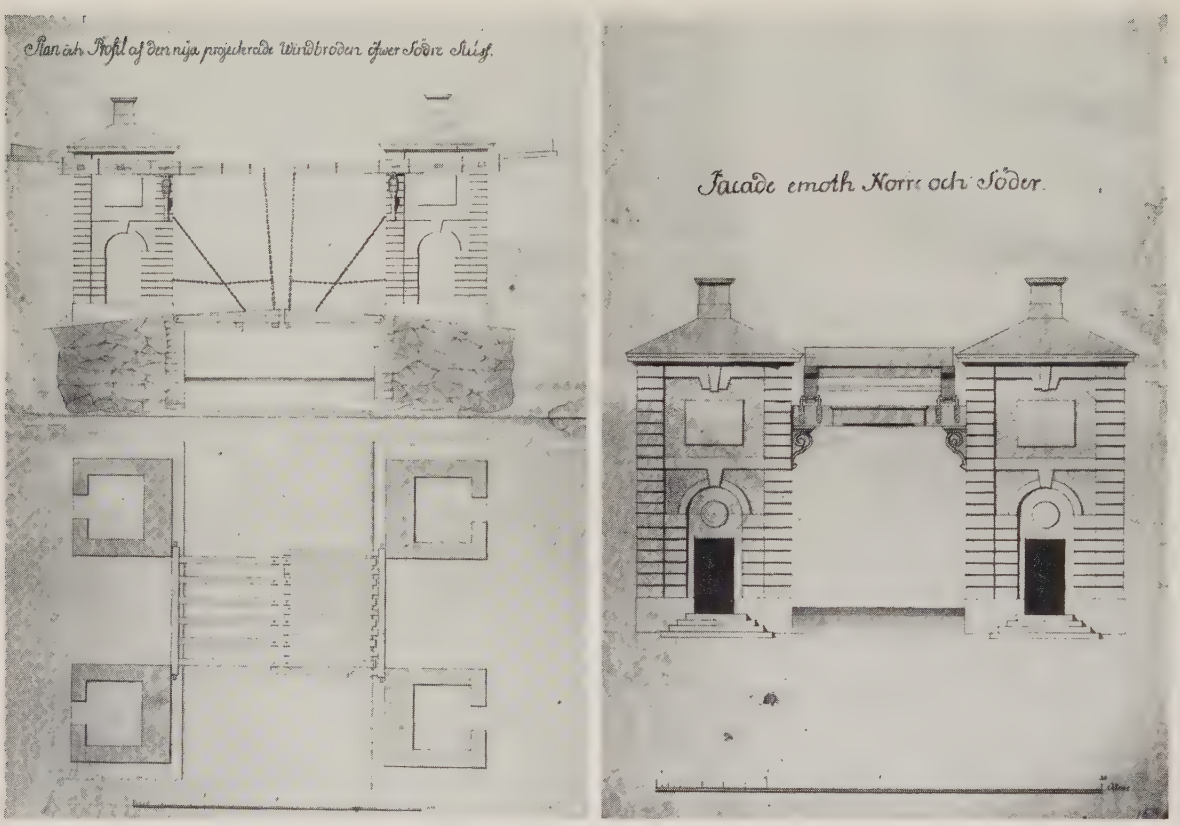

"Röda Slussen". Carlbergs förslag till den västra vindbron över Södersluss. RS 153:5–6

hela företaget med tanke på de inkomster som man erhöll i form av slussavgifter. Såväl stadens egna handlande som de från Bergslagen skulle vinna på detta, eftersom man skulle slippa att bära varorna över land. Som Carlberg påpekade, skulle man också i det längsta kunna bibehålla trafiken mellan Södermalm och Staden över den befintliga stora slussbron och slippa en våldsam trängsel på andra håll. Arbetet skulle kunna påbörjas omedelbart och kunna genomföras minst ett år snabbare än om man först skulle vara nödsakad att pumpa ur den gamla kanalen och riva det där befintliga murverket. Kostnaden för en ny sluss enligt kapten Carlbergs modell, skulle "blifwa för Staden någorlunda drägelig", och den nya slussen kunde förutses bli till både nytta och bekvämlighet för borgerskapet och stadens övriga invånare. Eftersom Kungl Maj:t beslutat att staden skulle bygga slussen, begärde man nu att utförandet av ritningarna skulle ankomma på stadsarkitekten, detta emedan han enligt kollegiets mening genom ett flertal offentliga arbeten visat sig besitta "en fullkomlig Erfarenhet och Kundskap uti alla både den civila Architecturen och Werkmästarskapet tillhörande styckena". Ända från sin första stund i stadens tjänst hade han både i muntlig och skriftlig form "så tydeligen demonstrerat och wijst huru de samma böra begynnas, drifwas och fullbordas, att

Collegium eij annat kan än lijkaledes der uti hysa till honom ett billigt förtroende", hette det i utlåtandet till överståthållaren och magistraten. Man underströk också, att det i den första och andra paragrafen i stadsarkitektens instruktion av år 1736 särskilt angavs att arkitekten skulle göra upp ritningar till stadens byggnadsverk. Man påpekade vidare, att Carlberg, enligt vad han själv berättat, ansvarat för flera liknande arbeten i Göteborg, "derest både wattudämning wattupumpning och Jordarbete med grundwärcke förehaffts", samt att han "reparerat så wähl lilla Edets Slusswärck wid Giötheborg, som och det i Giötheborg befinteliga Sluss- och Qwarnwärcket". I likhet med honom ansåg man det inte vara möjligt att uppge den slutgiltiga kostnaden för hela projektet. Däremot var man beredd att före varje ny rekvisition av medel noggrant redogöra för arbetets gång och planerade inköp. Trots detta mycket starka stöd från kollegiets sida kom arbetet inte att anförtros Carlberg. Den sittande riksdagens bergsdeputation som helt och fullt – och givetvis också med all rätt – litade på Polhems auktoritet, fann Carlbergs förslag alltför "drygt och vittutseende" och rekommenderade därför följdriktigt att det stora företaget skulle läggas i det gamla kommerserådets händer. Denne borde dock kunna biträdas av sin son Gabriel. Detta blev också det beslut som riksdagen fattade. Det innebar emellertid inte att arbetet snabbt kom igång.

Dröjsmålet blev ganska besvärande för kollegiet. Andra företag fick vila i avvaktan på ett slutgiltigt beslut. De knappa resurserna måste ju disponeras för detta mycket kostsamma bygge. Inkomsterna från slussen var helt otillräckliga på grund av dess låga kapacitet. Dessutom hade riksdagen beslutat att återfordra betydande belopp som man anslagit 1727 för det då aktuella arbetet, medel som staden ej utnyttjat. Kollegiet konstaterade också i februari 1742, att det nu över huvud inte var möjligt att planera för framtiden.[6] Man måste visa den största återhållsamhet: "emedan föga någon annan nybyggnad detta åhr lärer kunna företagas, utom de redan i arbete warande". – Carlberg fick alltså inte det stora uppdraget, något som både förvånade och förargade honom. Ingen hade varken förr eller senare så noggrant studerat alla problem, ansåg han. Ingen hade heller författat så många "tydelige Desseiner, Deducationer och Förslager" som han alltifrån det första 1726. Ändå hade man förbigått honom. Detta fann han högst beklagligt. Om han hade blivit ledare för bygget så skulle han ha "fått wisa det mindre Konst och mera redig Arbetsordning skolat både besparat penningar och wunnit tiden". Bygget blev också över måttan dyrbart och kom att åsamka staden en kostnad som översteg 1 miljon dkmt.

Järngraven

Att Slussen var Stockholms, ja, hela nationens viktigaste plats, därom var Carlberg övertygad. Den sjudande aktiviteten, strömmen av människor och fartyg, järnet som lastades och lossades, vägdes och registrerades, allt detta styrkte honom i denna uppfattning. Naturen hade här tillskyndat Stockholm fördelar som inte någon annan stad hade motsvarigheter till. En särskild förkärlek hyste han för järnvågen i Järngraven "oförlikneligt beqwäm" som den var både för järnets omlastning och utskeppning. Men inte heller här hade man enligt honom tagit till vara de möjligheter som i så rikt mått erbjöds. "Denne Wåg Platz som i början warit en Fästningswärcks Graf" befann sig i ett miserabelt tillstånd. Orsaken till detta förhållande ville Carlberg söka i "wåre Förfäders benägenhet till provisionail och owarachtig Byggnad", en ovana som inte heller hans egen samtid var fri ifrån.

I järngraven lagrades stångjärn i stora mängder i avvaktan på vägning och vidarebefordran. Ordningen tycks dock ha varit mindre god; i början av 1740-talet

Utsikt mot norr från Slussen. Akvarell av J P Cumelin, 1700-talets slut. – I förgrunden t v den "Blå slussen" med Carlbergs vindbro. Närmast invid slusskanalens nordsida syns södra Fiskarehuset (byggnaden med den stora porten) och där bakom t h södra Slaktarehuset. Foto SSM

tycks rent kaos ha härskat. Järnet stod inte bara längs gravens väggar som tidigare varit brukligt. Det låg dessutom kringspritt i största oordning på marken utsatt för väder och vind.[7]

För att den för staden så angelägna verksamheten i Järngraven inte skulle lamslås måste alltså åtgärder vidtagas. Det räckte inte med att bara sätta upp tak, så som överståthållaren hävdat. Inte ens hälften av järnet skulle kunna skyddas trots "et orimligt och stort Brädetak". I stället för att som vanligt lita till provisoriska anordningar borde man nu samla sig till en permanent lösning. En långsiktig plan borde göras upp, som sedan steg för steg skulle kunna genomföras. "All bygnad mindre eller större som nu förrättas, bör efter en wiss författad Hufwud Dessein upföras", för att använda hans egna ord i ett memorial från 1742. Vad man inte förmådde fullborda i ett svep måste man överlåta åt "posteriteten". Så arbetade

"Blå Slussens" vindbro. Teckning av C J Billmark 1839. Foto SSM

man enligt Carlberg "i alla wäl inrättade Städer", men hittills inte i Stockholm, som därigenom gått miste om "ansenliga Förmåner".

Generalplan för området kring Järngraven

Järngraven och dess närmaste omgivningar kan ses som en viktig prövosten för Carlberg. Här fanns verkligen möjligheter att praktisera de teser som han lyckats få sanktionerade i byggnadsordningen och i arkitektinstruktionen. I samband med att stadsbryggaren Börje Fougel 1742 hos byggningskollegiet ansökte om att få uppföra ett boningshus utarbetade Carlberg ett förslag till en generalplan för området mellan Järngraven och Södersluss. Men det var angeläget att den också förverkligades. Han åberopade byggnadsordningen: man måste se till att platsens utseende inte bringades "uti en irregulair, oanständig och skadelig Bygart". Hans plan, som förekommer i flera varianter, omfattande såväl bryggarens privata hus som ett nytt brygghus med tillhörande ekonomibyggnader samt "bodlinjer" kännetecknas av en strävan att åstadkomma en arkitektonisk effekt genom en symmetrisk gruppering av de olika byggnadskropparna.

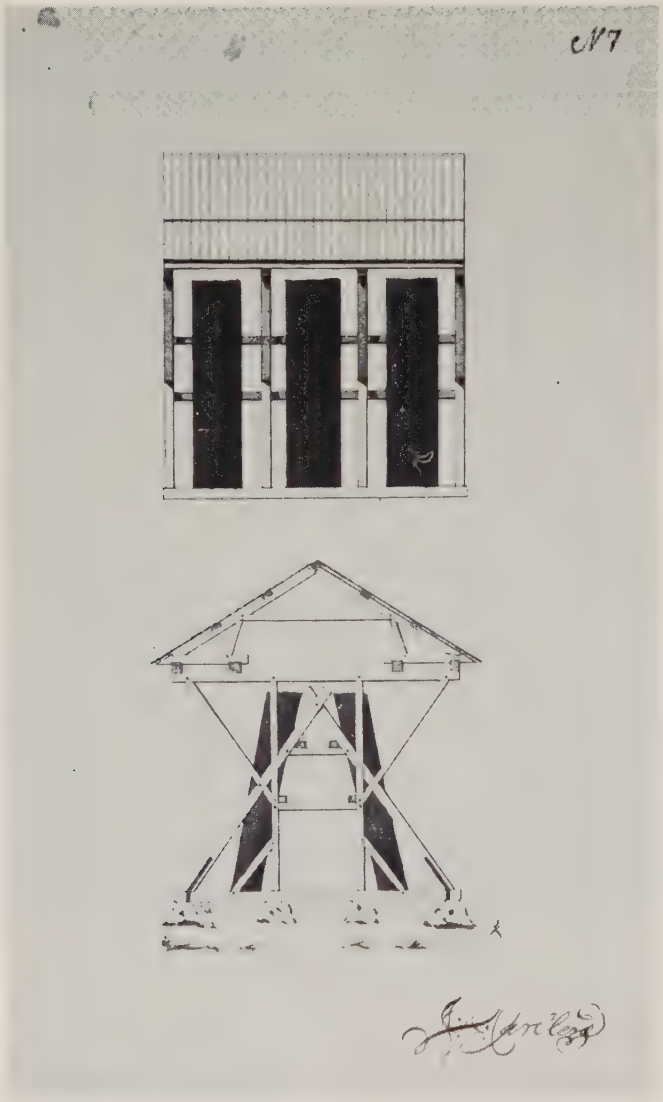

Järnvågen. Förslag till "järnställare" ca 1740. – Dessa originella anordningar skapade Carlberg i ett flertal olika versioner för järnets rationella förvarande. De var länge ett karakteristiskt inslag i stadsbilden. RS 138:42

Tiden 1748–1773

Sett med nutidens mått var naturligtvis Carlbergs Stockholm ett mycket primitivt samhälle. Men inte heller i jämförelse med andra dåtida städer på kontinenten hade man hunnit särskilt långt. Den svenska huvudstaden präglades i ovanligt hög grad av provisorier på mångfaldiga områden. Under inverkan bl a av Carlbergs trägna envishet förändrades dock bilden sakta. Stormaktstidens kuliss-stad höll mycket sakta på att utvecklas till ett praktiskt fungerande centrum för handel och sjöfart.

Carlberg saknade ingalunda självförtroende. Att mycket positivt skett under hans tid och att inte så litet av detta kunde direkt räknas honom till förtjänst var han övertygad om. Det är tydligt att han ofta kände ett starkt behov av att inför sig själv och andra få detta fastslaget; naturligt nog eftersom denna gradvisa förändring

Järnvågen. Förslag till "järnställare" 1763. RS 138:21

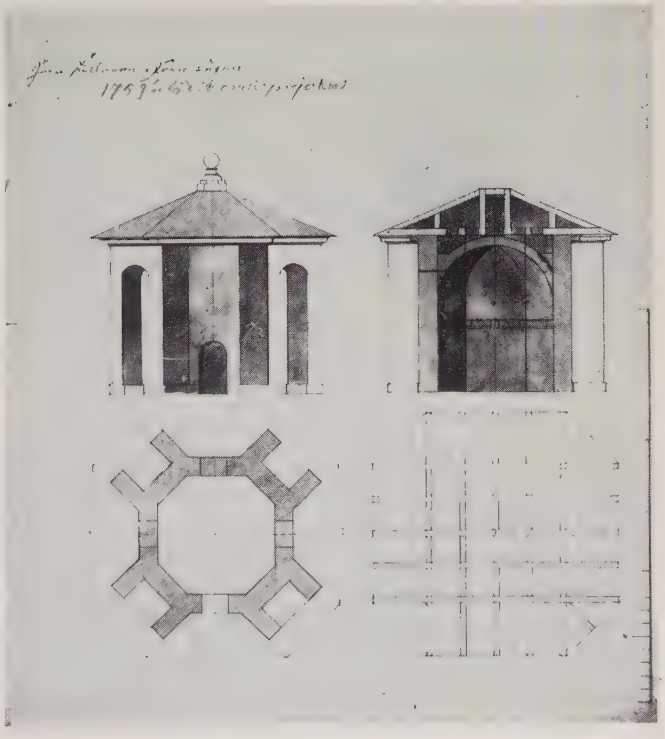

Järnvågen. Förslag till "järnställare" 1759. RS 138:14

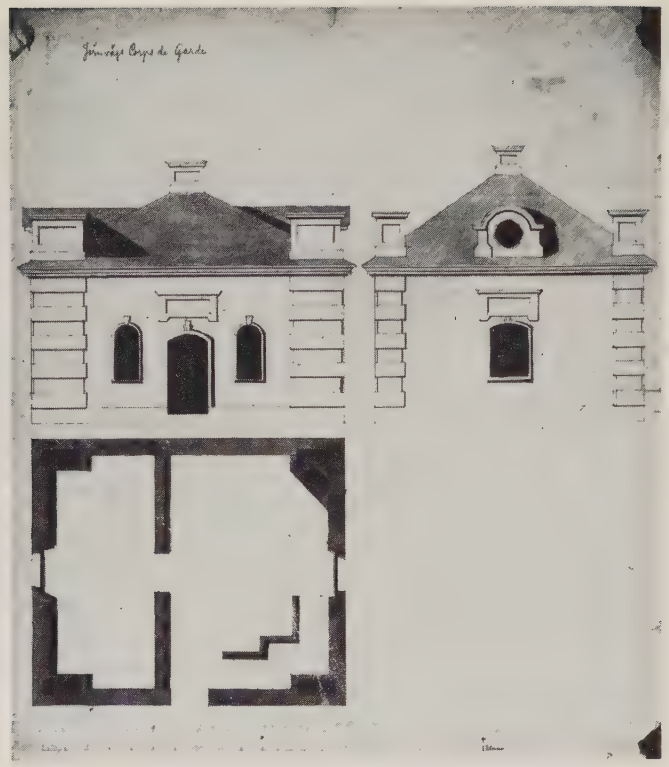

"Järnvågs Corps de garde". RS 138

till det bättre inte var särskilt lätt att notera för utomstående, om den nu ens var med sanningen överensstämmande. Det finns många negativa drag i stadens utveckling inte minst på det sanitära området, som antyder att man i flera avseenden misslyckades i strävandena att göra huvudstaden dräglig för majoriteten av dess invånare.

"En general idé" om Stockholm

1748 fann han återigen anledning att mera utförligt redogöra för sitt fögderi och det finns goda skäl att stanna upp och lyssna till hans mening. I ett längre yttrande redovisar han allt vad som åstadkommits av honom under tjugu års tid i stadens tjänst.[8] Samtidigt försöker han teckna en helhetsbild av Stockholm med dess problem och framtidsmöjligheter; "en General Idé om denna Ortens förmåner och beswärligheter."

Att hans tankar mycket ofta var koncentrerade på denna speciella frågeställning är tydligt. Det fanns uppenbarligen vid sidan av det verklighetsnära draget också inslag i hans psyke av spekulativ och teoretiserande art. Stundom verkar det som om han ansåg att det för Stockholms del – liksom för andra städer – fanns *en enda* "general idé", som det gällde att en gång för alla finna och som därefter måste följas till punkt och pricka.

Det märkliga läget, som hade väckt hans förundran redan vid hans ankomst 1727, upphörde aldrig att fascinera honom. Försynen hade givit Stockholm avundsvärda möjligheter. Staden hade enligt Carlberg uppkommit just på denna säregna plats för att det speciella läget skulle utnyttjas av de styrande. Men genom

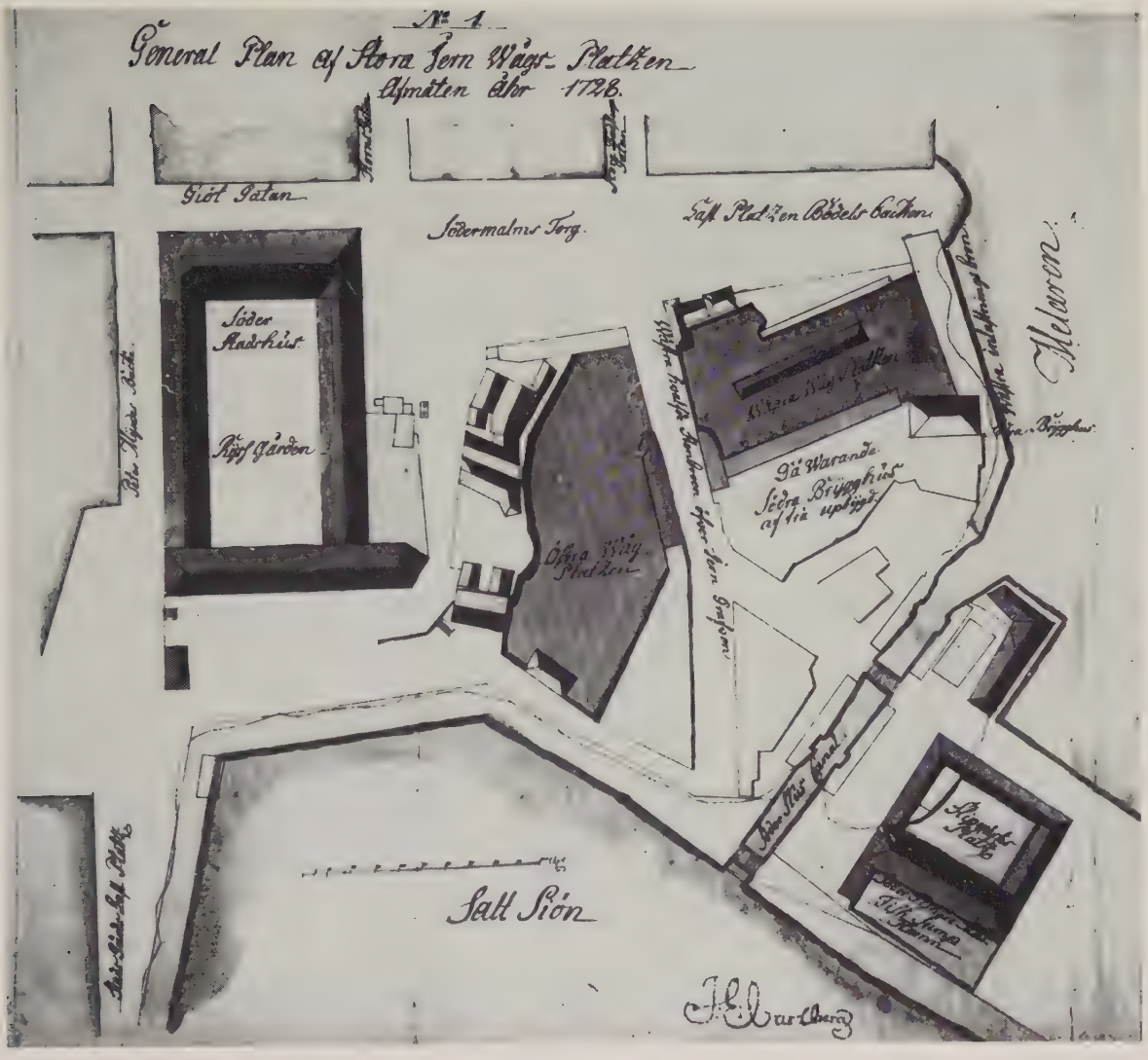

Södermalmstorg, Järngraven och Södersluss, generalplaner från 1728 resp 1769. RA – Dessa båda planer utförda i slutet av 1760-talet har tillkommit för att ge möjlighet till studier av fyrtio års utveckling

okunskap om "den Generala idéen" hade man ständigt underlåtit att vidtaga nödvändiga anstalter, och därmed gått miste om många fördelar. Man borde ha tagit fasta på "hwad Gud och Naturen denna orten beskiärt". Att staden fått utvecklas från begynnelsen utan någon fastställd plan hade medfört att man inte utnyttjat "en så härlig Belägenhet" till invånarnas förmån och nytta. Men han misströstade ej om att man tids nog och trots alla gamla missgrep skulle kunna få fram en "General Plan" över hela staden. Men det var då nödvändigt att systematiskt redovisa och analysera behoven.

Stadens byggväsen enligt Carlbergs kategoriindelning

När det gäller stadsarkitektens ansvar för stadens byggväsen kan det vara lämpligt att följa den indelning som Carlberg själv fann naturlig. Han ansåg sig kunna urskilja tolv kategorier, nämligen: 1. Stadens och malmarnas offentliga hus och byggnader. 2. Skepps- och båthamnar. 3. Stadens strömmar och kanaler. 4. Passagebroar. 5. Stränderna. 6. Lastagebroar. 7. Offentliga brunnar och pumpar. 8. Offentliga platser och torg. 9. Nedfarter till vattenområdena, "vattenkörder". 10. Tvättbroar. 11. Alléer och offentliga planteringar. 12. Exekutionsplatser.

De tjugo gångna åren hade inneburit förbättringar inom nästan alla dessa områden.

Stadens byggnader

De 69 byggnaderna i stadens ägo utgjordes dels av sådana som utnyttjades för stadens "politie styrsell och säkerhet", dels av sådana byggnader, som befordrade "inwånarnes handel, rörelser och näringsmedell". Till den första kategorien räknade han också välgörenhetsinrättningar och som något positivt i detta sammanhang ville han omnämna den nyligen genomförda tillbyggnaden av Danviks hospital, liksom också att flera fattighus färdigbyggts eller påbörjats. Han framhöll

Danvikens hospital

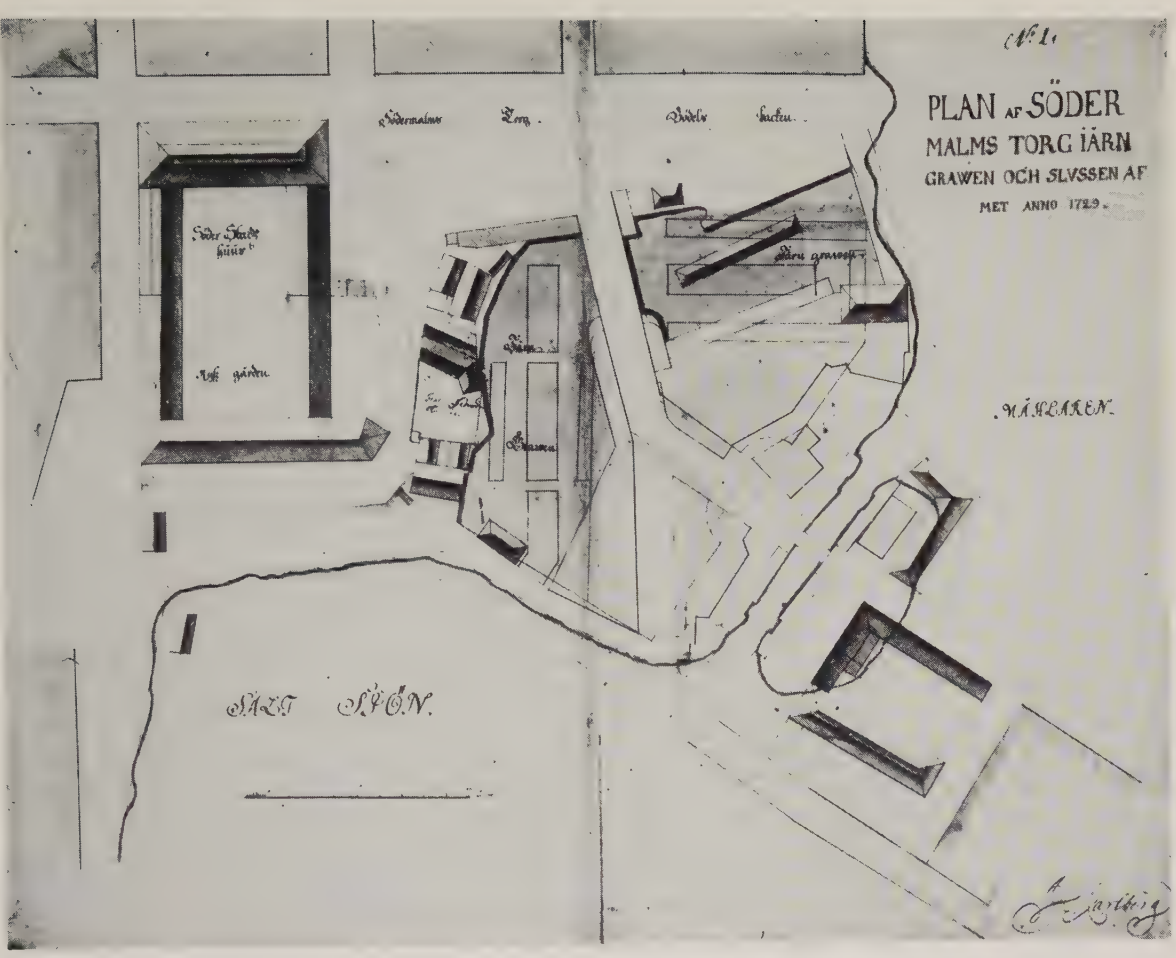

Ordnandet av Slussområdet och anslutande stadspartier var den första uppgift i huvudstaden som Carlberg fick ta sig an. På planen från 1729, där en ny och svängd slussfåra projekterats söder om den befintliga, finns också olika alternativ för en kommande reglering angivna. RS 141

Barnhuset

Smedjegården
Storskolan

också Barnhusets gynnsamma utveckling. Under några få år hade mycket hänt där: genom om- och nybyggnader hade man fått bekvämare rum. Som ett angeläget projekt betecknar han inrättandet av en skola vid vilken barnen skulle kunna lära sig nyttiga hantverk. Dylika hantverksskolor var enligt Carlberg brukliga utomlands. Ett nytillskott som han finner det vara angeläget att påpeka är tukthusflygeln vid Smedjegården. Han omnämner också Storskolan med en viss tillfredsställelse. Här hade 1748 en hel del nyttiga förbättringar och reparationer utförts, i första hand på den stora skolsalen. Fortsatta ansträngningar var dock nödvändiga. Egentligen borde man bygga helt nya lokaler, helst som man nu äntligen hade tillgång till "habile Informatorer". Carlberg tycks ständigt ha ömmat för Storskolan. Att skapa goda förutsättningar för undervisningen i staden skulle komma att visa sig

lönsamt ur många synpunkter, menade han. Hans idéer när det gäller undervisningen är inte helt utan intresse. Det borde t ex finnas flera särskilda och för sitt ändamål inrättade skolrum där olika slags vetenskaper skulle kunna studeras av ungdomen. – På tal om skolor ville Carlberg peka på att ett helt nytt skolhus byggts för två à tre år sedan "här" på Södermalm vid Maria kyrka. Han hade själv stått för ritningarna, vilka godkändes av kollegiet den 29 april 1742.

Skolan på Södermalm

Kyrkorna och kyrkogårdarna

Kyrkorna och kyrkogårdarna hade också genomgått åtskilliga förbättringar. Storkyrkan hade enligt hans mening fått ny yttre dräkt av mera anständigt slag än den tidigare, och Tyska kyrkans kyrkogård hade utvidgats i ansenlig grad. Att även kyrkan på Ladugårdslandet gjorts brukbar, framhålles som en positiv sak.

Industribyggnader

Den industriella utvecklingen hade under de gångna åren varit ganska lyckosam för Stockholm. Enligt Carlberg hade såväl överståthållaren som magistraten "lemnat all begierd Handräckning wid den berömligt inrättade Buldansfabriqen upå nedre Barnhusgården", och man hade också kunnat inrätta en klädesvalk i Norrström.

Lasarettsfrågan

Till en "wäl inrättad Politie", för att tala tidens språk, hörde också sjukhus. På överståthållarens initiativ hade man under de gångna tjugo åren ägnat sig åt denna fråga, och Carlberg hade på hans uppdrag framställt ritningar och beskrivningar av tänkbara anläggningar och deras placering. Han hade tänkt sig två sjukhus, det ena vid Grinds hages tegelbruk vid Årstafjärden – på platsen för det nuvarande Södersjukhuset – det andra på Blekholmen vid gamla Kungsholmsbron. För sådana framsynta och genomgripande initiativ var tiden ännu inte mogen.[9] – För detta behjärtansvärda ändamål pågick också enligt Carlberg många insamlingar och andra förberedelser. I maj 1739 hade ett kungligt brev avlåtits med direktiv om hur lasarett i Stockholm skulle finansieras. För underhållet skulle bl a 4 dsmt utgå "för hwar gång Svenska Comedien spelas".

Renhållningen

På det sanitära området var förbättringarna enligt Carlberg kanske mest påtagliga. En särskild entreprenör hade anställts med uppgift att hålla alla torg och offentliga platser rena och snygga. På många ställen längs stränderna hade man inrättat "orenlighetssammelkistor", där gödsel systematiskt tillvaratogs för att sedan kunna försäljas till privatpersoner. Därmed hade man tagit fasta på en idé som vunnit spridning genom en nyligen publicerad uppsats i vetenskapsakademiens handlingar, där kinesernas tillvägagångssätt i dessa sammanhang rekommenderades till efterföljd.

Sprut- och brandredskapshus

Brandförsvaret hade också förstärkts. Sprut- och brandredskapshus av sten hade byggts på många platser, på Riddarholmen, Stortorget, Hötorget, Skeppsholmen och på Katarina och Maria kyrkogårdar, alla efter Carlbergs anvisningar. Efterhand skulle ytterligare flera dylika komma att uppföras.

Vårdtornet

Det 1689 i korsvirke och tegel uppförda vårdtornet på Brunkeberg var vid denna tid starkt förfallet, men Carlberg hoppades att snart kunna ersätta det med en mera funktionell och stabil byggnad av sten på terrasser, för att signalerna trots bergets sänkning skulle ses och uppfattas från alla håll. Det gamla tornet var beläget på en avsevärd höjd över bebyggelsen – 37 alnar över "Smedjebrunnsgatan" och 32 alnar över Malmskillnadsgatan. Diskussioner om ordnandet av Brunkeberg och dess vårdtorn pågick ända fram till 1760-talets slut utan att dock något resultat uppnåddes varom mera i det följande.

Corps de garde på Norrmalmstorg

Bland de nya byggnader som tillkommit fram till 1748 var Carlberg självklart angelägen om att särskilt framhålla Corps de garde-huset på Norrmalmstorg. Han

Rådhuset vid Riddarhustorget

var ju själv mannen bakom verket. Med glädje talade han också om det nya rådhuset vid Riddarhustorget, f d Bondeska palatset. Förvärvet av denna förnämliga byggnad var en viktig händelse i stadens liv. För att skaffa borgerskapet lämpliga lokaler vid riksdagarna hade man reparerat den gamla rådstugan, och nya rum hade vidare anskaffats för kämnärsrätterna i Staden och på Norrmalm. Nya tullhus fanns nu både på Blockhusudden och vid Norrtull. Bland andra fastigheter som under året genomgått väsentliga förbättringar, stundom gränsande till fullständiga nybyggnader, ville han särskilt nämna Stora Packhuset.

Nya tullhus: Blockhusudden, Norrtull

Parmmätare- och handelsbodar

Hö och ved uppmättes i parmar som mestadels var placerade vid stadens kajer eller på torgen. Carlberg berömde sig också av att ha uträttat mycket när det gällde förbättringar just av denna form av handel. Nya parmmätarbyggnader av sten hade under den förlidna 20-årsperioden uppbyggts på många håll i stället för de gamla träruckler. Men detta gällde inte bara om parmmätarnas stugor utan också om många andra handelsidkares lokaler. Efter hand skulle alla träbodar försvinna om hans planer gick i lås. Invid Södermalmstorg, i Bödelsbacken, hade ett av Carlberg utformat mätarehus byggts 1736–37. Denna byggnad blev sedermera utnyttjad som Corps de garde för Södermalm – Södervakt.

Mätarehuset – Södervakt

Genom en mängd anstalter och insatser – inte minst under de sista åren på 1740-talet – hade också möjligheterna att förse invånarna med livsmedel och förnödenheter av olika slag förbättrats. Tre bodlängor hade på privat initiativ uppbyggts på Södermalmstorg och mellan Slussen och Järngraven. Att staden därigenom blivit av med en räcka gamla träskjul och befriats från underhållskostnader fann han mycket tillfredsställande. Även i estetiskt avseende var de nya stenbodarna lyckade, menade han. Genom deras tillkomst hade man äntligen tagit fasta på ett gammalt förslag av honom, vilket gladde honom. Dessa privata bodar skulle så småningom komma att följas av många fler, i första hand vid Slussen och kring Södermalmstorg. Men staden hade även satsat egna pengar för liknande ändamål och låtit bygga bodar "för et och annat tillwärkat kram" på östra Norrbro. Genom tomtören eller arrenden räknade han med att på längre sikt kunna få fram erforderliga medel till underhåll av de offentliga byggnaderna. – Bodarna på östra Norrbro byggdes 1747 efter Carlbergs ritningar. Entreprenör var "assistenten" Ekman. Vissa modifikationer av de ursprungligen planerade tycks ha varit nödvändiga. Carlberg var dock i det stora hela nöjd med sitt verk. – Även västra Norrbro borde nu bebyggas med bodar "för at befordra Stadens inkomst och revenÿ". För Carlberg var det nästan en gåta att man inte tidigare kommit på tanken att utnyttja detta goda läge. I mars 1747 företedde han ritningar till tolv bodar att placeras på var sida om bron. "Denna dessein förmodar jag anständigt pryda skall Passagen, hwarest höga Öfwerheten promenerar", heter det i hans memorial och han tillfogar den förhoppningen, att bodarna med "sin Structur och ordonance någorlunda" skulle "kunna swara emot den midt emot stående Äreporten och Pyramiderna, när Byggnaden uppläts til en entreprenör som med Accuratesse exequerar Desseinen". Projektet blev dock som vanligt inte realiserat.

Bodlängor vid Slussen och Norrbro

Materialgårdar

På Packartorget fanns som tidigare nämnts en av stadens materialgårdar. Här byggdes 1748 på Carlbergs initiativ en helt ny anläggning med tillhörande verkstad, eftersom den gamla materialgården på Skeppsbron blivit helt otillräcklig.

Slaktare- och Fiskarehusen

Men det fanns förvisso brister på annat håll som Carlberg själv var beredd att erkänna. Norra Slaktarehuset förföll dagligen allt mer. Av den anledningen hade han redan på 1740-talet författat två ritningar till två helt nya byggnader avsedda att

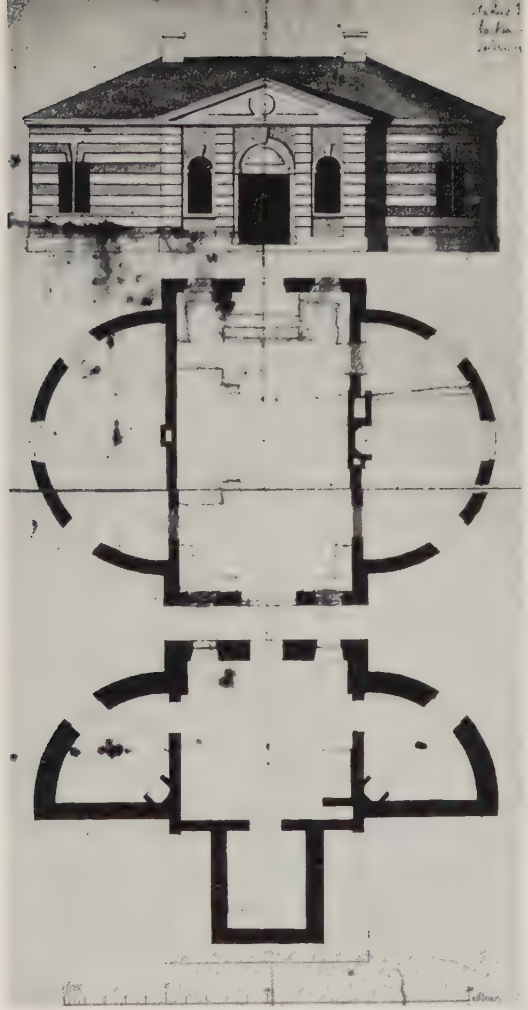

Stadens mätarehus i Bödelsbacken vid Södermalmstorg. Ritningsförslaget godkändes 1736 av Byggningskollegiet. RS 143:15 – Redan sex år tidigare hade Carlberg lekt med tanken att placera en rytmiskt artikulerad bodlinje i sluttningen ned mot Mälaren i vilken flera byggnader av denna ovala form skulle ingå som delar i en helhet. RS 143:14

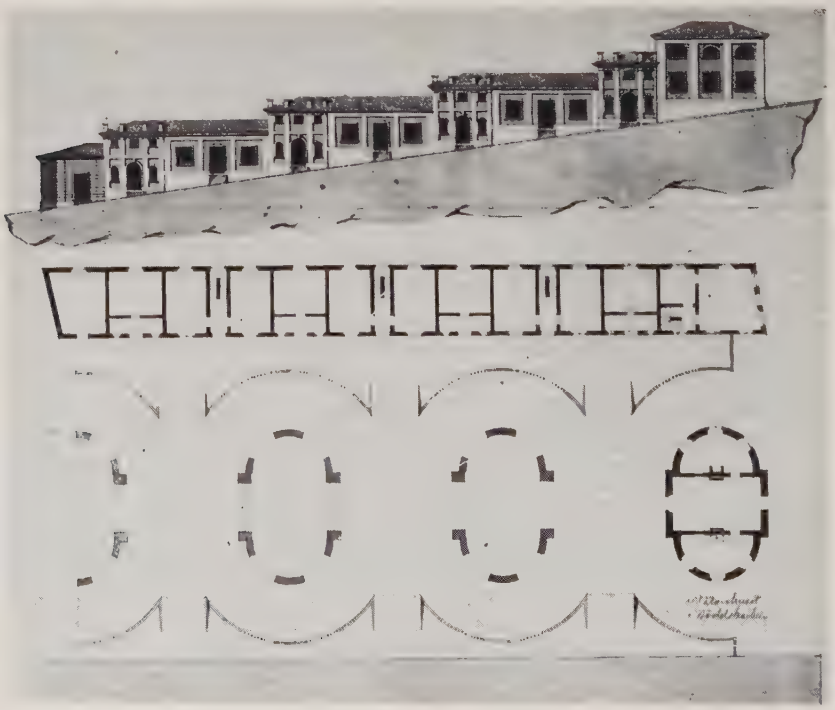

Södervakt, 1900-talets början. Foto i SSM

placeras på ömse sidor om den planerade nya Norrbro, vars landfäste skulle ligga vid slottets norra portal. Även Södra Slaktare- och Fiskarehusen befann sig i ett slätt tillstånd. Det sistnämnda vilade på några få pålar "eller rättare sagt på en bro, hwaruppå det samma är til nog hög resning upfördt av Korswirke och Tegel". Pålarna och syllarna var helt eller delvis förruttnade, vilket hade fört med sig att hela byggnaden börjat sjunka, vilket var särskilt märkbart på den östra sidan. Något hopp om snabba motåtgärder hyste han dock inte, men nödtorftiga skyddsåtgärder hade vidtagits. Ett radikalt botemedel som han ordinerade var "krubb-wärksstenkistor" under hela komplexet, en nog så komplicerad arbetsuppgift.

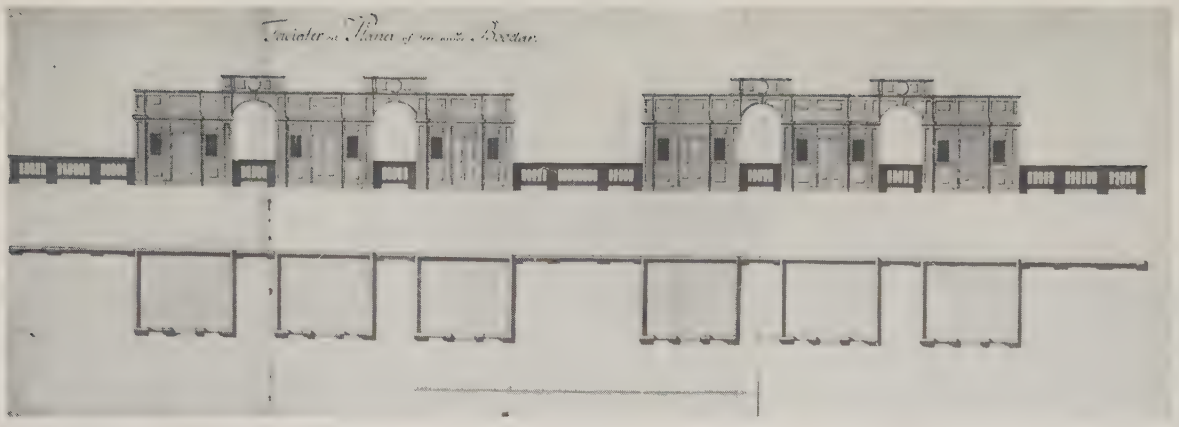

Förslag till tolv bodar på västra Norrbro. C 1747. RS 78:1

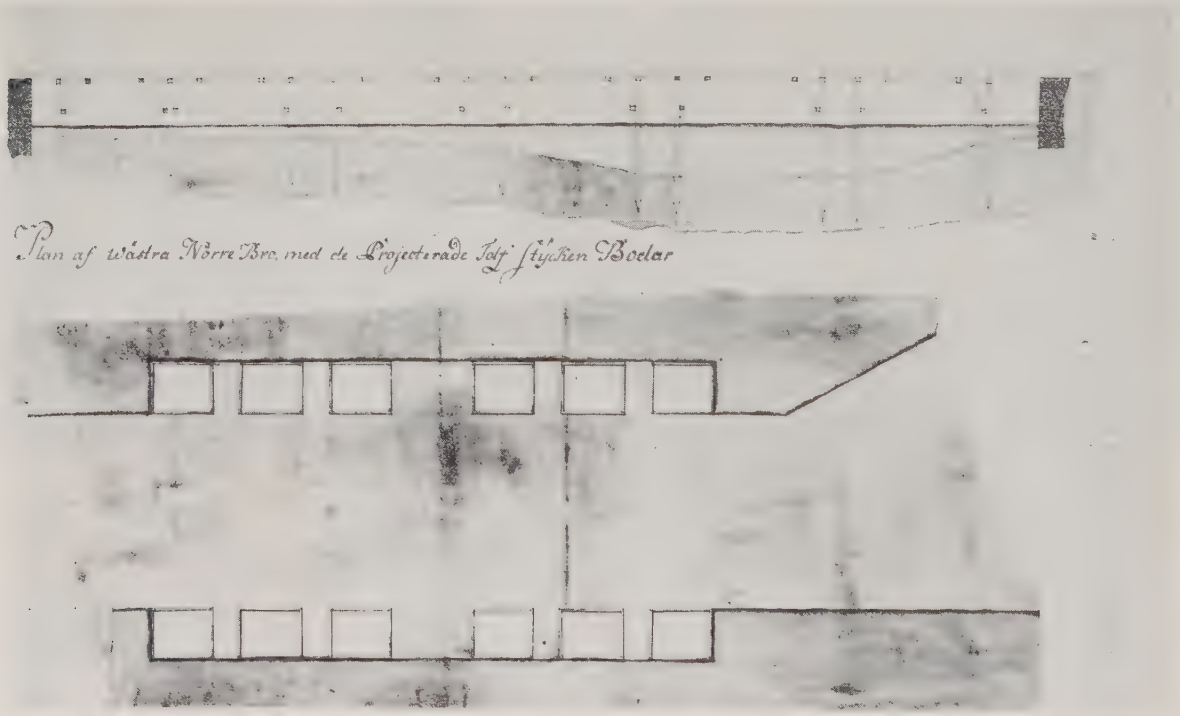

Området strax norr om Slussen upptogs av ett konglomerat av byggnader som framgår av denna uppmätning med förslag till ny bodlinje av Carlberg från 1761. Södra Fiskarehuset i centrum, byggt i korsvirkesteknik och täckt med ett plåttak, vilade på i vattnet nedslagna pålar. RS 155:11

Södra Fiskarehuset. Förslag till renovering. I byggnaden avsågs också det med vattenhjul drivna slipverket att inrymmas. RS 155:13

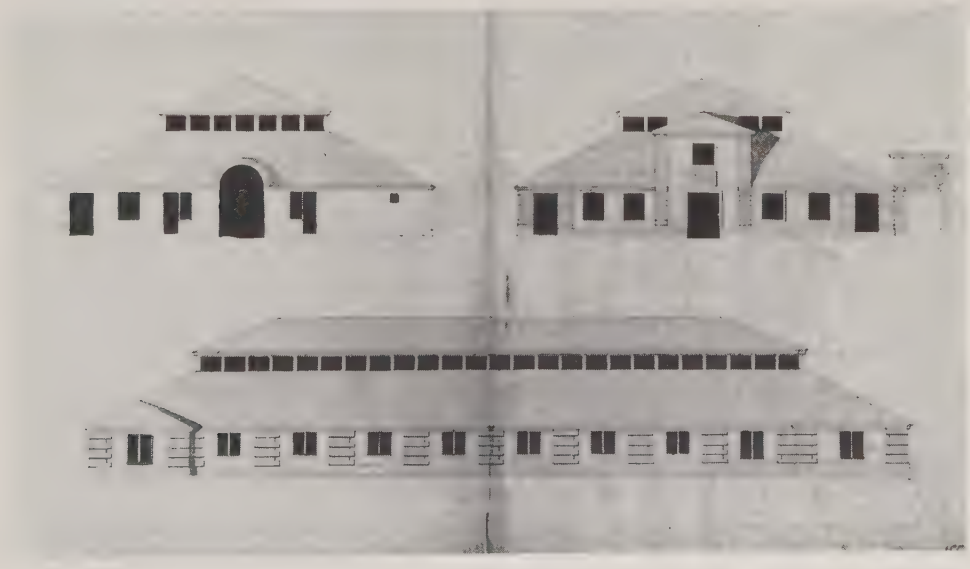

Helgeandsholmen. "Slaktare hus desseiner" 1728, "Plan af hela Tracten afmäten". RS 71:1

Stadens byggnader 1767

När han i slutet av sin bana – 1767 – åter fann anledning att redovisa samtliga stadens offentliga byggnader hade antalet minskat och uppgick till 61.[1] Vissa hus hade brunnit upp, andra hade utarrenderats eller rivits. Förteckningen från 1767 upptar följande:

Norrmalm och Ladugårdslandet

1. Stora Castenhofshuset.
2. Lilla Castenhofshuset.
3. Norre Malmstorgs Corps de Garde.
4. Norr Slaktarehus.
5. Norr Fiskarehus.
6. Brunkebergs wårdtorn. [struket]
7. Parmmätarehus wid röda bodarne.

8. Norra brygghuset bort arrenderat.
9. En wärkstuga wid Kungsholms stora bro.
10. Parmmätarehus i Mäster Samuels gränd.
11. Mätare Hus på Hötorget.
12. Norretull.
13. En waktstuga wid planket derstädes.
14. Norra Surbrunnen med dess hus.
15. Roslagstull.
16. Twenne Spruthus på Ladugårdslandstorget.
17. Ett spruthus wid Röda bodarne.
18. Parmmätarehuset i Grefgränden.
19. Parmmätarehuset wid Ladugårdslandsbroen (upbränd).
20. Parmmätarestugan på Blasieholmen.
21. Parmmätarestugan wid Packartorget.
22. Materialhus derstädes.
23. Brandhus på Skiepsholmen.
24. Waktstuga på Kungsholms Stadshage.
25. Carlbergs tull.
26. Carlsbergs grind.

Staden

1. Gamla rådhuset med Kämnärsrätten, Storkiällaren och Fransyska Kyrckan med Corps de Gardet och Arrestrummen, samt Stortorgsbrunnen. [struket]
2. Nya rådhuset med brede wid liggande hus, som uthyres til Kjällaren.
3. Stor Scholan.
4. Gäldstugan.
5. Auktions=huset.
6. Accishuset på Österlånggatan.
7. Twenne Spruthus wid Riddarholmsbroen.
8. Wiktualie=wågen wid Skiepsbroen.
9. Stora Sjö=tullshuset.
10. Packhuset.
11. Tolags Bokhållarehus.
12. Ström Qwarnen med källaren.
13. Söder Slaktare hus.
14. Söder Fiskare hus.
15. Stenbod Linien på den walfwde broen.
16. Dagswärks- och Sluss-skrifwarens stenhus wid Slussen.
17. Benningebrincksbodarne.
18. Notfinnarnes bod wid Söder Slaktarehus.

Södermalm

1. Mätarehus på Södermalmstorg
2. Stora Jernwågen med dess 2^{ne} Hus.
3. Söder Stadshus och Ryssgården.
4. En parmmätarstuga i Stadsgården af sten.
5. Ett brandhus på Mariæ Kyrckjogård af sten.
6. Ett brandhus på st Catharinæ Kyrckjogård af sten.
7. Ett brandhus på Nytorget af trä.
8. Ett Parmmätarehus wid Tegelwiken af trä.
9. Danwiks-Tullen.
10. Skants-tull.
11. Skants waktare huset.
12. GrindsHages Tegelbruk.
13. Hornstull.
14. En Wintertullstuga wid Långholmssundet af sten.
15. Långholms-Tullen.
16. Hammarbÿ Tull.
17. Otta st: afträden wid stranderne.

Stadens hamnar

Enligt Carlbergs sätt att räkna hade staden nio hamnar. Även om dem hade han 1748 mycket positivt att berätta. Det hade blivit bekvämare att lasta och lossa fartyg och båtar under den tid han verkat i stadens tjänst. De sjöfarande löpte numera betydligt mindre risk än tillförne att få sina farkoster skadade vid plötsligt påkommande oväder. Genom dyrbara och väl genomtänkta anordningar låg fartygen säkert förtöjda. Som särskilt kostnadskrävande betecknade han de vindflottar som byggts på västsidan i Mälaren vid Järngraven och fiskesumphamnen på Söder, "som äfwen ock af mig anlagd är och med ett flytande Wärk inneslutes". Ett omfattande företag som han i detta sammanhang finner anledning att nämna, var den stora muddring av Packartorgsviken som genomfördes 1746 och som blev mycket kostbar för staden. Om förhållandena där finns anledning att återkomma till i det följande. – Carlberg ansågs förövrigt som en stor auktoritet på muddringsområdet och anlitades därför som expert av kammarkollegiet vid byggandet av mudderverk. – Att antalet dykdalber ökat markant under 20-årsperioden fann Carlberg också anledning framhålla. Hur sådana skulle utföras för att ernå den rätta hållbarheten hade han som ung lärt sig i Göteborg. I huvudstaden var man enligt hans personliga uppfattning mindre kunnig på detta område. Till tjänst för sina efterträdare på arkitektkontoret hade han också författat en ingående redogörelse för hur man skulle förfara "med Krubbvärkkistornes sänkning til Wäderflåttarnas fästning". Metoden hade han utarbetat redan under sitt första år i Stockholm på grundval av sina i Göteborg förvärvade kunskaper.

Muddringar och dykdalber och väderflottar

Trots dessa positiva åtgärder återstod givetvis mycket att göra. Carlberg dolde inte heller sin åsikt om de mångenstädes rådande minst sagt primitiva förhållandena. Men planer och ritningar till många förbättringar saknades inte och för varje dag som gick tillkom nya utkast och projekt. Detta ständigt växande arbetsmaterial i arkitektkontoret var en verklig tillgång som kommande generationer stadsbyggare borde kunna dra nytta av.

Stadens strömmar

Som något särdeles märkligt för Stockholm betecknade Carlberg ständigt det överallt strömmande vattnet, en gåva från naturen som i likhet med så mycket annat inte hade uppmärksammats och utnyttjats tillräckligt. Särskilt på Saltsjösidan fanns det flera lämpliga platser för vattenhjul förutom "därest nu för tiden notfinnarne hafwa deras skiul". Man borde också kunna driva ett lätt verk vid Norra fiskarehuset med det vatten som flöt förbi greve Pers hus på Helgeandsholmens nordsida, under förutsättning att man muddrade i kanalen. Även vid Vedgården skulle man lätteligen vara i stånd att tämja vattenströmmarna i Norrström och få dem att driva ett hjulverk, om man följde hans råd. De styrande i huvudstaden insåg inte vilka resurser som fanns förborgade. Men att eftervärlden inte skulle underlåta att betjäna sig av dem var han övertygad om.

Vattenhjul

De strömmande vattnen i staden var alltså en tillgång som det gällde att tämja och utnyttja. Men Mälarens möte med Saltsjön i hjärtat av huvudstaden medförde också många svårigheter som måste övervinnas. Vid högt vattenstånd dränktes inte bara stadens egna stränder utan också lågt belägna ägor i hela Mälarområdet. Situationen var besvärande särskilt när det rådde uppström från Saltsjön. Carlberg trodde sig ha konstaterat att mälarvattnet även vid sådana tillfällen rann ut via Norr- och Söderström, men att samtidigt saltvatten på en djupare nivå tog sig in i Mälaren. Han var på det klara med att det rörde sig om ett komplex av problem, och att åtgärderna inte bara kunde inskränkas till stadens strömmar. Sund och uppgrundade vikar på andra håll i Mälaren måste också fördjupas. I längden kunde

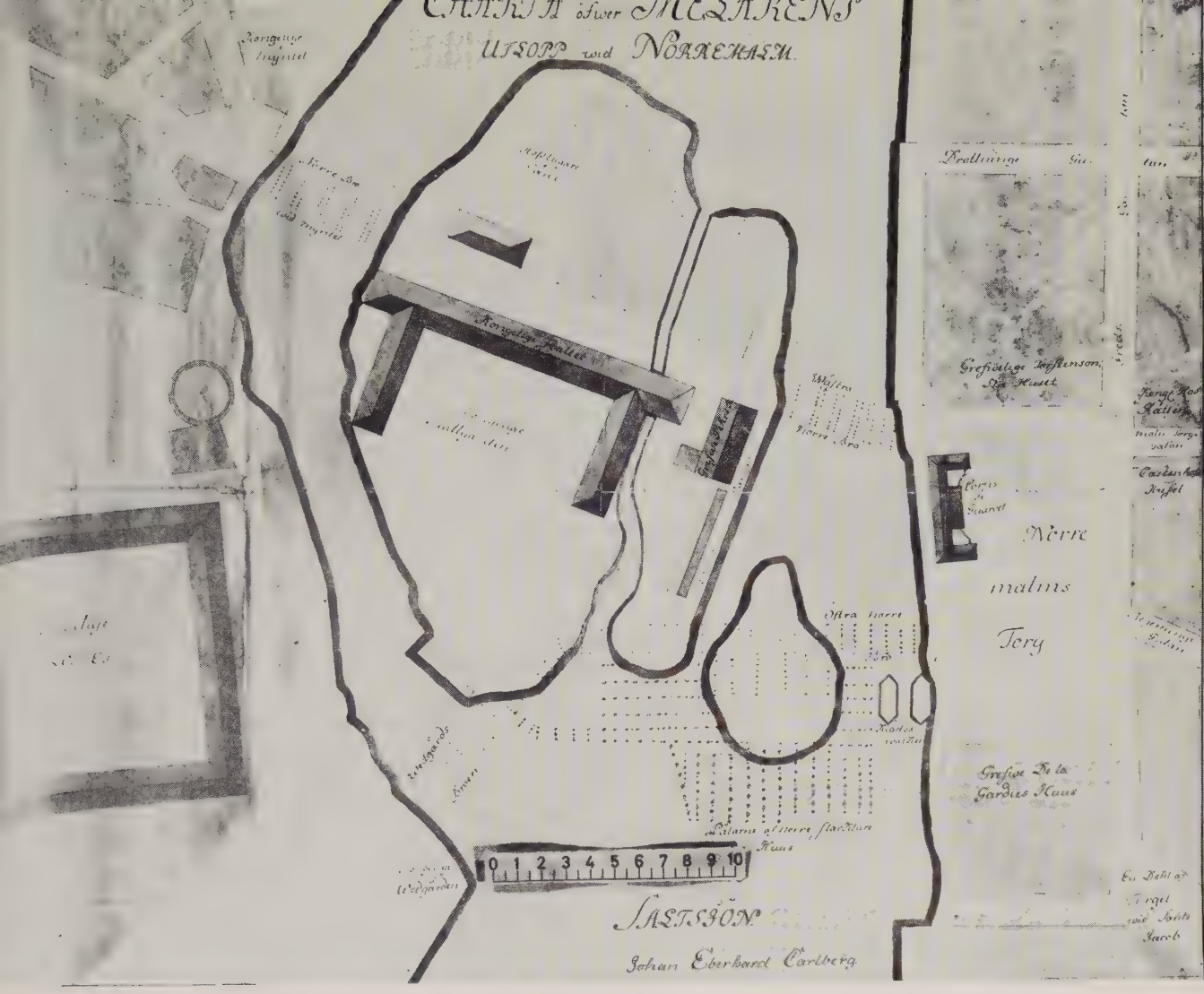

Mälarens utlopp. Carlberg har med stor noggrannhet markerat samtliga pålar som bar upp de dåtida träbroarna över Norrströms båda grenar. Kartan ger även upplysning om den verkliga strandlinjen. Som synes består Helgeandsholmen av två olika holmar skilda åt av en smal kanal som för övrigt rinner under det kungliga stallet. Den var täckt av ett tegelvalv. Norra Slaktarehuset vilar till stor del på pålar. 1740-talet. RS 18:1

man inte heller undvara ett tredje utlopp vid Södertälje, en framsynt tanke som han dock måste avvisa som orealistisk med tanke på de resurser som man disponerade.

Med syfte att öka och förbättra genomströmningen utfördes trots allt en hel del arbeten i och invid Norrström. Man fick i allmänhet ta tillfället i akt när lågt vattenstånd rådde. En sådan situation inträffade hösten 1756, då Strömmens botten vid greve Pers hus, liksom partier under och invid Norrbro och Norra Slaktarehuset rensades från större och mindre kullerstenar. Några av dessa var t o m så stora, att sprängning med krut måste tillgripas. Härigenom ökades djupet med 1½ till 2

alnar. Proceduren upprepades under oktober och november året därpå, enligt Carlberg för betydande kostnader – 5.000 dkmt i arbetslöner vartill kom utgifter för instrument, ställningar och verktyg. Den av klapperstenar bestående bottnen gjordes nu så djup "at efter menskeligt anseende denna Grund numera inte kan hindra wattnets aflopp". En hel del talade för, att man också borde undanskaffa det landparti bestående av "Kuller- eller Gatuläggningssten", på vilket Norra Slaktarhuset delvis vilade, för att därigenom öka genomströmningen, och krafter fanns också som verkade härför. Men Carlberg kom efter övervägande till slutsatsen, att en sådan dyrbar och komplicerad schaktning skulle kosta mer än den smakade. Visserligen skulle större vattenmassor kunna passera, men strömgången skulle å andra sidan minska i kraft och inte längre kunna driva de "wälinrättade Mjölqwarnarna" som sedan gammalt fanns på holmarna. Överhuvud borde man iakttaga försiktighet gentemot det som naturen själv skapat. I stället för att förändra borde man söka finna ut avsikten med skaparens verk och sedan på bästa sätt söka att betjäna sig av de givna förutsättningarna. Han var emellertid inte främmande för tanken att medelst dammluckor reglera vattnets genomströmning. På bottnen längs östra Norrbro skulle man t ex kunna sänka ned 26 st dylika luckor, med vars hjälp vattnet i händelse av lågt vattenstånd skulle kunna ledas till kvarnarna.

Vattenleder

Även när det gällde vattenleder var Stockholm gynnat av naturen. Men man hade hittills inte utnyttjat förmånerna. Under det att man i andra städer med konst åstadkom kanaler för att främja trafiken hade man i Stockholm inte ens lagt sig vinn om att sköta de naturliga vattenvägarna. Detta förtröt honom. Man hade misskött muddringarna i Riddarholmskanalen och fyllt igen Näckström och Rännilen, något som också förorsakat andra problem till vilka vi återkommer.

För sin inre blick såg han hur Norrmalm med större förutseende skulle ha kunnat förvandlas till en stad av holländskt snitt, "til den tractens både beqwämare Transporter och Rörelser i Näringsmedel, Handel och Wandel, hwarigenom Hus och Egendomar derstädes hade blifwit satta i mera Wärde, och Näringsmedhlen utwidgade, som nu vid sielfwa Stadstracten dag från dag sig sammanträngia". – Att det inte var gynnsamt för stadens "förkofring eller dess rätta tilltagande", att en så stor del av näringslivet kommit att koncentreras till den lilla och trånga stadsholmen var han övertygad om. – Det fanns ytterligare exempel på hur man obetänksamt fyllt igen nyttiga vattenleder utan att tänka på de framtida konsekvenserna. Blekholmen i Kungsholmsviken, över vilken den gamla Kungsholmsbron passerade, var på Carlbergs tid en halvö förenad med Norrmalm genom ett näs, som åstadkommits genom utfyllningar. Men diverse olägenheter hade nu uppstått här. Strömgången hade förändrats och även minskat, med påföljd att hela Barnhusviken nu höll på att grundas upp och försumpas. Fyllningarna vid dess östsida hade också inneburit likartade problem för invånarna nedanför Klara kyrka. – Ett projekt som också lekte honom i hågen var en förbindelse mellan Årstaviken och Hammarbysjön, varigenom Södermalms anseende skulle höjas i hög grad vid en framtida utvidgning av bebyggelsen.

Broarna

Att stadens många broar – 17 till antalet enligt Carlberg – också gav honom huvudbry har redan framgått. De utgjordes enligt den nyss citerade förteckningen från 1767 av följande:

1. Lilieholms Broen.
2. Skants Tull Broen.
3. Stora Sluss=Broen.

Karta över "S:Clara strand tract" med utfyllningarna sedan 1731. Denna konceptkarta av Carlberg från 1750 är av stort intresse eftersom den utvisar i detalj hur långt utfyllningarna hunnit vid denna tid. NS 18:1

4. Lilla Sluss=Broen.
5. Järn Grafsbroen.
6. Sten Broen öfwer Söderström förbi qwarnhuset.
7. Den nya hwalfda Stenbroen på östra sidan wid Jernwågen på Södermalm.
8. Broen öfwer Riddarholms Canalen.
9. Broen wid Kongl. Myntet.
10. Broen wid Norrmalmstorg på wästra sidan.
11. Broen wid Norre Slaktare- och Fiskare hus.
12. Broen wid Wedgården.
13. Kungsholms stora bro.
14. Kungsholms lilla bro.
15. Stora Ladugårdslandsbro.
16. Lilla Ladugårdslandsbro öfwer träskrändelen.
17. Broen förbi Söder Slaktare och Fiskare Hus.

Liljeholmsbron

Enligt hans redan från första början framförda åsikt borde man planmässigt försöka ersätta de underhållskrävande träbroarna med stenbroar. Inför det tekniska förfarandet härvidlag kände han ingen tvekan, förfaren som han ansåg sig vara i att konstruera "krubbwärkskistor" och andra dylika agremanger. Men även i fråga om stadens broar hade tillståndet enligt hans uppfattning märkbart förbättrats under de gångna trettio åren. Den tidigare så skrangliga och smala flottbron över Liljeholmsviken var nu breddad och stadgad. Det hade skett i samband med tronföljaren Adolf Fredriks ankomst 1743, då en allmän uppsnyggning av huvudstaden var anbefalld. Ytterligare förbättringar hade sedan vidtagits, allt till stora kostnader, så att den 300 alnar långa bron med sin på mitten och vid ändarna dubbla bredd nu kunde motstå även de allra tyngsta ekipage. En ny stenbro borde dock byggas. Det skulle snart betala sig med tanke på det dyrbara underhåll, som en så lång träbro fordrade. – Med tiden blev Liljeholmsbron åter ganska fallfärdig till följd av den starka trafiken. Vintertid rubbades trävirket "ur sin ordning"

Generalplan över trakten mellan stora och lilla Kungsholmsbron. C 1769. UUB

genom is och blåst, vilket föranledde Carlberg att utarbeta planer på en helt ny förbindelse över sundet.

Skanstullsbron

Skanstullsbron befann sig 1748 i ett sämre skick, vilket var ganska betänkligt, eftersom trafiken på den var mycket intensiv. Näst efter stora Kungsholmsbron var denna dyrast i underhåll för staden bland broarna. En minskning av längden föreföll Carlberg oundgänglig, om man skulle kunna få till stånd en varaktigare anläggning, och detta måste ske genom utfyllning. För att inte försämra strömgången med mudderansamlingar som följd, borde man börja mitt i sundet. Med denna metod skulle denna besvärliga passage kunna omformas till två kortare broar, var och en ca 40 alnar lång. I anslutning härtill kunde flera nyttiga anläggningar skapas i form av tvätt-, byk- och torkhus till tjänst för Södermalms invånare.

Broarna vid Södersluss

Under tidigare år hade här genom Carlbergs åtgöranden omfattande arbeten till stora kostnader nedlagts. Han hade även i slutet av 1740-talet ansvarat för en helt ny bro i denna trakt, den östra slussbron. Över den egentliga Järngraven löpte också en välvd stenbro, en av de få av detta slag i staden. Men även över Söderström fanns det en stenbro, som dock inte tycks ha varit särskilt stabil; på 1740-talet rasade en del ned i vattnet invid det Södra Kvarnhuset och måste ersättas med en provisorisk träspång i avvaktan på att byggningskollegiet skulle få fram medel till en permanent ersättare i sten. – På östsidan om Södra Fiskare- och Slaktarehuset fanns ytterligare en bro, enligt Carlberg "pålad efter gamla sättet". Under det pågående slussbygget 1744–53 var denna smala och ytterst primitiva bro den enda förbindelsen mellan Stadsholmen och Södermalm. En breddning och förstärkning var därför i hög grad önskvärd.

Bro över Riddarholmskanalen

Carlbergs planer på att få bygga en stenbro över Riddarholmskanalen har tidigare berörts. Av kostnadsskäl fick man även i detta fall nöja sig med ett provisorium i trä. Som en tillfällig lösning betecknade han också bron över Norrström vid Kungl Myntet, även den "pålad efter gamla sättet," något som medförde ständiga och

Broarna över Norrström

kostsamma reparationer. – Dess fortsättning. "Broen vid Norrmalmstorg öfwer Norrström på wästra sidhan", för att använda Carlbergs ord, befann sig på 1750-talet i ett tämligen gott skick efter omfattande reparationer. Men för att ge den bättre stadga planerade Carlberg även här att öka bredden. Egentligen var också denna bro att betrakta som ett provisorium. Det fanns, meddelar Carlberg, ett redan av Karl XII godkänt projekt till en helt ny dragning med landfäste på Norrmalmssidan vid Rosenbad. Men med hänsyn till den mycket intensiva trafiken förelåg det ett behov av flera broförbindelser från Norrmalmstorg (nuvarande Gustav Adolfs torg) till Staden. Carlberg ställde sig dock skeptisk till den beslutna placeringen, "eftersom wandringen ifrån Rosenbad til Norrmalmstorg icke tyckes blifwa beqwämlig".

Slaktarhusbron

1748 hade den gamla och murkna träbron vid Norra Slaktare- och Fiskarehusen – Slaktarhusbron – reparerats till hälften med nya pålar och bjälkar. Den bedömdes dock trots detta av Carlberg vara så förfallen, att man kunde befara en olycka. Men i avvaktan på en helt ny bro riktad mot slottets norra portal och med landfäste på Norrmalmssidan vid Corps de garde-byggnaden fanns det dock ingen annan utväg än att nödtorftigt underhålla dessa gamla provisorier. – Ostadig och bofällig

Vedgårdsbron

både ifråga om pålar och överrede var också den s k Vedgårdsbron, detta trots en omfattande reparation i Carlbergs regi i början av 1730-talet. Vedgårdsbron löpte emellertid över slottets och kronans område. Det var därför oklart vem som hade ansvar för dess underhåll, vilket medförde att bron fick förfalla.

Kungsholmsbroarna och utfyllningarna i Barnhusviken

Den exceptionellt långa s k Nya Kungsholmsbron – 650 alnar eller 386 meter – var som redan torde ha framgått ett ytterst underhållskrävande byggnadsverk. En modernare konstruktion var därför mycket önskvärd. Ett vackert förslag till en ny bro utfördes av Carlberg redan 1743, det första i en lång serie.[2] Enligt byggningskollegiets mening skulle man kunna göra det mindre dyrbart för staden om man genom utfyllningar kunde minska det egentliga vattenområdet. Ett sådant förfarande diskuterades också livligt. Carlberg ogillade planlösa utfyllningar. Om man tillgrep dylika, måste man vara medveten om konsekvenserna, menade han. Det gällde inte minst om detta område. Vattnet från Barnhusviken måste nämligen ha fritt utlopp i Riddarfjärden. Ett i hög grad besvärande problem i det sammanhanget var som tidigare nämnts de anhopningar av slam från Karlbergsområdet som avsatte sig längs stränderna vid Kungsholmsviken och förorsakade stora olägenheter, bl a i form av dålig lukt. Men detta skulle enligt Carlberg kanske kunna lösas genom att man byggde upp ett antal smärre holmar förenade med varandra genom mindre stenbroar. Broförslaget hade också visat två större ovala holmar flankerade av två mindre. På dessa utfyllda öar hade han placerat motställda halvcirkelformade byggnader mellan vilka brobanan avsågs löpa. En annan variant hade kommit 1745 i form av sju sexkantiga utvidgningar av själva bron, var och en med två små paviljonger. Enligt hans beräkningar skulle man genom ett sådant förfarande vinna många både ekonomiska och estetiska fördelar. Han hade också erbjudit sig att, om kollegiet så önskade, här utprova en ny metodik varigenom utfyllningarna inte skulle behöva bli så dyrbara. Våren 1753 påbörjades en kaj, eller som det hette "strandbrolinje", i anslutning till Stora Kungsholmsbron efter Carlbergs metoder. Skarp kritik riktades emellertid emot honom både från allmänheten och från kretsar inom kollegiet. Man förstod inte avsikten med arbetet, och man ansåg också att han använt för klent virke till de "krubbwärkskistor" som tillverkats och sänkts ned. Detta angrepp föranledde honom till ett temperamentsfullt svar, vari

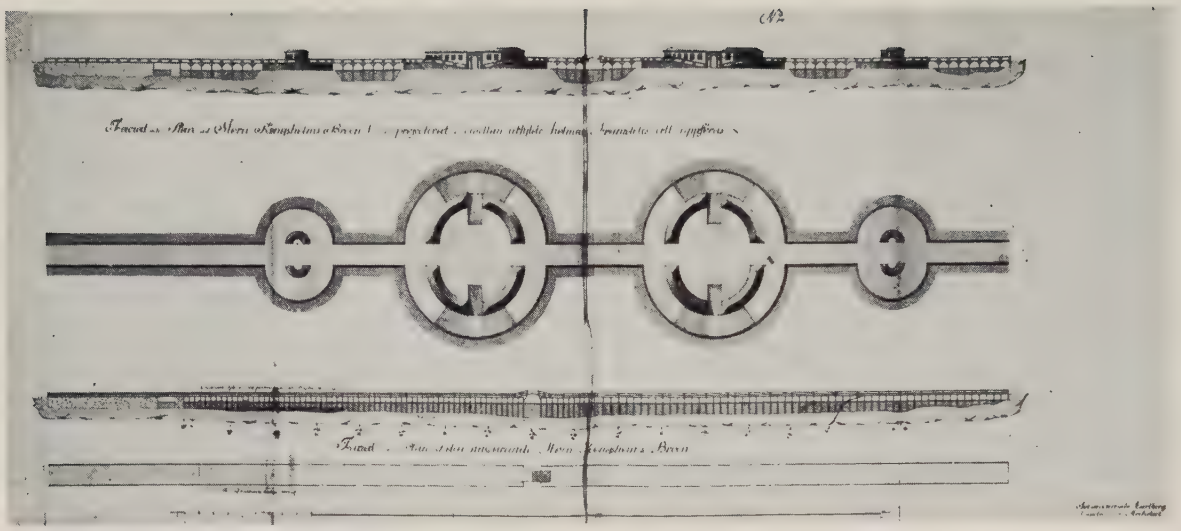

Stora Kungsholmsbron. Ritningen visar dels den befintliga synnerligen långa och smala bron i plan och profil, dels Carlbergs originella förslag till nytt utförande. C 1743. RS 106

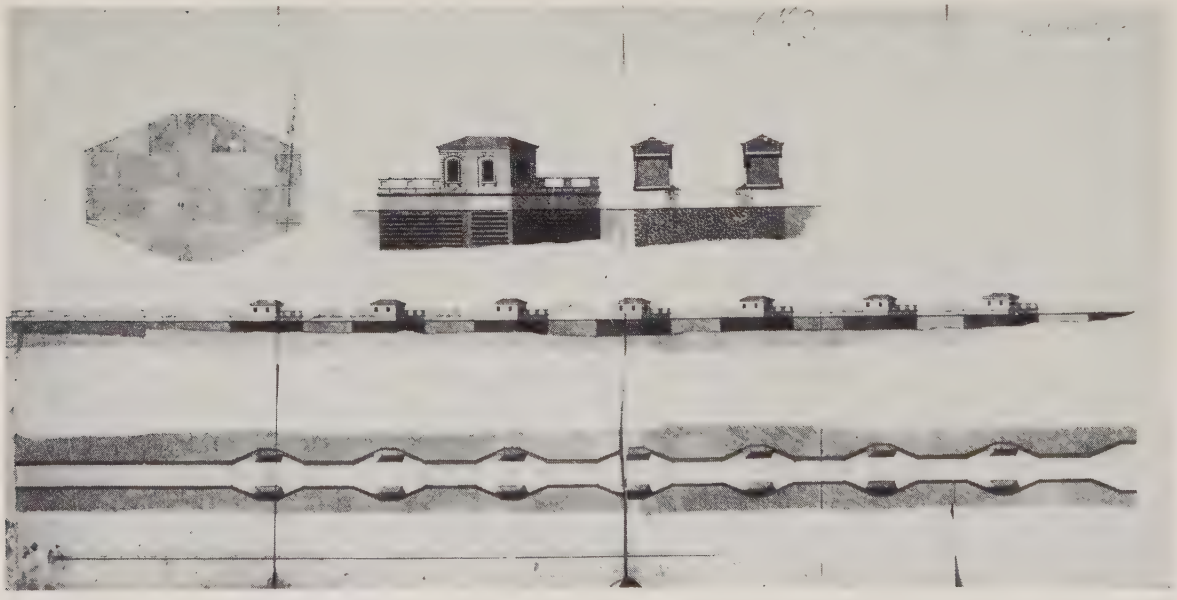

Stora Kungsholmsbron. Förslag till utförande. C 1745. RS 106

han hävdade att omdömena var helt ogrundade.[3] Han hade arbetat efter "wärkmästareskapets reglor" och iakttagit och använt "all nödig ärfordrad kånst ock upmärksamhet". Så t ex hade han noga beaktat proportionen mellan djupet och krubbverkets bredd och försett det senare med "Sju långt inåt gående Speroner

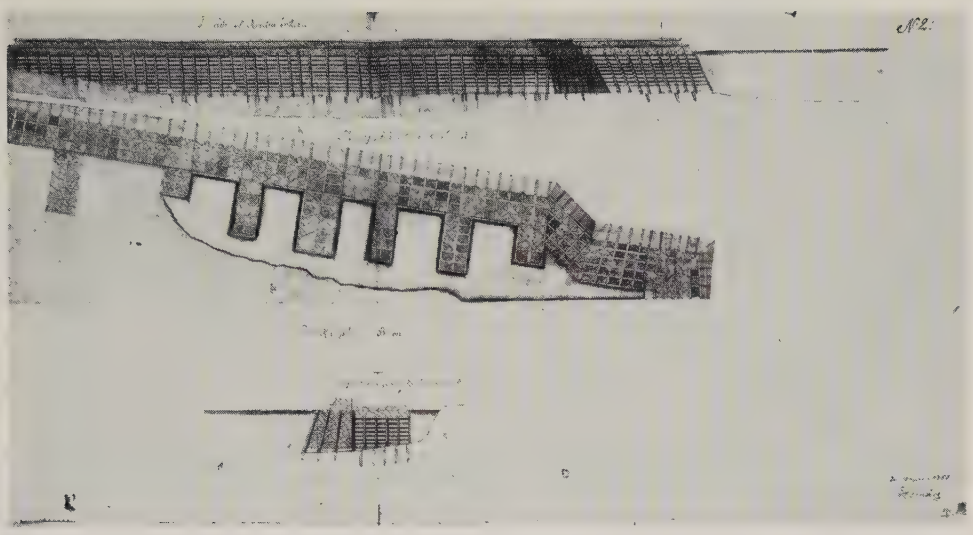

Stora Kungsholmsbron. Ritning till "krubbwärk" för landfästet på Norrmalmssidan. C 1753. RS 106

som med krubbwärks-Linien inknäpte och sammanbundne äro". Den långa och faktaspäckade redogörelsen för förfaringssättet innehåller troligen en hel del av intresse för en initierad nutida vattenbyggare. Han hade visserligen använt klent virke, men dels fanns inget annat att tillgå på grund av den då rådande virkesbristen, dels blev konstruktionerna både starkare och varaktigare om man nyttjade flera ihopfogade klena bjälkar i stället för en enda tjock och dyr sådan. "Så är ingen kånst at genom reqvisition af determinerat tjokt wircke Staden at bringa uti en ansenlig kåstnad, men större kånst med klent wircke at kunna winna samma styrcka som med gröfre wircke, samt kåstnaden för Staden at bespara, hwartil förnuftig sammanfogning och skarfning tjäna måste . . ." framhåller han ampert. Kritiken hade även vänt sig mot kajens anslutning till bron. Men enligt Carlberg var denna tänkt som det första steget i en framtida brobyggnad, som han dock förbehöll en kommande generation. Genom de vidtagna anstalterna räknade han med att längden i framtiden skulle kunna förkortas till 150 alnar.

Gamla Kungsholmsbron

Den gamla Kungsholmsbron och dess problem har tidigare berörts. Den hade reparerats mycket ingående redan 1731.[4] Det finns anledning att senare än en gång återkomma till Kungsholmsbroarna. De sysselsatte Carlberg livet ut.

Rännilen

Från Träsket vid nuvarande Roslagstorg rann den smala, oftast mycket smutsiga ån Rännilen ned i Ladugårdslandsviken. Den bildade gräns mellan Jakobs och Ladugårdslands församlingar. Carlberg hade visserligen ivrat för att man skulle vidga och utnyttja denna liksom andra naturliga vattenvägar för regelrätt trafik, men hans möjligheter att vinna sina överordnade för en sådan tanke var inte särskilt stora. Den fylldes nu igen i allt snabbare takt. I början av 1740-talet hade en ny bro anlagts över Träskrännilen, den s k lilla Ladugårdslandsbron, varigenom trafiken mellan Norrmalm och Ladugårdslandet i hög grad underlättades, något som Carlberg med stor tillfredsställelse kunde konstatera.

Stranden mellan Slussen och Riddarholmskanalen med de flytande bryggorna. Den stora bryggan utanför Kornhamnstorg inte utförd. C 1745. RS 35:7

Ladugårdslandsbron

Viktig ur trafiksynpunkt var naturligtvis också den egentliga Ladugårdslandsbron mellan Blasieholmen och Ladugårdslandet. Dess tillkomst har tidigare skildrats. Entreprenören följde där inte Carlbergs ritningar med en vändplats mitt på bron och en nedfart till vattnet, vilket väckte Carlbergs stora förtrytelse; att båda dessa anordningar förr eller senare måste åstadkommas var han dock övertygad om.

Finansieringen av broarna

Underhållet av denna mängd broar som ständigt var utsatta för såväl naturens som mänskliga krafters åverkan vållade Carlberg huvudbry och bekymmer, som ibland tog sig uttryck i lamentationer. Oftare tycks dock svårigheterna ha eggat honom till att finna ut nya och bättre lösningar. När det gällde finansieringen fick inga metoder lämnas oprövade. Längs med särskilt trafikerade broar borde man sålunda kunna inrätta "afsättningzbodar för et och annat tillwärkat kram" genom vilkas uthyrande staden kunde förskaffa sig inkomster, menade han. Härigenom skulle broarna alltid kunna hållas i gott stånd "med sin egen inkomst". En annan fördel fanns också att vinna: handeln skulle kunna spridas över hela staden. Men naturligtvis skulle bodarna vara "anständigt bygda" och "fördelagtigt ordinerade", underförstått ritade av honom själv. En hel del dylika bodar fanns redan, även om de inte uppfyllde hans fordringar i estetiskt och praktiskt avseende. Man borde också kunna ta upp bropenningar för passage. Så skedde för övrigt vid Stora Kungsholmsbron, till många kungsholmsbors förtret.

Stränderna

De första 20 årens arbete med stränderna i Stockholm betraktade Carlberg som sin kanske viktigaste insats. Förändringen till det bättre måste verkligen vara märkbar för alla och en var, menade han. Vid ankomsten till huvudstaden fanns inga som helst riktlinjer för hur utfyllningarna skulle genomföras. Inga strandlinjer var planerade, än mindre fastställa. Planlöst och okontrollerat vräktes orenlighet och sopor i sjön. Han tvekade inte att beteckna det tidigare tillståndet som närmast skandalöst. Anordningar till ankommande fartygs bekvämlighet hade också på det hela taget helt och hållet saknats. De sjöfarande klagade då med all rätt över de bristfälliga anstalterna. Nu 1748 förelåg genom hans försorg fullständiga planer för

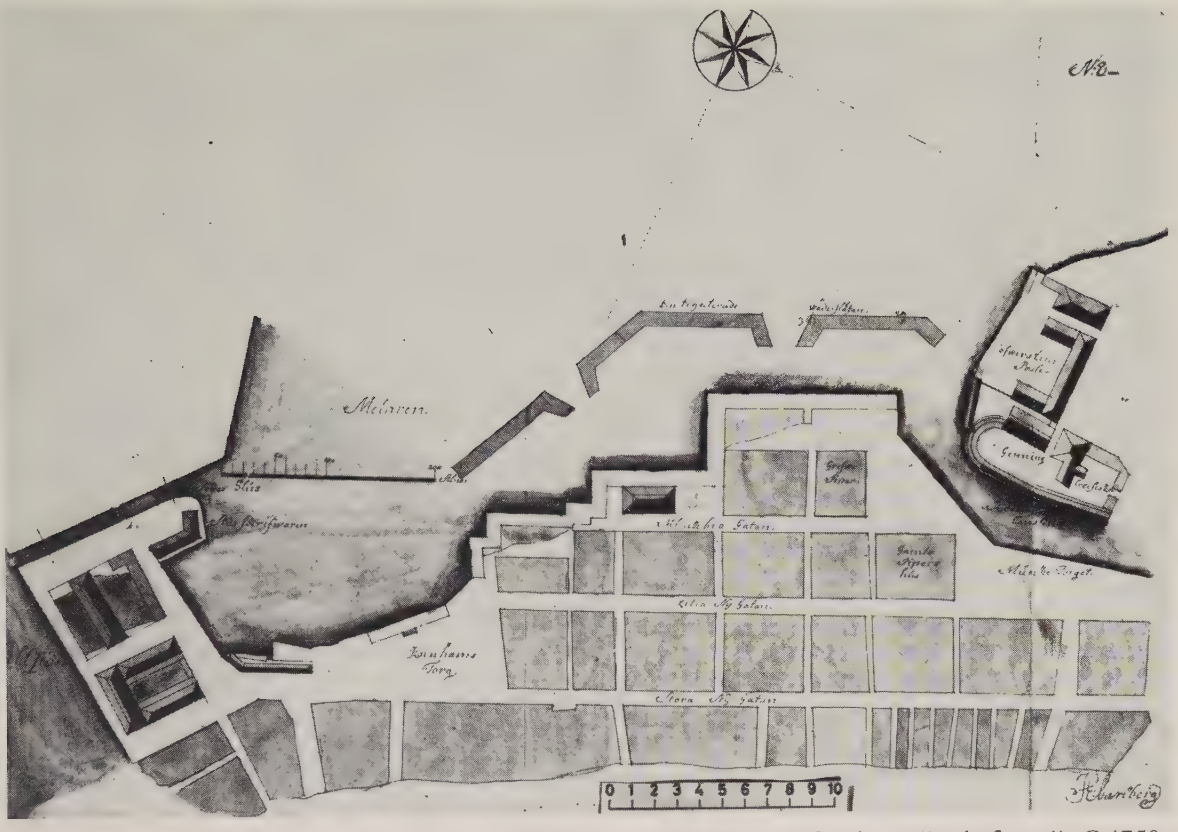

Strandprojekt från Slussen till Riddarholmskanalen med föreslagna "väderflottar". C 1750-talets början. NS 18:7

Skeppsbron

hur alla stränder bl a genom särskilda strandgator skulle kunna ernå den rätvinkliga regelbundenhet, som var så önskvärd i en stad av Stockholms karaktär, ett arbete som man alltså enligt hans uppfattning tidigare helt försummat. – Vad gällde Skeppsbron hade dock redan på 1720-talet ett mindre parti av en stenkaj byggts nedanför Räntmästarhuset på initiativ av överståthållaren Törnflycht. Under Carlbergs ledning fortsatte man sedan successivt åt norr. Vid 1740-talets slut hade man lyckats bygga drygt etthundra alnar. Vid arbetet tillämpades, som redan nämnts, en av honom utexperimenterad metod. Man hade också hunnit med att ytterligare bredda området vid Räntmästartrappan med 15 alnar och jämväl byggt en ny vattentrappa och lastageplats. Den senare stod färdig 1747. – Den s k Vinkeln mitt på Skeppsbron inspirerade Carlberg, som här planerade att förlägga diverse för sjöfarten och handeln nyttiga och behövliga byggnadsverk. Arkitektoniska effekter av den mest anslående art skulle kunna uppnås, menade han, om denna centrala punkt utnyttjades på rätt sätt. Under årens lopp kom han också att utarbeta en mängd olika förslag för "Vinkeln", alltifrån kokspisar i lämplig arkitektonisk maskering till stora vakthus, magasin och "cloaker". Att dessa byggnadsplaner i

realiteten på grund av motstånd från det handlande borgerskapets sida inte kunnat förverkligas i nämnvärd utsträckning är tidigare nämnt.

Kornhamn till Riddarholmskanalen

Vid Carlbergs tillträde 1727 var stranden från Kornhamn till Riddarholmskanalen enligt hans egen uppgift inte något annat än "en dyngeplats". Men förhållandena blev enligt hans uppfattning avsevärt bättre i samband med att det s k Sockerbruket tillkom omkring 1740. Samtidigt byggdes pålade kajer nedanför det Piperska huset vid Kornhamnstorg. På grund av det avsevärda vattendjupet visade det sig emellertid mycket svårt att underhålla pålningen. Som ersättning byggde därför Carlberg flytande bryggor, som han lät gå i "Wincklar och Hakar", för att fartygen skulle skyddas från den besvärande västanvinden. Genom dessa hade man nu möjlighet att obehindrat ta sig fram hela vägen från Kornhamn till Munkbrotorget. Dessa flottbroar betraktade Carlberg som betydande innovationer, "sedan de en gång tagit af wattendrickning sin last till sig, sjunka de aldrig djupare uthan äro långt waraktigare än pålade Broar". – Även Riddarholmens stränder intresserade honom, men här residerade de kungliga och hovet, och över kronans mark kunde ju staden inte råda.

Riddarholmen – Kungl Myntet

För sträckan mellan Riddarholmen och Kungl Myntet fanns över huvud inte några ritningar, detta på grund av att man övervägde att tillfoga flyglar till Riddarhuset men inte hade kunnat komma fram till något beslut. – Ännu mer svårbemästrade var strandområdena vid Norrström. Det var "Slåtts-Desseinerna"

Kring Norrström

som här bestämde framtiden och inte de planer som åstadkoms på stadens arkitektkontor. Enligt ett gammalt beslut skulle ju också en ny bro spännas mellan Myntet och Drottninggatan, vilket man naturligtvis måste ta hänsyn till vid strändernas ordnande.

Södermalms stränder

Söders bergiga och ofta ganska otillgängliga strandlinje var givetvis också föremål för stadsarkitektens intresse. Här hade man ännu i slutet av 1740-talet inte hunnit särdeles långt i sina planer. Innan slutgiltiga beslut fattades beträffande sträckningen från Södersluss förbi Borgmästartrappan och Stadsgården utmed Katarinabergen till Ersta måste man därför ta många problem under övervägande. Vid Borgmästartrappan, där för övrigt vid denna tid den kände och senare så beryktade hattpolitikern rådmannen, sedermera borgmästaren, Gustaf Kierrman hade sitt hus, planerade Carlberg att genom utfyllningar skapa en bred strandbro eller brygga. Som en del i detta projekt ingick här också pågående sprängningar för en s k barlastplats. Enligt Carlbergs mening skulle man här så småningom kunna skapa en sammanhängande och för hela staden nyttig anläggning.

Stränderna var för Carlbergs sätt att se Stockholms kanske viktigaste tillgång. Där borde man använda pengarna med sådan eftertanke att så många nyttigheter som möjligt samtidigt främjades. Inte minst gällde detta om Södermalm. På Mälarsidan utgjorde naturligtvis partiet mellan Bödelsbacken och Skinnarviken ett stort problem på grund av de branta bergen, som sluttade rakt ned i det bråddjupa vattnet. Här ansåg sig Carlberg nödgad att förlita sig på efterkommande släkten, vilka säkerligen skulle vara i stånd att bygga en tjänlig flytande brygga. Resurser för ett sådant företag existerade ännu ej. Naturen erbjöd emellertid många fördelar i denna trakt. Med lämpliga "appareiller och wattenkiörder" skulle dess anseende kunna bli mycket högt. – På Ladugårdslandssidan befann sig stranden fortfarande vid denna tid i ett synnerligen oordnat skick. Sopor vräktes utan all hänsyn i vattnet. Inte minst gällde detta om strandpartiet rakt nedanför Kronobageriet. För att råda bot på dessa mycket påtagliga brister började man 1748 anlägga en 200

Ladugårdslandets stränder

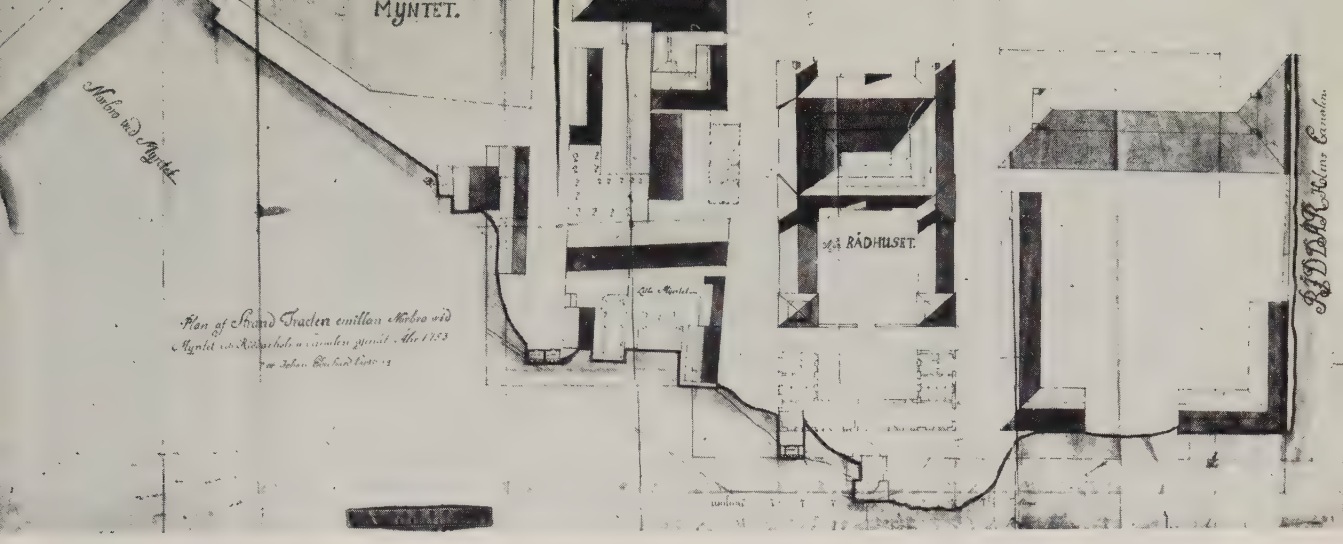

Stranden mellan Norrbro vid Myntet och Riddarholmskanalen. Uppmätning av Carlberg 1753. Denna sträcka var som synes ännu vid denna tid ytterst oregelbunden. En reglering var önskvärd i synnerhet om man skulle få plats för en tillbyggnad till det nya rådhuset såsom här angivits. NS 18:1

alnar lång flottbrygga mitt för Artillerigården jämte två stora gödselreservoarer. Samtidigt byggdes på invånarnas enträgna begäran också ett våghus.[5]

Packartorgsviken

Ladugårdslandsvikens innersta del vid Packartorget hade redan på 1720-talet tilldragit sig Göran Adelcrantz' intresse. För torget och stranden hade denne författat ritningar, i vilka en lämplig dragning av stranden angetts. Hans intentioner hade dock ej fullföljts. Besvärande för förhållandena längst in i Packartorgsviken var den ständigt pågående försumpningen. Det stillastående dyiga och smutsiga vattnet spred otrevnad i många former. Men än mera besvärande var de avskräckande latrinstackarna som tornade upp sig på stränderna. Skälet till sakernas tillstånd ville Carlberg söka i den pågående och enligt honom helt felaktiga igenfyllningen av Rännilen och Näckströmmen, åtgärder som på 1740-talet trots hans motstånd drivits mycket långt. Packartorgsviken förlorade därigenom, som han uttryckte det, "sin Rensning", vilket alltså innebar, att orenligheterna inte längre kunde anförtros det rinnande vattnet. På lång sikt skulle därför allt utnyttjande av denna så viktiga hamn omöjliggöras till förfång för såväl Norrmalms som Ladugårdslandets invånare. Båtledes fördes nämligen dagligen stora mängder varor hit, i första hand livsmedel. För Carlberg var det viktigt att klargöra orsaken till de rådande missförhållandena och därmed samtidigt rentvå sig och byggningskollegiet från anklagelser för att inte ha visat tillbörligt intresse för denna del av staden. Ett flertal prominenta invånare på Ladugårdslandet med kyrkoherde Hallman som talesman hade nämligen mellan åren 1743 och 1746 i upprepade framställningar till Kungl Maj:t påtalat det bedrövliga tillståndet.

Numera kunde enligt ladugårdslandsborna knappt en vedbåt lägga i land vid Packartorget eller fartyg segla in i Ladugårdslandsviken på grund av fyllnadsmassor och vrak. Det berättigade i klagomålen var uppenbart för en var, men föranledde dock inte något svar från magistraten, vilket resulterade i en ny ännu mera en

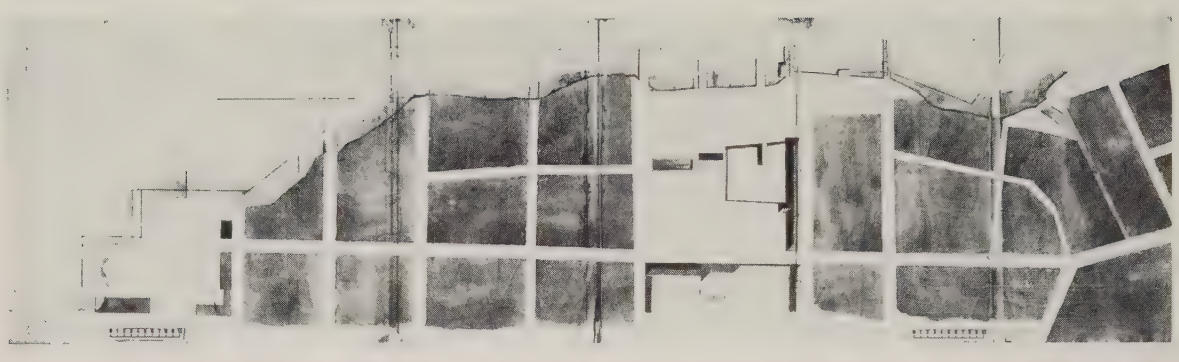

Ladugårdslandsvikens stränder från Katthavet och Rännilens utlopp till det s k Torstensonska området. – Kartan visar det aktuella läget vid mitten av 1750-talet och Carlbergs regleringsplaner som delvis hunnit att förverkligas nedanför Artillerigården i form av en större brygganläggning. NS 14

trägen petition. Smittosamma sjukdomar och bråd död förutspåddes. Kollegiet och Carlberg tog synnerligen illa vid sig av dessa som han uppfattade det ogrundade beskyllningar för vanvård av stadens naturliga tillgångar och yrkade t o m såsom framgår av den förklaring som man angav 1746 rättsliga åtgärder gentemot petitionernas upphovsmän. Överståthållaren Rutger Fuchs ville dock denna gång inte stödja kollegiet. Av hans yttrande i saken framgick att de klagande hade fog för sina åsikter och regeringen gav dem också rätt på alla punkter.[6] – Att reglera

Blasieholmens stränder

Blasieholmens stränder var förenat med betydande svårigheter eftersom privata tomter här sträckte sig ända ned till vattenbrynet. Längst ut på holmens udde låg Jan Claessons stora skeppsvarv där Spanien- och ostindiefarare byggdes. Stranden mot Ladugårdslandsviken upptogs även i övrigt av bebyggelse av maritim karaktär men av skiftande värde.

Stranden mellan Arsenalen och St Kungsholmsbron

Över Norrmalms och Stockholms mest centrala strandparti – sträckan mellan Arsenalen och Stora Kungsholmsbron – bestämde inte staden själv. Området sö der om Kungsträdgården där Arsenalen – det gamla Makalös – reste sig, räknades som en del av den kungliga parken och låg därför också utanför byggnadskollegiets myndighet. Med tanke på de ständigt pågående sjötransporterna till och från Arsenalen, där vapen lastades och lossades, fann Carberg det vara nödvändigt att förr eller senare här skapa en mindre hamn.

Kungsholmsviken, Karlbergs- och Barnhusviken

Från denna punkt till Rosenbad var en reglering delvis genomförd vid 1750-talets början. I fortsättningen drog sig strandbron väster ut "i rätwinckliga brott" ned mot Kungsholmsbrons sydöstra landfäste. Strandområdena i den sydöstra delen av Kungsholmsviken var däremot vid denna tid fortfarande helt oberörda av alla reglerande ingrepp. Att förhållandena därigenom blivit nog så besvärande för tomtägarna på grund av ansamlingen av slam och orenlighet från Karlbergs- och Barnhusviken intygar Carlberg ofta. Någon sammanhängande, allmänt tillgänglig förbindelse fram till Blekholmen fanns inte heller, även om tanken var att man också här skulle försöka åstadkomma "en wincklad Strandbro". Och efter samma metod ämnade Carlberg även fortsätta längs hela viken från Barnhuset till Rörstrand, ett projekt som naturligtvis måste te sig som närmast utopiskt för bygg-

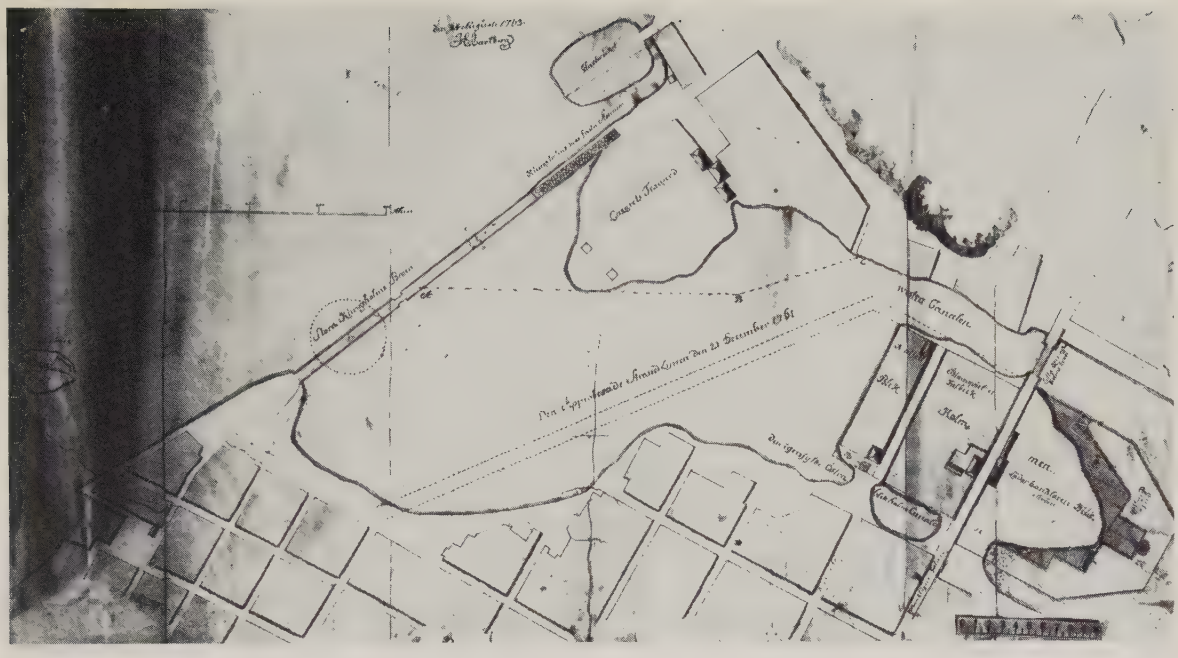

Karta över Klara sjö emellan Blekholmen och stora Kungsholmsbron. C dat 24.8. 1763. NS 18:1

ningskollegiet. En förutsättning var också att man åter lät vattnet passera öster om Blekholmen, vilket bara kunde ske om näset där genomgrävdes. Om man av olika anledningar inte ansåg sig kunna vidtaga en sådan åtgärd, var den bästa lösningen att låta strandlinjen löpa i rät linje från Blekholmens norra udde till Lilla Rörstrands ägor, vilket innebar att en stor del av Barnhusviken måste fyllas igen. Förutom att vinna värdefull mark skulle man då också kunna bemästra slammet. Det skulle med hjälp av strömmarna kunna föras under lilla Kungsholmsbron och vidare söderut. Det förutsatte dock att man vidgade passagen under bron genom grävning och muddring.

Lastageplatserna

Staden hade enligt Carlberg tolv lastageplatser, ställen där särskilda anordningar möjliggjorde bekväm lossning och lastning av fartyg. Dessa fanns på följande platser enligt den nyssnämnda förteckningen från 1767.

1. Stora Skiepps=Broens ut= och inlastningsplatser
2. Jern Grafwen på Saltsjö sidan.
3. Jern Grafwen wid Melaren.
4. Wid tjärhåfwet.
5. Wid Tegelwiken.
6. Wid Ladugårdslandet.
7. Skinnarewiken.
8. Rawels Bro.
9. I Staden bakom Grefwe Pipers hus.
10. Wid Kornhamn.
11. Mäster Samuels gränd.
12. Lilla Bergsgränden.

Hamnarna

Hamnarnas antal anger Carlberg enligt samma förteckning till 10 nämligen

1. Skieppsbro Tracten ifrån Slåttsbacken till Söder Slaktare hus för större Fartyg.
2. Från Söder Slaktare hus til Sluss=Canalen för större lastbåtar och Fisksumpar.
3. Från Sluss Canalen till Stadsgården för större Fartygs ut= och inlastning, från jernwågs platsen.
4. Wid Stadsgården för Fartyg med wed och kål.
5. Wid Catharinae bergen, at inlasta från MagaZinen derstädes.
6. Hamnen wid Ladugårds Landet.
7. Packare torgs wiken.
8. Uti Melaren fram för jerngrafwen för Fartygen med jern.
9. Från Kornhamn till Munkebrotorget för upstäder, samt båtar uti Riddarholms Canalen.
10. Wid Röda bodarne.[7]

Skeppsbron

I sin helhet kunde alltså Skeppsbron betecknas som en lastagebro, Stockholms viktigaste och bäst utrustade. Men det var inte bara de fjärran ifrån kommande skeppen som utnyttjade dess möjligheter. Dess roll som lokal trafikknutpunkt var även betydande. Härifrån utgick en organiserad roddbåtstrafik från tre olika stationer eller tilläggsplatser. Carlberg planerade därför särskilda bryggor, som skulle vara utformade så att de olika farkosterna vid Skeppsbron inte råkade i konflikt med varandra, något som tydligen inte var alltför ovanligt. Utom de nyssnämnda båtarna för lokal personbefordran fanns här också en yrkesmässigt bedriven lokaltrafik med s k "last- eller nummerbåtar", av Carlberg betecknade som mycket nyttiga. För dem planerade han en mindre, skyddad hamn.

Passagebron vid Järngravens östra sida och dess tillkomst

Som tidigare nämnts avsåg man att bygga en särskild s k passagebro på Järngravens östra sida. Samtidigt tänkte man sig att förbättra den öster om Järngraven befintliga lastbron på Saltsjösidan, en gammal och trång kajanläggning, som till följd av ett intensivt utnyttjande ständigt var i behov av byggningskollegiets omvårdnad. 1748 befanns den av rikets ständers bergsdeputation vara i ett utomordentligt krassligt och bofälligt tillstånd. Man beslöt därför att genom utfyllningar söka skapa en rymligare och mera praktisk hamn. Järnbärarnas arbete skulle härigenom underlättas. De skulle också slippa att i framtiden bli besvärade av den förbipasserande allmänheten. – Detta byggnadsföretag, som genomfördes mellan åren 1750 och 1753, var ett av de största och mest komplicerade som Carlberg kom att befatta sig med.[8] De ursprungliga, inte särskilt detaljerade ritningarna till bron bakom vilka Hårleman stod, godkändes av Adolf Fredrik den 9 maj 1749. Anläggningen skulle inte bara förmedla trafiken från slussmynningens östra sida till "appareilen" vid Ryssgården utan också innehålla lokaler för järnvågens drift. Det tekniska genomförandet av arbetet överlät man emellertid till Carlberg, som utarbetade en synnerligen noggrann och detaljerad kostnadsberäkning, för övrigt värd ett eget kapitel. Denna jämte de många bevarade detaljritningarna visar med full evidens hans stora kapacitet som konstruktör. Som entreprenör och finansiär för det stora företaget kom Gustaf Kierrman att anlitas. Vad han åtagit sig var en verklig totalentreprenad. Carlberg har där tagit upp allt upptänkligt från arbetslöner, transporter och material till samtliga erforderliga verktyg, bl a 60 spadar, 50 skottkärror, 40 järnspett och 10 kubbsågar. Den totala kostnaden för hela företaget beräknas till 393.518 dkmt och 16 öre, därav för grundarbetena för bron 101.153 dkmt, bron ovan jord 100.372 dkmt och 16 öre och för lastkajen 191.993 dkmt.

När utstakningen påbörjats visade det sig att Hårlemans ritningar var allt annat än exakta: så t ex hade han gjort själva bron åtta alnar för kort. Man kunde därför enligt Carlberg inte följa dem annat än "til Figur och Form". Men även i dessa

"Hans Maj:t konungen införes solent dess Gallaire Escadre på Stockholms ström D. 16:de Oct. Br 1790. Sedan den hemkommit ifrån finska kriget." Oljemålning av J F Schoulz 1799. – Bilden innehåller många upplysande detaljer om Skeppsbrokajen såsom stenläggning, bodar och lyktor. Sjöhistoriska museet

avseenden måste man avvika, eftersom bropelarna måste göras bredare än Hårleman hade tänkt sig, för att den erfordrade längden skulle kunna uppnås. Passagebron blev därför i det långa loppet mer en skapelse av Carlberg än av Hårleman och i tekniskt avseende var den liksom kajen helt och hållet hans verk. – På grund av de ursprungliga ritningarnas felaktigheter fick Kierrman enligt Carlbergs utsago vidkännas betydande merkostnader. Men Kierrman lät också utföra en hel del arbeten som inte ingick i avtalet "til revenyens befordran för Staden", t ex ett kokhus i den till bron hörande paviljongen mot Ryssgården liksom fem välvda rum under bron i stället för de tre enkla valv som från början var tänkta. Sina självpåtagna omsorger om stadens byggnader skulle han som bekant senare få anledning att ångra. Inte minst gällde detta om bygget vid Järngraven. – Carlberg var emellertid uppenbarligen mycket nöjd med honom som entreprenör. Bron

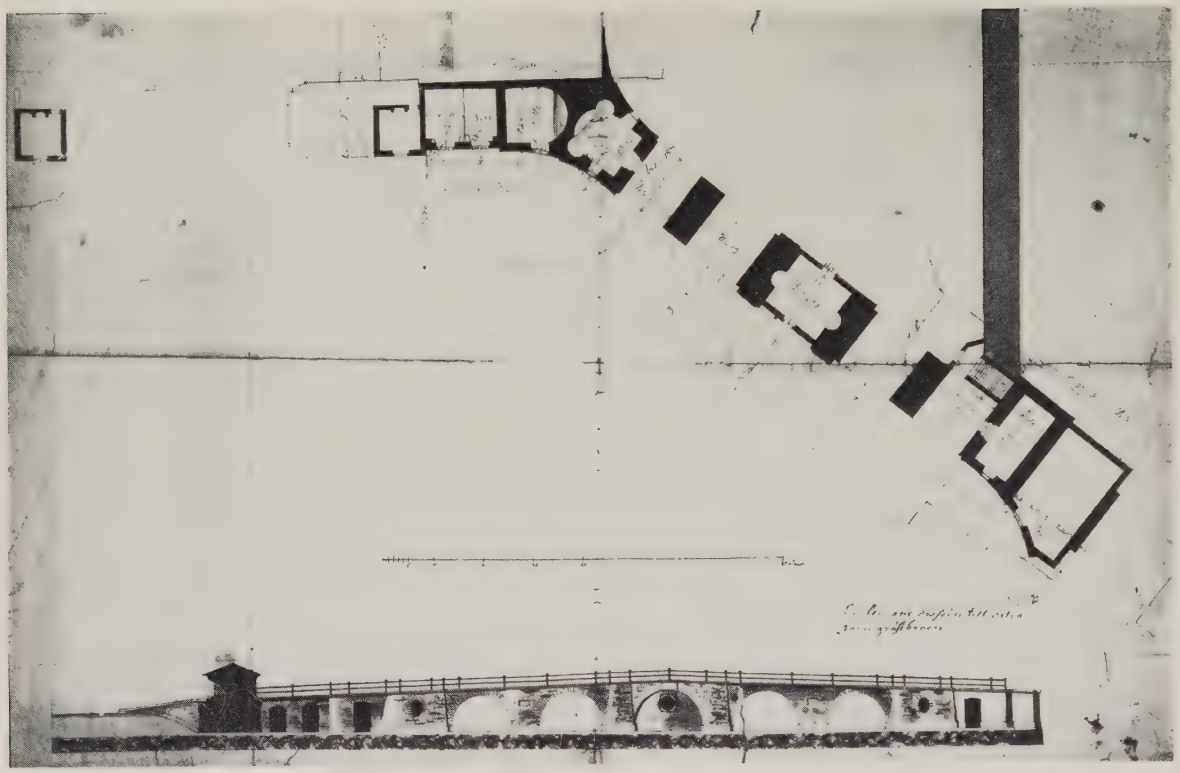

Passagebron på östra sidan om Järngraven. Enligt Carlbergs påteckning "Horlemans dessein till östra Järn grafsbroen". RS 139:4

hade genom rådmannens insater blivit en både starkare, säkrare och bekvämare inrättning än vad man från början hade kunnat räkna med. Säkerheten hade naturligtvis också gynnats genom att Carlberg själv så noggrant och i minsta detalj följt arbetet. Inte minst gällde det om kajen, för vilken en nog så invecklad teknik i form av trappvis uppförda krubbverksbottnar bildade underlag.

Stadsgården

Vid Stadsgården låg en mycket utnyttjad och därför ständigt utsliten brygga för kol- och höhantering och öster därom – nedanför Katarinabergen – fanns ytterligare ett flertal likrnande, av vilka många också fordrade underhåll. En utfyllning tedde sig här synnerligen ändamålsenlig enligt Carlberg. Men han hade inte kommit till någon klarhet om det var tekniskt möjligt att arbeta i så djupa vatten, än mindre hade någon officiell strandlinje fastställts här. De arbeten som i början av 1750-talet pågick nedanför Kierrmans hus tydde dock på att utfyllningar borde

S Mälarstrand

kunna göras utefter hela denna sträcka. På Mälarsidan hade Carlbergs flit under 1740-talet också avsatt spår. Den lastbrygga som han tidigare byggt nedanför Järngraven var ännu vid denna tid i gott stånd, men började att bli för trång, varför han hoppades att med det snaraste kunna få till stånd en större och mer bekväm

Kornhamn och Munkbron

hamn även här. – Genom olika åtgärder, bl a byggandet av den tidigare nämnda stora flottbryggan, hade stranden från Kornhamn till Munkbrotorget gjorts till-

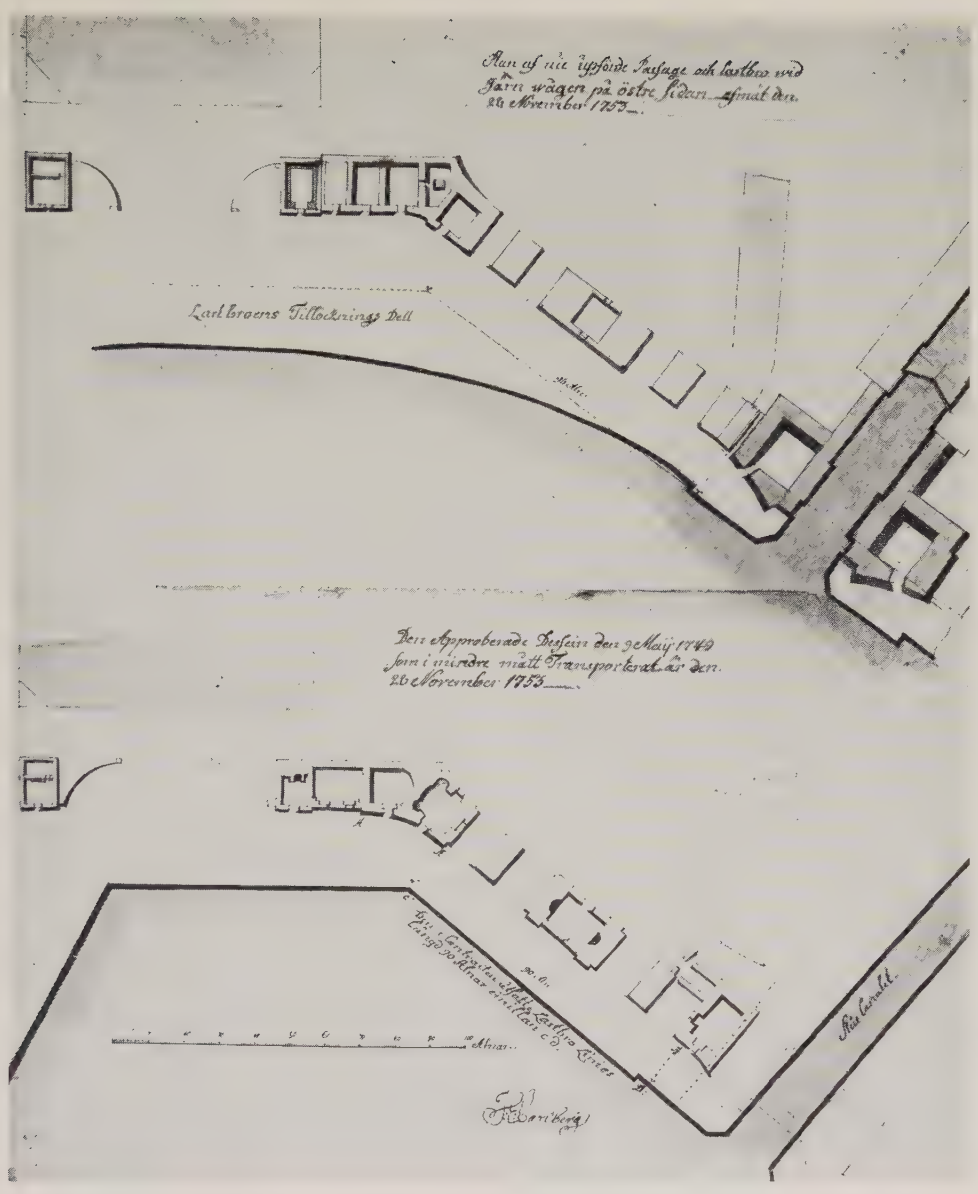

Passagebron på östra sidan om Järngraven. Överst bron så som den utfördes och där under det ursprungliga förslaget. C 1753. RS 139:1

gänglig från såväl land- som sjösidan, något som han med stor tillfredsställelse konstaterade. En detalj, nog så viktig, borde dock tillfogas; en lyftkran vid Kornhamn. Med en sådan skulle den här ofta förekommande in- och urlastningen av kanoner i hög grad underlättas. En pålad lastbrygga hade vidare anlagts emellan

Röda bodarna

Norra brygghuset och excellensen Bielkes hus. – Vid Röda bodarna fanns sedan

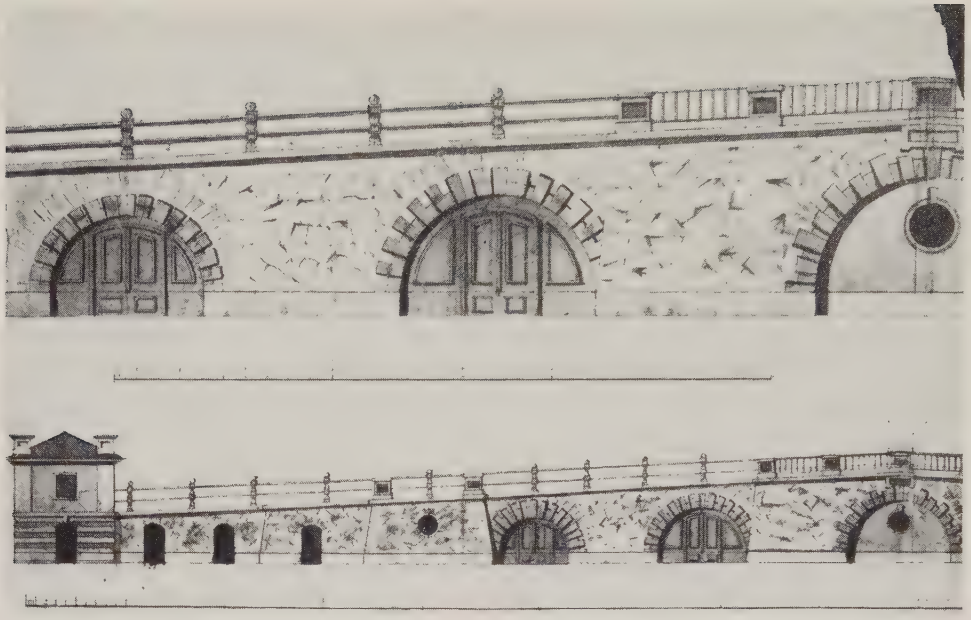

Passagebron på östra sidan Järngraven. Detalj bl a visande valven med träportar. C ca 1750. RS 139:6

1748 en lastbrygga av en helt ny uppbyggnad, den första i sitt slag enligt Carlberg. Det rörde sig om en med grästen fylld krubbverkskonstruktion, "fattas allenast gatuläggningen på den samma samt sielfwa platzens utjämning". Även vid Mäster Samuelsgatans (Långbrogatans) och Lilla Bergsgrändens (Klarabergsgatans) mynningar vid Kungsholmsviken hade han enligt egen uppgift anlagt lastageplaster i form av flottbroar. Sådana hade även tillkommit vid Skinnarviken nedanför handelsmannen Grubbs malmgård. Längs Ladugårdslandsviken fanns det också som redan tidigare framgått sedan några år tillbaka flera nya lastagebroar. Med särskild tillfredsställelse talade Carlberg om "Flottstrandbroen" nedanför Kronobageriet och Artillerigården. 1746 hade även den ständigt problematiska Packartorgsviken försetts med en mindre brygga och även på Blasieholmen hade förhållandena för sjöfarten avsevärt förbättrats, liksom vid Tegelviken, där nya pålade lastkajer tillkommit. Att länka samman dessa spridda byggnader och kajer till ett sammanhängande logiskt system framstod för Carlberg som ett eftersträvansvärt mål. Med konsekvens och målmedvetenhet borde man kunna fullfölja en sådan uppgift, kanske inte under hans egen tid men under hans efterträdares.

Kungsholmsviken

Skinnarviken

Strandbron vid Artillerigården

Strandkartorna

I det stora arkiv av kartor, planer, ritningar och skrivelser som Carlberg samlade under sin långa ämbetstid och som i dag utgör den kanske viktigaste källan till kännedom om Stockholms topografi och bebyggelse under frihetstiden, upptar samlingen av strandkartor ett betydande rum. Ju längre tiden led, desto större anledning fick han att ägna sig åt alla de problem som hängde samman med mötet mellan land och vatten i östaden Stockholm. Det stod alldeles klart att man äntligen

måste inrikta sig på en samlad och avgörande lösning. Det låg både praktiska och estetiska bevekelsegrunder bakom detta intresse, som också allt mer kom att delas av hans överordnade och uppdragsgivare. Befolkningsökningen i huvudstaden hade börjat få flera negativa följder som bl a tog sig uttryck i växande hämningslöst utplacerade sophögar. Det gällde att få bort dessa obehagliga företeelser ur stadsbilden och framför allt från stränderna. – Det stora intresset för strandgator vid denna tid berodde inte minst på de möjligheter som genom sådana anläggningar öppnades för det allmänna att på ett praktiskt sätt få kontroll över sophanteringen. Så länge tomterna sträckte sig ända ned i vattnet och stränderna i övrigt var mer eller mindre oframkomliga, saknade man nämligen insyn i hur invånarna handskades med sitt avfall. Men behovet av allmänt tillgängliga stränder framträdde också av andra skäl. Vid eldsvådor medförde det naturligtvis stora olägenheter, om man inte obehindrat kunde ta sig fram till sjön. I takt med den ökande handeln behövdes också större utrymmen för i- och urlastning av fartyg. Därtill kom de estetiska bevekelsegrunderna. Exempel från de stora städerna på kontinenten manade till efterföljd. Som tidigare framgått, var man redan i början av århundradet fullt medveten om att något borde göras; byggnadsordningarna 1725 och 1736 innehåller stadganden med syfte att bringa ordning i stadens vattenområden, bland annat också bestämmelser om anläggande av strandgator. Men föga hade uträttats.

Carlberg hade redan 1728 officiellt fått magistratens uppdrag att besiktiga hamnarna samt upprätta förslag "huru de till Stadsens inwånares nytta bequämligen inrättas kunna". Det färdiga förslaget föredrogs 1732 men fick på grund av brist på medel förfalla. Saken aktualiserades emellertid åter 1748, sedan Kungl Maj:t den 4 mars anbefallt "accurate författade Strandchartor öfwer Stockholm stads Stränder och Hamnar". För Carlberg var detta arbete sedan gammalt en hjärtesak. Med utnyttjande av det omfattande material som han hopbragt under åren, lyckades han redan i oktober samma år få fram ett nytt förslag till strandlinjer och strandgator med tillhörande beskrivningar. Magistraten ansåg emellertid att han baserade sina förslag på ett föråldrat material och anmodade därför stadsingenjören Torslund att utföra helt nya avmätningar. Den 30 mars 1750 insände magistraten till överståthållaren 14 stycken strandkartor signerade av Carlberg vilka därefter den 10 april överlämnades till Kungl Maj:t som i sin tur remitterade dem för yttrande till överintendentsämbetet. Något sådant avgavs emellertid ej. Hela förslaget ställdes på framtiden efter hemställan av riksdagen. Magistraten hade i skrivelse den 4 oktober 1751 till riksdagen framhållit, att till förslagens verkställande skulle "erfordras många tunnor guld" varjämte enskilda strandägare skulle bli ekonomiskt lidande. Först 1758 togs planerna på strandgator och utfyllnader upp igen och ett förslag fastställdes 1761.[9]

I detta slutgiltiga förslag till reglering hade Carlberg ingen direkt del, även om hans samlade erfarenheter och arbetsmaterial kom till användning. Förslaget utgjordes av fem av stadsingenjören Torslund 1759 signerade kartor och omfattade större delen av stadens centrala vattenområden. Hans kartor har ett modernare snitt än Carlbergs. Man förstår att magistratens beslut att anförtro uppmätningsarbetet till Torslund var välgrundat. På grund av kartornas officiella karaktär kan man förutsätta en exakthet, vilket gör deras källvärde mycket stort. Vad gäller lokaliseringen av den nya, föreslagna strandlinjen synes Torslund i flera avseenden ha varit mera radikal än Carlberg önskat, även om dennes strävanden nu fick ett officiellt erkännande. Uppdraget att genomföra förslagen lades i kommissionens händer.

Denna anmodade magistraten att försöka genomföra regleringen så fort som möjligt och för den skull hålla en noggrann tillsyn över utfyllningarna.

Utfyllningarna

I fråga om utfyllningarna var som redan tidigare berörts Carlberg – åtminstone enligt egen utsago – den främste experten. Han utarbetade olika metoder för hur man bäst och billigast skulle gå till väga på skilda platser. 1765 uppgjorde han ett förslag "om all ordentelig Uthfyllning wid Stranderne". Det gällde att dosera så att fyllningarna blev stabila och varaktiga, och att forma strandkonturerna så att den nyttiga strömgången underlättades. Carlberg vände sig följaktligen kraftigt emot den regellösa tömningen som av hävd ständigt pågick i stadens vattendrag. På många ställen kunde man finna avskräckande exempel på vad den givit till resultat i form av illaluktande sumpmarker.

Sophanteringen

Sambandet mellan sophanteringen och strandutfyllningen borde enligt Carlberg kunna utnyttjas på ett positivt sätt. Det fanns nämligen enligt hans uppfattning möjlighet att samtidigt lösa flera problem. Genom en strikt kontroll av utfyllningarna skulle nytt fast land kunna skapas, samtidigt som avskrädeshögarna förhoppningsvis för all framtid skulle kunna förvisas ur stadsbilden. En förutsättning härför var dock att en officiell organisation skapades för sophanteringen och för utfyllningsverksamheten. Under större delen av 1760-talet kom därför Carlberg och hans medhjälpare på arkitektkontoret att i mycket stor utsträckning vara engagerade i denna mycket krävande arbetsuppgift. Men de sysslade inte bara med utfyllningar och strandgator. Uppdragen vidgades och kom att omfatta så gott som alla spörsmål med anknytning till stadens stränder. Enligt Kungl Maj:ts befallning den 3 augusti 1768 skulle så t ex byggnadskollegiet låta undersöka tillståndet i stadens alla hamnar. Man ville ha en ytterst allsidig berättelse och beskrivning "så öfwer deras förra tilstånd, huru de längre tid tilbaka warit, så som ock deras nuwarande Beskaffenhet befinnes". Den begärda utredningen skulle vidare innefatta förslag till förbättringar. Man önskade dessutom besked om "Strandgatornes erfordrade utwidgande och rumlighet, som är en oumgängelig sak wid framdeles inrättad renhållnings ordning med reservoirer". Uppdraget anförtroddes stadsarkitekten. Han hade redan den 4 juni samma år överlämnat en ståtlig serie kartor med tillhörande kommenterande beskrivningar. Utredningen kompletterades den 23 augusti med en "General Plan" över stadens centrala delar, i vilken särskilt strömgången behandlades. I denna "Berättelse om Stockholms Hamnar och Stränder" har Carlberg slutgiltigt sammanfattat sina mångåriga erfarenheter och åsikter.[1] Han talar här med en auktoritet, som inte kan ha undgått att göra verkan. Det finns därför skäl att något närmare uppehålla sig vid dessa aktstycken och lyssna till hans kommentarer, allra helst som de samtidigt utgör en upplysande lägesrapport över förhållandena vid 1760-talets slut. Att jämföra den med hans utsagor från 1740-talet, som tidigare behandlats, är ganska givande. Vid den tiden hade det gällt att råda bot på åratal av försummelser och med detta hade Carlberg i stort sett tyckt sig ha lyckats. Men hans strävanden hade därefter inte varit lika framgångsrika. Redogörelserna från 1760-talet gör också ett mera resignerat intryck. Oändligt mycket återstod att förverkliga men hans levnad närmade sig nu obönhörligt sitt slut.

"Stockholms hamnar och stränder 1768."

Kartorna och beskrivningarna har följande överskrifter eller omfattning:

1. Skjeppsbrotracten från Slottsbacken til Söder Slaktare hus.
2. Strandtracten från Söder Sluss förbi Kornhamn til Riddareholms Canalen och Munkebro Torget.

3. Strandtracten rundt omkring Riddare holmen.
4. Strandtracten från Riddareholms Canalen förbi Riddarehuset, Rådhuset och myntet til den första wästra Norre bro.
5. Strandtracten från myntet til Norre malms torg.
6. Strandtracten ifrån Söder Sluss, Stadsgården utmed S:t Catharinæ bärgen, barlastplatsen til Erstad.
7. Strandtracten ifrån Bödelsbacken wid stora jernwågen utmed Skinnarewiksbärgen till uplastplatsen derstädes.
8. Strandtracten wid Ladugårdslandet från stora broen til Grillens hwarf, samt Strandtracten wid Packare Torget.
9. Strandtracten ifrån Arsenals quarteret til Skjeppsholms kyrckan.
10. Strandtracten från Arsenals quarteret til stora Kongsholmsbroen.
11. Strandtracten ifrån Stora Kongsholmsbroen utmed S:t Claræ strand och Kongsholmsstranden förbi Blekholmen och Carlsbergs Revieret in til Ulfsunda Canalen.

(1) Om denna karta, som ursprungligen grundade sig på en uppmätning utförd 1734, har han mycket att förtälja. Med prickade linjer har han markerat läget för utfyllningarna dels 1729 och dels 1768. Vid den förstnämnda tidpunkten hade man just börjat att bygga en stenkaj vid Skeppsbrons sydligaste del. För att vinna tid avsåg man att förlägga denna i en linje snett ned mot riksbankshuset. Kung Fredrik som personligen intresserade sig för bygget, uttryckte emellertid en önskan om att kajen i möjligaste mån av praktiska och estetiska skäl i stället skulle läggas parallellt med huslinjen. Denna del av Skeppsbron var särskilt anlitad av sjöfarten och det var önskvärt att här skapa en så rymlig lastplats som möjligt. Arbetet med kajen kom nu att avstanna, sedan man färdigställt ett hundratal alnar. Man började i stället åter att fylla ut i vattenområdet för att åstadkomma denna parallellitet. För att så snabbt som möjligt kunna tillfredsställa kungens önskemål vräkte man till en början i stora mängder grus från Brunkeberg, något som Carlberg inte gillade. Så småningom återgick man dock till traditionellt material, d v s sopor, rivningsmassor och dylikt. Utfyllningen blev därmed ett arbete på lång sikt. Nu (1768) hade man dock äntligen hunnit så långt att byggandet av kajen åter kunde fortsätta. En bidragande orsak till att det gått så trögt, var enligt Carlberg det stora vattendjupet, som fordrade oändliga mängder av fyllnadsmassor. Till följd av de pågående arbetena – avsikten var att successivt vidga utrymmet – kunde fartygen inte komma närmare stranden än 12 till 15 alnar. För den skull hade han mitt på Skeppsbron projekterat "en i Rundning utgående konvex tilökning". Ritningen till denna praktiska anordning hade kungen i egen hög person studerat tillsammans med baron Hårleman, och han hade även uttalat sitt nådiga välbehag över densamma. Nyttan av alla dessa utfyllningar bestreds emellertid med en viss häftighet av vissa av stadens invånare. Skeppare påstod sig ha stora svårigheter att lasta och lossa sina fartyg, en kritik som Carlberg dock avvisade. Erfarenheterna från de färdigställda kajpartierna visade att utfyllningarna utanför kajlinjerna inte sträckte sig så långt ut i vattnet att de sjöfarande hindrades i någon högre grad. De svårigheter som kunde uppstå berodde snarare på att för många fartyg samlades på vissa platser. Med "rundningen" skapades för övrigt mera utrymme. Klagomål mot avskrädeshögarna som gav Skeppsbron "ett oanständigt anseende" var också vanliga, en anklagelse mot vilken han värjde sig genom att hänvisa till bristen på en ordentlig

Sid 200–209: Generalplan över Stockholms hamnar 1768. NS 4:I:1

organisation för strandutfyllningen. Funnes en sådan skulle hela hamnområdet kunna hållas snyggt och rensopat. – För de sjöfarandes bekvämlighet hade Carlberg, som redan tidigare framgått, tillverkat åtskilligt, såsom provisoriska dykdalber och kokhus m m. Men det behövdes mera permanenta anordningar av olika slag när hela kajen så småningom stod klar. De tvenne kokhus med tillhörande bevakningsrum (södra och norra kokhuset) som redan fanns måste kompletteras med nya byggnader.

(2) Carlberg nödgas också i detta parti av staden rapportera påtagliga brister. I Riddarholmskanalen som också gjorde tjänst som en viktig småbåtshamn, vräktes fortfarande helt okontrollerat fyllnadsmassor från olika byggen. Jättelika "orenlighetshögar" hade vidare byggts upp invid den nya lastplatsen för tackjärn. Vid sockerbruket på östsidan hade en av staden för några år sedan uppbyggd träkaj fullständigt spolierats, något som aktualiserade bristen på strandbevakning. Sophögar var i övrigt talrikt förekommande liksom stalldynga i stora mängder, inte minst på Kornhamnstorg. Denna strand utnyttjades flitigt som tilläggsplats för fartyg och båtar från städerna vid Mälaren, vilket gjorde nedsmutsningen desto allvarligare. En reglerad utfyllning enligt 1761 års beslut var här högst angelägen. Till följd av en skrivelse från överståthållaren i mars 1763 till Kungl Maj:t hade Carlbergs förslag till en stenbro över kanalen aktualiserats. En ny ritning gjordes upp och fick kungens fastställelse

den 21 april. Något bygge blev det dock inte denna gång. – Stranden emellan Kornhamn och Munkbron med den nya upplagsplatsen för tackjärn liksom andra hamnanläggningar drabbades natten mellan andra- och tredjedag jul 1768 av följderna av ett våldsamt oväder, som förstörde stranden till 286 alnars längd. Detta försämrade givetvis läget. Först efter tre månaders intensivt arbete blev anläggningarna provisoriskt lagade.

(3) Riddarholmens stränder hade inte omfattats av 1761 års beslut. Det hindrade emellertid inte Carlberg från att föreslå en radikal uppsnyggning av de mycket ovårdade stränderna "serdeles [e]när de sjöledes med båtar förbifarande synes böra befrias för en dylik Prospect".

(4) På denna karta finns däremot den beslutade strandlinjen klart angiven. Nedanför Myntet hade man redan kommit en bit på väg. En strandmur hade byggts och innanför den hade ansenliga partier fyllnadsmassa lämpats. Däremot hade man inte hunnit särskilt långt på andra håll. Strandpartierna nedanför Riddarhuset och Rådhuset var fortfarande i samma oordnade skick som arton år tidigare.

(5) Detta ytterst centrala parti berördes ej av regleringsbeslutet. Carlberg hade emellertid alltid hyst ett mycket stort intresse för Helgeandsholmen eller Agnesholmen, vars ordnande verkligen pockade på en lösning. Det kunde inte anses som acceptabelt att man från det kungliga slottet "nästan uti Plan" skulle behöva blicka ned på denna "usla och miserabla" bebyggelse. Hans karta innefattar följaktligen också ett av honom tidigare utarbetat vidlyftigt projekt, vilket såväl Hårleman som senare Cronstedt tagit del av och över vilket den förre uttryckt "mycket nöje och wälbehag". I topografiskt hänseende är det ovanligt upplysande; att Helgeandsholmen från början varit en bland flera öar framgår med all önskvärd tydlighet. För området från slottet till Norrmalmstorg hade han tidigare lämnat åtskilliga separata förslag, vilka flödat i en allt stridare ström i och med att Norrbrobygget kommit igång 1760, en händelse som verkade särdeles uppfordrande på honom såsom "Stadens förordnade Architect". I projektet från 1768 har han inarbetat sina tidigare idéer beträffande det östra partiet. Om den bebyggelse som han i framtiden ville tänka sig

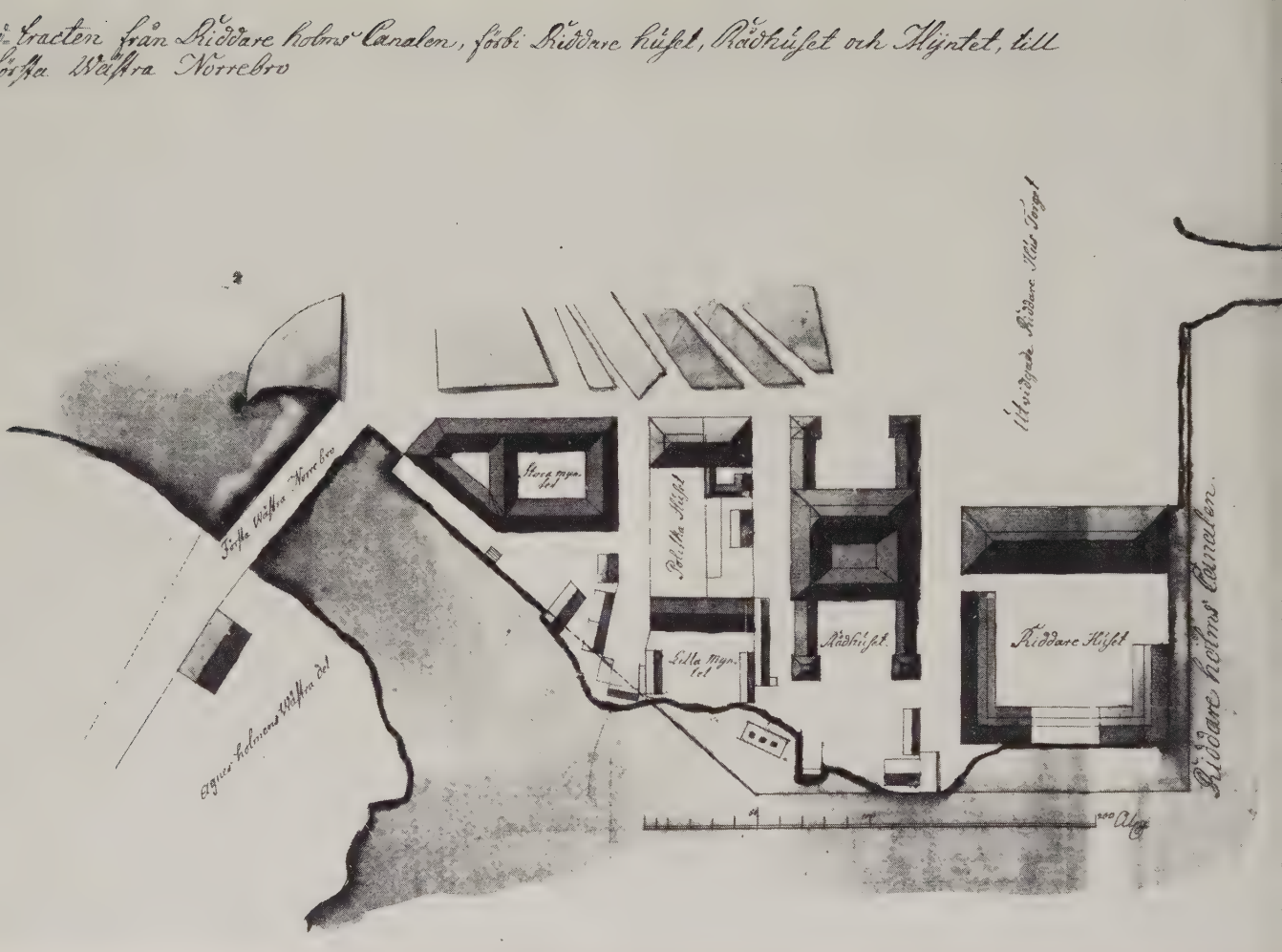

finns en hel del att säga. Som "regleringsgrund" hade han enligt egen utsago "ansett Kongl. Stallets ställning emot Kongl. Slåttet och därefter utwalt Hufwudfiguren både till Slakthus med dess salubodar, Fiskhus och dess nödwändigheter med mera öfwer Hwilket project en särskild beskrifning aflemnad är". Om platsens lämplighet tvekade han ej ett ögonblick. Med den kraftiga strömgångens hjälp kunde ju all orenlighet snabbt och effektivt skaffas undan. Ett genomförande förutsatte omfattande utfyllningar men också andra arbeten i vattnen, eftersom stora delar av Fiskarehuset och slaktarbodarna placerats i vattnet. S k krubbverk måste här uppenbarligen sänkas ned. Det finns anledning att i annat sammanhang återkomma till detta intressanta utslag av Carlbergs stadsplanetänkande. – Vad gäller den västra stranden, så finner han även här det angeläget att påpeka vikten av snabba åtgärder både av estetiska och sanitära skäl, detta inte minst "i anseende på förbifarande med Slupar ifrån

Drottningholm och Carlsberg til och från Rosenbads roddartrappor". Som bekant fick stranden här behålla sin ovårdade prägel bra länge, ända fram till det stora riksbyggets tid.

(6) Beträffande detta avsnitt framhåller Carlberg särskilt det stora djupet, gynnsamt för sjöfarten men besvärande vid alla utfyllningsarbeten. Sträckan mellan Södersluss och Stadsgården upptogs vid denna tid, som tidigare nämnts, av en hamn för i- och urlastning av järn från järngraven som nyligen anlagts av staden till stor kostnad. För en gångs skull uttrycker Carlberg tillfredsställelse med sakernas tillstånd. Hamnen sköttes på ett föredömligt sätt av vågens betjäning.

Området vid stadsgården fram till rådman Anders Rothsteins hus nyttjades som tillförselhamn för trävaror till byggen och för ved och kol till hushållen. En träkaj fanns där, men Carlberg ifrågasätter åter igen, om man inte borde göra ytterligare utfyllningar för att på så sätt åstadkomma en varaktigare kaj av sten. Vattnet mellan det "Rothsteinska huset" och "Lokatten" var bråddjupt, vilket gjorde att fartygen kunde ligga för ankar helt nära stranden utan några egentliga extra anordningar. Den följande sträckan fram till barlastplatsen uppfylldes som tidigare av gamla, förfallna kajer och träbodar på stolpar. Underhållet eftersattes dock fortfarande i betänklig grad av de privata ägarna, trots att det var deras skyldighet enligt byggnadsordningen, påpekar Carlberg. – Om den ur berget utsprängda barlastplatsen talar han med märkbar entusiasm. De stora kostnader som lagts ned på sprängningarna hade varit väl använda pengar. Man hade dels fått en bra upplagsplats för byggmaterial, dels också medverkat till "passagens befordran". Om man kunde fortsätta med detta arbete så att stränderna fram till Ersta bleve tillgängliga inte blott för fotgängare vore mycket vunnet.

(7) Sträckan Bödelsbacken – Skinnarviken på mälarsidan upptas enligt Carlberg till allra största delen av privata tomter. Bara några få allmänna hamnar är här att redovisa. Framför järnvågen finns en hamn avsedd för sjöledes ankommande järn från bruken försedd med en pålad strandbro av trä. En "rundning" enligt Carlbergs modell kommer också här att öka kapaciteten. "För öfrigt wid denna Urlastningshamn är intet serdeles at anföra, enär som påfordras någon

Förbättring, drages därföre dagelig Omsorg." – Nedanför Bödelsbacken intill den nyssnämnda hamnplatsen finns ännu en hamn, som säges vara i gott skick. Genom väderflottar skyddas de sjöfarande mot västanvinden. – Han nämner ytterligare en lastbrygga inom området, mitt för Ragvaldsbacken, av allmänheten även nyttjad för tvätt och dessutom lämplig för vattenuppfordring i händelse av eldsvåda. Vidare redovisas en mitt för Björngårdsgatan befintlig allmän trappa avsedd för vattenhämtning. Slutligen kan han inte underlåta att påtala de "oanständiga" högarna med dynga, som bekläder Skinnarviksberget "til Strandtraktens wanprydnad". De som hade kreatur här borde samla gödslet i brädlårar, påpekar han.

(8) Ladugårdslandssidans stränder erfordrade betydande insatser innan man kunde uppnå den beslutade strandlinjen. Hans åsikter om Packartorgsviken och dess problem har tidigare refererats och han hänvisar i detta sammanhang till vad han redan 1731 anfört "om wåra Förfäders Efterlåtenhet". Hamnen grundades nu upp i allt snabbare takt. Förhållandena kunde tjäna som ett åskådningsexempel på hur man inte borde handskas med stadens naturliga tillgångar. Två gamla hus på stolpar invid stora Ladugårdslandsbron bidrog till att försvåra situationen. Denna 190 alnar långa träbro – vars tillkomst på 1740-talet tidigare skildrats – bekymrade honom i hög grad. I tekniskt avseende var bron primitiv. Den omgavs för övrigt av sex privata och fallfärdiga trämagasin. En

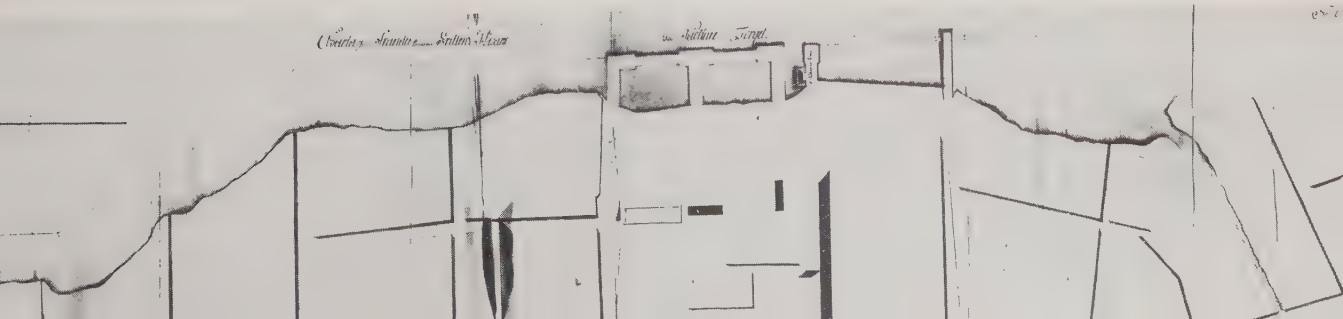

Packartorget och Ladugårdslandsbron. Stadens arkitektkontor 1769. RS 99:1

Ladugårdslandsviken. Förslag till broförbindelse med rund konstgjord holme och basarbyggnader. C 1760-talet. RS 192

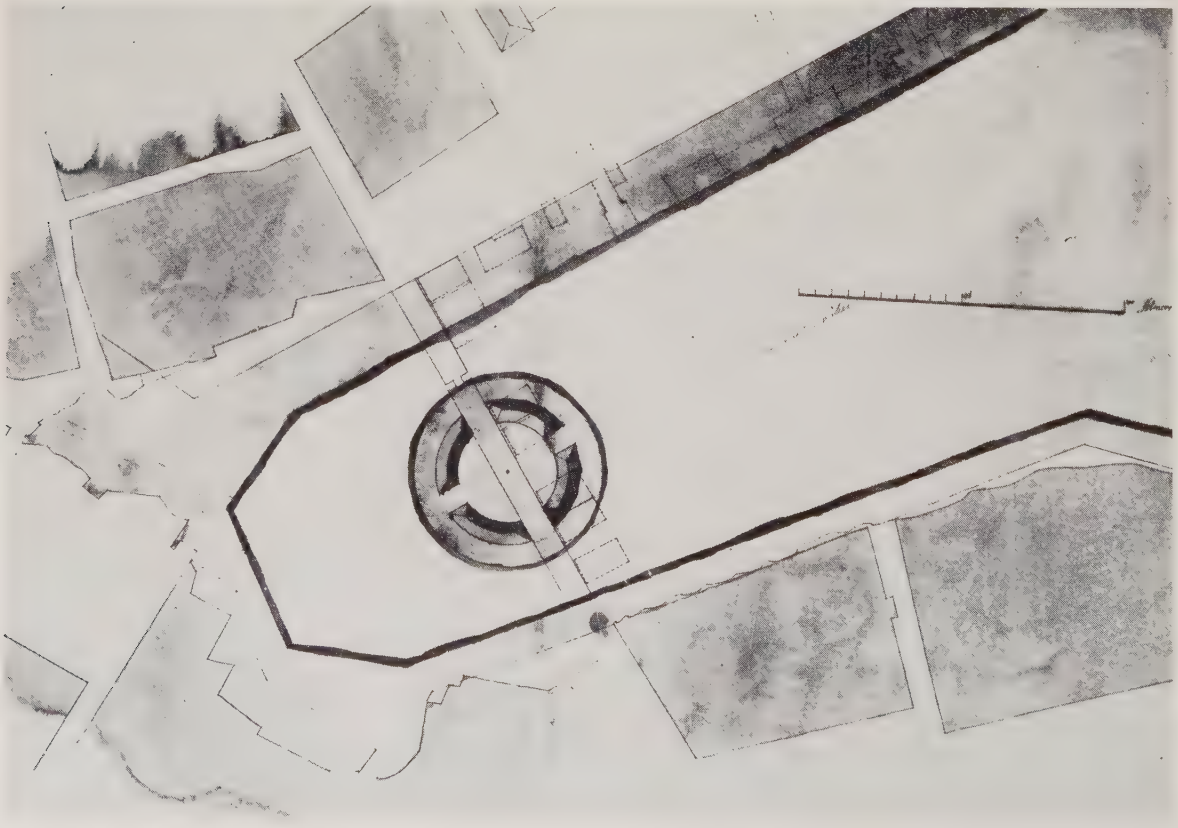

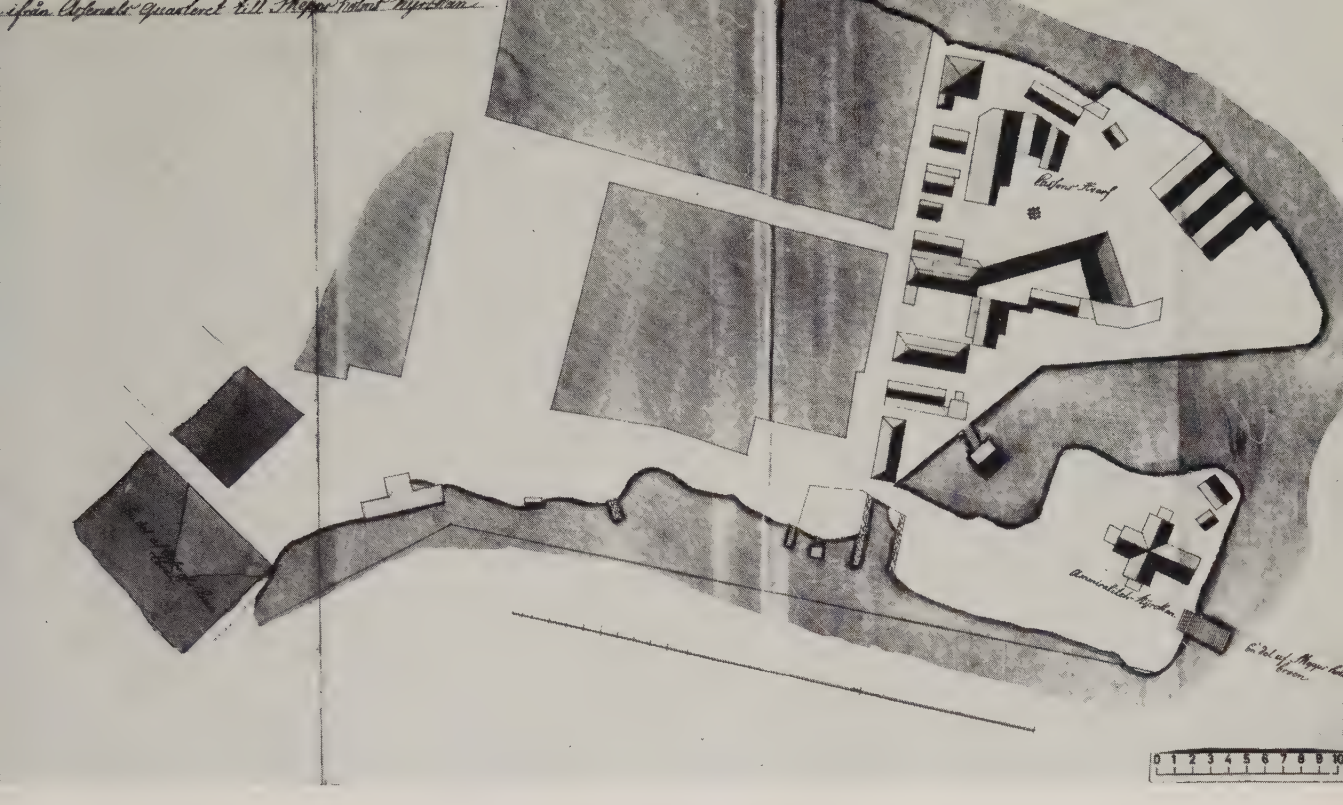

reparation som företagits i mitten av 1760-talet och som blott omfattade dess ena hälft hade varit ytterst penningslukande men ganska resultatlös. Radikala åtgärder var därför motiverade. 1767 hade han föreslagit att en cirkelrund, konstgjord ö skulle skapas mitt emellan Blasieholmen och Ladugårdslandsstranden, till vilken två mindre broar skulle leda. En sådan lösning skulle på intet sätt minska rymligheten i hamnen och man skulle dessutom erhålla en vacker och välbelägen plats till stadens prydnad. Här kunde fyra byggnader få rum och lika många nedfarter till vattnet skulle kunna anordnas.

(9) Stranden från Arsenalskvarteret till Skeppsholmskyrkan skulle enligt de fastställda planerna fyllas ut i betydande omfattning. Att man önskade utnyttja detta välbelägna område till fullo är mer än förståeligt. Även denna karta är synnerligen upplysande för Blasieholmens ursprungliga tillstånd. Den återger bebyggelsen i detalj med det Claesonska varvets olika byggnader och den i slutet av 1720-talet tillkomna amiralitetskyrkan på holmen längst åt öster.

(10) För detta parti – från Arsenalskvarteret till stora Kungsholmsbron – föreligger av någon anledning endast beskrivningen. Själva kartan återfinns i en annan serie. Även här fanns det fortfarande mycket som borde åtgärdas. Han återkommer så t ex till sitt tidigare framförda förslag om en särskild hamn framför Arsenalen där han också vill se en strandgata. Den senare borde lämpligen fortsätta längs med det s k De la Gardieska huset, där också en

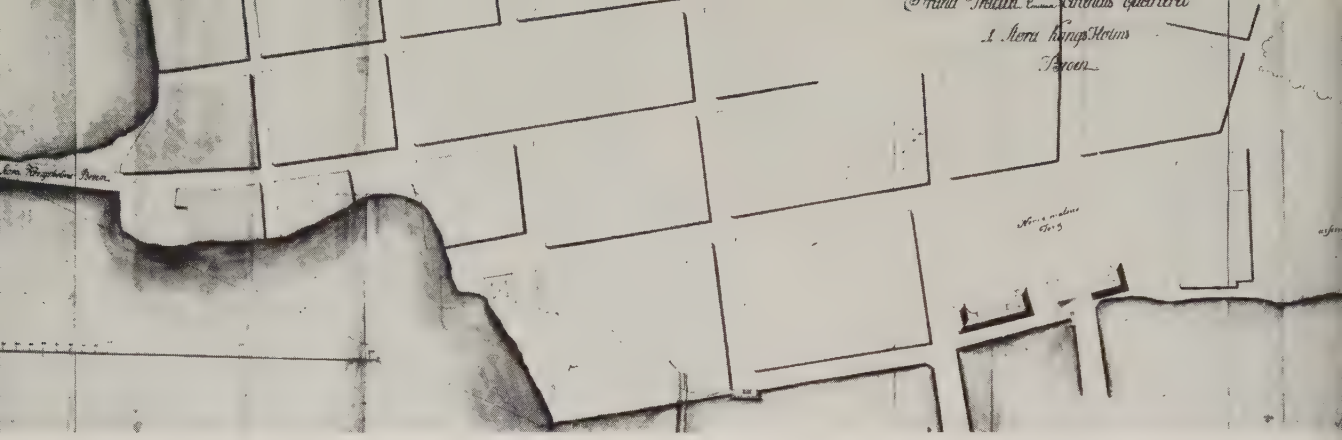

nedfart till vattnet borde ordnas. I den mur som uppförts vid stranden mot Norrmalmstorg, borde mitt för Rosenbad inrättas "en säker och beqwämare Roddartrappa." Vidare borde en strandmur byggas från Rosenbad till Stora Kungsholmsbron med uppgift att utgöra fundament till en strandgata.

(11) Den sista kartan, som visar de västligaste delarna av Klara församling med anslutande vattenområden, är kanske den mest upplysande i hela serien. Skillnaden mellan dagens och 1700-talets huvudstad i topografiskt avseende är här som mest förnimbar. Som tidigare framgått var de låglänta stränderna längs Klara sjö i särskilt hög grad utsatta för översvämningar på grund av att strömgången från Karlbergsviken till Barnhus- och Kungsholmsvikarna sedan lång tid tillbaka hindrats genom olämpliga åtgärder – i första hand utfyllningar på Blekholmens östra sida. Den 1761 beslutade strandlinjen innebar ett verkligt radikalt grepp: betydande arealer skulle nu en gång för alla göras till fast mark och de sumpiga strandängarna försvinna för gott. Man valde ett av de två alternativ som Carlberg tidigare fört fram, dock inte det som han själv förordade. Han hade nämligen helst sett att man bibehållit huvudparten av vattenområdet till nytta för samfärdseln men samtidigt ökat genomströmningen. Han ansåg sig inte heller som upphovsman till den beslutade strandlinjen, för vilken han ville ge Hårleman ansvaret, och det betonade han också starkt i olika sammanhang. En så omfattande utfyllning skulle enligt hans mening ta orimligt lång tid i anspråk. Under tiden skulle Klara strands invånare komma att plågas av osunda mudderbankar.

St Kungsholmsbron

De rådande förhållandena vid Klara sjö föranledde många klagomål; man vände sig t o m till Kungl Maj:t hösten 1768. Carlbergs råd blev då åter igen, att man skulle öppna det igenfyllda partiet öster om Blekholmen. Det kunde ske i form av en liten smal grav om 20 till 30 alnars bredd. Den pågående utfyllningen borde vidare upphöra till dess man fått fram en strandbevakning, som kunde sköta sorteringen av fyllnadsmaterialet. Eftersom det här var fråga om så stora områden, måste man förlita sig till regelrätta gruskörslor från de kringboende. Enligt Carlbergs mening hade utfyllningarna det goda med sig, att de långa och underhållskrävande träbroarna nu kunde förkortas. Den 650 alnar långa Kungsholmsbron skulle liksom

Ladugårdslandsbron kunna delas upp i två mindre passagebroar genom en rund holme med 200 alnars diameter. Även för denna hade han flera nyttiga byggnader i beredskap; i dess närhet låg ju sjukhuset. Under följande år utförde han ytterligare förslag, i vilka detta tema varierades, liksom även ritningar till en mera konventionell bro. Redan 1763 hade överståthållaren, baron Lantinghausen, påfordrat en stenbro och 1766 hade till den ändan också en stenkista lagts ut. Enligt Carlberg skulle "et i fordom tider anlagdt Krubbwärk", med en längd av 101 alnar, som hittats i vattnet på Kungsholms-sidan kunna nyttjas om det fylldes med gråsten. På Klara-sidan hade man fyllt ut ca 100 alnar. Själva bron skulle bli 350 alnar lång. Den totala kostnaden för hela projektet bedömdes av Carlberg till 233.719 dkmt.

Ett förslag från oktober 1768 visar en stenbro med åtta öppna valv och en vindbro.[2] Förutsättningarna hade nu blivit gynnsammare än tidigare för en konventionell bro på grund av de ansenliga utfyllningar med brunkebergsgrus som gjorts på östsidan, genom vilka ytterligare 100 alnar fast mark skapats. Carlberg uttalar sig dock mycket försiktigt om tidsåtgången och kostnaderna. Man fick bereda sig på en byggnadstid om sju år och en ansenlig kostnad, 341.010 dkmt. Alternativet var fortfarande den konstgjorda, runda ön av brunkebergsgrus, projekterad redan 1743, vilken i framtiden skulle till stadens stora förmån kunna förses med en "Baraquebyggnad". Men för en sådan lösning erfordrades en ändring i den 1761 beslutade strandlinjen, så att vattnet från Karlbergssjön som i gamla tider obehindrat kunde ta sig vidare åt söder på båda sidor om Blekholmen. Uppenbarligen kunde inte den gamle stadsarkitektens slutsatser accepteras. Bron var redan starkt försenad och det är därför naturligt att man valde att inte längre ta någon hänsyn till honom.

Carlberg hade alltså under många årtionden ägnat de båda Kungsholmsbroarna och deras vattenområden den största uppmärksamhet. Han ansåg sig därför också känna till alla omständigheter och problem bättre än någon annan. Det är tydligt att han kände sig kränkt och förbigången, då han i augusti 1769 ombads att yttra sig

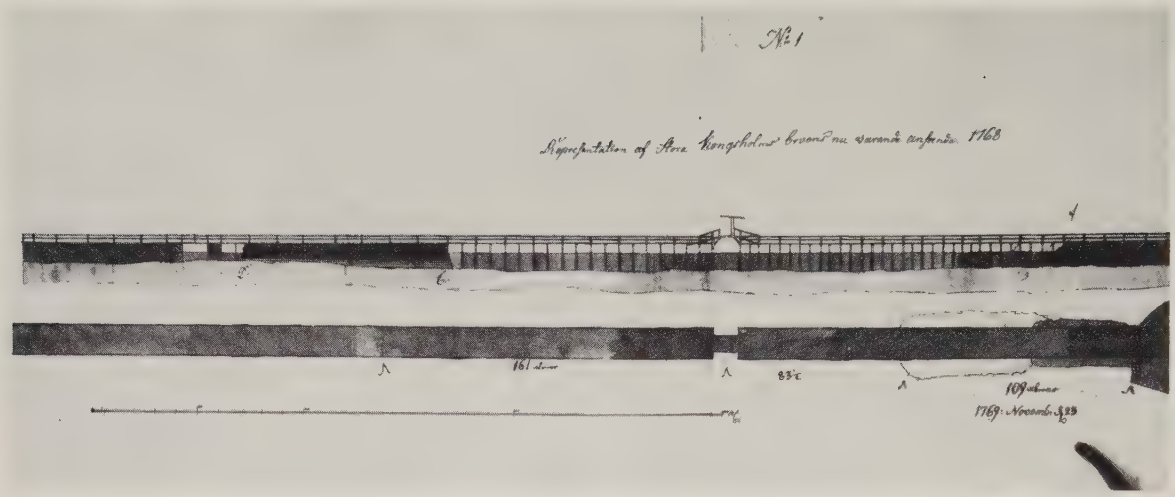

Stora Kungsholmsbrons utseende 1768. Stadens arkitektkontor med egenhändigt tillägg av Carlberg, dat 23.11 1769 avseende den fram till denna tidpunkt verkställda utfyllningen på Norrmalmssidan, "109 alnar". RS 106

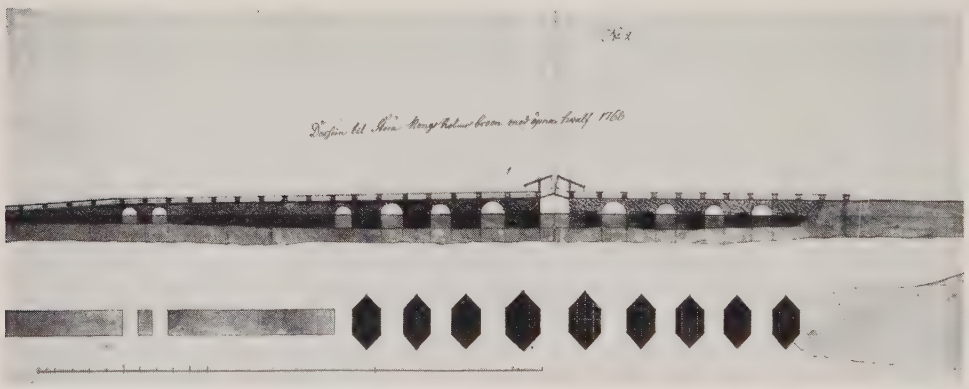

Stora Kungsholmsbron. Förslag till ny bro. Stadens arkitektkontor 1768. RS 106

om materialåtgången till en ny bro, för vars utförande han inte själv skulle få ansvara.

Order hade utgått om att bjälkar och gråsten skyndsamt skulle anskaffas, med avsikt att bron skulle kunna byggas på ett år.[3] Men några färdiga ritningar fanns ej. Vad han egentligen hade att ta ställning till, var blott och bart huruvida bygget borde utföras som entreprenad eller ej. Utan ritningar ansåg han sig inte kunna räkna ut materialåtgången. En enkel hantverkare kunde enligt Carlberg helt enkelt inte klara en så vidlyftig konstruktion som det här vara fråga om. Under förutsättning att ritningar fanns måste man räkna med tre olika entreprenörer. Man borde också ytterligare avkorta avståndet mellan Klara- och Kungsholms-sidan. Fyll-

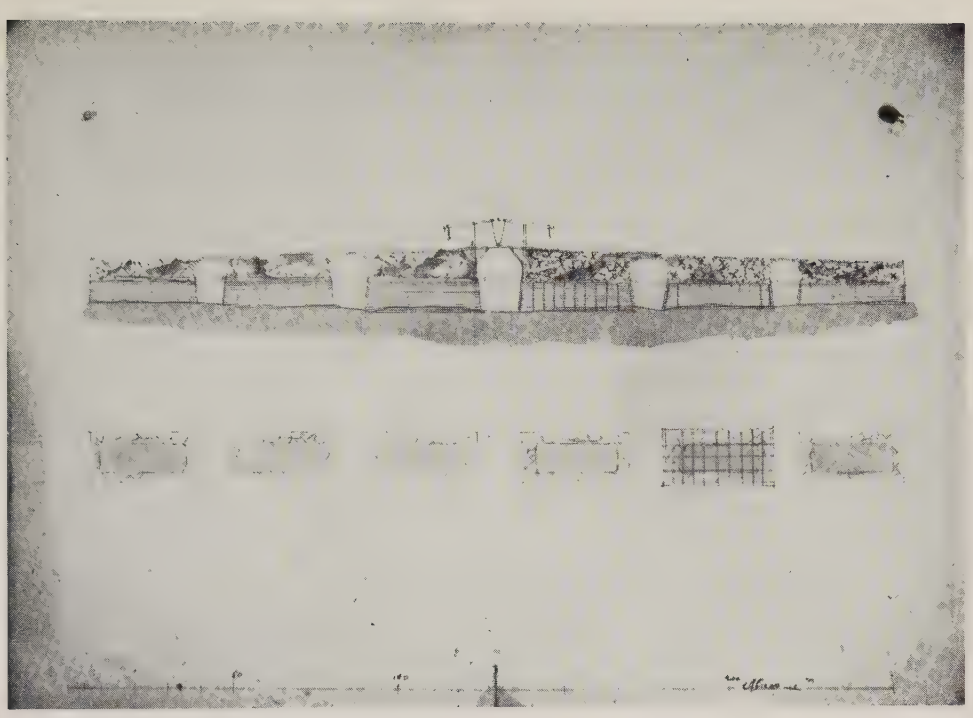

Stora Kungsholmsbron. C 1769? RS 106

ningarna måste då göras med allt sorgfälligt hänsynstagande till strömföringen, så att inte invånarna i Klarastrand ytterligare drabbades. Man måste också se till att dessa inte fick besvärligare att hämta vatten och att vattnet inte försämrades till sin kvalitet. Genom utfyllningar var det fara värt att det på längre sikt kunde bli helt obrukbart. Vad gällde uppfattningen att bron skulle kunna byggas på endast ett år, något som han inte ansåg möjligt, så kunde förklaringen endast vara att "någon främmande utom werket" måste ha "inträngt" i hans ämbetsutövning "både kan hända med Dessein och Promesser". Men trots detta misstroende erbjöd den gamle trotjänaren staden än en gång sina tjänster. Vände man sig förtroendefullt till honom "så skulle aldrig fattas både til denna och annan byggnad, hwarken Desseiner, Förslag, Werkställighet eller Dispositionsordningar både til beting och Entreprennad när förut en grundelig fastställd Dessein blifwer författad". Att vid 86 års ålder vara i stånd att utlova något sådant tyder onekligen på en betydande vitalitet. Den 29 januari 1770 anhöll han med hänvisning till sitt ämbete att arbetet med den nya bron skulle bedrivas av stadens folk på grund av den "här i orten ovanliga Grundwerksbygnaden", och att arbetet skulle anförtros honom. Den ritning som man skulle följa fick sin slutgiltiga form i början av 1770 och visade en bro med fyra valv och vindbro. Vem som utfört den är inte känt. På ritningen finns dock en notering av hans darriga hand. Den bro som byggdes 1770 vilade på sex stenkistor och hade en längd om 250 alnar.

1768 års "generalplan"

I den "generalplan" som han presenterade i slutet av augusti 1768 fäste Carlberg särskilt uppmärksamheten på strömmarnas förekomst och riktning i vattnet kring stadens centrala delar. Kommentarerna innehöll som tidigare i liknande sammanhang åtskilligt ordande om Stockholms unika belägenhet och goda förutsättningar. Inte minst gällde detta alltså om "wattenstrykningen", som kunde utnyttjas för att på ett smärtfritt sätt undanskaffa sopor och orenlighet. Vattnets genomströmning måste alltså befordras, vilket bl a kunde ske genom en rätt utförd strandutfyllning. Men det var inte fråga om några nya påfund, hävdade han gentemot vissa kritiker. Utfyllningar hade förekommit redan för tre eller fyrahundra år sedan vid Öster- och Västerlånggatorna. Av dessa gators "Irregularité" framgick det för övrigt också hur den gamla ringmuren hade löpt. Långgatorna hade uppstått till följd av utfyllningar och sedan kommit att brukas som trafikleder längs den dåvarande stranden, där den gamla skeppsbron hade sin plats. Rester av denna sade han sig ha funnit vid grävningar i en källare i hörnet av Brunnsgränd och Österlånggatan. Omfattningen av denna gamla utfyllning väckte i hög grad hans förundran. Han uppskattade dess längd till mer än 800 alnar och dess bredd till 200 alnar och på detta utfyllda område stod "3 à 4 wåningars stenhus". De arbeten som han själv medverkat till på Skeppsbron kunde inte i något avseende jämföras med denna väldiga utvidgning. Det som man sysslade med på Skeppsbron ville han egentligen närmast karakterisera som strandutjämning snarare än utfyllning. Men det hindrade honom inte från att understryka sin egen betydelse i sammanhanget: Det var han och ingen annan som först tagit upp hela denna problematik till granskning och diskussion, vilket skett så fort han blivit ledamot i den kungliga kommissionen. Även i detta sammanhang var han angelägen att slå ett slag för "generala planer". Det var avsaknaden av fastställda planer som "i förra tider warit wållande så wid denna, som wid flera Städer til all irregularitet och trånga, skefwa och obeqwäma gator och Passager", något som tydligt framgick av stadsholmens kartbild.

Strandutfyllningsbevakningen

I ett försök att konkretisera sina önskemål inför framtiden utarbetade han också 1768 ett regelrätt förslag till strandutfyllningsbevakning, till vilket han fogade en hel del tekniska synpunkter på hur strandgatorna skulle anläggas.[4] Som vanligt blev resultatet av hans bemödande en nog så omständlig produkt, ett i fem artiklar upprättat projekt, för vars enskildheter det här knappast finns anledning att redogöra i detalj.

Han tänkte sig stränderna uppdelade i nio olika områden vart och ett underställt en ansvarig vakts tillsyn. Eftersom vissa partier var särskilt utsatta och fordrade två bevakningsmäns insatser, blev antalet totalt tolv. Försedda med kvast, spade, skottkärra, dynggrepe och järnstör skulle dessa personer dagligen avpatrullera sina respektive områden och se till att allmänheten kastade sitt avskräde i vattnet efter utfärdade bestämmelser och inte lämnade något kvar på stränderna "til allmänna passagers wanprydnad". Målsättningen skulle vara att trots pågående utfyllningsverksamhet kunna hålla stränderna rena och snygga. Carlberg skiljer mellan vanliga, dagliga hushållssopor och fyllnadsmassor från rivningstomter och motsvarande. I det senare fallet skulle transportörens eget folk ansvara för tippningen. Det var viktigt att lastageplatserna och hamnarna hölls fria från sopor, vilket fordrade dagliga inspektioner från strandvakternas sida. Därvid borde de särskilt uppmärksamma ordningen vid "Hö- och Brännwedsparmplatserne", där man måste komma tillrätta med det florerande slarvet. Det var också ytterst angeläget att "Utslagsställena för Afträdesorenlighet" bevakades noga. De fick endast förekomma vid platser med stark strömgång, åtminstone gällde detta i fråga om de centrala delarna av staden. Längst ute på malmarna kunde gropar till nöds accepteras. Genom denna föreslagna bevakningsorganisation menade sig Carlberg också kunna bemästra en hel del problem som uppstod under vintern. Vaktmanskapet skulle

kunna hugga upp de nödvändiga vakarna i isen nedanför vattenhämtningsnedfarterna. De skulle också kunna skotta bort snön från hamnarna vid häftiga snöfall. På vårarna skulle de kunna ta hand om bortforsling av is. Att de därvid noga borde skilja på smutsig och ren sådan inskärpes: den förstnämnda måste givetvis tippas nära stranden i utfyllningsområdena, den andra längre ut. Bevakningsmännen borde särskilt kunna vara till nytta vid större tippningar, då de måste se till att massorna fylldes ut i vattnet efter en rät linje, därigenom undvikande nya vikar och bukter. När ett strandparti i utfyllningsavseende närmade sig sin fullbordan, borde de underrätta byggningskollegiet och stadsarkitekten, så att den viktiga avslutande doseringen kunde genomföras efter alla konstens regler. – En del företeelser vid stränderna försvårade genomförandet av utfyllningarna. En sådan var det tydligen mycket vanliga bruket att längs stränderna slå ned pålar, plankor eller brädor för att hålla markytan på plats. Denna spåntning drabbades emellertid enligt Carlberg ständigt av "röta och fördärf" på grund av de växlande vattenstånden. Staden förorsakades härigenom stora kostnader. Den riktiga lösningen var i stället att åstadkomma en väl avvägd beredning av strandkanten. – Bevakningsmännen skulle närmast lyda under stadens fiskaler och en gång i veckan vara underkastade inspektion av dessa. För att allmänheten skulle komma i kontakt med dessa betydelsefulla befattningshavare, borde de uppehålla sig på särskilt i förväg bestämda platser, t ex vid parmmätarestugorna vid vissa klockslag, tre gånger under förmiddagen och tre gånger på eftermiddagen. Vid sjukdom eller dödsfall skulle byggningskollegium underrättas. I avvaktan på ersättare eller efterträdare skulle deras område skötas av de angränsande områdenas personal. – För att underlätta vid reformens genomförande utfäste sig Carlberg att genom arkitektkontorets försorg tillhandahålla en beskrivning med bifogad karta till varje strandsträcka. Vid starten skulle också kontoret medverka till att "alla gamla qwarliggande oanständigheter" borttogs. För att sprida kunskap om detta förslag hos allmänheten avsåg han att ge ut det i tryck, men av någon anledning fick han aldrig tillfälle till detta.

Tekniken vid utfyllningarna

I och med att utfyllningarna nu successivt började att nå den utsatta gräns i vattnet som bestämts 1761 blev arbeten för strandgatorna aktuella på flera håll. Carlberg föreslog och tillämpade här en kostnadsbesparande metod som han själv utexperimenterat: en yttre och inre mur av gråsten regelbundet avdelad med smalare tvärmurar. I detta sålunda åstadkomna rutverk kunde tjänligt fyllnadsgods lämpas upp till den blivande gatuläggningens nivå. I sitt projekt diskuterar han också andra metoder vid vattenbyggnader. Hans förkärlek för krubbverkskonstruktioner framskymtar igen, mycket lämpade som de var både för djupa och grunda vatten. Att Carlberg behärskade tekniken framgår klart. Han talar med ett engagemang och en övertygelse som måste antas vara grundad på stor sakkunskap.

Den ohållbara situationen vid Packartorget och Nybroviken

Strandbevakningsförslaget från 1768 blev inte genomfört på det sätt som han hade tänkt sig. Den oreglerade utfyllningen fortsatte i stället i allt större omfattning. För många strandpartier blev nu läget kritiskt. Vid Packartorget tycks man fullständigt ha tappat greppet. Under 1769 hade byggningskollegiet och Carlberg fått emottaga en mängd klagomål. Man ansåg att torget nu var nära nog obrukbart. Överallt längs stranden möttes man av 2 till 3 alnar höga ansamlingar av avskräde och sopor. Carlberg hänvisade i sitt yttrande av den 30 november till att det dock fanns en officiell strandlinje. Det var blott bevakningsorganisationen som fattades. Han erkände dock nu det berättigade i kritiken. Tills vidare borde man därför stoppa alla tippningar, samtidigt som torget åter borde planas ut. Han hänvisade som tidigare gånger till den igenfyllda Rännilen "som bort nyttjas til Packartorgsstrandens Wattenstryckning med flera förmåner för Norrmalms Trakten".[5] Belysande för förhållandena är den skrivelse som allmogen i Roslagen 1772 riktade till Kungl Maj:t och som byggningskollegiet behandlade den 11 augusti. Bönderna begärde att hamnen skulle rensas och sättas i stånd, eftersom den var den enda plats där deras båtar kunde ligga skyddade vid dåligt väder och samtidigt slippa att

konfronteras med större fartyg. Man framhöll också Packartorgshamnens centrala läge och dess stora betydelse för Norrmalms invånare, som här inhandlade sina förråd av hö, ved och kol. Det hade nu blivit nästan omöjligt för roslagsbåtarna att lägga till. Dessutom försvårades urlastningen av att stranden nästan helt och hållet blockerades av bråte och avskräde, detta alla inlagor och petitioner till trots. Enligt kollegiet hade stränderna de sista åren "blifwit med hwarjehanda utfyllningar bestående af gjödsel, sopor och annor orenlighet, uppå flere ställen mycket beswärade", ett uttalande som knappast ter sig som överdrivet med tanke på vad som anföres i det följande. Trots tappra försök att hålla ordning måste man nämligen erkänna, att man råkat i fullständigt underläge gent emot de krafter som verkade i skydd av mörkret. Ty nattetid kastades ständigt stora mängder avfall och annan fyllning i vattnet utan någon som helst kontroll eller eftertanke. Visserligen hade på begäran ståndspersoner med lantgårdar i stadens närhet erbjudit sig att föra bort tjänlig gödsel. Det hade dock inte förbättrat situationen i någon nämnvärd grad. Kollegiet, i vilket Carlberg till följd av ålderssvaghet ej längre ingick, kände sig helt maktlöst. "Stadens cassas utblottade tillstånd" omöjliggjorde alla radikala åtgärder. Det gick inte heller att lagligen beivra tippningarna av sopor och gödsel, eftersom de skedde innanför de av Kungl Maj:t beslutade strandlinjerna. Den enda åtgärd som man kunde tänka sig att tillgripa och som för en sentida iakttagare förefaller nog så lam, var att erbjuda Roslagsbönderna att ta med sig gödseln i båtarna när de lämnat sina laster av ved och hö, "afhämta och med sig taga slike gjödsel och orenlighets samlingar, hwarigenom eij allenast desamma utan kostnad småningom undanskaffas kunde, utan ock deras ägande Landtbruk däraf hafwa förmon och nytta". – Ända fram till mitten av 1800-talet och Berzelii parks tillkomst förblev den innersta delen av Nybroviken – Katthavet – en skamfläck för huvudstaden.

Försök till rationell gödsel- och sophantering

På 1770-talet började emellertid äntligen stadens gödsel och avfall att tas tillvara i större utsträckning och på ett mera rationellt sätt. I första hand skedde transporterna från Munkbron och Skeppsbron. På initiativ av överståthållaren friherre Jakob Albrekt von Lantingshausen hade renhållningen överlämnats på entreprenad och ett antal företagsamma privatpersoner hade insett möjligheterna att slå mynt av dyngan och åtagit sig att decimera orenlighetshögarna och frakta innehållet till gårdar i stadens närhet. För ändamålet hade byggningskollegiet upplåtit ett flertal lämpliga platser. I november 1772 fick sålunda en viss kapten Fredrik Sawari, som sysslade med denna hantering och som redan tidigare disponerade ett plankomgärdat upplag i Myntgränd, två nya gödseldepåer sig anvisade vid Munkbron och bakom tackjärnsvågen vid Slussen. Samtidigt erhöll hovkamreraren Johan Danielsson tillstånd att få starta en liknande verksamhet, även den i Munkbrohamnen.[6] Gödseln skulle föras till Ekolsunds kungsgård. De båda företagarna utlovade egna vaktkarlar eller "uppassare". Dynghögarna skulle inte behöva ligga kvar mer än högst fjorton dagar under sommaren! Varannan måndagsmorgon klockan sex skulle transporten verkställas. För den händelse tre eller fyra lass blev kvar utöver den stipulerade tiden, skulle staden gottgöras med 50 daler silvermynt. Sawari strävade efter att få ta hand om hela gödselhanteringen vid Skeppsbron och förklarade sig villig att upprätta gödselstationer nedanför det stora avträdet vid Slottsbacken och vid Bankohuset. Kollegiet gav företagen sin välsignelse och platserna utmättes i vederbörlig ordning och försågs med stängsel.

Sawari erbjöd sig också att rensa upp i Riddarholmskanalen, som åter befann sig

Behov av muddring i den igengrodda Riddarholmskanalen

i ett bedrövligt skick. En ny muddring var påkallad och vice stadsarkitekten König fick i uppgift att planera en sådan. Hans rapport styrkte kollegiet i deras uppfattning att åtgärder var nödvändiga. Men situationen var inte blott allvarlig i själva kanalen utan även vid dess mynningar. På Munkbrosidan fanns det nu knappast något annat än avskräde och detta så långt ut från torgets strand som 8 alnar. Vattendjupet därutanför uppgick sedan till inte mer än 2½ alnar. På Riddarholmssidan hade utfyllningarna enligt König en bredd av 14 till 15 alnar innan vattnet tog vid och djupet var inte heller där större än på Munkbro-sidan. Trots Sawaris och andras bemödanden tycks fortfarande även de egentliga stränderna ha varit belamrade med sop- och gödselhögar, något som enligt König "förorsakade et ganska obehagligt Utseende". En fördjupning av kanalen till minst 5 fot bedömdes som helt nödvändig. Arbetet var dock naturligtvis ganska meningslöst, om man inte samtidigt förmådde stoppa tippningarna i kanalen. Kraftiga åtgärder mot denna vanart rekommenderades därför av König med instämmande av kollegiet, så att man kunde stävja detta självsvåld i denna "dyrbara canal", för vars uppmuddring man redan tidigare vid upprepade tillfällen satsat så stora summor pengar, mellan 1744 och 1758 över 10.000 dsmt. Man vände sig särskilt mot en husägare vid kanalen, husgerådsmästaren vid kungl hovet Jakob Didrik Sterky, från vars hus på västra sidan av kanalen – det s k Bielkenstiernska-Creutzka huset – en stor myckenhet av sopor dagligen brukade vräkas ut. Denne borde åläggas att muddra på egen bekostnad. – I dessa ögonblicksbilder från Carlbergs sista verksamma år framträder problematiken i huvudstaden i bjärt belysning. Förhållandena på det sanitära området var hans mödosamma arbete till trots fortfarande bedrövliga, ja, de hade t o m gradvis försämrats. Stockholm höll på att utvecklas till en av Europas mest osunda huvudstäder, trots de strömmande vattnen till vilka Carlberg satt sin lit.

Brunkeberg

I ett memorial från januari 1772 talar Carlberg om "denna ortens härliga Belägenhet och af Gud begåfwade förmåner". Orden fälls på tal om Brunkebergsåsen. Men liksom i så många andra sammanhang hade man enligt hans mening misshushållat med naturens resurser när det gällde detta Stockholms särskilda kännemärke. Fortfarande fanns det inga officiellt fastställda ritningar över hur stadens berg och höjder skulle gestaltas, en brist som "förorsakat i från urminnes tider många Defecter" och som oundgängligen måste rättas till. Brunkeberg var vid denna tidpunkt svårt sargat genom en ohämmad grustäkt och dess öde beseglat. Det skulle blott dröja några år innan detta fordom så dominerande drag i stadens profil för alltid försvunnit ur blickpunkten. Det gamla vårdtornet som stått i livsfarlig närhet av rasbranten i årtionden hade då nyss rivits. – Carlbergs inställning till Brunkeberg var realistens. Det hindrade emellertid inte att han gärna hade sett att man bevarat åsen, detta till skillnad från de flesta av hans samtida, som önskade få bort "det otäcka Brunkeberg, som sannerligen ser ganska illa ut att ligga så inne i Staden emellan Husen." Genom sitt läge och sin uppbyggnad var åsen en svårbemästrad företeelse. Dess kanter fordrade ständiga förstärkningsanordningar av mycket vidlyftig karaktär. Dessa förhållanden gjorde det allt svårare att hävda ett bibehållande. Det fanns varken teknik eller pengar för något sådant. Dessutom representerade den naturligtvis en icke obetydlig ekonomisk tillgång.

Känslan för Brunkebergs värde hade Carlberg delat med ingen mindre än Karl XII. Välkänd är konungens befallning till Tessin från exilen i Turkiet att skydda berget från förstörelse, med tanke på att man där skulle kunna plantera en vacker

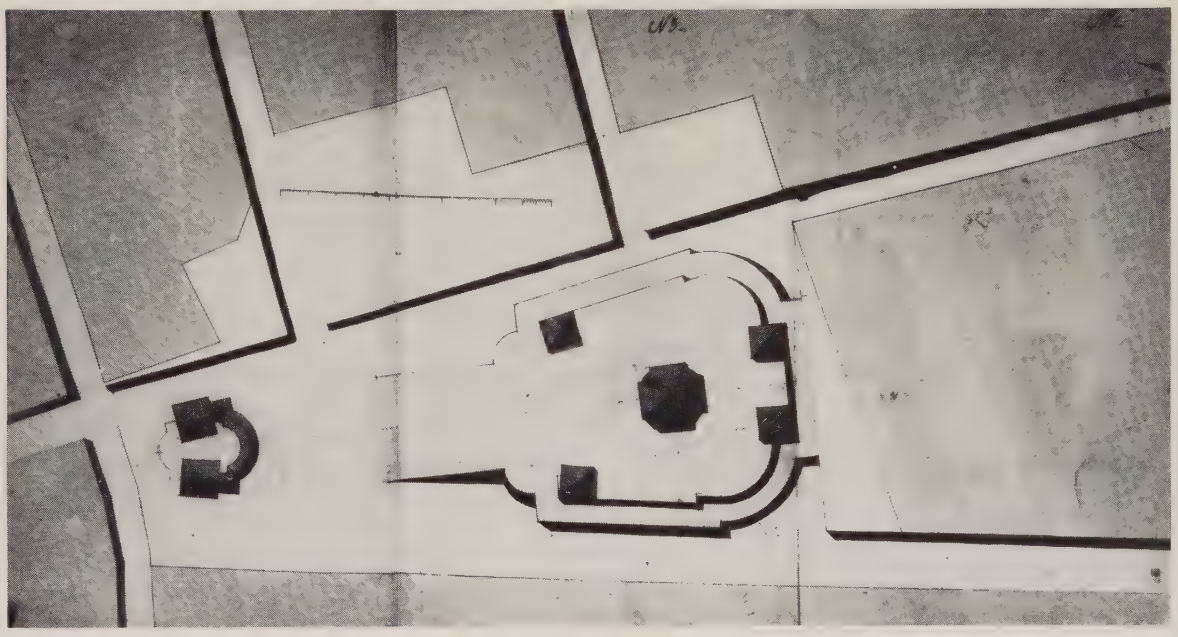

Förslag till vårdtorn på Brunkeberg. C 1752. RS 84:9

granskog och uppföra "ett ansenligt vakttorn". – Kungen roade sig inom parentes sagt själv med att göra upp förslag till ett sådant. – Meningarna var alltså delade om berget skulle bevaras eller ej. Vid de diskussioner som ständigt pågick härom spelade vårdtornets öde en allt större roll, fallfärdigt och provisoriskt uppstöttat med pålar som det var. Det dröjde emellertid ända fram till 1752 innan Carlberg fick direkt anledning att befatta sig med problemen.[7] Man bekräftade då att Malmskillnads- och Beridarebansgatorna skulle föras vidare mot norr på ömse sidor om berget, som följaktligen inte direkt behövde beröras. Enligt Carlberg kunde dock inte Brunkeberg, bl a av säkerhetsskäl, bibehållas till sin befintliga höjd; de stödmurar som i så fall tarvades skulle bli orimligt omfattande till både höjd och längd. I stället föreslog han en viss nedschaktning samtidigt som ett nytt och lägre torn skulle kunna anläggas längre norr ut. Detta Carlbergs första vårdtornsförslag omgivet av fyra små paviljonger företer tydligt släktskap med den karolinska tidens fortifikatoriska anläggningar, med vars former han ju redan i ungdomen gjort bekantskap. Med tanke på stadens alltid lika ansträngda finanser uttalade han sig dock återhållsamt om möjligheterna att få detta mycket väl genomtänkta förslag förverkligat. Syftet var snarare "att få tillöka mitt Contoir med samma Dessein, som ibland andre flere derstädes utarbetade Projecter jag ärnar til efterwärlden at lämna", som det heter. Något praktiskt resultat fick därför inte heller förslaget. Emellertid fortsatte naturligt nog vårdtornets förfall och Brunkeberg att minska i omfång, bl a hämtades stora mängder grus till bankarna vid den stora Kungsholmsbron. – Carlberg återkom till ämnet i maj 1761. Han fordrade nu besked om berget skulle bevaras eller ej. För den händelse man

Det första vårdtornsförslaget

1761 års vårdtornsförslag

Förslag till vårdtorn på Brunkeberg. C 1752. RS 84:9

önskade ha det kvar fanns ju hans gamla förslag om en sänkning med ungefär hälften och byggandet av ett nytt torn längre åt norr ännu tillgängligt. Det förelåg inga svårigheter, menade han, att plana ut sandberget, särskilt inte på norra och södra sidorna. I motsats till vad fallet var åt öster och väster behövdes här inga särskilda stödmurar. Sådana måste man alltså tänka sig där "til lika högd med Gatorne, och efter Gatornes afsluttande". – Carlbergs memorial och ritningar ledde till många diskussioner i kommissionen, och flera herrar – riksrådet Lagerberg, överståthållaren von Lantingshausen, överintendenten Cronstedt och rådmannen Olof Forsberg – gjorde studiebesök på berget under hans ciceronskap. Man kunde konstatera att så mycket grus tagits bort, att vårdtornet vid svår blåst riskerade att ramla över ända. Enligt Lagerberg var ett annat torn helt nödvändigt. Det kunde som Carlberg föreslog med fördel byggas norr om den nuvarande platsen. Tillståndet för det gamla var alltför äventyrligt "besynnerligen wid Islossningen då tjälen går ur Jorden". – Inte heller denna gång tilltrodde emellertid Carlberg staden möjligheter att klara arbetet i ett svep. Det räckte om man schaktade undan ca 20 kvadratalnar för ett nytt torn. Sedan kunde man "under god uppsikt" successivt utföra sänkningen och därvid låta det frigjorda materialet få bekosta arbetet. Kostnaderna för staden skulle på så sätt inte behöva bli betungande. Själva tornet borde man "til mer waraktighet upp uti höjden" bygga av kalksten i stället för av tegel. I september månad 1761 återkom han med flera nya förslag jämte kostnadsberäkningar, dels till en provisorisk byggnad i korsvirke, dels till ett mera varaktigt stentorn, det senare t o m i tre versioner.

Tveksamheten om åsens fortsatta bestånd hade nu emellertid ökat även för

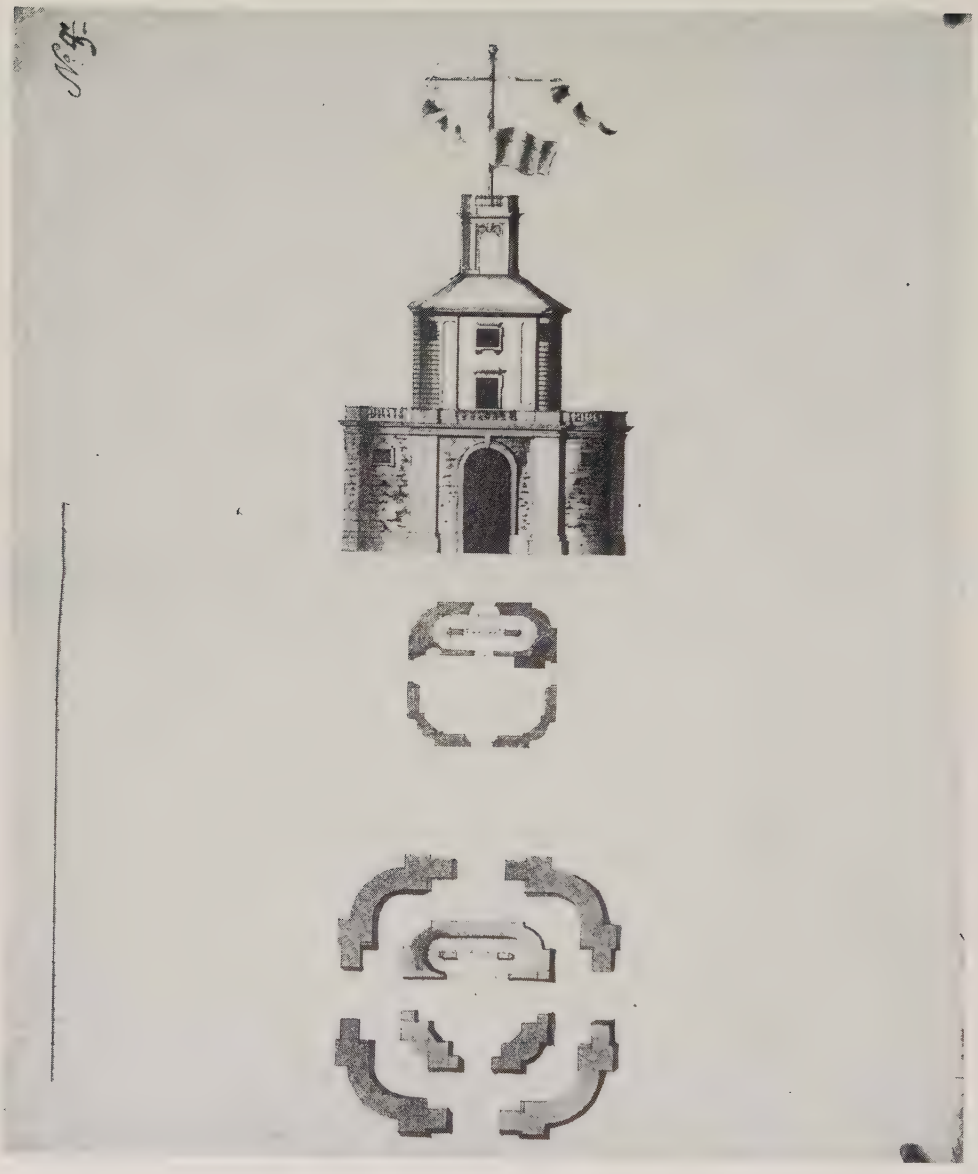

Förslag till vårdtorn på Brunkeberg. C 1752. RS 84:9

Carlbergs egen del, vilket framgår av ett memorial från den 23 juni 1762. Till saken hörde att brandsignaleringen enligt mångas mening mer effektivt skulle kunna ske från de olika kyrktornen än från den nu av höga byggnader alltmera skymda kullen. Han hade utarbetat sina föslag "efter de Reglor som wid Städers förmåhner och beswärligheter man dem anse bör til Höjder och Dälder, Wattenlopp och mera dylikt". Kunde man lösa problemen med brandsignaleringen på annat sätt var han

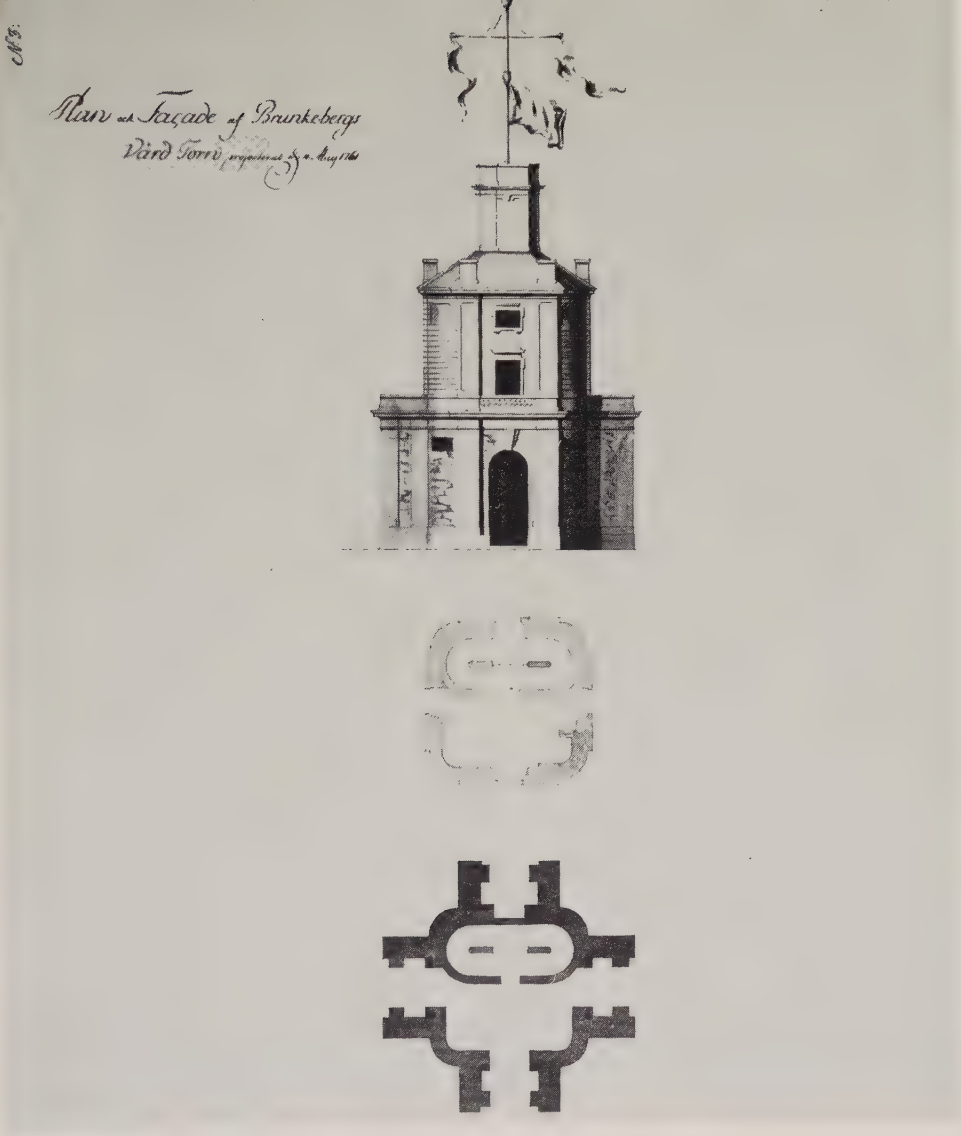

Förslag till vårdtorn på Brunkeberg. C 1761. RS 84:9

Det planerade vårdtornet med profil utvisande den nödvändiga nedschaktningen. RS 84:9

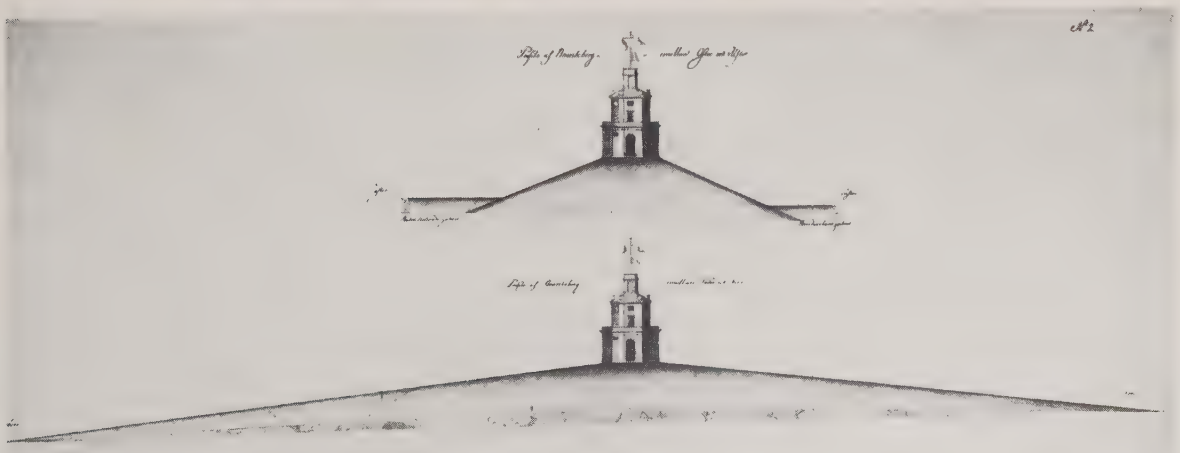

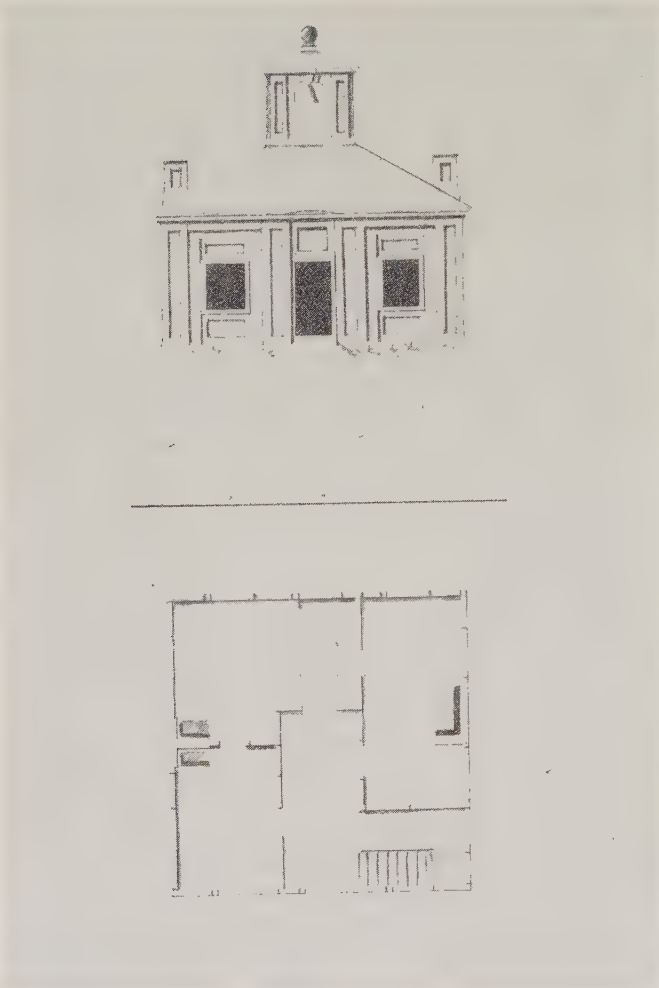

Förslag till lågt vårdtorn på Brunkeberg. C 1761. RS 84:3

beredd att tillstyrka att hela berget raserades. Men man borde först vara alldeles säker på att Brunkeberg inte längre behövdes. Det är tydligt att denna omsvängning till Brunkebergs nackdel inte skett utan tveksamhet. "Närvarande tiders Anstalter äro långt skilde i från wåra förfäders Reflectioner", heter det. Och han är också angelägen om att påpeka att "alle de förre författningar icke synes kunna hindra närwarande tiders ändring och förbättring uti oeconomiske anstalter", en uppfattning som helt rimmade med den då tongivande. Carlberg var emellertid på det klara med att det aldrig skulle kunna bli fråga om att totalt utplåna Brunkebergs inflytande på topografin. På grund av höjdskillnaden mellan Malmskillnadsgatan och Smedjebrunnsgatan måste man trots allt räkna med att ha kvar en mindre höjd, antingen man nu ville nyttja denna plats till ett vårdtorn eller till något annat. Under alla förhållanden borde denna "Brunkebergsplats" aldrig överlåtas till pri-

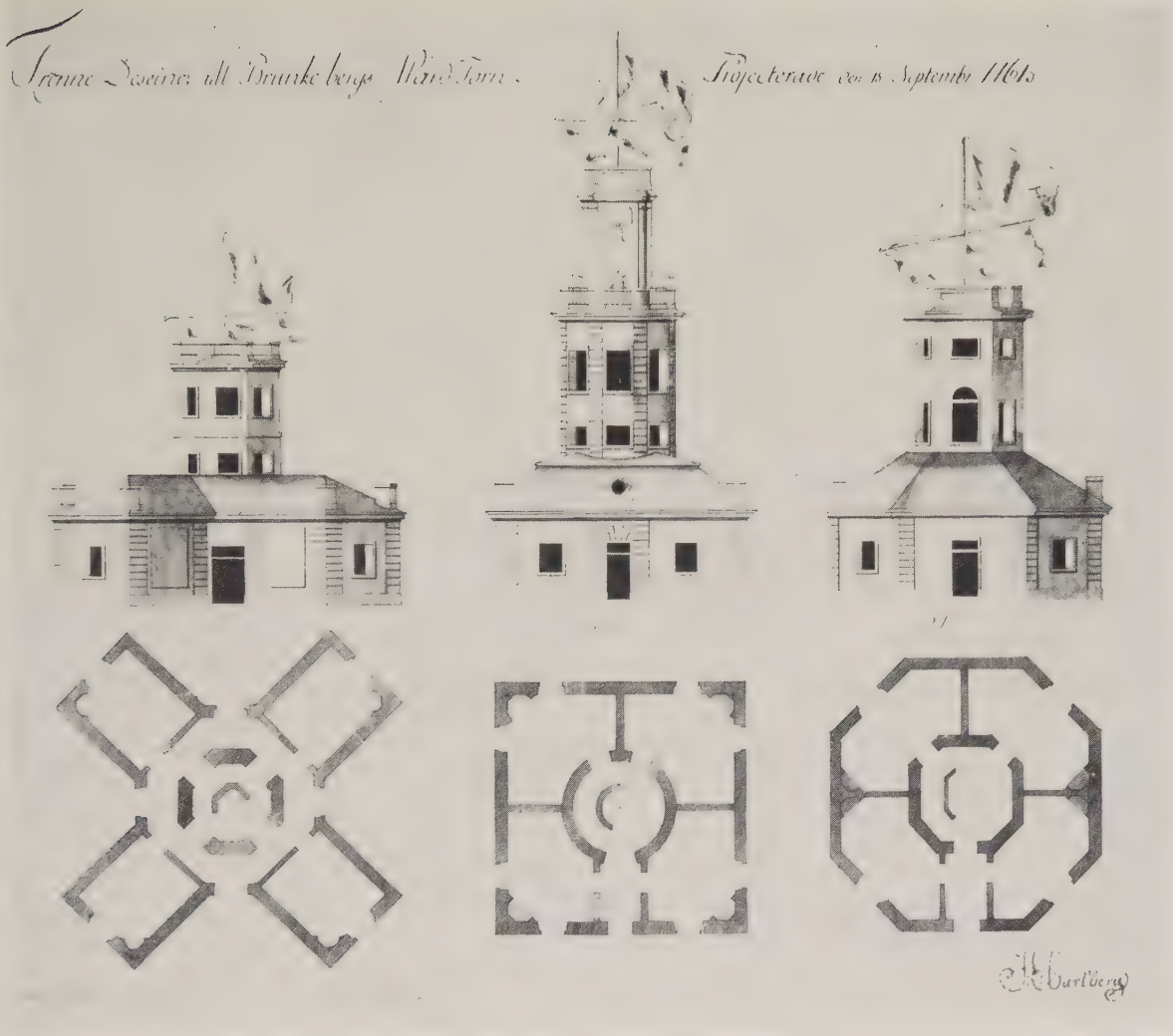

Tre förslag till vårdtorn. Påskrift av Carlberg 25/5 1762 innebärande att han den 15/9 1762 på befallning projekterat de tre förslagen, av vilka han finner nr 1 vara bäst och billigast. RS 84:9

1762 års vårdtornsförslag

vata ägare. När Malmskillnads- och Beridaregatorna har lagts ut, kommer den att bli till nytta, slutar han profetiskt. Med tanke på den risk som det skulle innebära att hysa vaktpersonal i kyrktornen lutade Carlberg själv åt tanken, att på det avröjda bergets plats uppföra ett nytt torn till en sådan höjd, att brandsignalerna skulle kunna "swara emot nuwarande Brunkebergs kulle", detta med hänsyn till att ovanligt höga och skymmande hus tillkommit invid berget under de sistförflutna åren. I ett yttrande till kommissionen av den 28 juni 1762 framförs dylika synpunkter i anslutning till en ny tornritning. Den prydliga byggnad som det nu är

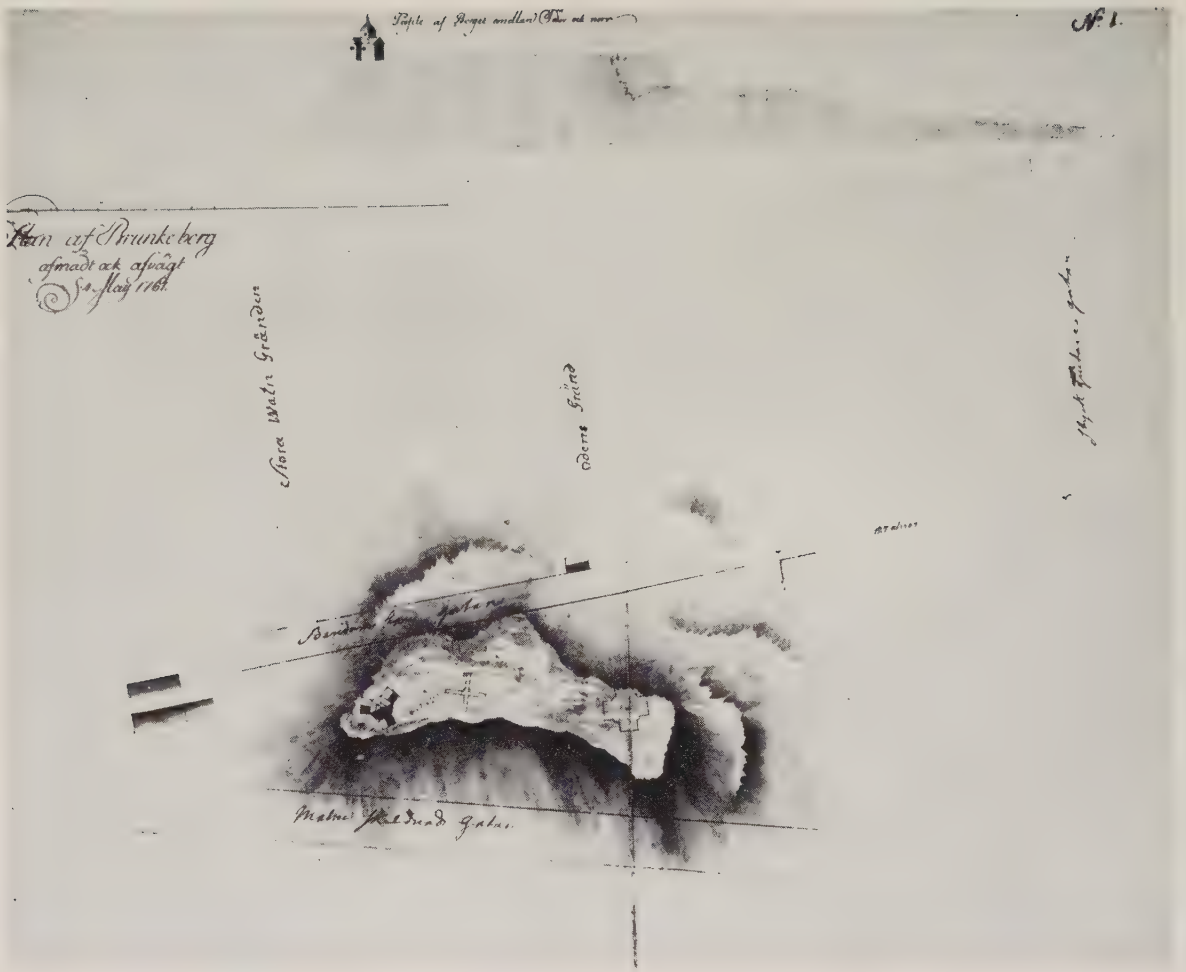

Brunkeberg 1761. Carlberg har här studerat möjligheterna till ett genombrott i åsen för Malmskillnads- och Beridarebansgatorna. Det ännu existerande gamla tornets utsatta läge nära rasbranten framgår tydligt av profilen. Carlberg har även markerat platsen för ett ev nytt torn liksom den beslutade provisoriska klockstapeln. RS 84:9

fråga om är påfallande låg i jämförelse med tidigare projekt, men man får förutsätta att den har den ovan stipulerade höjden. Efter moget övervägande kom dock byggningskollegiet den 26 juli samma år till slutsatsen, att det inte längre fanns skäl att bibehålla Brunkeberg, "sedan malmen omkring berörde berg blifwit med höga hus tätt bebygd, så at Brandsignalerne därifrån eij kunna ses annorstädes än i de gator, som gå directe til berget, och på högder därest man kan hafwa berget i sichte utöfwer hustaken, samt dessutom plats til Brandsignaler på Södermalm och den så kallade Mosebacke gifwes". Berget kunde icke, menade kollegiet, betraktas som "något Ålderdomsminnesmärke" och som sådant behöva bevaras. Den plats som

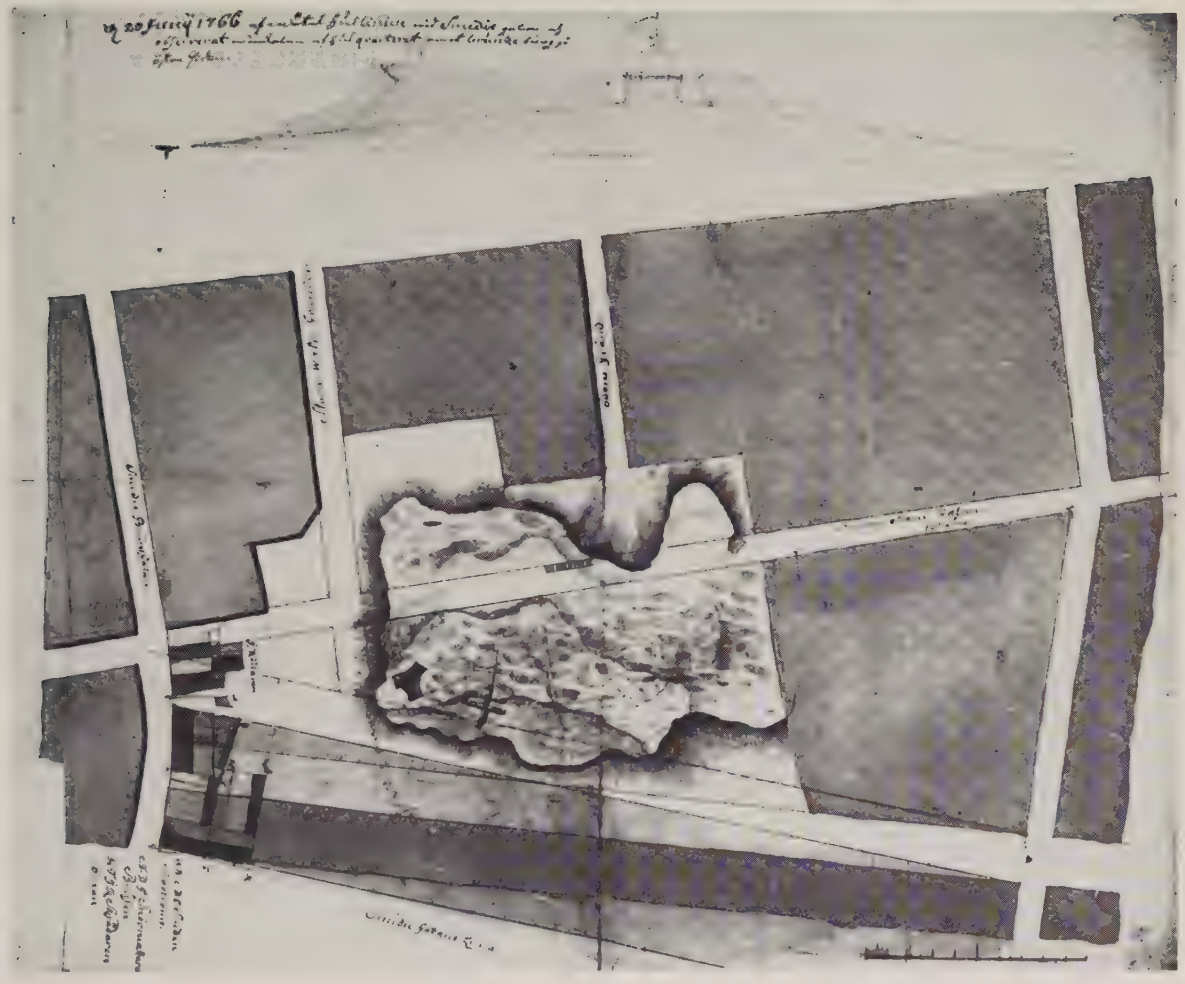

det intog skulle kunna användas till stadens bekvämlighet och prydnad. Bibehöll man däremot berget och drog fram gatorna så som man hade tänkt sig 1752, så måste man – åtminstone på västra, södra och östra sidorna – uppföra stödmurar av gråsten till drygt 30 alnars höjd, ett arbete som skulle dra med sig helt oacceptabla kostnader. Sandberget kunde alltså schaktas bort och materialet nyttjas till fyllning. Kollegiet nämnde särskilt Stora Kungsholmsbron, Packartorgsviken och Klara sjö som lämpliga platser för gruset, där det skulle kunna användas som underlag för de anbefallda strandgatorna. Som ersättning för berget skulle man få "en til mångfaldige behof nyttig och rymlig Plats".[8] Brunkebergs öde var därmed

"Wård Tornet på Brunkeberg i dess bofällighet och näst förr än det alldeles nedtogs och wårdklockan flyttades till S:Clara kyrka." (Efter J Rehn) Tuschlavering. UUB inv-nr 40135. Davidsson 6039

Förslag till provisorisk klockstapel 1767

slutgiltigt avgjort. – Under den kalla vintern 1767 tog Carlberg ett nytt initiativ i frågan och presenterade för kollegiet en ritning till en provisorisk klockstapel kostnadsberäknad till 3.860 dkmt. Rum för väktaren skulle kunna beredas i denna byggnad.[9] Kollegiet beslöt nu att vända sig till överståthållaren med anhållan om att omedelbart till förekommande av olyckshändelse få riva "denna gamla och bristfälliga Tornbyggnad". Tillfället var särskilt gynnsamt eftersom tjälen var djup och sanden hårdfrusen. På grund av stadens ringa tillgång på medel kunde man inte förverkliga de tidigare uppgjorda ritningarna till ett prydligt torn, varför stadsarkitektens sista alternativ syntes vara den enda lösningen. Det gamla tornet fick dock stå kvar ytterligare några år. I mars 1770 var det emellertid så fallfärdigt att ingen väktare längre ville uppehålla sig i det.

Bortschaktningen av Brunkeberg

Under Carlbergs sista levnadsår började bortschaktningen, ett arbete som ingalunda var helt utan risker. Med anledning av en olycka i januari 1772 fann den gamle stadsarkitekten det nödvändigt att anhålla om att bli underrättad om hur arbetet genomfördes. Enligt vad han erfarit hade man uppdragit åt en entreprenör att frakta bort berget. Denne borde nu tillhållas "att gräfwa från ofwan neder". Och han borde inte låta sig lockas att ge sig in i berget på jakt efter den åtråvärda mursanden, eftersom detta skulle medföra risker till liv och lem. Sin gamla vana trogen ifrågasatte han om inte en instruktion för entreprenören vore av behovet

"Brunkeberg då det raserades". Tuschlavering av Elias Martin. UUB inv.-nr 40133. Davidsson 4043

påkallad, eftersom man i första hand ju borde schakta ur för Malmskillnads- och Beridarebansgatornas framdragande och för "Brunkebergsplatzen", efter vilkas nivå man i övrigt måste rätta sig.[1] Liksom så många andra byggnader av hans hand förblev alltså vårdtornet ett projekt på papperet. På en annan ås förverkligades däremot en byggnad av snarlik karaktär, men för ett annat och mera framåtsyftande ändamål – det nya observatoriet, Hårlemans skapelse.

Stadens brunnar och pumpar

Under byggningskollegiets myndighet låg också de offentliga brunnarna och pumparna. Carlberg tog sig an vården av pumparna med det största allvar. Varje vecka året runt lämnades en rapport om tillståndet till arkitektkontoret. Det kunde gälla vattentillgången, vattenkvaliteten, behov av reparationer och förbättringar etc. De 21 offentliga brunnarna och pumparna i Stockholm var enligt Carlberg 1761 följande:[2]

1. Castenhofs Brunnen.
2. Hötorgs Brunnen.
3. Oxtorgs Brunnen.
4. Lilla Humlegårdsgatubrunnen.
5. Smeje Gatans Brunnen.
6. Wid Kongl. Myntet 2ne Pumpar.
7. Stortorgets brunn.
8. Tyska Brunnen.

9. Brunnsgrändens Brunn i Staden.
10. Södermalms Torg brunn.
11. Wid Mariae Kyrckja på wästra sidan en Brunn.
12. På bron wid Norrmalmstorg, 2ne Pumpar.
13. Wid Kongl Stallet. 2ne st pumpar.
14. Wid St. Kungsholmsbroen, den stora 2. Pumpar.
15. Bakom Corps de Gardet wid Norremalmstorg, 1. pump.
16. Wid Rosenbad, 1 Pump.
17. Wid gamla Kungsholmsbroen, 2ne st: Pumpar.
18. Wid Hålländare gatan på Södermalm, 2. Pumpar.
19. Wid Norre Tull, 2ne st Pumpar.
20. Wid träsket, 1 brunn och 1. Pump.
21. Wid nya Hornstorget, 3ne st: Pumpar.

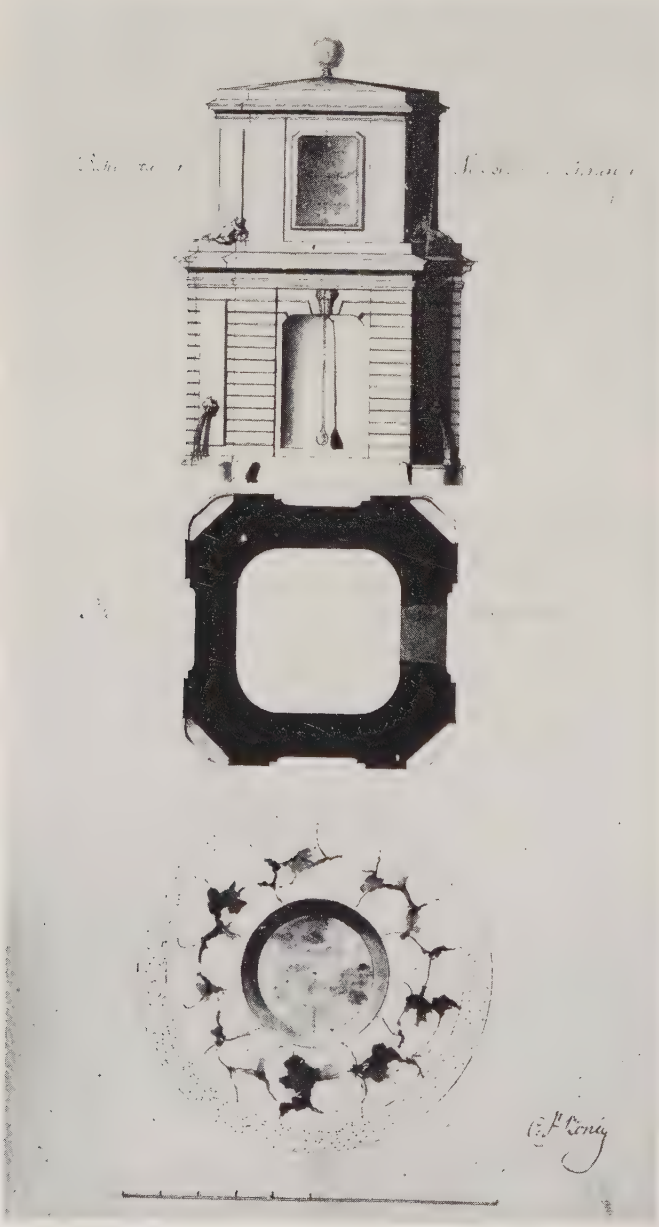

Förslag till brunnsbyggnad på Stortorget. C H König 1755. RS 188:50

I egenskap av aktivt arbetande ledamot i den kungliga kommissionen var Carlberg givetvis ytterst angelägen om att brunnarna fungerade även i onormala situationer och då naturligtvis i första hand i samband med eldsvådor. Han ansåg att det var helt nödvändigt att åtgärder vidtogs, så att fyra eller fem kärror samtidigt kunde förses med vatten. Detta kunde ske om man byggde särskilda reservoarer med tapphål eller kranar. Liknande anordningar ville han också se vid de allmänna pumpar, som stod uppställda vid stränderna eller på broarna. Sådana reservoarer skulle också ha det goda med sig, att omgivningarna kring brunnarna och pumparna hölls torra, något som nu inte var fallet, särskilt inte vid blåsigt och stormigt väder. Denna ständiga spolning av överflödsvatten åstadkom svåra rötskador på närbeläget trävirke.

Brunnarna var inte bara till praktiskt bruk. Pumphusen skulle också enligt Carlberg vara till "utwärtes anseende". Det betydde emellertid inte att det funktionella kunde eftersättas. Carlberg lade under sin tid fram åtskilliga brunnsprojekt, av vilka dock få förverkligades. Det är tydligt att hans stil även på detta område av

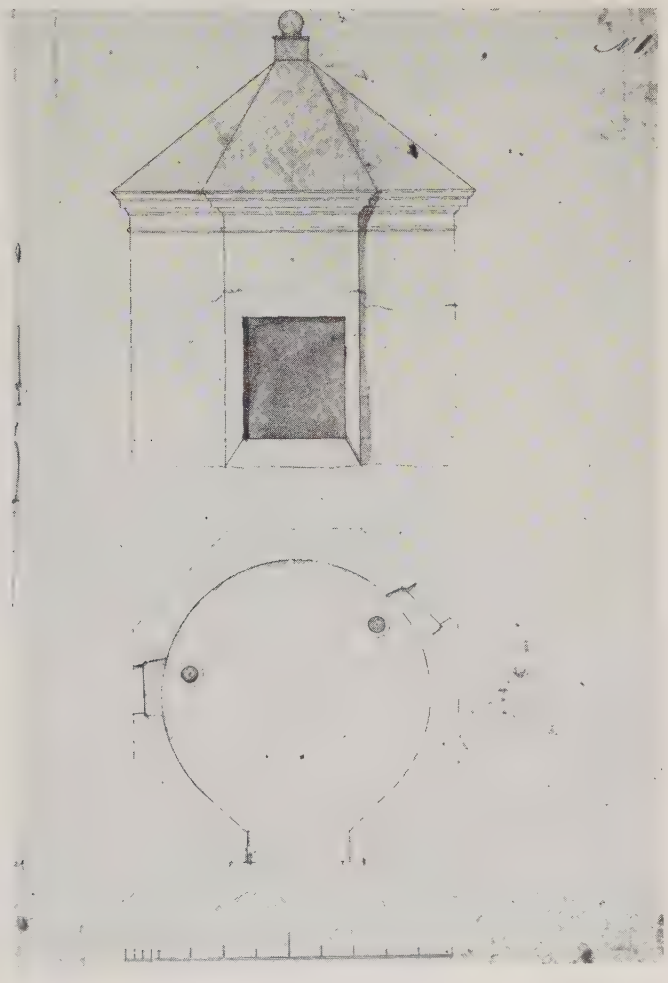

Förslag till brunnsbyggnad på Stortorget. C 1760. RS 188

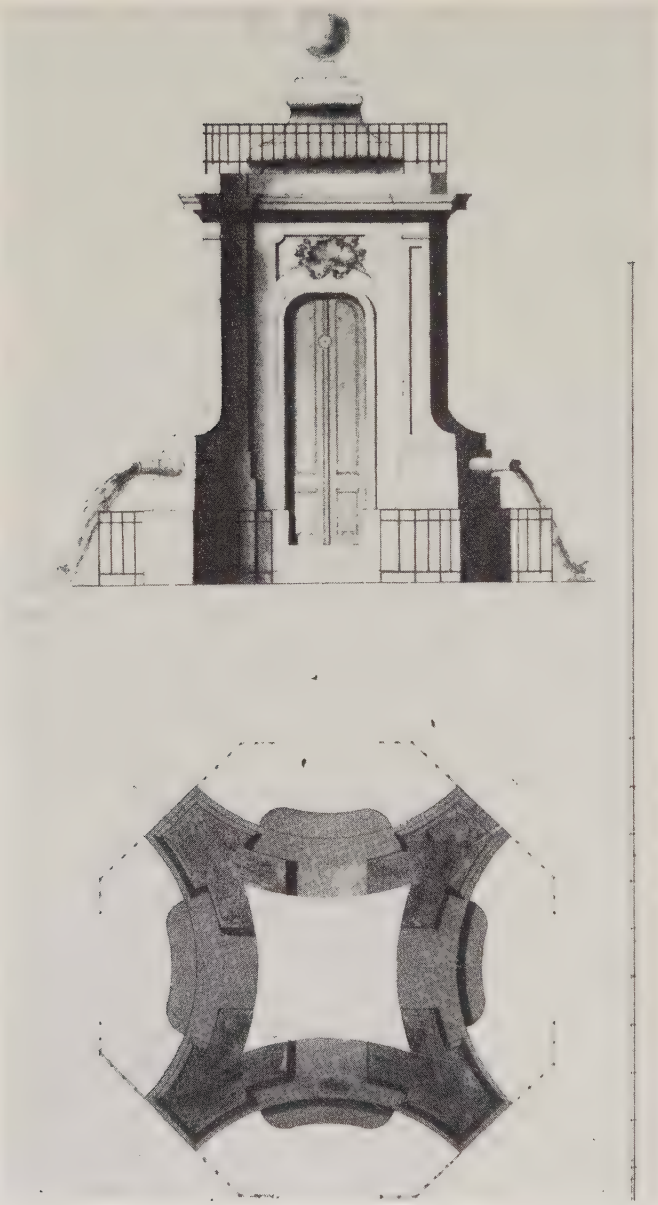

Förslag till brunn på Stortorget. C dat 23.8 1760. Carlberg har här försökt att gå den rådande smaken till mötes. Märk rocaillen ovan porten. RS 188

många även av hans egna medarbetare ansågs som föråldrad. När han på 1760-talet arbetade på ett nytt brunnshus för Stortorget tycks han ha stött på särskilt hårt motstånd. Det harmade honom att folk utan kunskap om de tekniska förutsättningarna, t ex om den nödvändiga minimihöjden för insättande av en pumpstock eller ett pumpverk, uttalade sig. Det var ingen svårighet att bygga låga, utsirade brunnar, men var man medveten om att det då erfordras större armstyrka för att uppfordra vattnet än vad en normal piga, gosse eller dräng disponerade? Han

Detta det tredje projektet till Stortorgsbrunn har en för denna tid ganska intressant närmast klassicistisk utformning. C 1760 RS 188

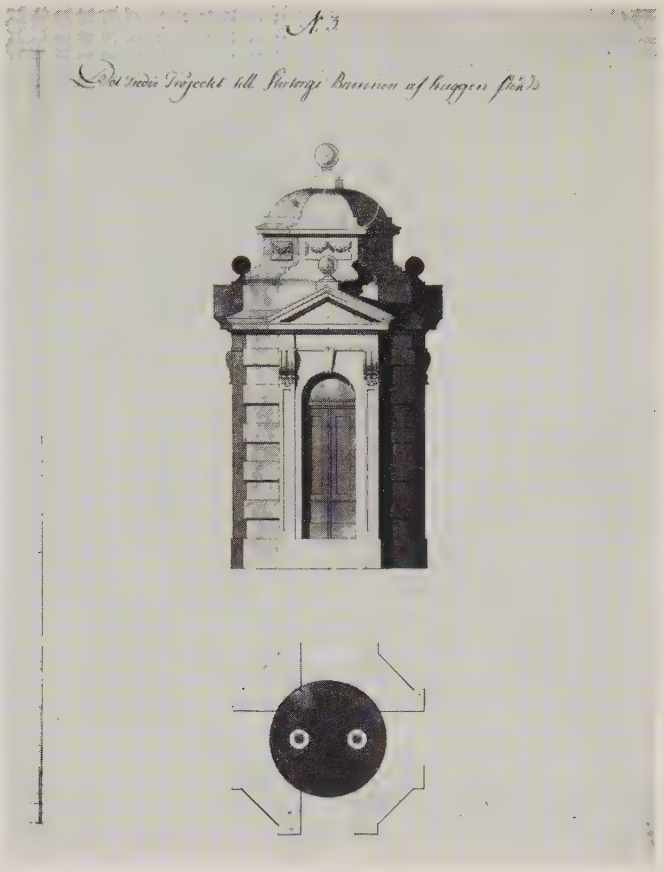

undanbad sig i häftig ton kritik från folk, som inte kunde göra skillnad mellan utländska springbrunnar och svenska pumpar; sådant skulle inte en arkitekt behöva tåla "efter 60 århs utöfwande och practique i Byggningskonsten".[3]

De offentliga platserna

Carlberg räknade med att staden hade 24 offentliga platser eller torg, d v s platser som underhölls med offentliga medel. Däri ingick också gårdarna vid tullarna. Följande anges av honom 1767:

1. Södermalmstorg, med gatan rundt om Stadshuset, samt Ryssgården och Gatorne deromkring.
2. Stadsgården och nya Utslagsplatsen wid Jerngrafwen, samt den nya walfwde Stenbroen derstädes.
3. Från den nya hwalfde östra Stenbroen öfwer östra Slussbroen til Södra Slaktarehushörnet.
4. Från Söder Slaktarehus Norra Hörn med hela Skiepsbrotracten, intil Sluss stenhuggareplatsen.
5. Från söder Slaktarehus Norra hörn förbi Quarnhuset öfwer den wästra hwalfde Stenbron til och med Passagen öfwer Jerngrafwen til Södermalmstorg.
6. Jerntorget, Accishusets gator på Bennikebrinken, Sjö=Tullhusets gård och Gator.
7. Stortorget med gamla Rådhusgården, Tyskabrunnen, Gäldstugu och Auktons=husets gator, samt lilla Köpmanstorget.

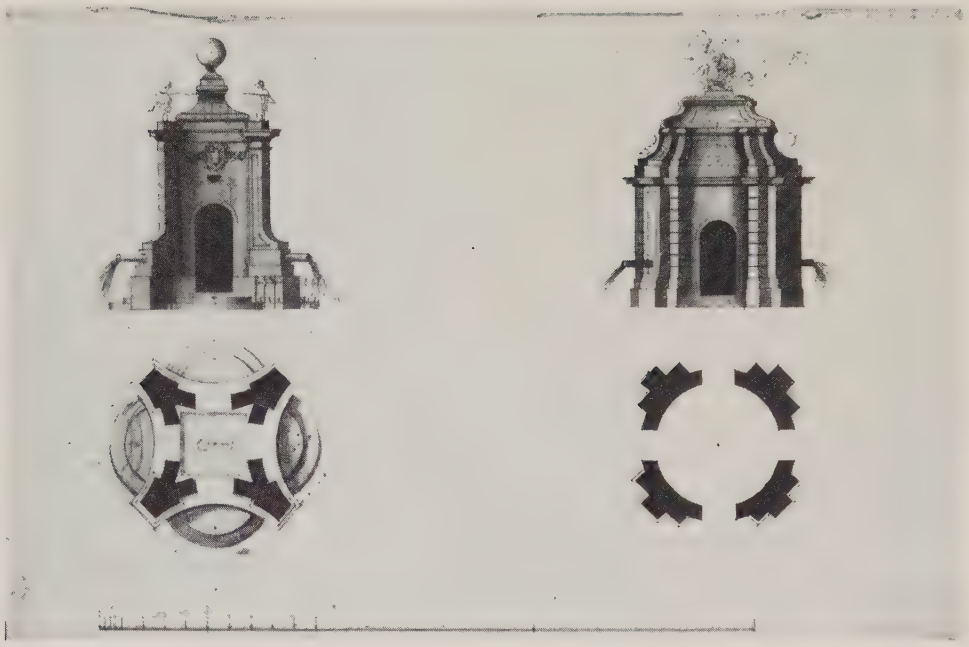

Två brunnsprojekt av Carlberg för Stortorget. "N 6." företer stora likheter med 3, men har som synes ovantill kompletterats med smakenliga puttifigurer. – "N 5" är mer anpassad till den gängse smaken. RS 188.

8. Kornhamnstorg med hela flått- och strandbroen förbi nya Såcker bruket och Grefwe Pipers på södra sidan intil och med Munktorget, tilika med Riddarholmstorget.
9. Hela Riddarholmstorget förbi myntet, första Norrebro til Norremalmstorg.
10. Hela Norrmalmstorg, samt på Östra sidan, sig sträckande förbi Norra Slaktarehus in til och med vedgårdsbroen på wästra til Rosenbad.
11. Torget wid St Jacobi Kyrckja och alla 4. Gatorna, rundt om Kongl. Trädgården.
12. Från St Jacobi torg på Norra och Östra sidorne om Arsenalsgården.
13. Hötorget och Skwallerbäcksrändelen.
14. Packaretorget och Oxtorget.
15. Ladugårdslandstorget och Stora Ladugårdslandsbroen samt lilla Ladugårdslandsbroen öfwer träskrendelen.
16. Ladugårdslands Tullgård.
17. Roslags Tullgård.
18. Norrtulls Tullgård.
19. Carlbergs Tullgård.
20. Långholms Tullgård med winter Tullen.
21. Horns Tullgård.
22. Skantz Tullgård.
23. Hammarbÿ Tullgård.
24. Nya torget wid Hornsgatan.[4]

Ryssgården och Södermalmstorg

Här gällde det att försöka tillgodose två viktiga men inte sällan motstridiga hänsyn nämligen dels regulariteten och dels 'torgens rekvisita och nödvändigheter', av vilka sistnämnda ju brunnarna var viktiga delar. – Ryssgården och Södermalmstorg framstod för honom som det mest svårbemästrade men samtidigt mest intressanta partiet i hela Stockholm. Här skulle mycket kunna skapas till prydnad och nytta, "särdeles rörelsen nästan mer til Söder än til Norr sig drager", detta naturligtvis till följd av den med järnvågen förknippade verksamheten, men också på grund av Ryssvågen och de många magasinen nedanför Katarinabergen. Inom detta ganska begränsade område uppehöll sig ständigt en mängd olika hantverkare och försäljare, för vars tjänster sjöfolket utgjorde en säker kundkrets. Inte minst gällde det leveranser av förnödenheter till de avgående fartygen. Vad angår själva Södermalmstorg, så hade detta tidigare haft en både obekväm och "oanständig" prägel på grund av ojämnheter och de branta sluttningarna tvärt ned mot stränderna. Men genom en murad terrassering utförd vid mitten av 1740-talet hade torget enligt Carlberg blivit betydligt mera vågrätt. Samtidigt hade man då avlägsnat gamla och förfallna handelsbodar längs med Järngraven. I deras ställe hade en sammanhängande bodlinje av sten kommit. Vidare byggdes en 30 alnar bred gata från torgbrunnen ned till den östra järngravsbron, varvid ytterligare äldre bebyggelse fick stryka på foten. Till bilden av denna påtagliga uppsnyggning hörde också att hela området kring Slussen och Kornhamnstorg fick en ny stenläggning. – En utvidgning och reglering av Kornhamnstorg ansåg Carlberg vara ett synnerligen angeläget projekt. Ett förslag härtill uppgjordes av honom 1761. Under hans tid ordnades och stensattes också som tidigare nämnts stora delar av Skeppsbron från Räntmästarehuset till Slottsbacken. Längs Skeppsbron och invid Slussen föranstaltade han om en mängd bodar av olika slag för handelsändamål. 1761 uppfördes så t ex på det utfyllda området framför banken och Räntmästarhuset en serie av sådana avsedda för trädgårdsmästare. Det rörde sig om en bodlinje i trä, som i händelse av eldsvådor eller annan orsak snabbt skulle kunna hakas ifrån varandra och monteras ned. Utseendemässigt skulle de dock motsvara högre krav än vanliga lösa bodar. För att passagen ned till vattnet inte skulle hindras fanns en öppning mellan var tredje bod. Tillverkningen ägde rum i stadens materialhus, varifrån de fördes till den avsedda platsen.

Kornhamnstorg

Skeppsbron

Vissa offentliga platser kom Carlberg av olika skäl inte alls att ägna sina mödor åt. Han var angelägen om att påpeka att han aldrig hade fått befatta sig med Järntorget. Uppenbarligen ansåg han att det var en angelägenhet för kronan och dess arkitekter, i första hand då Carl Hårleman. Inte heller Stortorget kom under hans tid att beröras av några förändringar föranledda av hans initiativ, trots en livlig aktivitet på ritbordet. På hans föranstaltande revs dock det gamla vakthuset mitt på torget och vakten flyttades in i gamla rådhuset. Stortorget var naturligtvis för Carlbergs sätt att se föga tillfredsställande som arkitektonisk bildning. Den avgörande svårigheten låg i torgets ringa storlek. Den börs som han redan 1738 så ingående och ambitiöst projekterat och därefter vidareutvecklat i många varianter förblev emellertid ouppförd. Hoppet om att någon gång trots allt här få bygga borgerskapet en byggnad av samma dignitet som andra stora städer kunde ståta med lämnade honom ej. I avvaktan på detta hägrande mål borde torget göras rymligare, vilket fordrade att såväl brunnen som trähästen och kåken togs bort. Framför en börsbyggnad kunde inte dylika anordningar accepteras. Det skulle emellertid dröja ända till 1773 innan dessa gamla maktsymboler flyttades bort.

Järntorget

Stortorget

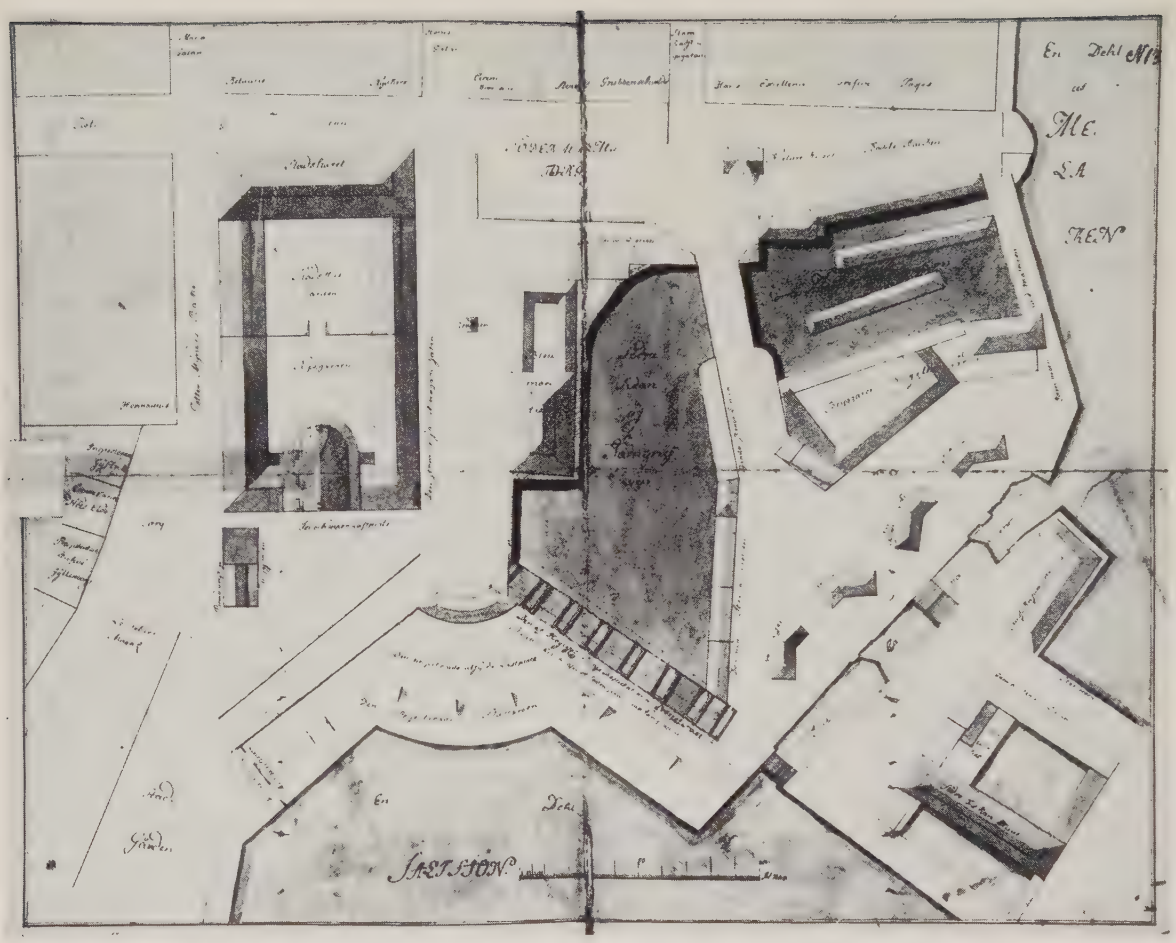

Södermalmstorg, Järngraven och Slussen. Trol 1742 med senare tillägg. – Enligt Carlbergs egen notering det första projektet till en total reglering av denna trakt. Ett genomförande förutsatte omfattande utfyllningar och rivningar. Den detaljrika kartan ger en god uppfattning om det aktuella tillståndet och om Carlbergs ambitioner. Man lägger märke till den projekterade breda gatan – Hornsgatans fortsättning – ned till en ny monumentalt utformad kaj vid Saltsjön. De fyra svängda stenbodarna längs slussens sydsida, södra Fiskarehuset, slipverket och sluss-skrivarebostället på den motsatta sidan liksom det terrasserade Södermalmstorg, mätarehuset och Bödelsbacken ned mot lastplatsen vid Mälaren. – Kring den norra sidan av Järngraven har Carlberg placerat ett flertal s k bodlinjer. Vid den södra järngravens östsida har han även markerat den beslutade nya stenbron. Framför Ryssgårdskomplexet med vågen, nedbrunnet 1759, märks en projekterad stor öppen plats för handel och lastning av varor. Invid den södra järngraven ligger "Bleumontiers hus", sedermera bryggarsocietetens byggnad med källaren Pelikan, och strax öster om norra järngraven bryggare Fougels gårdar, byggnader som till väsentliga delar fått stå kvar fram till våra dagar, men nu är borta. RS 142:5

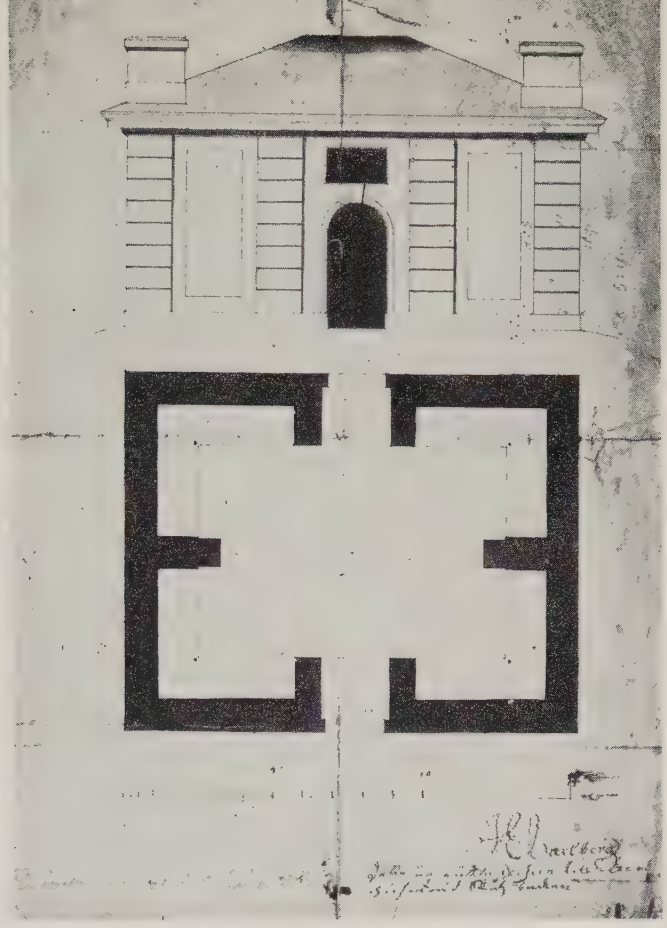

Skeppsbron. Förslag till utbyggnad av kokhuset vid Slottsbacken. C 1760-talet. RS 28:1, 8

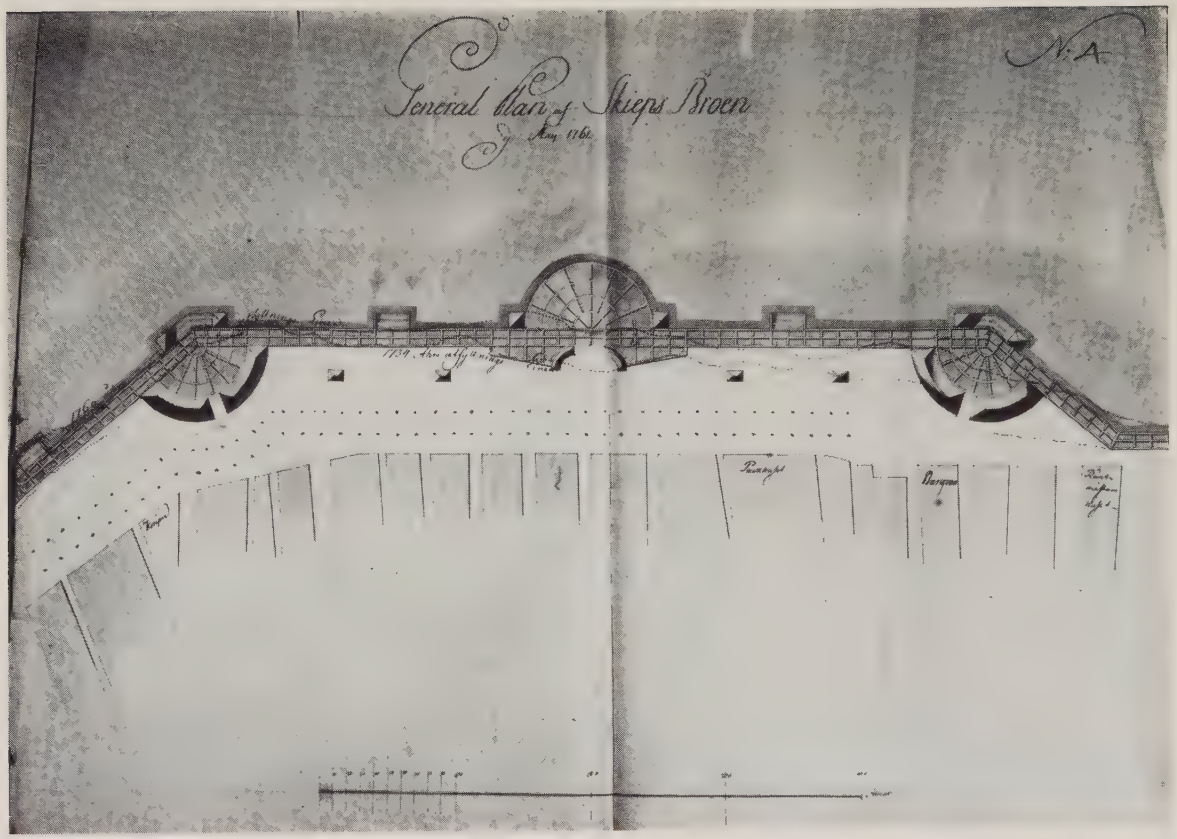

Generalplan över Skeppsbron med förslag till kajens utformning. Stadens arkitektkontor, 17.5 1761

Riddarhustorget

Till de mest angelägna, men vid denna tid ännu inte genomförda projekten räknade han också Riddarhustorgets reglerande. "Ett så angeläget torg" skulle kunna bli "ganska stort och anständigt" om blott Riddarhuset kunde förmås att släppa till av sin tomt. Råd- och börshusfrågan blev högaktuell efter nya rådhusets brand i januari 1754. Carlberg hade då allt mer styrkts i sin uppfattning om olämpligheten av att sammanföra dessa båda byggnader i ett komplex. Hans synsätt härvidlag vann också så småningom fotfäste hos de styrande. Att det Bondeska palatset kom att bevaras för framtiden liksom också att Börshuset byggdes på Stortorget har eftervärlden utan tvivel Carlberg att tacka för. –

Munkbrotorget
Norrbrogatan
Norrmalmstorg

Munkbrotorget räknade han med att kunna få reglera så snart muren vid Riddarholmskanalen byggts upp. – Till de offentliga platserna räknades också Norrbrogatan från Myntet via de båda broarna till Norrmalmstorg och Rosenbad. Det var här angeläget att åstadkomma betydligt bredare brobanor än som tidigare varit brukligt. Våren 1748 hade man för övrigt tagit itu med förberedande arbeten på Rosenbadsbron. – Genom Carlbergs arkitekt- och entreprenörsmödor hade en ny corps de garde-byggnad uppförts på Norrmalmstorg varom mera i det följande.

Ritningar till trädgårdsmästarebodar. Stadens arkitektkontor, 25.2 1761. RS 29

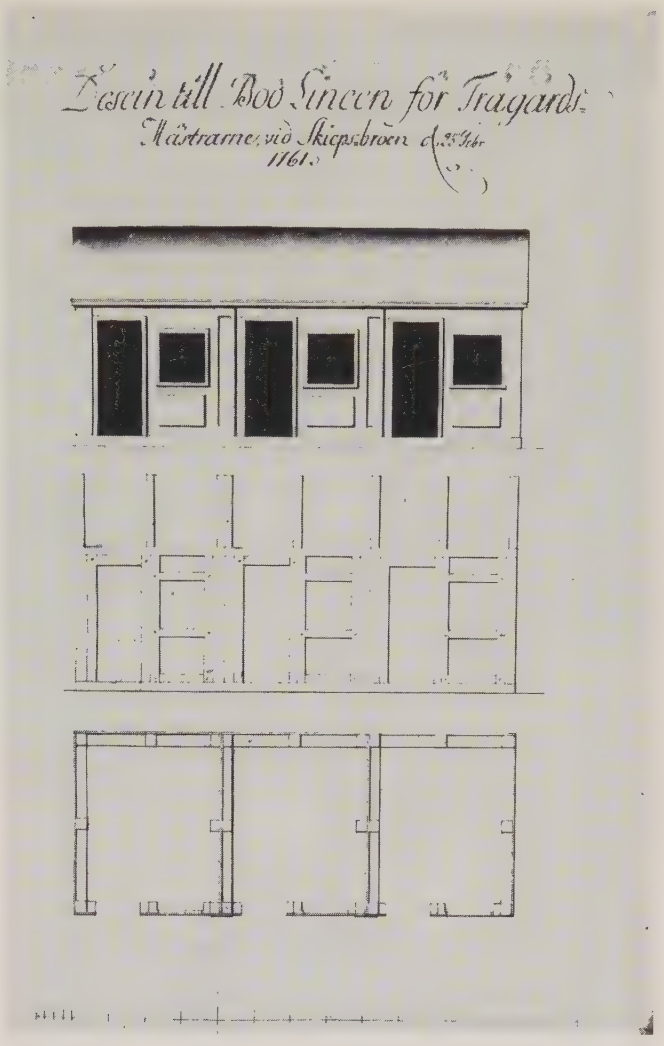

Anslutande lokaler för handelsändamål planerades. Inom ramen för denna anläggning avsåg Carlberg att pryda torget. Den lösning som han kom med kan sägas vara betecknande för hans praktiska läggning. Han tänkte sig en hög portal utanför vilken "et förstärckt Uppfordrings- eller Pumpwärk inrättas kunde til at upföra watnet uti en Reserwoir", varifrån det sedan kunde falla ned som i en vattenkonst i tvenne språng. Denna praktiska kombination av port och brunn och vattenreservoar skulle "wid detta Torg icke allenast göra et wackert Anseende utan ock wid wådelig händelse och flera tilfällen en stor Nytta medföra". Som offentligt område räknade han även platsen invid S:t Jakobs kyrka (nuv Jakobstorg), som dock inte blev föremål för hans omsorger. – Det stora Ladugårdslandstorget hade han däremot haft anledning att befatta sig med. Två nya byggnader av hans modell avsedda för brandredskap stod sedan 1740-talet på torget. Vad som då ännu

Jakobstorg
Ladugårdslandstorget

Hötorget

fattades här var en brunnsbyggnad, som på grund av den höglänta belägenheten dock var svår att åstadkomma. – I slutet av 1740-talet fick även Hötorget ett av Carlbergs nya brandredskapshus, som placerades i det sydvästra hörnet. Ett projekt till ett mätarehus var under arbete på stadsarkitektkontoret.

Tullgårdarna

Åt Norrtull och Hornstull, stadens två huvudtullgårdar, hade han också ägnat sin kraft. En representativ utformning vittnande om stadens makt och välmåga var här av yttersta vikt. Vid Norrtull fanns vid 1740-talets slut såväl tullpaviljongen som en äreport, och han hade även inplankat hela tullgården. För Hornstull förelåg planer på papperet. De kunde dock inte sättas i verket förrän ett helt nytt tullhus byggts.

Nedfarterna till stränderna

Antalet "wattenkiörder" anges av Carlberg 1748 till sju. Dessa nedfarter till stränderna, som skulle underlätta hämtning av vatten vid eldsvådor, ägnade han mycken omtanke. Den viktigaste fanns mitt emot Norra slaktarehuset. Av stor betydelse var också tvenne dylika nedfarter vid Kornhamn enligt Carlberg. Den ena – intill "så kallad Forsbergs Hus" – vid den nya flottbryggan, var färdig 1748. Nyanlagd var också en nedfart vid det nya sockerbruket. Vid Ragvaldsbro och Bödelsbacken på Söder hade likaledes en sådan nedfart tillkommit. Ur eldsläckningssynpunkt var dessa egentligen att föredra framför pumparna. Det gick snabbare att få fram vatten, om det togs direkt ur sjön.

Tvättbryggorna

En vanlig syn i det dåtida Stockholm var de många tvättande kvinnorna. De bedrev en yrkesmässig verksamhet vid åtskilliga tvättbroar. Mest utnyttjad av dessa flottar var den vid slusskrivarens hus vid Södersluss, även den på Carlbergs initiativ föremål för ständiga förbättringar och reparationer, bl a i slutet av 1740-talet. Efter tidens sätt att se gick det också att tvätta i vattnet från bryggorna hela vägen från Kornhamn till Munkbron. Särskilt ordnade, ibland t o m takförsedda tvättplatser fanns likaledes vid Norrbro och Rosenbad. 1768 redovisar Carlberg följande:

1. Ifrån Kornhamn till Såckerbruksbroen.
2. Wid Rådhusets strand på en tvätt=flåtta.
3. Wid Röda bodarne.
4. Wid stora Watugränden.
5. Wid lilla Watugränden.
6. Wid den så kallade Lappen.
7. Wid Norra Slaktarehus.
8. Wid nedgången intil De la Gardiska huset.
9. Wid Rosenbad.
10. Wid Stenbroen in til Sluss skrifwarens hus.
11. Mitt för Bödels-backen.[5]

Det var särdeles viktigt, framhöll han ofta, att dessa tvättflottar placerades långt ut i vattnet, något som också borde vara fallet med de offentliga avträden som ju hade vattnet som avlopp.

Trädplanteringar

Carlbergs påtagliga intresse för träd och planteringar har tidigare berörts. Under hans tid tillkom tre alléer, den vid Skeppsbron, den längs vägen till Karlberg och den utanför Norrtull. Men fler alléer borde planteras från tullen in till själva staden "hwilket ganska mycket skulle bidraga till Prydligheten widh en så angelägen Passage, som skiäligen den förnämsta Entrén af Stockholm praetendera kunde."

Avrättningsplatserna

Inom hans ansvarsområde låg också skötseln av avrättningsplatserna, en verksamhet som tycks ha varit både kostsam och besvärlig att i förväg beräkna för kollegiet. I första hand gällde det att hålla den gamla ordinarie galgbacken vid

Denna tuschlavering av Erik Palmstedt visar åskådligt förfaringssättet vid dekorationers uppsättande. Under överinseende av en representant för stadens arkitektkontor försedd med käpp och värja – Carlberg? – kläds skeletten till pyramider med "marmorerad" duk (t v på bilden). UUB inv-nr 3143. Gyllenborgs saml. Davidsson 4485. Foto UUB

Skanstull liksom den på 1740-talet tillkomna motsvarigheten vid Norrtull i gott stånd. Men därtill kom anstalter för extra-ordinarie förrättningar i form av galgar och andra makabra ting som på överhetens bud måste ställas upp inne i staden på torg och offentliga platser. Det gällde då mera ovanliga och uppseendeväckande brott, vars sonande kunde anses tjäna som särskilt avskräckande exempel. Så t ex hängdes falskmyntare utanför Bankohuset och de olyckliga som gjordes ansvariga för revolutionsförsöket 1756 miste huvudena på en schavott, som ställdes upp mellan Riddarholmskyrkan och spruthuset vid Riddarholmsbron.

Utsmyckning i samband med "fröjdefester"

En sida i Carlbergs verksamhet som här också i korthet skall beröras enär den av allt att döma måste ha varit nog så arbetskrävande var arrangemangen för de många olika "fröjdefester" som staden anordnade i samband med kungliga intåg, förmälningar och liknande tilldragelser. Att han ansåg sig besitta djupgående kunskaper i ämnet framgår av hans år 1740 deklarerade avsikt att meddela undervisning i "hur Platzer, torg och gator om dagen prydas med föränderliga Pyramider, triumphportar, waser, Statuer, Plantager, flätade häckar, förhöjning och beklädde Altaner för musiquen och på tienlige ställen husbeklädningar. Om natte tiden illuminationer och Emblémata, brinnande ljus och lycktor samt Fyrwärkerier."

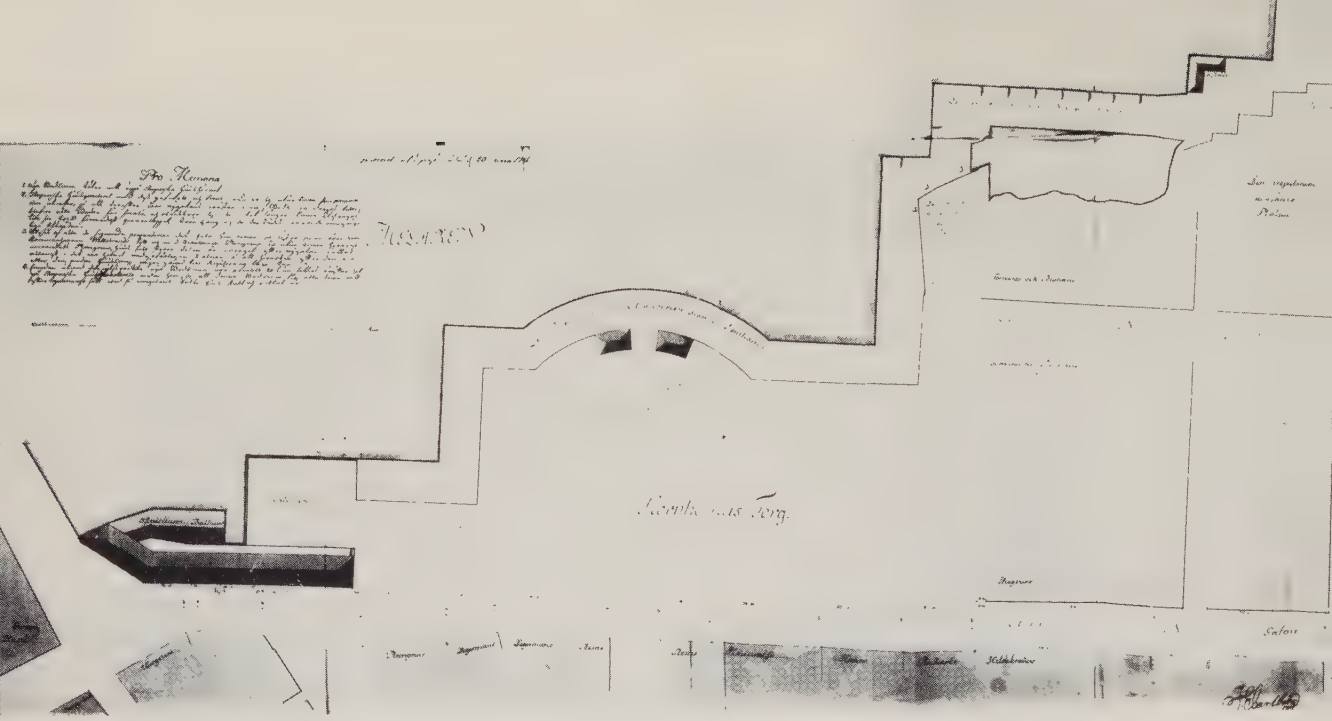

Denna karta av Carlberg över Kornhamnstorg med kringliggande bebyggelse och förslag till reglering av stränderna uppvisades enligt påskrift i rådet den 20 juni 1748 i samband med striden om de nya stenbodarna och deras placering. – Torgets avslutning mot sjön har här – måhända för att lugna kritiken – givits en påkostad utformning med en helt ny, monumental kaj. RA. Överståth t KM:t

När Fredrik I den 13 november 1731 gjorde sitt intåg i huvudstaden från Karlberg efter en resa i de hessiska arvländerna hade diverse festliga anstalter till hans ära vidtagits, om vilket samtida beskrivningar vältaligt vittnar.

Vid barnhuset hade så t ex enligt den entusiastiske Rüdling en "äreställning" rests på vilken samtliga barnhusbarn, 80 gossar och 40 flickor, placerats. När kungen passerade förbi sjöng barnen "under instämmande av en angenäm instrumentalmusik" psalmen Herren wår Gud ware Dig blid etc. Ovanför ställningen hade mot barnhusets vägg sex små pyramider av granris och "andra zirater" ställts upp, emellan vilka fem vitklädda flickor "lika såsom Statyer eller liflösa Bilder stodo, och de (til barns goda uppfostran tjänlige) 5 förnämsta dygder, näml. Gudsfruchtan, Ödmiukheten, Tolamodet, Flitighet och Lärachtighet repræsenterade, hwilket theras i Händren hafwande Känne-tekn utwisade." Längs allén från Kungsbacken vid Drottninggatans ände fram till Karlbergsgrinden, en sträcka om 600 alnar, hade små tallar och granar ställts upp, smyckade med deviser och sinnebilder, sammanlagt 32 stycken. De föreställde t ex "En Hand, med en Sprut-Kanna, wattnandes en ther vnder stående Ros-Buska" och hade inskriptionen: "Sine te nihil" eller "Ett i sin Kula liggiande Leijon" varunder man kunde läsa devisen "Nemo impune."

Med anledning av Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas biläger i augusti 1744 snyggades staden upp i flera avseenden och festliga dekorationer sattes upp, t ex en äreport vid Norrtull och längs Drottninggatan inte mindre än 840 granrispyramider.

Striden om bodarna vid Kornhamnstorg

Under våren 1748 blev Carlberg inblandad i en strid som hade kunnat få ytterst obehagliga konsekvenser för honom.[6] I viss mån hade han sig själv att skylla; den tändande gnistan som snart satte sinnena i brand var en av honom förordad åtgärd och fröet till tvisten, vars utgång har stort principiellt intresse, några gamla och fallfärdiga salubodar av trä på stadens mark vid Kornhamnstorg.

Bodarna som sedan lång tid tillbaka funnits framför Stora Nygatans förlängning, ägdes och utnyttjades av diverse affärsidkare bl a hökare, bagare, bryggare och repslagare. Vid stranden bakom dem låg ett kommunalt avträde, som i hög grad påverkade bodarnas läge. I kommersiellt avseende var läget ypperligt. Enligt Carlbergs bedömning var de både missprydande och eldfarliga. Magistraten och borgerskapets deputerade beslöt därför att nya bodlängor av sten skulle uppföras i de gamlas ställe på innehavarnas bekostnad. Stadsarkitekten bekämpade nitiskt eldfarliga byggnadsverk samtidigt som han ivrade för att staden skulle förses med s k bodlinjer av hans egen modell. För Kornhamnstorg hade han i slutet av juli 1747 planer tillreds och avsikten var att längorna skulle nå ända fram till Triewalds gränd. Han försäkrade att hans skapelse på intet sätt skulle vara hinderlig varken för passagen eller utsikten. En framställning från handelsmannen Peter Lampa att få tillfoga ett åkarekontor i bortre ändan av den nya bodlinjen tillstyrktes av Carlberg. Förberedande arbeten startade på våren 1748, men när ändamålet med dem blev känt började husägarna vid Kornhamnstorg att protestera. Här bodde många av de mest inflytelserika och välbärgade i staden, bl a grosshandlaren Anders Plomgren. Protesterna blev snart mycket högljudda. I en gemensam supplik till Kungl Maj:t vände man sig mot tilltaget att beröva husägarna utsikten över vattnet och förfula stadsbilden. Genom de planerade stenbodarna skulle de ståtliga husen skymmas. Sådana skönhetshänsyn tillmättes utomlands den största betydelse, förklarade man, och man påpekade också att vattenhämtningen vid den därför avsedda bryggan nedanför torget i hög grad skulle försvåras om Triewalds gränd byggdes för, vilket vore mycket olyckligt ur brandsäkerhetssynpunkt. Resonemanget företer i flera avseenden slående likheter med vad som under senare epoker förts till torgs i olika sammanhang av vänner av stadens skönhet. För att slippa de förfulande bodlängorna var flera husägare villiga att göra egna pekuniära insatser. Om platsen framför deras hus lämnades öppen var man sålunda villig att pryda den med utländska träd. Stadens myndigheter reagerade så som dylika ofta haft och har för sed: man avvisade tanken på att frångå ett en gång fattat beslut. Ett trädplanterat torg skulle försvåra den dagliga rörelsen och även vara till hinder för borgerskapets kavalleri, som hade sin mönstringsplats där. Frågan hade väl nu avgjorts av stadens styrande så som det från början varit tänkt om inte riksrådet ingripit – troligen på Tessins initiativ. Det gällde att snabbt sätta stopp för planerna eller åtminstone att mildra deras verkningar. Men magistraten understödd av överståthållaren Rutger Fuchs framhärdade. Bakom denna ståndaktighet låg naturligtvis inte bodägarnas protester över att behöva överge de välbelägna lokalerna. Snarare rörde det sig om en principfråga, på vilken man ansåg sig ha svaret: Det var stadens mark och enligt privilegierna ägde den därför fri dispositionsrätt över sina där befintliga fastigheter liksom över gatumarken. I rådet yrkade nu Tessin och Hårleman på att bodlängorna helt skulle slopas. Resultatet blev emellertid en kompromiss. Bodarna skulle få byggas men i betydligt mindre omfattning. Men därmed var historien inte slut. Staden hade nämligen med överståthållarens goda minne hävdat sin påstådda rätt gentemot Kungl Maj:t med osedvanlig, för att inte säga oklok skärpa, något som följdriktigt väckte livlig anstöt i rådet; som ivrig mössa låg överståthållaren för övrigt inte särskilt väl till hos det ledande hattpartiet, vilket säkerligen var en bidragande orsak till den skarpa reaktion som nu följde. Genom stadens anspråk, förklarade man, hade Kungl Maj:ts höga rätt satts i fråga. Det skrivsätt som man använt betecknades som "besynnerligt" i sin allt annat än underdåniga form. Missnöjet vändes också mot Carlberg och hans kolleger Tillaeus och Torslundh, mot vilka man t o m övervägde åtal på grund av det förment felaktiga sätt på vilket de skulle handlagt ärendet. Mot den karta som Carlberg hade upprättat riktades t ex stark kritik. Alternativa mätningar företogs såväl av Hårleman som av Jacob Faggot och Per Elvius.[7] Att även nog så häftiga personangrepp förekommit framgår av det faktum att Hårleman begärde Kungl Maj:ts beskydd mot "oförtjent reproche". Kungl Maj:ts onåd kulminerade den 20 juni, då riksrådet godkände ett av justitiekanslern uppsatt allvarligt straffbrev, vilket sedan överståthållaren Rutger Fuchs var tvungen att delge magistraten. Den uppmanades besinna att huvudstaden och dess allmänna

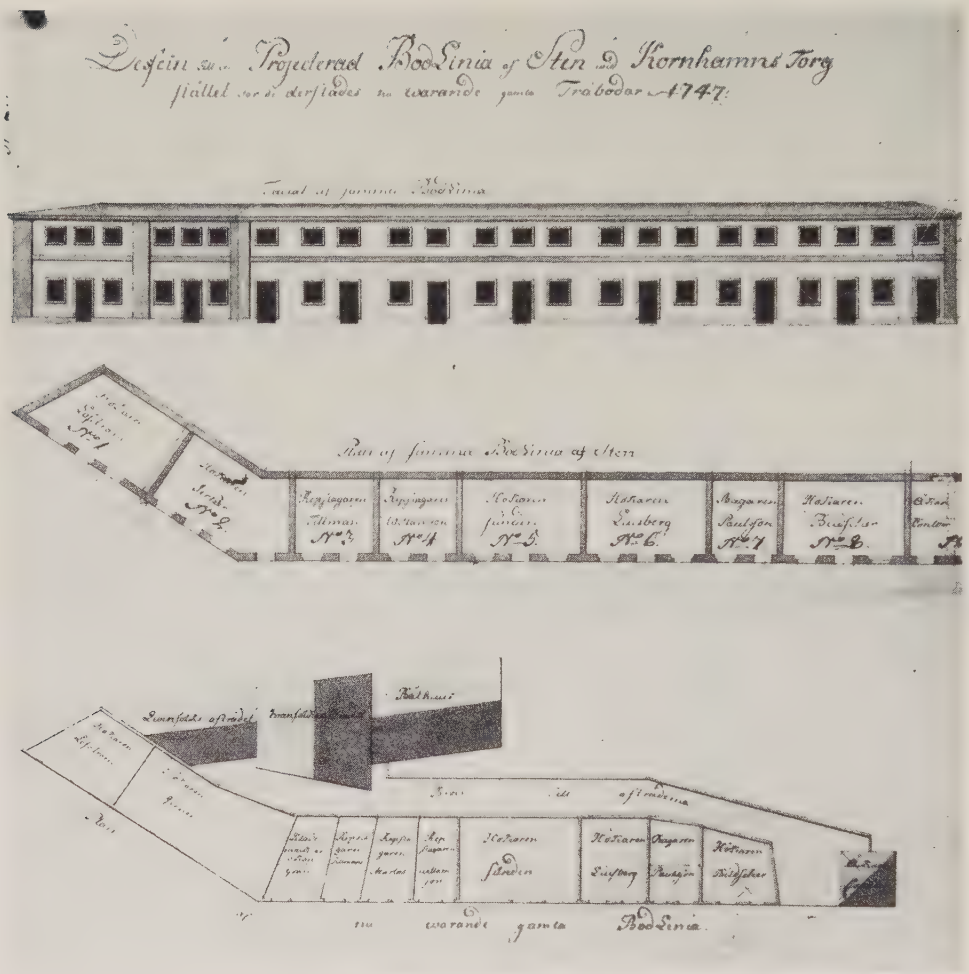

platser inte var deras enskilda egendom och därför inte kunde disponeras efter eget godtycke. Kungl Maj:t hade givetvis rätt att pröva och undanröja magistratens och överståthållarens beslut. "Staden med vad derunder lyder, är Sveriges Cronas tilhörighet, uplåten Stadens invånare til nyttjande och brukande efter Privilegier, Lag och Förordningar," hette det. Magistraten hade därför inte rätt att vidtaga ändringar vid gator och offentliga platser eller föranstalta om nya byggnader utan att först ha underställt planerna Kungl Maj:ts prövning. Invånarnas bekvämlighet och stadens prydnad skulle alltid komma i första hand, stadens inkomster i andra. Med detta straffbrev som magistraten fann "icke mindre alwarsamt än nådigt" lät man sig nöja från rådets sida. Med en varning slapp även Carlberg undan.

I själva verket kom Kungl Maj:ts häftiga reaktion åtminstone i teorin att bli ett stöd i Carlbergs fortsatta verksamhet. Han drog sig inte heller för att åberopa sin ställning som av konungen förordnad arkitekt när så behövdes. Grundsatsen att prydligheten och regulariteten måste komma i första hand, stadens inkomster i andra, var naturligtvis lika god som orealistisk. Det fick han erfara i rikt mått under sitt långa liv. Utan inkomster – bland annat från uthyrda bodar – saknade man möjlighet att leva upp till dessa ädla principer.

De stora bränderna. Carlberg och 1763 års byggnadsordning

Stadens utveckling i byggnadsmässigt avseende efter 1736

Huvudsyftet med byggnadsordningen hade ju varit att få till stånd en säkrare bebyggelse. Det låg därför naturligtvis i myndigheternas intresse att studera och utröna hur staden i byggnadsmässigt avseende påverkades av de nya bestämmelserna. Carl Johan Cronstedt tycks tidigt ha varit inne på den tanken. Men något initiativ togs inte i frågan förrän 1749. Vid ett sammanträde i kommissionen i april detta år beslöt man föreslå byggnadskollegiet att uppdra åt stadsarkitekten att förteckna alla de hus och byggnader som under de gångna tio åren uppförts i staden och på malmarna med särskilt angivande av material.[8] Genom en sådan undersökning räknade man också med att kunna få ett begrepp om hur huvudstaden utvecklades rent ytmässigt. Att ganska många olovliga trähus fortfarande byggdes eller reparerades är tydligt. Stadsfiskalskontoret ägde 1755 kännedom om 289 sådana fall sedan 1751. Ofta gällde det smärre brädbodar och gårdshus, men även tak och gavlar förekom. Folk i alla samhällsställningar gjorde sig skyldiga till överträdelser mot förbudet, såväl stolmakare Österman på Högbergsgatan, vilken byggde två nya brädbodar vid sitt gårdshus, som "hofconduktören" Gustaf Precht och "guldarbetaren" Christian Precht.[9] I allmänhet ålades de felande att snarast riva ned det olagliga byggnadsverket. Man det fanns naturligtvis tveksamma fall och möjligheterna att överklaga utnyttjades också ofta med framgång. En rivning kunde på så sätt uppskjutas år från år.

En viss ökning av stenhusens antal blev emellertid följden av bestämmelserna. Men ännu mera betydelsefull blev den assistans som den röde hanen lämnade. Utan dess lika effektiva som brutala medverkan skulle stenhusbebyggelsen aldrig ha kunnat genomdrivas av myndigheterna i den omfattning som blev fallet.

Klarabranden 1751

Klarabranden den 8 juni 1751 inträffade under en tid med ganska instabilt politiskt läge och gav därför förklarligt nog upphov till rykten om mordbrand. Elden började i den nordöstra delen av församlingen, enligt vissa uppgifter i Mäster Samuelsgränd vid Drottninggatan. Till följd av stark blåst spred den sig snabbt söder ut och förstörde på sin väg såväl Klara kyrka med fattighus som en mängd kringliggande kvarter. Elden lyckades också ta sig över till Skinnarviksbergens bebyggelse, varifrån den fortsatte via Hornsgatan till Zinkensdamm och Hornskroken. Även på Ladugårdslandet fick den fäste, där den spred sig från den s k Smala Gränden via Näckströmmen, så att ett tag även den nya Ladugårdslandsbron syntes vara hotad. Branden blev en svår påfrestning för det nya Brandkontoret,

som blott hunnit verka i fem år. Det måste begära bistånd av riksbanken. Till saken hörde att de drabbade i stor utsträckning var välbärgade personer med ståndsmässigt bebyggda tomter. På Norrmalm fick kontoret svara för 77 sten- och trähus, på Söder för 7 och på Ladugårdslandet för 15 hus. Betydligt fler hus brann dock ned. Många var oförsäkrade.

Vid ett sammanträde i rådet den 10 juni föreslog Hårleman olika åtgärder för att förhindra prisstegringar på byggnadsmaterial, något som nästan alltid blev följden av stadsbränder. Det ledde till att man den 12 juni förbjöd all utförsel av kalk från Öland och Gotland liksom av bräder, plankor, bjälkar, läkter och annat till byggnad tjänligt trävirke från alla stapelstäder vid Östersjön. Klinkert, takpannor och murtegel skulle få införas mot endast ⅛ % tull. I riket tillverkade tegel och takpannor skulle om så var möjligt i första hand saluföras i Stockholm. Klara kyrka renoverades snabbt – efter Hårlemans ritningar – vilket möjliggjordes genom att församlingen erhöll tillstånd att mynta den efter branden tillvaratagna takkopparen.[1]

Mariabranden 1759 och dess efterspel

Den stora branden i Maria Magdalena församling 1759 fick än större konsekvenser, och det i mer än ett avseende. Naturligt nog fanns det nu liksom efter Klarabranden anledning att ifrågasätta om de gällande bestämmelserna var till fyllest och om inte byggnadsordningen borde moderniseras. Det fanns nu också skäl att ta tillfället i akt och genomföra nya önskvärda stadsplaner.

Mariabranden – välkänd inte minst genom Gjörwells livfulla skildring – utbröt den 19 juli i Besvärsbacken och fick ett mycket snabbt förlopp. På kort tid spred den sig till Badstugatan, Horns-, St Pauls- och Götgatorna ned till Stadsgården. Inte mindre än 30 kvarter och 300 hus lades i aska. Ett flertal av de förnämliga 1600-talshusen vid Södermalmstorg liksom angränsande fastigheter mot Horns- och Götgatorna blev också ganska illa skadade. Även Maria kyrka ödelades till stor del. Tessin d ä:s trävalv brann upp, klockorna föll ur tornet och smälte och så gott som hela inredningen förstördes. I kommissionen, som behandlade branden vid ett sammanträde den 28 juli, ifrågasatte ordföranden, baron Carl Gustaf Löwenhielm, om inte helt nya författningar borde göras mot eldfarliga träbyggnader. Var sålunda inte straffet för slarv med eld för lågt? Man hade också fått rapporter om begångna försummelser i samband med släckningsarbetet, vilket motiverade helt nya bestämmelser. Kartor över stadsdelen vecklades ut, och nog så radikala förslag framfördes. Lilla Badstugatan borde t ex göras bredare och de avbrända kvarteren i framtiden skiljas genom nya, breda gator. Man borde också allvarligt överväga, om det hädanefter överhuvud skulle vara tillåtet att bygga uppe på höjderna. I så fall borde villkoren härför åter diskuteras, frågor som för övrigt redan tidigare väckts av Carlberg. Som en första åtgärd borde kartor över de drabbade områdena framställas och en ny stadsplan upprättas i första hand för de kvarter som begränsades av Lilla Badstugatan, Ragvaldsbacken och Bengt Bryggares gränd (nuv Timmermansgatan). Ingen nybebyggelse borde här tillåtas förrän en reglering skett. Det var bråttom. Staden saknade kompetent folk och någon från "Kongl Maj:ts Byggningsämbete" måste enligt kommissionen biträda. De som ville och kunde bygga nytt måste snarast få göra det. Det ifrågasattes också, om det inte vore nyttigt att anlägga ett torg vid Hornsgatan vid handelsmännen Buschs och Aulaevills tomter. Man menade att åtskilliga av de nedbrunna eller eldhärjade husen byggts i strid mot 1736 års byggnadsordning. Folk hade besvärat sig hos magistraten över rivningsföreläggganden och i avvaktan på ett avgörande hade många

byggnader stått kvar år efter år i all sin eldfarlighet. Somliga husägare hade t o m överklagat hos Kungl Maj:t. I tid och otid hade folk satt upp plank av bräder. På dessa hade man sedan ofta fäst sneda brädtak och stundom också brädväggar. På så sätt hade uthus uppstått, vilka bestrukits med tjära "til dess bättre Conservation, men blifwer så mycket mer eldfängde". Förekomsten av dessa skjul var enligt kommissionen t o m huvudorsaken till att branden uppstått vid Stora Badstugatan, där "stora, wackra och dyrbara hus" gått till spillo. Följaktligen borde inga träplank med vidhängande skjul hädanefter tillåtas. Mot stenmurar borde däremot dylika av sten kunna få byggas. Väderkvarnarna hade också åter igen visat sig utgöra en stor fara. De hade visserligen sedan äldsta tider alltid funnits på höjderna, men de var då inte som nu omgivna av en tät bebyggelse. De lände "staden hwarken till nytta eller förmån at wara bespäckad med så farlige träbygnader, som med sin högd, både af belägenheten och bygnaden kan sätta fram och långt aflägsne dehlar af Staden i största äfwentyr". Alla väderkvarnar i staden borde därför flyttas långt ut i periferin eller ställas upp på helt obebyggda höjder.

Branden gav naturligt nog upphov till många rapporter och anmälningar från allmänhetens sida. Kommissionen fick del av iakttagelser rörande olämpliga material och eldfarliga konstruktioner. Så t ex påpekade sekreteraren Bellman (skaldens far) förekomster av en farlig takresning på S:t Paulsgatan.[2]

Förslag till stadsplaneregle-ring

I slutet av juli gjorde Cronstedt, Carlberg och König en första närmare besiktning och undersökning av brandens härjningar. I anslutning till denna utarbetade man också ett förslag om hur man på bästa sätt skulle kunna genomföra en reglering. Vid ett sammanträde den 11 augusti presenterade man sina resultat.[3] Blecktornsgränd var för smal, 9 alnar vid Hornsgatan, och borde breddas till 14. Från det Dauerska husets trädgårds västra sida borde 8 alnar kunna avstås till ett torg. Ägaren bankokommissarie Gotsman var inte obenägen att lämna mark för detta ändamål om han fick motsvarande ersättning från den s k Aulaevillska trädgården. Handlanden Henrik Busch tänkte inte heller göra någon svårighet med att avstå delar av sin mark. Ett torg skulle nämligen "lända Staden, i synnerhet Södermalm till stor nytta och beqwämlighet". Frågan var emellertid om de Aulaevillska arvingarna också ville avstå mark som vederlag till Gotman och Busch. Vid samtal med borgmästare Soth hade en representant för arvingarna meddelat sin avsikt att på den mellan Buschs egendom och S:t Paulsgatan befintliga tomten uppföra ett nytt stenhus.

I det avbrända kvarteret mellan Blecktornsgränden och Bengt Bryggares gränd borde en ny gata dras fram. Den kunde sedan föras vidare utan större kostnad över Besvärsbacken, Tavast- och Badstugatorna uppför Skinnarviksbergen och ned mot sjön. Vad gällde Skinnarviksbergen så måste de stenhus som nu skulle byggas med nödvändighet hållas låga, högst två våningar. Takresningarna fick inte heller bli för höga. Gatorna i denna bergiga trakt måste i rimligaste mån göras bredare, vilket medförde att tomterna fick minskas, i synnerhet de vid Tavast- och Badstugatorna. På Cronstedts förslag beslöts att Tavastgatan skulle dras fram till övre Besvärsgatan och Trappgränden, "ofwanför hwilken en nödig Wändplats mellan bryggaren Hanssons och byggningsbokhållaren Widmans hus kunde inrättas". Björngårdsgatan, vars lopp ned mot sjön hittills hindrades genom en sned gränd, skulle nu dras fram i en rät linje mot sjön och sedan få löpa öster ut fram till Lilla Badstugatan, där också en vändplats skulle kunna inrättas. Nere vid sjön borde enligt besiktningsmännens åsikt ett vattenuppfordringsverk inrättas till hjälp vid eldsvådor i denna

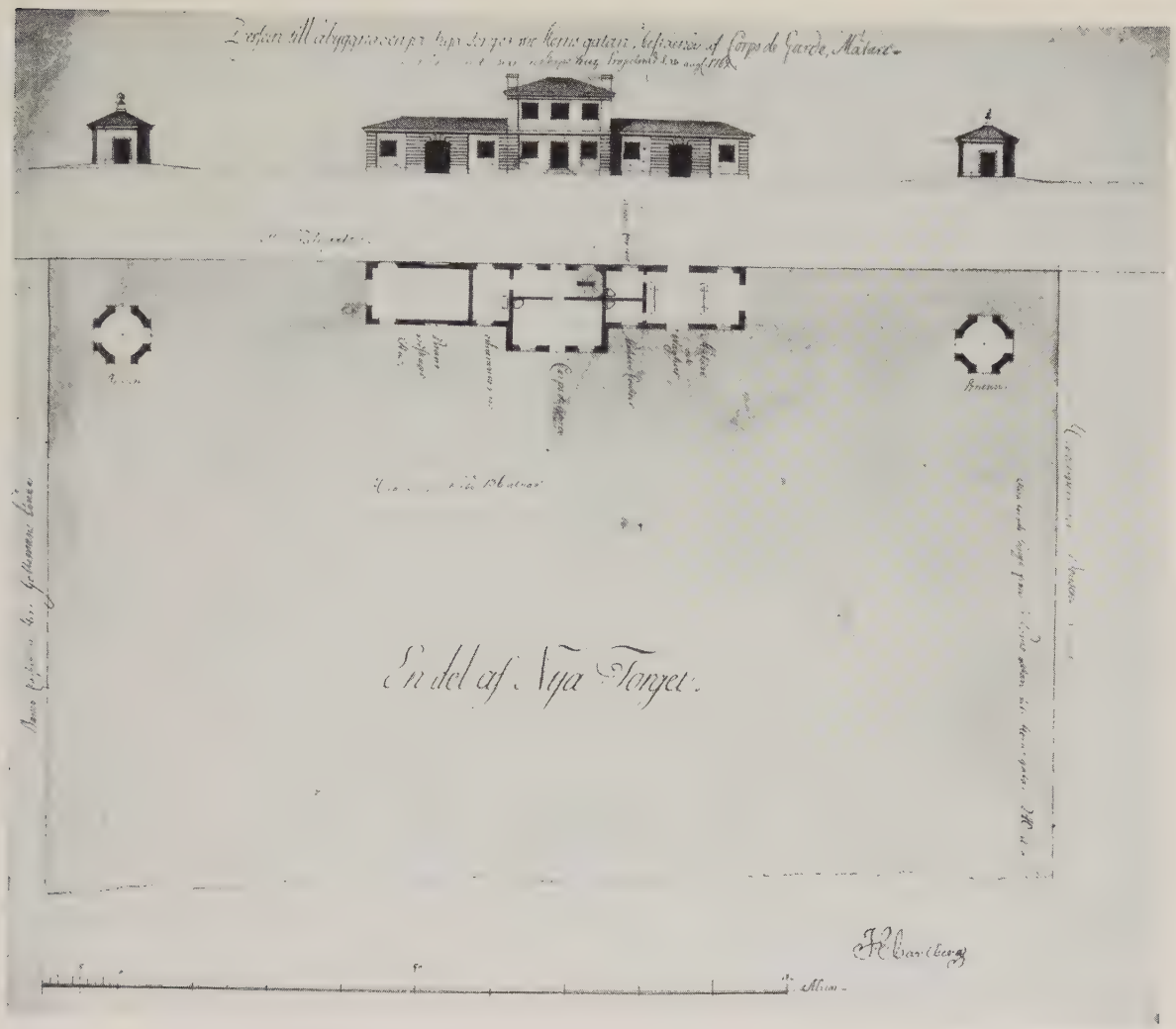

Ritning till byggnader på nya torget vid Hornsgatan: Corps de garde, mätare- och brandredskapshus samt brunnsbyggnader. C 1762. Ritningen utförd av Palmstedt. RS 150:1

trakt, "hwarest för dess bergaktighets skull ej någon tillgång finnes på nödiga brunnar". Besiktningsmännen hade även diskuterat möjligheten att nere vid Ragvalds backe inrätta en behövlig lastage- eller vändplats. En avbränd tomt skulle kunna inlösas för detta ändamål. – I anslutning till besiktningen hade Carlberg också sin vana trogen författat egna memorialer. Med utgångspunkt från dessa beslöt man, att stenhus på Skinnarvikshöjden hädanefter inte skulle få byggas högre än sju alnar till takfoten och inte göras bredare än högst fjorton alnar murarna inberäknade, varvid takresningen skulle få motsvara hälften av husets bredd. – Skinnarviksbergens bebyggelse visade sig dock inte helt och hållet ha

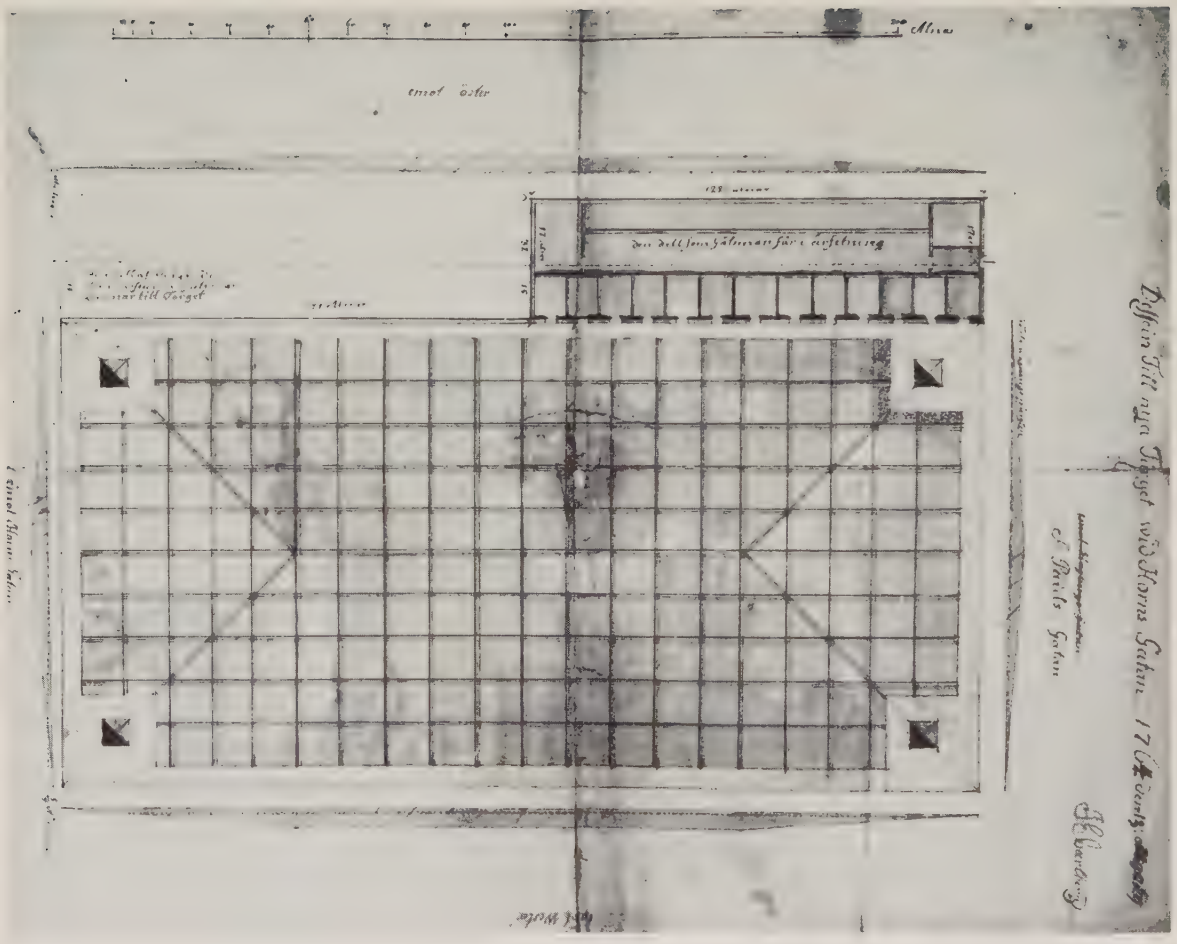

Ritning till nya torget vid Hornsgatan med avvägning och uppgifter om reglering av ägandeförhållandena. C 1764. RS 150:2

utplånats. Fyra hus hade fortfarande murverket kvar, och det enda som tarvades var egentligen nya bjälklag. Men husen var åtta till tio alnar höga mot de stipulerade sju. Förgäves sökte Carlberg övertala husägarna att minska höjden. Att först få sina hus förstörda av eld och sedan ställas inför dylika ohemula krav, betraktade man som "ett dubbelt lidande". Carlberg föreslog då att sjualnarsregeln inte skulle behöva gälla annat än vid nybyggen, ett förslag som antogs av kommissionen. Han anmodades nu att i sitt kontor låta författa erforderliga förslagsritningar för de eldhärjade områdena.

Genomförande av regleringen

Genom ett kungligt brev av den 12 september 1759 reglerades nybebyggelsen. Byggnadsarbetena bedrevs därefter i ganska snabb takt. För kollegiet var i synnerhet König och rådman Henrik Helleday i livlig verksamhet, liksom den unge Palmstedt. Av de sammanlagt 54 ritningsförslag som under år 1760 lämnades till

arkitektkontoret för bedömning rörde 26 st Maria församling och även under följande år rörde nära hälften av alla ritningar denna stadsdel. Redan 1761 hade man hunnit bredda Blecktornsgränd och Badstugatan från nio till fjorton alnar. Anstalter i form av tomtinköp hade också vidtagits för att kunna dra fram Björngårdsgatan norrut till sjön. För det nya torget hade de Aulaevillska arvingarnas tomt inlösts för 36.000 dkmt och Busch hade som han lovat överlåtit sin trädgårdstomt mot vederlag i den Aulaevillska tomten. Det nya torget var färdigt 1768 och fick med nådigt tillstånd namnet Adolf Fredriks torg, med det uttryckliga villkoret att inga avrättningar där fick ske. Torgets utformning och stenläggning studerades ingående av Carlberg med många förslag som resultat.

Reparationerna av Maria kyrka

Några dagar efter eldsolyckan undersöktes även ruinerna av Maria kyrka. Till en början uppfattades skadorna vara så omfattande att en återuppbyggnad inte skulle kunna försvaras. Kyrkan borde därför enligt kyrkorådet rivas och ersättas med ett provisorium i trä av det slag, som var välkänt på flera håll i staden. Ganska snart uppstod emellertid på många håll tvivel om nödvändigheten av en så radikal åtgärd. Kyrkorådet ombad därför Adelcrantz d y och C J Cronstedt att yttra sig i saken. Som stadsarkitekt och aktiv medlem i kyrkorådet sedan 1738 ansåg sig emellertid Carlberg som närmast självskriven som ledare för ett sådant företag, och han inlämnade redan i oktober månad ett eget förslag. Kyrkorådet kunde anständigtvis inte bortse från sin församlingsmedlem. För att i någon mån komma ifrån den nu uppkomna lätt pinsamma situationen beslöt man därför att anmoda Carlberg och Cronstedt att gemensamt lösa uppgiften, ett beslut som knappast kunde betecknas som särskilt salomoniskt. Den förre, som under januari lämnade in ytterligare förslag, blev som man hade kunnat förutse ignorerad av Cronstedt, som istället för att samverka med Carlberg givetvis valde att presentera sin egen lösning. Denna godkändes av församlingen i februari 1760. Detta förtröt naturligtvis den gamle mannen, som nu åter igen fick se sig förbigången av en yngre kraft. Den kritik som han därefter kom att rikta mot det Cronstedtska förslaget präglades därför naturligtvis i viss mån av denna besvikelse. Men han förblev dock på det hela taget saklig även om han ibland tycks ha tappat humöret. Från det sammanträde i januari 1760 vid vilket Cronstedts projekt antogs av kyrkorådet, avlägsnade han sig i uppenbart misshumör. Hans förklaring att det gjorde honom det samma vilket förslag som förverkligades, motsvarade säkerligen inte hans innersta tankar.

Carlbergs kritik mot Cronstedts förslag riktade sig i första hand mot uppfattningen att murarnas höjd måste minskas, vilket också innebar att valven måste sänkas och läktarna i korsarmarna slopas. Detta medförde också att fönsteranordningarna måste omformas. Enligt Cronstedt var åtgärderna nödvändiga med tanke på murverkets tillstånd. Detta hade nämligen avsevärt försvagats vid den häftiga branden. Cronstedt förklarade vid ett sammanträde i april att om man, som Carlberg önskade, bibehöll den tidigare höjden på mittskeppets murar, så skulle valvet ofelbart trycka ut murarna, varigenom hela arbetet skulle vara fåfängt. Hans uppfattning stöddes härvidlag av den vidtalade byggnadsentreprenören. Trots Carlbergs protester godtogs alltså Cronstedts uppfattning. Carlberg kritiserade Cronstedt för att han ville ändra Tessin d ä:s fönsterindelning, en kritik som den senare avvisade med hänvisning till behovet av rymd och ljus i kyrkorummet. Carlbergs engagemang är upplysande i mer än ett avseende. Hans bundenhet i de Tessinska traditionerna gjorde det svårt för honom att acceptera en så väsentlig förändring som det här var fråga om. Hans okuvliga självmedvetenhet tvingade

honom att kämpa in i det sista för en förgången tid, vars konstnärliga ideal inte längre var gällande.[4]

Maria församlings kyrkoherdeboställe

Han fick uppleva ytterligare besvikelse under Mariabrandens efterspel. Han anmodades 1769 att inkomma med en ritning till ett nytt kyrkoherdeboställe som ersättning för det eldhärjade. Men man avstod åter igen från att ta hans tjänster i anspråk. I stället kom murmästaren J W Frieses förslag att följas. Under åberopande av sina uppnådda 87 år fann han nu tiden mogen att dra sig tillbaka från kyrkorådet. Han ville då emellertid inte längre tänka på de "omständigheter som gifwit anledning till Missnöje strax efter den olyckliga öfwergångne Wådelden 1759".[5]

En ny byggnadsordning

Mariabranden 1759 aktualiserade en översyn av byggnads- och reparationsförordningarna. Den kungliga kommissionen beslöt att arbeta snabbt med siktet inställt på ett färdigt förslag redan i februari månad nästkommande år. Som särskild adjungerad ledamot härför utsågs rådmannen Helleday. På Carlbergs kontor studerade man nu olika metoder att ytterligare minska brandfarligheten särskilt för högt belägna byggnader. Stadskonduktören König hade t ex utarbetat projektritningar till vindskupor som skulle kunna tillämpas på husen på Skinnarviksberget.[6]

Branden hade också resulterat i olika propåer från allmänheten.

Det mest utförliga och genomtänkta förslaget kom från assessoren i Bergskollegium Reinhold Rüdker Angerstein (1718–60) – en man som genom omfattande resor i England, Frankrike och Italien 1752–53 och 1758 inte bara skaffat sig kunskaper på sitt specialområde järnmanufakturerna utan även inom teknik och arkitektur i allmänhet. I november 1759 publicerade han sålunda en skrift med titeln "Anmärkningar wid Italienska Byggnads sättet, till förekommande af Eldswådor", som dedicerades till kommissionen. Som namnet antyder pläderar författaren för införande av kontinentala byggmetoder i stället för den svenska timmertekniken. Särskilt angelägen är han om att den inhemska graniten skall börja nyttjas i byggnadssammanhang, en uppfattning som han ju delade med Carlberg. De höga takresningarna, så typiska för 1600-talets Stockholm, har i Angerstein en oförsonlig fiende: "Med Stenhusbyggnader är, i anseende till Eldswådor, nästan ingen ting wunnit, så länge man betjenar sig af the höga Tak-resningar, som nu för tiden i Swerige brukas, hwilka med skiähl kunna kallas Wålkasar; emedan thymedelst Elden fortplantas, ifrån hus till hus, hela Quarteren igenom, och enär blåst therwid upkommer, hjelper hwarken konst eller magt, thensamma at dämpa," heter det bland annat. Bara några få byggnader, bland dem slottet och det nya rådhuset, finner i det avseendet nåd inför hans ögon. I övrigt innehåller de tolv kapitlen i hans skrift en mängd mer eller mindre realistiska på italienska förhållanden grundade förslag till ett brandsäkrare Stockholm. – Även konsthantverkaren Christian Precht kände sig manad och utarbetade en påfallande radikal ny stadsplan för trakten kring Maria kyrka.[7]

Den 3 januari 1760 förelade Carlberg kommissionen ett utkast till en ny byggnadsordning.[8] Den var uppdelad i sju artiklar med inte mindre än sammanlagt 86 paragrafer. Enligt hans bestämda uppfattning var det denna gång nödvändigt att mera ingående beröra de offentliga byggnaderna. – Det skulle föra alldeles för långt att här i detalj redovisa hans förslag. Resultatet av kommissionens arbete blev för övrigt inte heller någon helt ny produkt, utan en bearbetning av versionen från 1736 utan alltför stora avvikelser men med vissa skärpningar. Carlbergs kommentarer till det egna projektet kan emellertid ha ett visst intresse i detta sammanhang, även om naturligtvis många av hans gamla käpphästar åter förs fram. De ger något av hans grundsyn som stadsplanerare sådan den formats efter drygt 30 år i stadens tjänst.

Titelbladet till Angersteins arbete – ett stick efter Orre – visar Mariaberget i lågor 1759. I det med fågel Fenix krönta rokokoornamentet klänger olika typer av tidens primitiva brandredskap och i förgrunden har en vattentunna och en brandpump placerats. Foto KB

Som i många andra sammanhang betonar han vikten av en framsynt planering som a och o i allt arbete. Särskilt gäller detta för de offentliga arbetena. Ett återkommande tema i hans förkunnelse är nödvändigheten av att alltid ta hänsyn till de naturliga förutsättningarna. Att han också själv försökte leva efter denna grundsats ger för övrigt många av hans projekt exempel på. Som eftersträvansvärt i fråga om offentliga byggnader framhåller han vidare mångsidigheten. En byggnad bör kunna nyttjas för många olika uppgifter och inte en gång för alla låsas för ett enda ändamål, "så at man intet altid reflecterar på en enda sak, utan eftersinnar, om wid samma tilfälle flere nyttigheter befordras kunna". Den stora mängden av de mest olikartade byggnader i stadens ägo, 58 stycken, finner han högst otillfredsställande och förordar i besparingssyfte en rationalisering till färre enheter. Men samtidigt med detta måste man sträva efter att förbättra byggnadernas kvalitet. Det gäller särskilt om slaktarhus, mätarehus, stadsbrygghus m fl, så att de kan fungera på ett bättre sätt under längre tid utan risk att bli omoderna. En viktig tes – betecknande för Carlberg – är att man alltid och ständigt måste samråda med dem som skall bruka byggnaderna, dock så att, som det heter, "Architecten icke låta sig förleda til någon oanständig anlägning." Som vanligt upptar vattenlederna i staden ett stort rum i hans framställning. Återigen talar han ivrigt för att man i större utsträckning än vad som hittills varit fallet, skall ta till vara och utnyttja strömmarnas inneboende kraft och inrätta vattenhjul. Och naturligtvis återkommer han till sin önskedröm om att kanaler skall byggas i Stockholm. Utgångsläget är ju i det hänseendet så gott genom de naturliga förmånerna. Men genom brist på förutseende har man gått miste om dem. Staden bör dock under alla förhållanden inte lämna ifrån sig för kanalbyggen lämpade stadspartier till privata ägare. Efterkommande släkten måste ges möjlighet att förverkliga de projekt som man inte i närvarande tid förmår verkställa, en tankegång som för övrigt inte bara gällde stadens vattenvägar utan även all byggenskap.

Det missade tillfället som han närmast åsyftade, var som tidigare framgått Rännilen. Men ännu mera spektakulära projekt fanns i hans huvud. Förutom passagen genom Södersluss borde trafiken mellan Mälaren och Saltsjön enligt hans framtidsvision kunna ledas via en vattenled mellan Hammarbysjön och Årstaviken. Därigenom skulle man i framtiden vid stadens utvidgande kunna skapa värdefulla områden, "när dess Rörelse och Näringsmedel, genom sådane Anstalter utsprides och /aflägsne Tracter/ därigenom Nobiliteras".

För stadens sjutton passagebroar förordar han en beredskap i form av färdiga ritningar till stenbroar. Vid uppgörandet av dessa projekt borde man inte bara ta hänsyn till broarna som sådana utan också tänka på andra nyttigheter, som man nästan gratis kunde få vid brobyggen, såsom vattennedfarter, vändplatser, bodlinjer, vakthus m m. De långa träbroarna vill han givetvis som vanligt få bort, åtminstone på längre sikt, och han försöker åter i detta sammanhang lansera sina idéer om småholmar, varigenom de långa broarna kan uppdelas i flera mindre enheter. – Kunskapen om den "rätta modellen" att bygga flottbroar bör vidare ges spridning, vilket kan ske genom ett studium av den typmodell som finns i stadsarkitektkontoret. – Stränderna i Staden och på malmarna fordrar fortfarande mångfaldiga åtgärder. Hakar och vinklar till fartygens skydd vid ogynnsamt väder saknas ännu på många håll. En lösning av renhållningsproblemen skisseras också efter de linjer som han senare mera utförligt kom att utveckla och som berörs i ett annat sammanhang i denna skildring. Till invånarnas bekvämlighet måste flera lastbroar inrättas, men då måste också estetiska hänsyn komma in i bilden. Särskilt värd omsorger i det avseendet är strandbron vid Munkbrotorget, utsatt som den är för väder och vind men samtidigt av stor betydelse som Mälarsjöfartens viktigaste tilläggsplats. Mångordigt behandlar han alla de nödvändigheter som en så betydande hamnstad som Stockholm fordrade men ännu i så hög grad saknade, såsom trappor för roddare, vakthus, kokhus, dykdalber, väderflottar, tvättbroar etc.

Flera av stadens torg har ännu en sorgligt oregelbunden form, något som tyvärr tills vidare måste accepteras. Till de efterkommandes bekvämlighet bör det emellertid redan nu vara möjligt att upprätta ritningar till en kommande reglering med syfte att bringa dem till en mera jämn figur. För övrigt borde man också försöka åstadkomma flera torg och öppna platser, särskilt på malmarna. Staden bör därför inte utan eftertanke avstå sina egna tomter till privatpersoner. – För alla torg är tillgången på vatten viktig enligt Carlberg. Där möjligheter till särskilda brunnar saknas, bör man undersöka möjligheterna att medelst nedgrävda rör få fram vatten. På torgen bör offentliga byggnader, "beursar", uppföras. Och där bör även sådana behövliga inrättningar som mätare- och brandredskapshus stå liksom bodar, allt till stadens nytta och inkomst.

Särskilda avsnitt ägnas kyrkor, fattighus, barnhus, lasarett och "Straff- och Förbättringshus", för vilka han stipulerar vissa grundläggande regler. Kyrkorna måste ha Kungl Maj:ts tillstånd för alla ombyggnader och så väl stadsarkitekten som byggnadskollegiet måste bevaka att gällande regler följs i fråga om interiör och exteriör. Följaktligen måste alla arbetsföretag på kyrkorna anmälas till stadsarkitekten, varvid ritningar i regel också skall visas upp. Nya kyrkor måste placeras på fritt belägna platser på lämpligt avstånd från profana hus. Efter hand måste alla höga tornspiror avskaffas och ersättas med låga, prydliga torn som lätt kan skyddas från eldsvådor vid blixtnedslag. Om möjligt bör också andra höga tak försvinna, eftersom dylika ger möjlighet till vindar, där eldfängt bråte kan hopas. Med fördel kan yttertaken beslås med järnplåtar, som lätt kan begjutas med vatten vid påkommande eldsvådor.

Fattighus bör byggas på sunda och fritt belägna platser nära vatten. Hus och uthus bör inte ligga för nära varandra och det är viktigt att byggningskollegiet noga besinnar vikten av rätt placerade rum för gudstjänstbruk, bostäder och vård av sjuka. – Liknande synpunkter framförs också beträffande lasarett, men där bör man också vinnlägga sig om att åstadkomma dragfria fönster, för att därigenom förhindra ytterligare ohälsa bland patienterna. Vidare bör särskilda rum inrättas för smittosamma sjukdomar liksom givetvis också lokaler för läkares och fältskärers verksamhet, jämte apotek, anatomisal med dess tillhörigheter samt kök, källare, vedrum och badstuga. – Han ivrar också för särskilda trädgårdar för medicinalväxter, som lämpligen bör placeras på fritt belägna områden i anslutning till lasaretten. – Att barnhusen i första hand måste byggas med tanke på barnens bästa är för Carlberg en självklarhet. Hans framställning är härvidlag inte utan intresse. Bland nödvändiga utrymmen nämns kök, visthus, skafferi och magasin samt allmänna och särskilda sängrum för barnen, vidare matsalar, sjukrum, klädkammare, tvättrum, kontor "till werket" både för mans- och kvinnfolk, vedrum, uthus och inte minst kyrka. De viktigaste lokaliteterna finner han dock vara dem som brukas för barnens undervisning. Han talar om särskilda lektionsrum, där undervisning kan ges i varjehanda kunskaper "samt en Theoretisk kundskap om åtskilliga slags handtwärck och professioner, til at der igienom inhämta ungdomens böijelse". I barnhusens skolavdelningar tänker han sig informationsrum och samlingssalar avsedda för direktionen och prövningen av barnens kunskaper samt – helt framsynt – särskilda uppehållsrum för gossarnas och flickornas rekreation under lediga timmar jämte "särskilte platsar för barnen at bruka wid wackert wäder til deras motione och hälsa". – Vid "straff- och förbättringshusen" bör man inrätta särskilda arbetsrum för män och kvinnor och även för intagna vanartiga barn bör här finnas speciella arbetslokaler. Utan någon ytterligare precisering nämns även straffrum. Till en sådan institution hör givetvis också en kyrka.

Kärnfrågan – den som varit incitamentet till det nya förslaget – om trähusen helt och hållet skulle bannlysas, får ett svävande, men i huvudsak jakande svar. Endast det som i all hast kan rivas t ex lusthus i trädgårdarna må i fortsättningen tillåtas. Men man måste trots allt gå varligt fram mot trähusens ägare. Sjöbodar av trä på stolpar bör kunna accepteras, men blott om de byggs efter en av Carlberg själv framtagen modell. Tak med spån och torv avvisas helt och som tidigare även trälister och brädgavlar och stora vindskupor och frontespiser. Carlberg hävdar med viss skärpa att alla hus måste ges ett anständigt utvärtes anseende, vilket bäst skulle kunna ske genom att de målades i ljusa "tienlige" färger. "Serdeles af den för några få åhr sedan uppfunna färg Witriol och Kalk." "Men Lister, Rustiquer, Fönster- och Dörrinfattningar med flere Ornamenter på Husen, böra anstrykas med mörkare gulbrun eller liusgrå Färg", heter det vidare. – Vad gäller ritningarnas ordentliga förvarande i arkitektkontoret vill han liksom tidigare få till stånd en föreskrift om en särskild kopia för arkivering. Men han har denna gång – vis av erfarenheterna – också med en bestämmelse om användandet av ett standardformat, "helt Regelpapper", på vilket planer, fasader och profiler skulle återges. Man kan då, påpekar han, "år från år inwånarnes inkommande desseiner ordentlig förwaras".

I invånarnas skyldighet att åstadkomma en estetiskt tilltalande bebyggelse ingick enligt Carlberg inte bara avfärgning i ljusa färger. Redan vid byggandet borde man ta sådana hänsyn och därvid särskilt anpassa arkitekturen till de rådande topografiska förhållandena: ". . . och som denna ortens olika bygplatser och högder, backar och dälder icke tillåta några Egala eller Linie rätt strykande Facader, dess utom en olika förmögenhet hos invånarne, förorsaka olika högder på deras hus och bygnader, således förekommer sällan tilfälle at få samman draga två a tre hus uti en jemn facade til dörrar och fönsterlufters Egala strykning, utan måste hwart och et hus särskilt anses til dess utwärtes ordonance, och prydeligheten bestå uti en skickelig fönster och dörr indelning, samt uti deras proportionerliga högd, emot dess bredd, och hwad som bidragas kan af Cordoner, Rustiquer och dylikt . . ."

Ett förslag till en reviderad byggnadsordning förelåg i maj 1761 och blev därefter föremål för en noggrann genomgång av kommissionen. Enligt denna var målet "att Byggnader i denna Eders Kungl Maj:ts Residencestad hädanefter måge inrättas mera brandfria eller säkrare . . ." Man uttryckte också en förhoppning om att "en noga regularité till Stadens prydnad" i görligaste mån i fortsättningen skulle kunna iakttagas. Den nya byggnadsordningen stadfästes 1763.

”Stockholms stads arkitekt”

Börsen vid Bankohuset

Carlberg utgick – medvetet eller omedvetet – till en början från att stadens arkitekt alltid skulle anförtros uppgiften att göra upp ritningar till officiella byggnader. Mot bakgrund av denna inställning är hans, som det kan tyckas, ofta ganska självmedvetna agerande förklarligt. En sådan situation – ganska väl belyst genom tidigare forskning, där Carlberg framstått som mer än lovligt angelägen att hävda sig – uppstod i början av 1730-talet när Bankohuset skulle byggas till.[9] För detta ändamål hade ritningar beställts redan 1730 av Hårleman. Detta hindrade dock inte vissa representanter i fullmäktige från att föra fram såväl Adelcrantz som Carlberg såsom lämpliga arkitekter. Bankofullmäktiges ordförande baron Johan Thegner fick på förfrågan från borgmästare Johan Salan beskedet att Carlberg gärna skulle mottaga ett sådant uppdrag. Trots att man genom utlåtande från generalkvartermästaren Leijonsparre bestyrkte Hårlemans ritnings förträfflighet, ”at den samma intet kan förbättra”, undrade Thegner, som av någon anledning hade ett horn i sidan till Hårleman, om inte man skulle ”contractera med Architecten Capitain Carlberg”. Den omständigheten att man redan tagit Hårlemans tjänster i anspråk gjorde dock att frågan fick falla, och att Carlberg inte fick ett uppdrag, som han hett åstundade både som arkitekt och entreprenör. Att han också personligen skulle ha verkat för sin sak på detta förberedande stadium finns det inga belägg för.

Olyckshändelsen med magasinet på Skeppsholmen tycks ha legat honom i fatet; föredragande i fullmäktige, kommissarien Schantz, avrådde nämligen livligt från att utnyttja Carlbergs tjänster och anförde som skäl härför, ”at det kunde til äfwentyrs gå med denna Bygnad som den som en annan han entreprenerade på Skiepsholmen: botten föll in och huset tog skada”. Carlberg var däremot enligt en annan av fullmäktige, hovrättsrådet Lars Ehrenstam, ”förståndig i sine Sysslor”.

Thegners initiativ visar att Carlberg uppenbarligen hunnit skaffa sig ett gott renommé. Hans flit kunde inte undgå någon. Fullmäktige hade också redan givit honom ett uppdrag. Det gällde att mäta upp den till inköp föreslagna s k Feiffska tomten, där sedermera (1772) det s k Norra bankohuset kom att byggas och undersöka det där befintliga gamla och då ganska fallfärdiga husets användbarhet. Carlberg, som besiktigade tomten under senhösten 1734, ansåg att huset skulle kunna repareras och brukas och bebos i många år än. Men han kom också till den slutsatsen, att platsen i sig egentligen var värdefullare än själva huset. Att tomten även efter dåtida förhållanden låg ovanligt centralt till kunde inte heller förnekas.

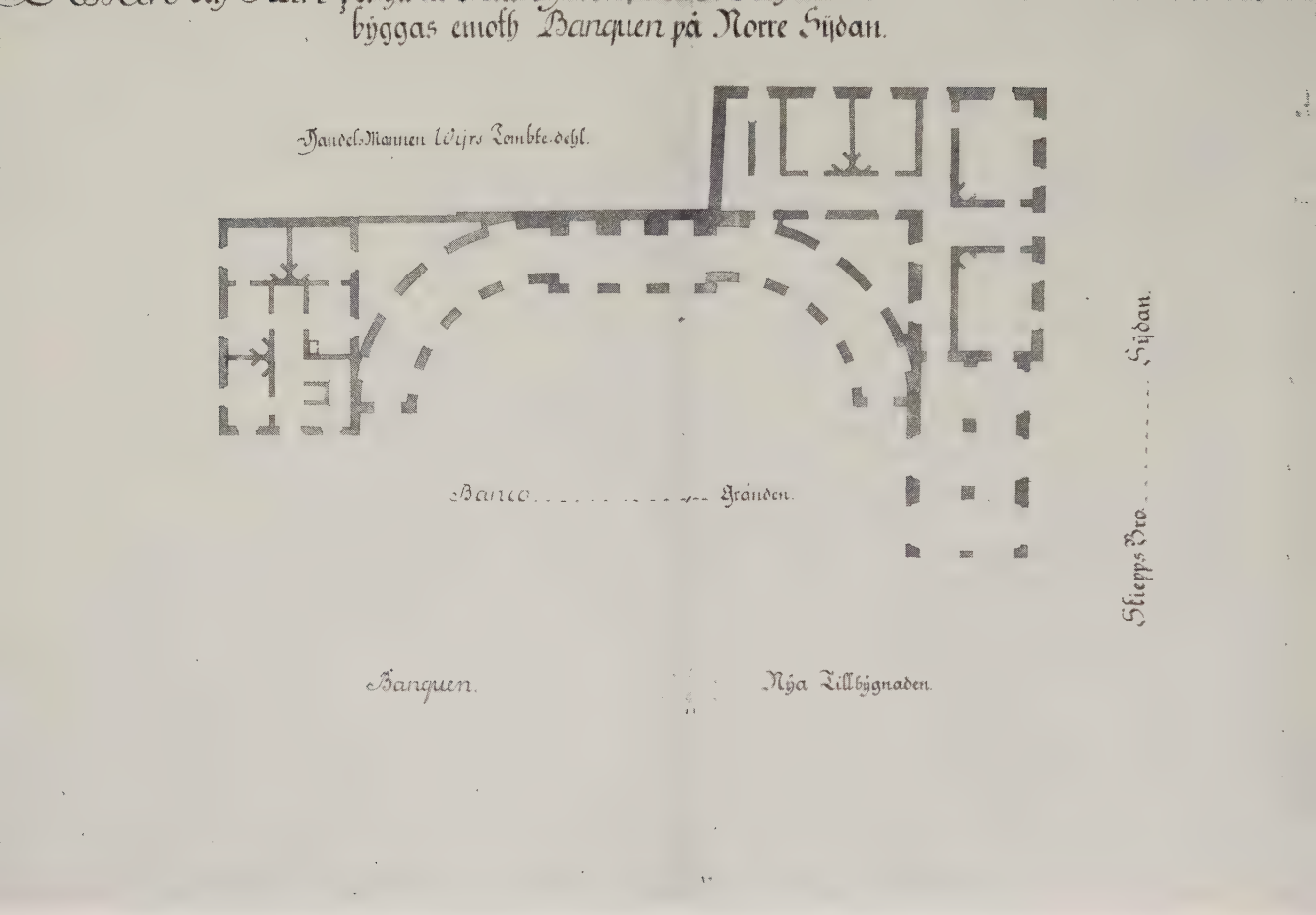

Carlbergs första förslag till börs vid Skeppsbron. Planer och fasader. RA Bankoutskottets ark 1672 – 1900, bil t prot 1734

En officiell byggnad här kunde verkligen vara motiverad. Carlberg hade därför inte kunnat undgå frestelsen att förete två ritningsförslag till en börsbyggnad.[1] – Att en stad av Stockholms betydelse borde ha en sådan byggnad, utgick han från. – Enligt det första skulle den befintliga byggnaden ges en fasad som var utformad på samma sätt som Hårlemans redan påbörjade tillbyggnad. Emellan dessa bägge fasader avsåg han att inrätta tre stora arkader för genomkörsel från Järntorget på norra sidan utmed banken till Skeppsbron. På den norra sidan av den Feiffska tomten föreslog han "en i rundning dragen, betäckt gång lika som en Beurse samt ett Frontwärk til att betäcka skillnaden af den winkel, som handelsman Wijrs tomtdel förorsakar, jemte en muhr med Blind-Fönster att betäcka hr Wijrs öfriga dehl af tomten". Det andra förslaget, som han själv höll för det mest fördelaktiga, gick ut på att skapa en enhetlig fasad med stora, rusticerade bågar utefter båda tomterna på Skeppsbron. De tre mittersta bågarna, slagna över gränden, skulle bilda genomfart. Arkadgalleriet skulle tjäna som börs. I byggnaden bakom skulle bodar kunna anordnas. I detta senare förslag tar alltså Carlberg ingen hänsyn till att

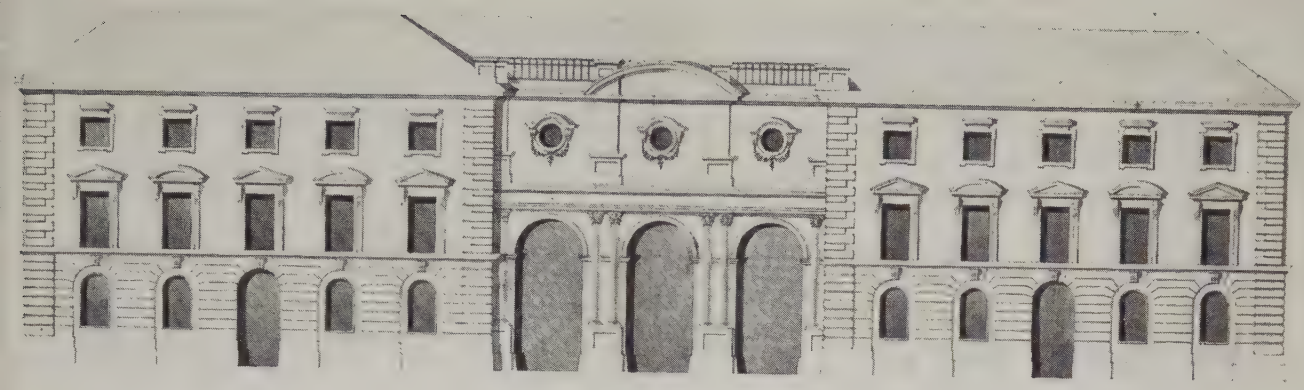

Façade af den på Tomten N:o 2 projecterade Byggnad emot Banqvens Norre Sida.

Hårleman redan hade utarbetat ritningar till en nybyggnad och att denna t o m var under arbete, även om man ännu inte hunnit längre än att ritningarna troligen hade kunnat överges till förmån för andra. Man kan därför lätt förledas att uppfatta Carlbergs andra förslag som ett okollegialt inhopp, ett intrigspel i syfte att komma åt en konkurrent. Fråga är emellertid om en sådan tolkning är helt rättvis. Den nyutnämnde och ganska självmedvetne stadsarkitekten ansåg sig troligen som fackman inte stå Hårleman efter – givetvis med orätt. Denne hade för övrigt ännu större delen av sitt livsverk framför sig. Att sedan Hårleman inför eftervärlden framstår som den store konstnären gent emot den habile yrkesmannen Carlberg är en annan sak. Otvivelaktigt innehade Carlberg nu samma befattning som tidigare Tessin – far och son – och Adelcrantz, vilket borde kunna innebära en alldeles särskild kompetens ifråga om offentliga byggnader. Streberaktig egennytta tycks inte ha kännetecknat Carlberg men väl ett lidelsefullt intresse för yrket. För stadens tjänsteman gällde det också att värna om dess nytta. Det finns ganska många tecken som tyder på att han jämte sin järnflit ägde konstnärliga resurser som han av olika

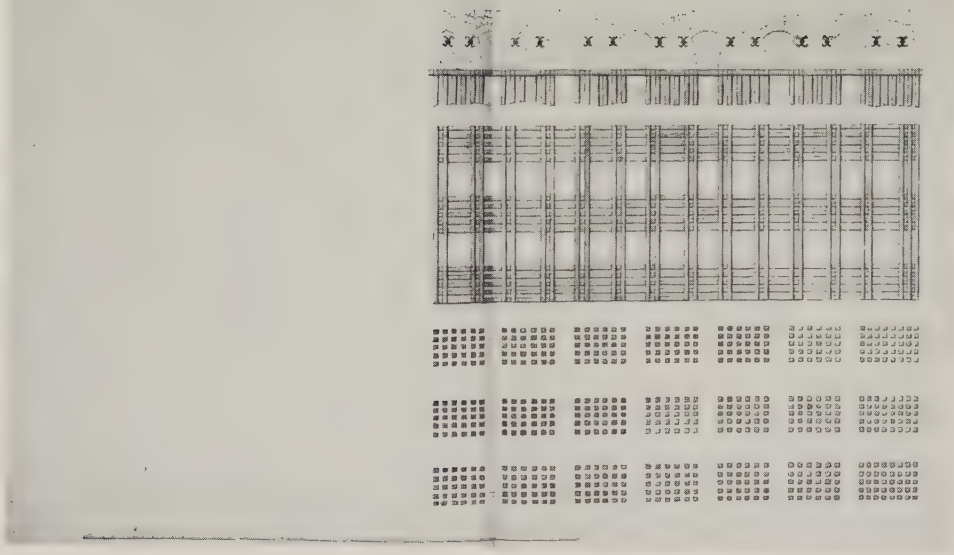

Carlbergs andra förslag till börs i anslutning till bankohuset vid Skeppsbron som förutsatte en förändring av Hårlemans utformning. – Fasader jämte ritning över erforderliga pålningar. – För att åstadkomma erforderlig stadga för rustbädden på vilken byggnaden skulle vila behövdes enligt Carlberg 630 ekpålar! – RA Bankoutskottets ark 1672 – 1900, bil t prot 1734. Foto RA

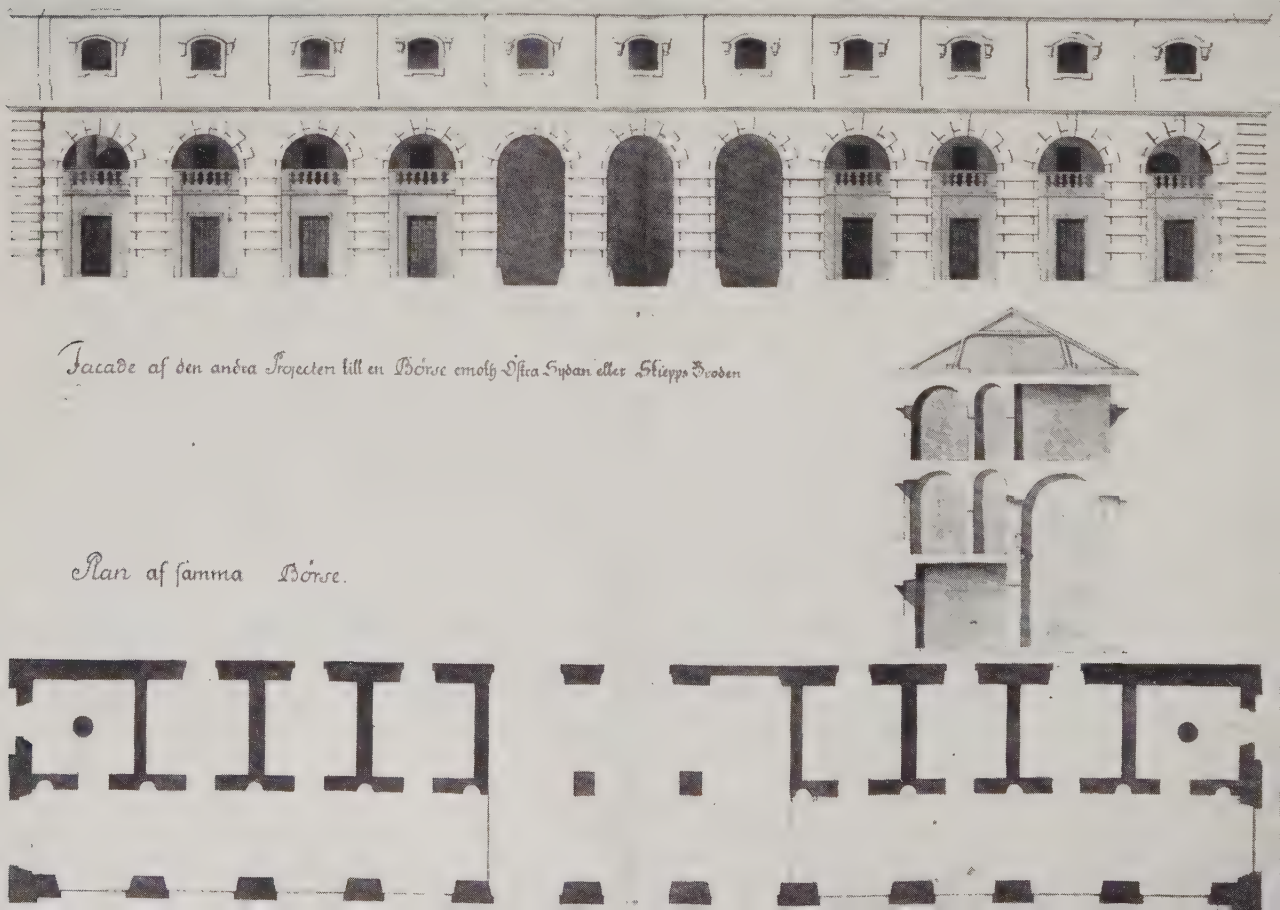

anledningar aldrig fick ta i anspråk. Att arbeta i skuggan av Hårleman och ständigt jämföras med denne kan inte alltid ha varit särskilt angenämt. Beträffande det nyssnämnda projektet bör tilläggas, att bankofullmäktige med artigt intresse avböjde att ge sig in på något ytterligare byggföretag: "Hh:r Fullmäktige sågo sedan på Desseinen som Carlberg författadt; hwilken de tyckte wara wacker, men at det skulle hafwa kåstat wackre Penningar at fullfölja den Desseinen." Någon anledning att bygga en börs hade man inte. Det var en stadens angelägenhet. Vid genomförandet av bankohusets tillbygge kom Carlberg alltså inte att spela någon roll, trots försök att erhålla entreprenaden. Hans auktoritet åberopades emellertid stundom gentemot Hårleman, t ex beträffande grundens förmåga att uppbära ytterligare två våningar utöver de tre från början planerade, en åtgärd som Carlberg avstyrkte men som dock kom att genomföras.

I fullmäktiges åsikt att Carlbergs projekt var vackert kan man instämma. Det har en frisk och ganska okonventionell utformning och skulle säkert inte ha missprytt sin plats. "Utwärtes anseendet af denne beurse hade jag wäl än sirligare kunnat anwisa," skriver Carlberg. Av kostnadsskäl hade han stannat för att presentera "en sådan Ordinnance, som är borgerlig och tjänar til sit werk". I denna sin strävan har han onekligen lyckats mycket väl. Dessa tidiga projekt tillhör det bästa han överhuvud skapat.

Rådhusfrågan

För en stad av Stockholms dignitet var förvisso inte det hopgyttrade gamla rådhuskvarteret något att yvas över. Av Carlbergs omsorgsfullt utförda uppmätningar framgår också med all önskvärd tydlighet att stadens styresmän utövade sina befogenheter i lokaler som inte ens med dåtidens blygsamma anspråk kunde anses vara funktionsdugliga. Det var verkligen inte fråga om någon medveten arkitektur som i andra städer med samma kulturella rötter som Stockholm, utan om medeltida improvisationer, som av vana och sparsamhet bibehållits. Visserligen hade några privata grannfastigheter sedermera inköpts, dock utan att situationen nämnvärt förbättrats. Läget var vid Carlbergs tillträde prekärt och något måste göras. Ett första steg från hans sida var att mäta upp komplexet med alla dess prång, utskott och krokigheter – en åtgärd som vi idag har anledning att vara tacksamma för. Med hjälp av dessa ritningar och av andra, som han sedermera utförde, kan man i detalj rekonstruera kvarteret hus för hus och rum för rum som det stod ca 1730.[2]

1728 fick Carlberg i uppdrag att utarbeta ett förslag till en reparation av rådhuskomplexet. Till det yttre skulle inga förändringar ske. Han välvde emellertid stora planer på att helt få förändra och förskköna detta centrala parti av torget och staden, som för samtiden måste ha tett sig ganska obehagligt i sin totala brist på regelmässighet. Tanken var alls inte ny. Att bygga ett rådhus på denna plats hade redan Tessin d ä varit intresserad av. Av hans hand finns flera projekt bevarade från slutet av 1670-talet. Det är uppenbart att Carlberg ganska snart måste ha funnit en ombyggnad av det gamla rådhuskomplexet mycket svår att genomföra och därför aktualiserat Tessins idé. Så måste man tolka bakgrunden till det stora projekt från 1728, som han långt senare betecknat som "Den första Desseinen til Rådstugans för bättrande wid Stortorget"[3] och som inbundits i en prydlig pärm som nr 2 i hans ritningssamling. Ty det är här knappast fråga om blott och bart inre och yttre förbättringar – trots magistratens direktiv – utan om en radikal omgestaltning, som skulle ha resulterat i en i det närmaste ny byggnad. Han har dock försökt att bibehålla vissa rum från det gamla komplexet. Projektet omfattar sju ritningar.

"Rådstugans förbättrande" 1728. Fasad mot Stortorget. RS 2:40

Den första är en noggrann uppmätning av det gamla befintliga kvarteret. Det andra bladet visar torgfasaden. Ritning nummer tre är det nya projektet. Det gamla rådhuskvarteret i all sin oregelbundenhet har pedagogiskt nog i form av prickade linjer fått utgöra bakgrund till den nyskapelse som arkitekten tänkt sig.

Byggnadens plan består av en större, närmast kvadratisk mittdel till vilken fogats två omgivande mindre delar. Huvudbyggnaden är försedd med en mittgård. För att mot torget skapa den regelbundenhet som han eftersträvade har Carlberg avstått från att utnyttja hela kvarteret. Mot nordväst har det för att tillgodose alla utrymmeskrav varit nödvändigt att något avvika från en fullständig regelbundenhet. Här har också hela den tillgängliga ytan utnyttjats. Fasadritningen ger ett gott begrepp om hans intentioner. Mittpartiet utgöres av en trevåningsbyggnad med sju fönsteraxlar. De flankerande lägre flyglarna har två våningar och fem fönster. Det något utskjutande, högre mittparitet har gjorts än mer dominerande genom att det försetts med ett sadeltak och ett klocktorn.

Rådhusprojektet från 1728 har vissa drag som senare kan återfinnas i börshusprojektet av hans och andras hand och även Palmstedts. Framför allt gäller detta om mittpartiet och det ganska vackert utformade klocktornet.[4] Det fanns alltså redan i

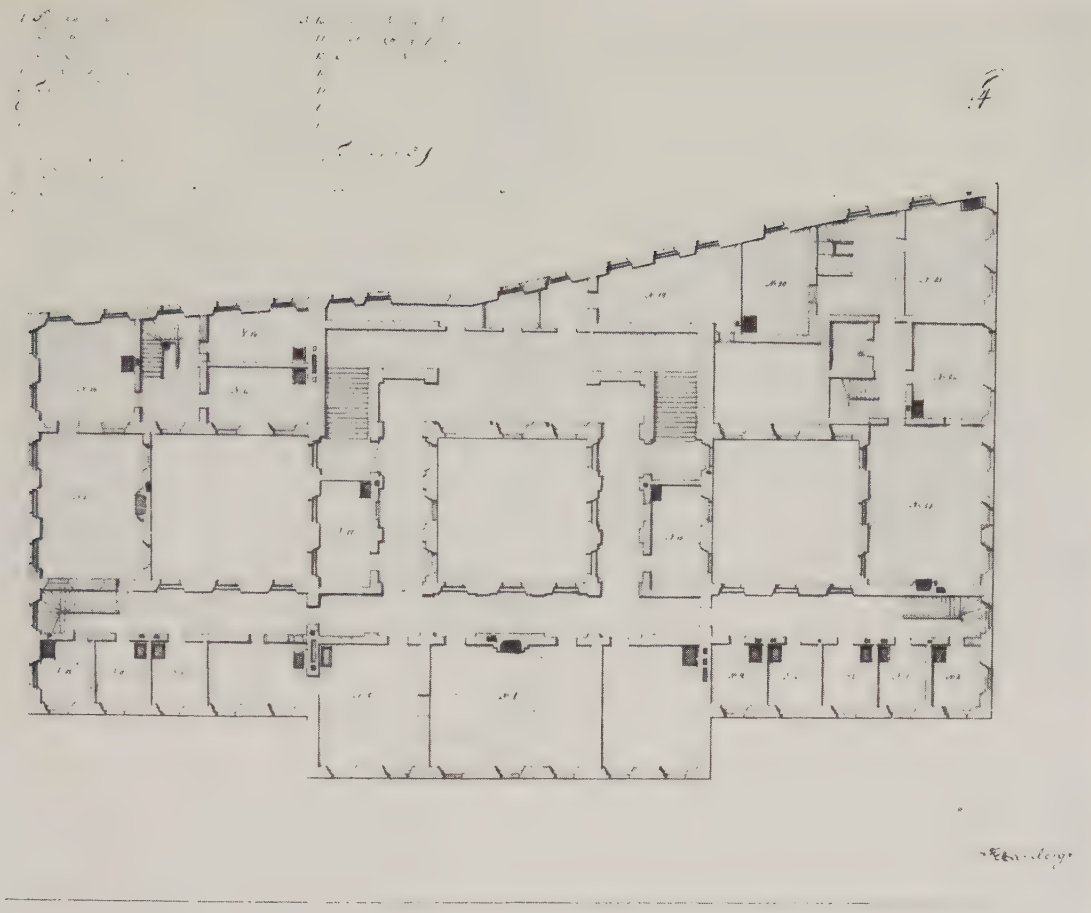

"Rådstugans förbättrande" 1728. Första våningen med förslag till rumsdisponering. RS 2:40

detta projekt tankegångar som kunde vidareutvecklas. Däremot var förslaget som sådant ganska ofullgånget. Mittpartiet och sidopaviljongerna är alltför löst fogade till varandra och en arkitektonisk enhetlighet saknas. Tekniskt sett var det troligen genomförbart. Det är i första hand det som Carlberg velat visa, och det kan troligen närmast betraktas som ett lokalprogram. Alla de verksamheter som bedrevs av stadens myndigheter har här fått sig rum tilldelade, fastän utrymmena förefaller vara i knappaste laget. Men förutom stadens administration skulle också andra behov av så väl andlig som lekamlig art tillgodoses. I byggnaden finns rum för både den "fransöska presten", d v s reformerta kyrkan, som för källarmästaren och hans näring. Stora rådhussalen hade Carlberg tänkt sig centralt placerad i mittpartiets första våning med tre fönster ut mot Stortorget. På var sida omges den

Rådhusförslag. C 1729. RS 2:41

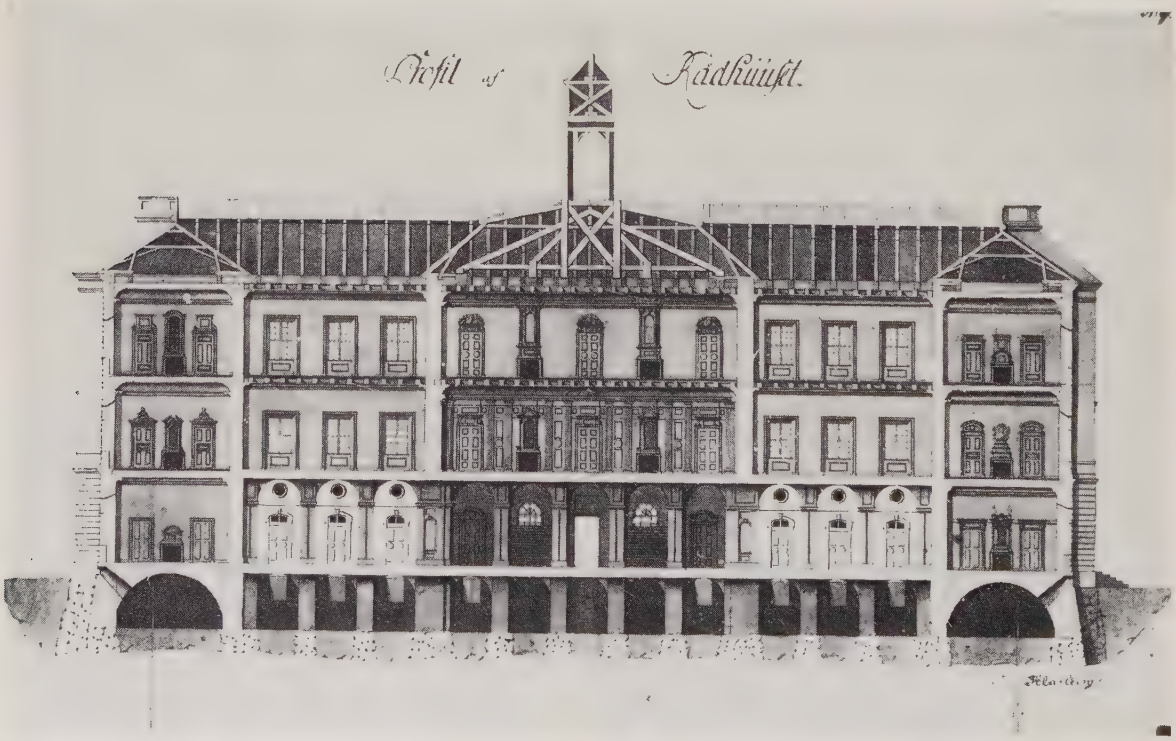

av ett förmak och rum för "cantzellister", ett dåtida kontorshav, om man så vill. I samma våningsplan, som inalles omfattar tjugutre rum, anges rum och kontor för notarier, fiskaler, revisor, "beursehålleriet", justitiekollegiums notarie, "inventarienotarien", "fransöska" prästen och källarmästaren.

Större salar i byggnadens västra del har reserverats för justitiekollegium, och ett rum bär beteckningen "rådhussalens Audiensrum". Från detta leder en dörr in till ett "förmak" i anslutning till rådhussalen. En större eldstad, troligen i dekorativ form, är angiven i salens fond. Ovanför rådhussalen i andra våningen har Carlberg lagt en sal av motsvarande storlek avsedd för borgarståndet, flankerad av rum till ytan av samma storlek som våningen under och avsedda för politi- resp handelskollegium. En stor sal skulle här också finnas för kämnärsrätten. I byggnadens nordvästligaste del är den franska kyrkan placerad i en T-formad sal. På ritningen är även bänkinredningen angiven. Tredje våningen, som blott omfattar mittpartiet, har Carlberg reserverat för sin egen intressesfär. Den stora salen mot torget, som alltså på de lägre våningsplanen motsvaras av rådhussalen och borgarståndets sal, har tilldelats byggningskollegium. Den omges på östra sidan av ett stort förmak och på den västra av två smala rum, som skulle disponeras av stadsingenjören och bokhållaren. Den förre får ytterligare ett mindre rum åt väster, troligen ett arbetsrum. Någon särskild arkivlokal har märkligt nog inte utmärkts, trots Carlbergs ständiga pläderande för noggrann arkivering av ritningar och kartor. Kanske tänkte han använda det nyssnämnda förmaket, som endast har fönster mot Stortorget.

Carlbergs uppdrag var att upprätta ett förslag till en reparation av rådhuskomplexet. Det orationella i detta framgick redan av ritningarna, som han säkerligen utarbetade med en viss motvilja. De ledde inte heller till något resultat, vilket väl får tolkas så, att hans mening vann anslutning hos de styrande. Den 20 september 1729 var han klar med ännu ett förslag.[5] Denna gång var det inte fråga om någon ombyggnad utan om ett helt nytt projekt, som i alla avseenden höjer sig över det föregående. Initiativet till detta var hans eget och han bifogar till sina ritningar en vältalig motivering till detta steg liksom en ingående beskrivning. Den är värd att ta del av. I sitt tidigare förslag hade han visserligen försökt att bibehålla åtskilliga rum, källare och valv, anför han. Men han hade funnit att man genom "ett sådant menage" inte kunde få så "beqwäm indehlning" som fordrades och inte heller behövliga källare och tjänliga arrestrum. Dessutom behövde gatan utvidgas både åt öster och väster. Av dessa och andra skäl hade han nu funnit att det enda riktiga vore att göra upp ritningar utan hänsyn till det gamla komplexet. Han ville nu med hänsyn till hur viktigt ett rådhusbygge var för magistraten utförligt kommentera de nya ritningarna, som visade ett stort trevåningshus med ett klocktorn. Han ville redovisa de "reglor man wid en så angelägen Deliberation bör obserwera", och även framlägga sina tankar om hur själva arbetet lämpligen kunde bedrivas. Det stora problemet var svårigheten att placera en ny byggnad "emot et så oskickeligit och irregulairt torg". En besvärlig faktor i sammanhanget var också Storkyrkans läge; det gällde att få det nya rådhuset parallellt med kyrkan. Han ansåg sig emellertid ha löst detta problem ganska tillfredsställande. För att uppnå den önskade regelbundenheten måste den norra flygelns västsida få komma in på kyrkans mark. Kyrkan skulle kunna få ersättning för detta intrång i det kvarter som "för regulairitetens" skull borde lämnas obebyggt i form av mark bakom det befintliga benhuset.

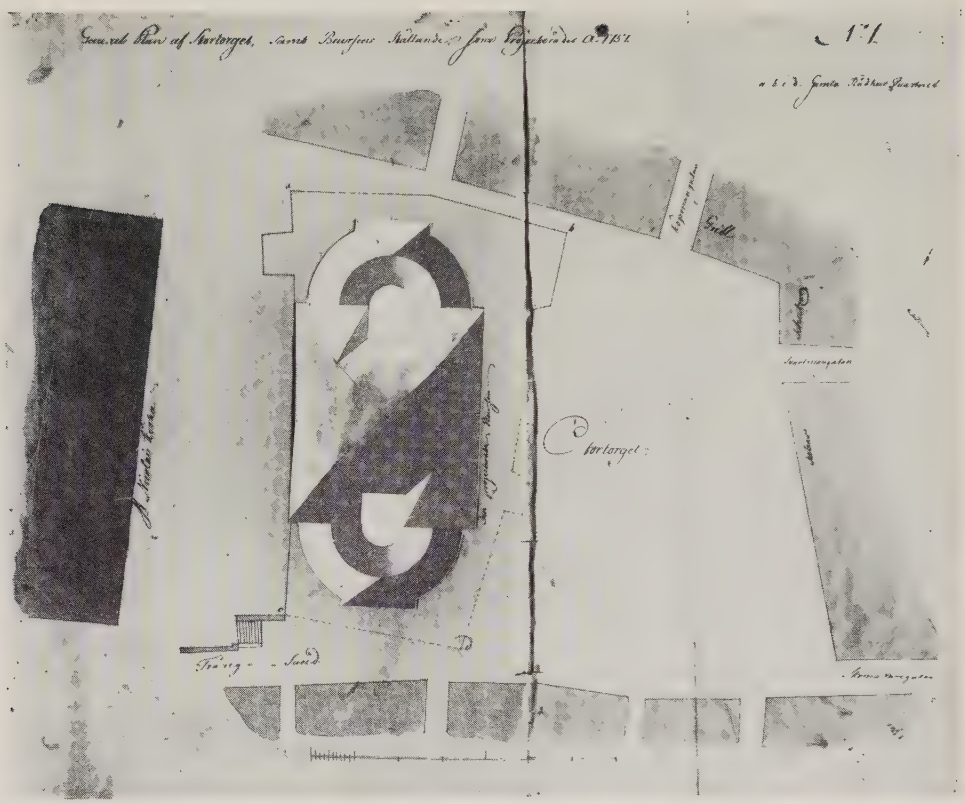

Börsprojekt i gamla rådhuskvarteret. RS 15

Att man inte på en gång kunde bygga en så "considerabel och stor bygnad", var han medveten om. Han hade därför delat den i tre självständiga partier, som etappvis kunde uppföras. Den mellersta delen stod först på programmet. Lokaler för börsen skulle där kunna inrymmas jämte två mäklarkontor. I den andra våningen skulle rådstugan ligga, en sal om 27 × 15 alnar med tillhörande förmak och kontor. Mittbyggnaden skulle på båda sidor flankeras av öppna gårdar, mot vilka flyglarna skulle byggas. I den västra flygeln skulle corps de garde förläggas, och där skulle även finnas arrestrum. Från Trångsund skulle en portal leda in till en liten förstuga innanför vilken skulle finnas ett arkiv med en yta på 23 × 10½ alnar. I anslutning till arkivet tänkte han sig tre kontorsrum – troligen för stadsarkitekten och stadsingenjören. Till byggnadens andra våning ville han förlägga samtliga stadens kollegier, som här skulle få sammanträdesrum jämte tillhörande förmak och kontor. Den tredje våningen skulle få samma rumsdisposition som den andra. Här skulle kämnärsrätten med tillhörande kontor finnas. I samma plan hade han också ritat in två större salar, den ena för borgarståndet den andra för bondeståndet. Här skulle också finnas rum för uppbördskammaren. Dessutom fanns det plats här för funktionärer av olika slag. Däremot hade han denna gång inte kunnat bereda utrymme för den fransk-lutherska kyrkan och skolan. Då hade man enligt

hans uppfattning behövt bygga en våning till, vilket inte hade varit möjligt på en så liten yta. Inte heller hade det varit särskilt funktionellt med en gudstjänstlokal så högt upp, menade han.

Husets indelning är en viktig sak med tanke på att det gäller en byggnad i en huvudstad. Därför bör det "besynnerligen til Stadens prydnad, äga ett tilbörligit anseende och jemwäl sin Bygnadsart distingueras från Invånarnes enskildte Bygnader". Egentligen hade han helt andra idéer om hur en sådan byggnad verkligen borde se ut. Men hans idealbyggnad kunde av kostnadsskäl aldrig förverkligas. Han nöjde sig därför med att göra "en sådan ordonnance, hwilkens zirater med drägelig omkåstnad kunna tilväga bringas". På en sådan byggnad bör inte heller något annat vistas "än det som borgerligt är", påpekade han vidare, men allt detta kunde magistraten själv ta del av genom studium av ritningarna. Grundmurarna bör byggas av gråsten. Valven under börsen och de öppna gårdarna skall göras av roslagssten, emedan detta material klarar väta bättre än tegel. De övriga källrarna kan göras av tegel. Börsens golv skall beläggas med ölandssten och de öppna gårdarna med roslagssandsten. I övrigt kan huset uppföras i tegel. Murverket i mellersta delens undervåning blir ¾ alnar tjockt, övervåningarna får en tjocklek av ¾ alnar. De båda andra delarna får en undervåning med ¾ alnar tjocka murar och övervåningar med en tjocklek av en aln. Börsen med tillhörande kontor får tegelvalv. Inga vanliga fönsterkarmar av trä skall finnas mot torget eller kyrkan. I stället skall gotlandssten användas. Hur det skall se ut vill han demonstrera genom en modell av trä. All rusticering och "bousage" som vetter mot torget skall göras av roslagssten. På övriga sidor huggs den in i teglet och "drages med kalk". Taket skall täckas med koppar och järnplåt.

Carlberg hade också reflekterat över hur förvaltningen skall kunna arbeta under byggnadstiden. För att kunna förverkliga projektet måste handlanden Grubbs hus inköpas av staden. När så har skett kan en del av verksamheten flytta dit. Den övriga delen kan inlogeras i södra stadshuset. Stadens arkiv och skrifter kan packas i nummerordning och läggas i något brandsäkert rum. Det är viktigt att bygget bedrivs rationellt. Tillräckligt med sandsten och roslagssten bör anskaffas efter stenhuggarnas mått. Eventuellt kan man komma överens med dem om att de själva skall skaffa sten och sedan ge dem viss tid att utföra stenarbetet. Ackordsarbete blir bäst, anser Carlberg. Det är också fördelaktigare om de inte använder byggherrens sten. Carlberg vet av gammal erfarenhet att stenhuggarna ofta kasserar byggherrens sten i onödan eller är oförsiktiga med den. Det är omöjligt att förutsäga om det gamla murteglet går att utnyttja. En stor del går säkerligen till spillo vid rivningen. Till den första etappen behövs i varje fall nytt tegel, åtminstone 100.000 st liksom ett stort förråd av gotlands- och ölandskalk. Om man nyttjar de gamla gråstenarna från grunderna kan man spara och Carlberg säger sig nästan tro att det finns tillräckligt med sten härför. Även sandsten måste anskaffas. Han förutspår vidare att en mängd järnstänger och ankarjärn kan komma fram, som sedan kan komma till användning. Det är därför klokt att vänta med inköp av järn till bygget. Men virke måste anskaffas i rätt tid så att det kan läggas på bekväma ställen till torkning.

Vid rivningen måste man beakta flera detaljer. Fyra à fem åkare med kärror och hästar bör finnas på plats så snart den börjar för att kunna frakta bort massorna så snabbt som möjligt till en lämplig plats. Bräde och annat trävirke från taken kan brukas som ställningsvirke. Det som är användbart kan förvaras i stallet vid

Södermalms brygghus, som nu nyttjas av riksrådet Törnflycht. Vad gäller det grus som måste bort kan det lämpligen användas som fyllning och tippas mellan Munkbron och Kornhamn. Inom parentes meddelar Carlberg att han är sysselsatt med en plan över hur stranden där skall utfyllas och att han även gjort en ritning för detta ändamål.

Material bör tills vidare endast köpas för den mellersta delen. Annars kan det bli brist på arbetspengar. Stadens murmästare bör göra upp en lista på de murare som man kan tänkas anlita och dessa bör ropas upp morgon, middag och afton. Détta för att inte mästaren skall byta ut folk och sätta sämre i stället och använda de mer förfarna i privata byggen. Så är enligt Carlberg mycket vanligt och det är förklaringen till varför stadens hus ofta blir så dyra och tar så lång tid. Carlberg slutar med att säga, att om det inte vore fråga om en så "irregulair platz", så skulle han i alla avseenden kunna tillfredsställa magistraten.

Men magistraten blev uppenbarligen mycket tilltalad av förslaget i den form det nu förelåg. Och man öppnade så småningom också förhandlingar med handelsmannen Hans Wilhelm Grubb, i vars ägo återstoden av kvarteret Rådstugan hade hamnat. Avsikten var att inköpa den behövliga marken för det nya rådhuset. Grubb ville ha 120.000 dkmt, en summa som man dock inte ansåg sig kunna acceptera. Då frågan diskuterades i magistraten den 17 april 1730 föreslogs expropriation. Emellertid fick sammanträdet en oväntad utgång. Rådman Elias Torpadius meddelade plötsligt, att han hört att grevinnan Maria Gustava Gyllenstierna kunde tänka sig att sälja sitt hus vid Riddarhustorget, f d Bondeska palatset, till staden för 300.000 dkmt. Med tanke på de höga kostnaderna för ett nybygge på Stortorget, i vilka ingick inlösen av Grubbs tomt, rivning och nybyggnad, fann naturligt nog magistraten anbudet lockande. Affären blev också av. Redan den 20 april var den i hamn och priset blev dessutom lägre än väntat – 220.000 dkmt.

Därmed var emellertid inte Carlbergs intresse för en nybyggnad på Stortorget slut. Börsen hade inte fått några stadigvarande lokaler i det Bondeska palatset och torget utgjorde ju för den tidens sätt att se inte någon prydnad. Carlbergs rådhusprojekt omformades och utvecklades av andra. Börshuset är, som framhållits, inte bara en skapelse av Cronstedt och Palmstedt. Bakom dess arkitektur ligger också mångåriga förberedande studier av Carlberg.

Rådhusprojektet från 1729 är i många avseenden ett ganska märkligt verk. En verklig yrkesman har här fört pennan, en i tidens smakideal förfaren konstnär. Den närmast klassicistiska byggnaden är alldeles uppenbart en produkt av ingående studier av samtidens arkitektur. Resultatet är ganska lyckat. Byggnaden har en genomtänkt sluten form och en för ändamålet väl avpassad arkitektur. Däremot är det väl inte otroligt att den ganska stora byggnaden skulle ha gjort ett alltför dominerande intryck, om den kommit till utförande. Själv kom Carlberg också snart till insikt om detta. – Varifrån han inspirerats kan naturligtvis inte direkt anges, men offentliga byggnader av ungefär samma karaktär tillhörde arkitekturens allmängods vid denna tid på många håll i det centrala Europa och i Holland. En utgångspunkt kan ha varit rådhuset i Amsterdam, som han kände väl genom avbildningar.

Det nya rådhuset

Rådhusets och Börshusets byggnadshistoria är genom tidigare forskningar väl dokumenterad och känd.[6] Här skall därför endast några huvuddrag anföras. Inköpet av det Bondeska palatset 1730 löste inte bara de svåra kommunala lokalproblemen för stunden. Det skulle visa sig vara en händelse med vittgående konsekven-

ser. Förutsättningarna för den framtida gestaltningen av stadens mest centrala del var därmed givna. Förvärvet var alltså mera framsynt än man då kunde ana och eftervärlden har onekligen all anledning att vara tacksam för beslutet. De mest centrala delarna av gamla stan – trakten kring Stortorget med dess medeltida gatunät och bebyggelse – skulle troligen i dag ha haft en annan prägel om inte rådman Torpadius fått sin briljanta idé. Antagligen hade även den gamle riksskattmästarens palats – en klenod bland stadens monumentalbyggnader – varit borta för alltid.

Carlberg var redan från första stund en livlig anhängare av förvärvet, detta trots eller kanske snarare på grund av att hans planer för Stortorget i hög grad berördes. Uppenbarligen hade de la Vallées och Tessin d ä:s arkitektur i honom en beundrare. Om palatsets konstnärliga värde var han således inte omedveten. Men för att det gamla palatset skulle kunna nyttjas för sitt nya ändamål, måste under alla förhållanden vissa förändringar verkställas. Som stadens arkitekt erhöll han också i uppdrag att stå för dessa. Ambitiös som vanligt utarbetade han snabbt fullständiga uppmätningsritningar jämte ett förslag till ombyggnad.[7] Genom de förstnämnda, vid vars upprättande han också kunde använda originalritningar av de la Vallée, vet vi nu att Sveciabildens palats i flera avseenden inte motsvarade verkligheten. I detta liksom i flera andra fall har alltså Carlberg gjort en insats som noggrann och ärlig dokumentatör. Ombyggnadsförslaget är avgjort hänsynsfullt mot palatset. En del korrigeringar i tidens smak har han dock inte kunnat undgå att föreslå, trots att de lokal- och utrymmesmässiga vinsterna är mycket små. Huvudbyggnaden lämnas i sitt ursprungliga skick. Däremot avser han att om- och nybygga flyglarna åt södra sidan. I stället för de existerande rusticerade bågarna kring fönstren tänker han sig där breda lisener. En annan stilmässig förändring dikterad av tidens smak är takbalustraden av smidesjärn. Han föreslår också att ändpaviljongerna skall byggas på till samma höjd som huvudbyggnaden, även detta troligen i första hand av rent arkitektoniska skäl. Han förbinder vidare de södra paviljongerna med en hög mur indelad i dorisk pilasterordning. Mellan de parvisa pilastrarna öppnar sig rundbågsportaler, ett stilgrepp som för tanken till Tessin d y och hans från Italien emanerade klassicistiska stil så som Carlberg kunde studera den i det nya slottet.

Carlbergs förslag är onekligen välgjort. Det visar honom från hans allra bästa sida, såsom den praktiske och habile eklektiker han var. Som vanligt lades emellertid förslaget åt sidan. Palatset togs i bruk i oförändrat skick och de flyglar som Carlberg föreslagit på södra sidan byggdes inte. Detta skedde först efter branden 1753, då man nödgades till en genomgripande reparation av rådhuset under Carlbergs ledning.[8]

En börs vid Riddarhustorget

Denna reparation hade emellertid föregåtts av mycket omfattande diskussioner och meningsbrytningar. Det nya rådhuset hade skadats så allvarligt att man med fog kunde ifrågasätta om det inte vore lämpligare att uppföra en helt ny byggnad. Återigen blev nu Stortorget aktuellt. Enligt tradition borde rådhuset, menade många, ligga på Stortorget. Till saken hörde att man bitit sig fast i tanken att också samtidigt kunna bygga en börs på Stortorget "hwarest i alla tider de handlande haft sin sammelplatz" för att använda Carlbergs ord. Men mot denna åsikt reagerade han häftigt och så småningom också med framgång. Det fanns, som han såg det, ingen motivering för att flytta tillbaka rådhuset till Stortorget, inte heller för att kombinera de båda funktionerna. I somliga städer utgjorde visserligen börsen en del av rådhuset, men i andra föll det sig helt naturligt med helt fristående byggna-

der "på frie och öppne Platzer". Ingen regel föreskrev ett sådant samband. I Stockholm var avståndet mellan Stortorget och Riddarhustorget dessutom så litet, att skilda byggnader inte innebar några praktiska olägenheter. Önskemålet att förlägga börsen till "et gammalt wedertaget ställe" stod inte i rimlig proportion till kostnaderna, något som han ansåg sig ha visat redan 1729. Under det att man på Riddarhustorget framför rådhuset skulle kunna finna rum för en bekväm, prydlig och rymlig börs för ca 300.000 dkmt skulle en så stor byggnad – 96 alnar lång och 50 alnar bred – på Stortorget fordra "en otrolig Kåstnad". Redan 1729 hade han räknat med 243.244 dsmt. Nu skulle knappast 300.000 räcka. Företaget skulle i storlek nästan kunna mäta sig med slottsbygget. Däremot skulle ett iståndsättande av det brandskadade rådhuset knappast kosta mer än 100.000 dkmt. Dessutom skulle man för 300.000 dkmt kunna uppföra en börsbyggnad mot Riddarhustorget i anslutning till Rådhuset. Enligt ritningar daterade den 5 januari 1754 skulle börsen där kunna bestå av en pelarhall med tre korsvälvda skepp, som skulle binda samman de södra flyglarna med varandra.[9] Denna ganska eleganta lösning tycks dock inte ha väckt någon nämnvärd uppskattning.

Ett råd- och börshus på Stortorget

Redan den 11 i samma månad var han redo att för magistraten och borgerskapets deputerade presentera ett nytt projekt, denna gång till ett kombinerat råd- och börshus på Stortorget. Det rörde sig om en byggnad med en ganska säregen grundplan, en ellips med starkt avrundade hörn. Till den H-formiga huvudbyggnaden ansluter sig de båda svängda flyglarna och på så vis bildas två mot varandra flankerande gårdar. Lösningen är onekligen okonventionell men också elegant, och Carlberg var också väl medveten om detta. På annat sätt kunde man inte få in ett så vidlyftigt komplex på ett så begränsat utrymme om trafiken fortfarande skulle kunna passera över torget. Det var naturligtvis än mera behövligt om stadens förvaltning och kommers fortsättningsvis helt och hållet skulle koncentreras till Stortorget. Enligt Carlberg fanns det inte något att anmärka mot byggnadens utformning som sådan. Den "är uthan critique af en rättskaffens kännare uti Byggkonsten . . .", som det heter i memorialet. Det betänkliga var placeringen, som stred emot alla regler. Den enda lösning som egentligen kunde tillstyrkas var ett läge på södra sidan av torget, under förutsättning att samtidigt det gamla rådhuskvarteret jämnades med marken och lades ut till gatumark. Först då fanns det i själva verket anledning att bibehålla beteckningen Stortorget.

Carlberg var med andra ord mycket lite entusiastisk för sitt eget framtvingade förslag. Han ansåg det som ytterst betänkligt att förlägga en sådan byggnad till Stortorget, "sedan man har den förmåhn att äga ett så ansenligt Rådhus, både af härligare Belägenhet och bättre inrättad Bygnad, hwilket aldrig ifrån Staden aballieneras bör". Men starka krafter verkade för Stortorgsalternativet och Carlberg blir därför tvungen att anslå verkliga brösttoner, för att få sin stämma hörd. Hans memorial avslutas med en klart uttalad hotelse, att han i enlighet med arkitektinstruktionens stadganden skulle komma att överklaga en fastställelse "på hög ort" d v s hos Kungl Maj:t eftersom "intet fastställas må, som är stridande emot anständig bygnad". Hans ord hade också avsedd verkan.

Ett börshus på Stortorget
Reparationen av det brandskadade rådhuset

Det gamla rådhuskvarteret fick tills vidare stå kvar. Carlberg föreslog nu i stället i ett memorial av den 24 januari med tillhörande ritning att en fristående, mindre börsbyggnad skulle uppföras på Stortorget och att rådhuset skulle repareras och byggas till med flyglar, till vilka bl a kämnärsrätten och stadsvakten skulle kunna flyttas. Samtidigt skulle straffredskapen tas bort, varigenom hela Stortorget skulle

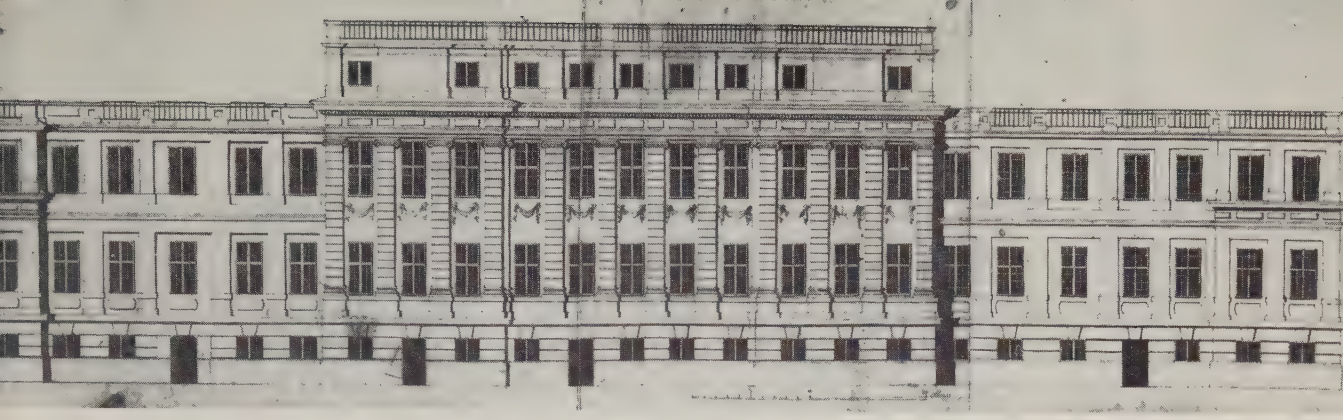

Förslag till ombyggnad av nya rådhuset. C 1756. – Influenserna från slottet är påtagliga. RS 46

bli disponibelt för handelsändamål. Han bifogade även en ritning till ett börshus, som skulle kunna uppföras för en kostnad av 420.000 dkmt. Reparationen av det skadade rådhuset beräknade han till 120.000 dkmt och flyglarna mot sjösidan och Riddarhustorget till 150.000 dkmt. Carlberg hade därmed slutgiltigt avfört det kombinerade råd- och börshuset vid Stortorget ur diskussionen och givit lösningen på problemet. Borgerskapets deputerade erbjöd sig att bidraga med 120.000 dkmt till iståndsättande av rådhuset och fick som gentjänst av magistraten löfte om att erhålla den gamla rådhustomten. För Carlberg var det väsentligt att kunna få fram så mycket utrymme som möjligt i byggnaden för stadens institutioner. Detta skulle alltså bl a kunna ske genom att flyglarna gavs en ansenlig höjd, två och en halv våning, och att huvudbyggnaden påbyggdes med en våning. Dessa långtgående förändringar, som skulle ha givit byggnaden en helt förändrad karaktär, kom lyckligtvis inte till utförande. Man inskränkte sig till en påbyggnad av huvudbyggnaden med en vindsattika. Hörnpaviljongerna försågs samtidigt med en postamentformig attika dekorerad med medaljonger och festoner. I stället för de höga flyglar som Carlberg föreslagit gjordes ändpaviljongerna på den södra sidan bredare, för att man skulle vinna mera utrymme. Det skulle dock dröja ända till 1758 innan dessa började byggas. Efter själva grundläggningen gick det påfallande långsamt vilket uppenbarligen berodde på att oenighet rådde om hur fasaderna skulle utformas. Murmästaråldermannen Johan Christoffer Körner, vars skicklighet betygats av Hårleman, gjorde de arbetsritningar som sedan följdes. De förelåg i februari 1759. Stenhuggeriarbetet utfördes av stenhuggaråldermannen Jakob Fristedt.[1] Från stadens sida kontrollerades bygget av Carl Henric König.[2]

Carlbergs ombyggnad var givetvis i vissa avseenden till skada för palatset, som gavs en tyngd och massivitet som det tidigare saknat, och som illa harmonierade med det fria paviljongsystem efter vars principer palatset ursprungligen varit tänkt. Att han stått under inflytande av den Tessinska slottsbyggnaden är ganska tydligt, i detta fall till förfång för byggnadens arkitektur. Rådhuset utgjorde efter den Carlbergska ombyggnaden har det sagts "en ur historisk synpunkt synnerligen intressant kompromiss mellan ett slags lantlig villa-barock och förstelnad klassicism" (Sirén). För den "förestelnade klassicismen" i byggnaden står onekligen Carlberg. Man måste dock ge honom det erkännandet, att han genom sina tillägg

Rådhusförslag. C 1758. RS 2

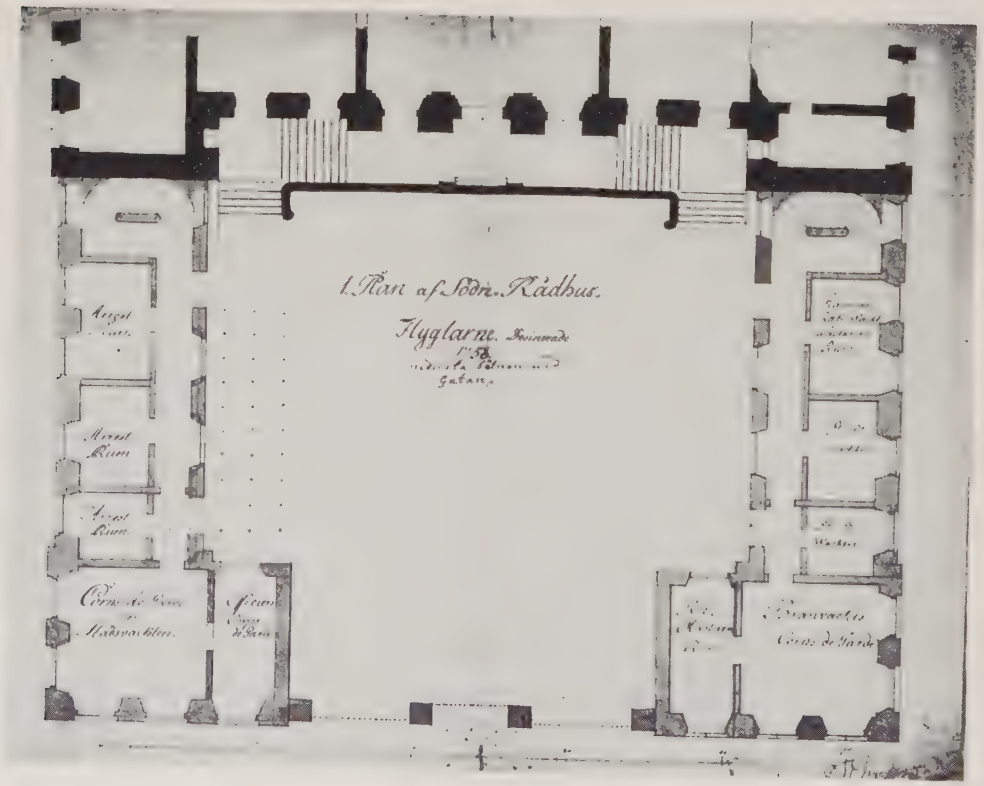

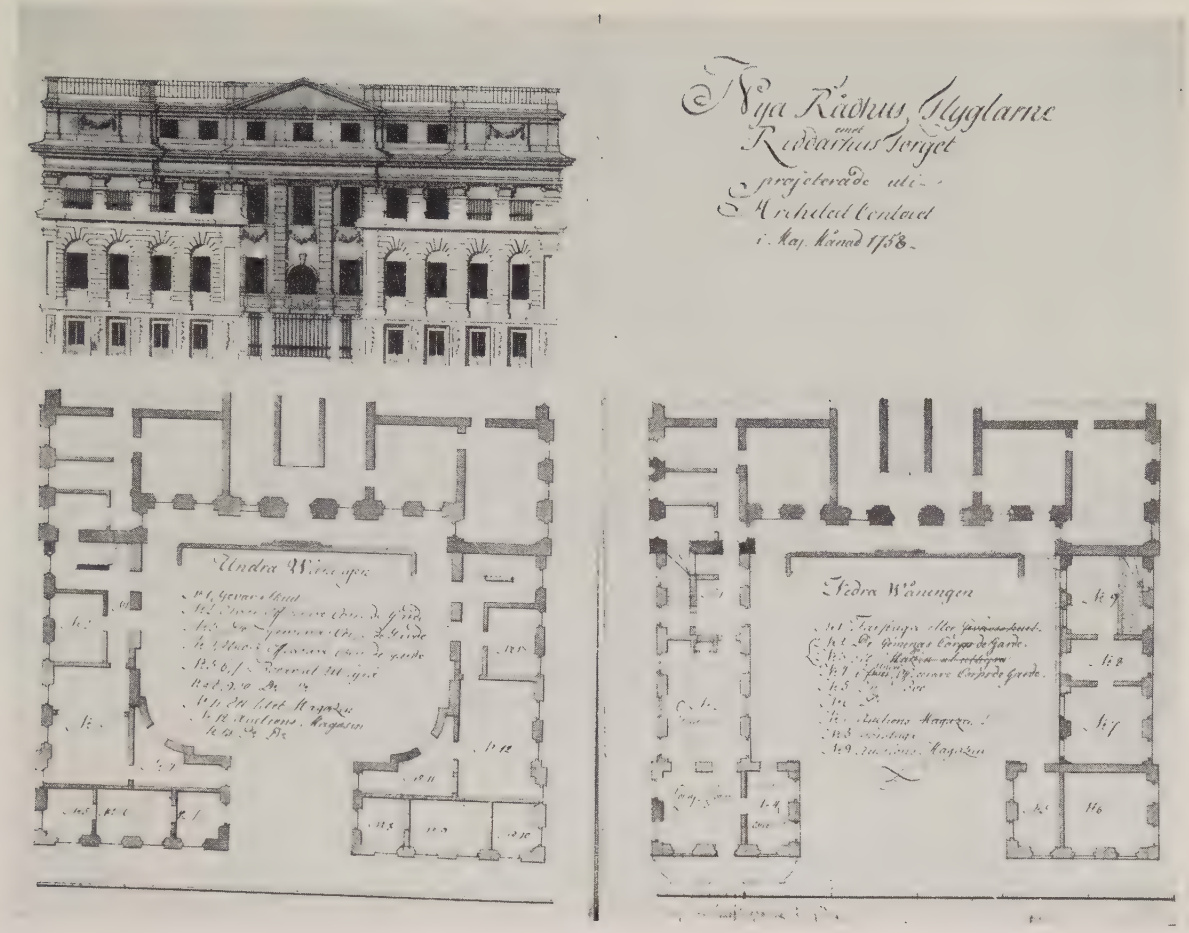

Förslag till ombyggnad av nya rådhuset 1758. Stadens arkitektkontor, troligen C H König. RS 2

som dikterades av nödvändigheter dock skapade en möjlighet för det gamla 1600-talspalatset att överleva. Genom den i vår tid företagna restaureringen har ju det gamla palatsets ursprungliga prägel återställts till väsentliga delar.

Börshusförslagen

Bakom det förslag till separat börsbyggnad på Stortorget som Carlberg presenterade 1754 låg många års studier; projektet som sådant hade legat färdigt sedan tre år tillbaka. Det följdes därefter av ytterligare flera nya versioner fram till år 1767. Som bekant var han dock på 1760-talet inte längre den ende som arbetade med börsfrågan. När andras förslag nådde honom för yttrande och granskning kunde han inte underlåta att träda fram med motförslag. Om problematiken var han onekligen medveten. Flera av hans motprojekt är avgjort av hög klass. Inte minst gäller detta om de två från 1757 och 1760 som han i maj 1763 tog sig friheten att presentera. De ryms i en vacker volym som innehåller nio olika ritningar jämte ett memorial. Frågan är om hans konstnärliga kapacitet i något annat sammanhang

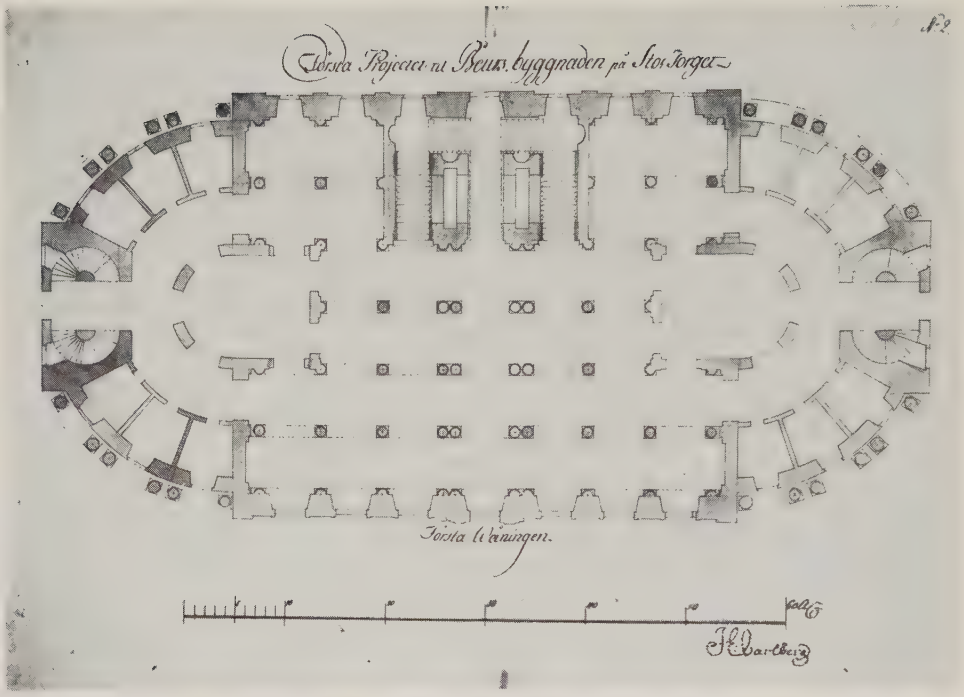

Börsprojekt 1757. Fasad mot Stortorget och plan av första våningen. RA Stockholms stads acta vol 9

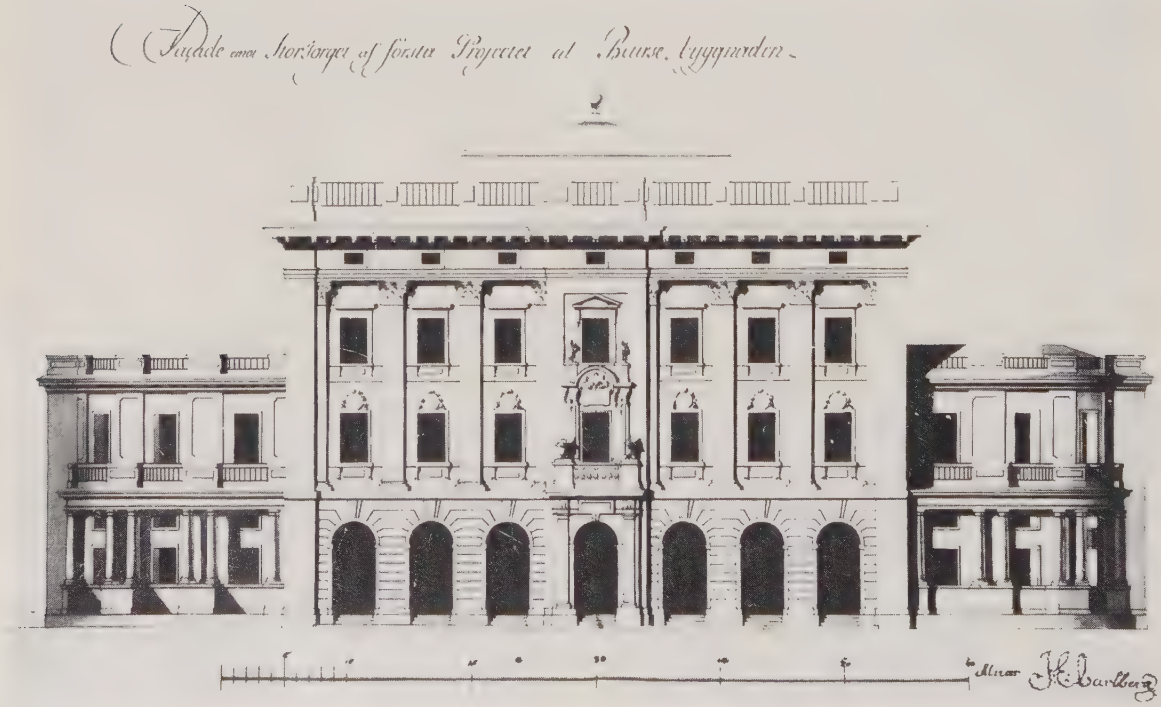

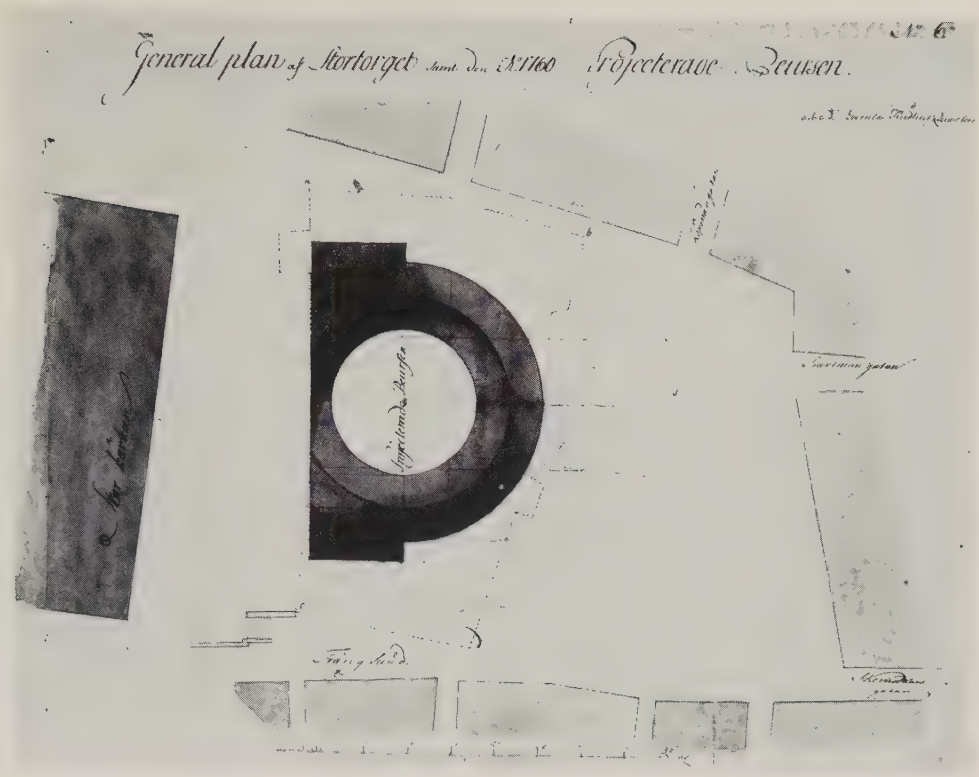

Börsprojekt på Stortorget. C 1760. RS 15

kommit till ett klarare uttryck. Han framträder här som en betydande skapande konstnär.[3]

Hans mål är enligt memorialet att på denna oregelbundna plats få till stånd en byggnad som skall kunna jämföras med utländska börsbyggnader. För att åstadkomma detta måste man försöka göra sig obunden av den begränsade rådhustomten. Viktigt är att byggnaden får en representativ utformning, "hufwud Figuren synes ock böra til sin Ordonnance utwäljas skilljacktig til anseende från Invånarnes ordinaira hus och anses som et publiquet wärck", heter det. Därför bör inte heller av ekonomiska skäl rum och lokaler för uthyrning till enskilda skapas inom byggnaden. Ja, Carlberg ställer sig också avvisande till att inhysa stadskällaren i börsen, så som många föreslagit. Det är inte förenat med byggnadens värdighet.

Projektet från 1757 är måttfullt och väl genomtänkt. Det är dock inte detta som han i första hand vill framhålla utan det från 1760. Det har "en helt annan Hufwud Figur, mindre till Kostnaden men mera til anseende och nog rumlig, til des bruk och nyttiande". Det rör sig om en nästan rund byggnad av sällan skådat slag, "war andes", som det heter, "denna Figur så mycket mer tjänlig, när gatan wid Trångsund kallad efter min nylig ingifne Dessein kommer at utwidgas". Den öppna gården i byggnadens mitt skulle enligt Carlberg medföra "ett ogement anseende, särdeles om mit uppå detta gårdsrum framdeles en Statuë skulle komma

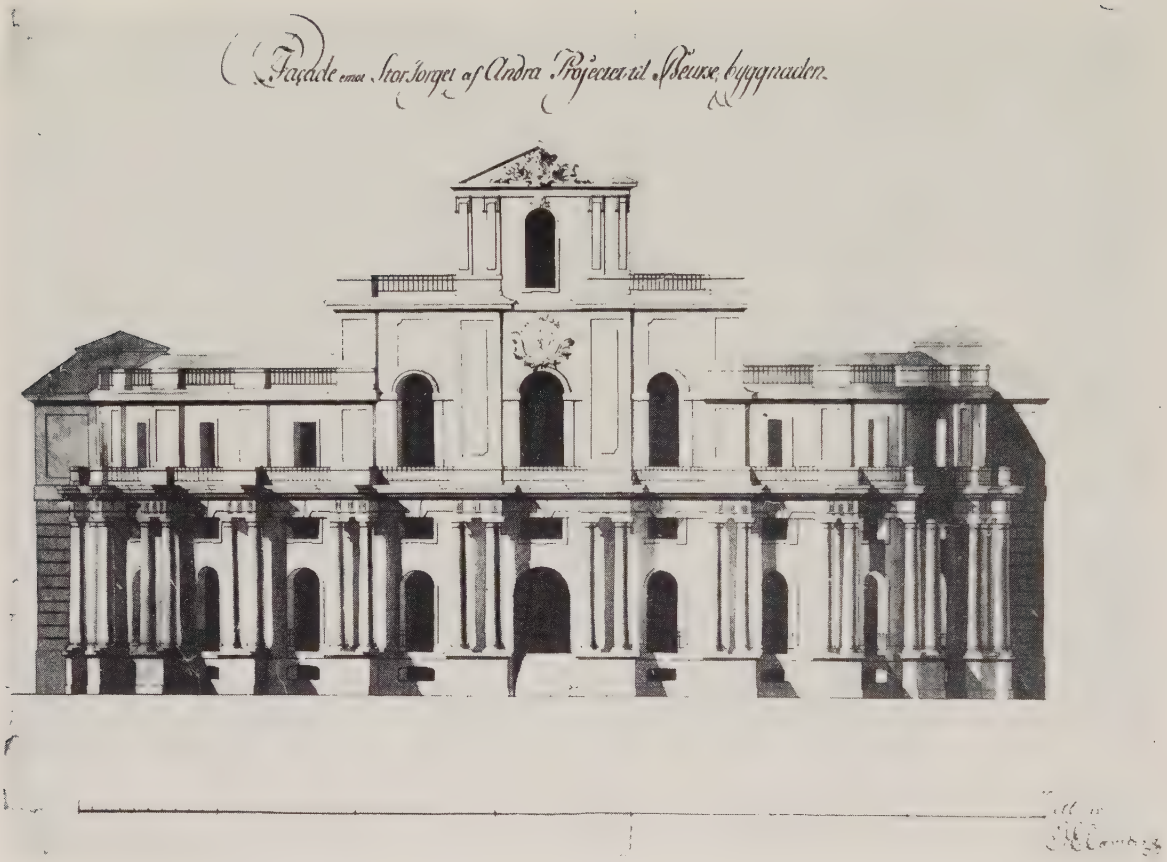

Börsförslag för Stortorget. C 1760. RA Stockholms stads acta vol 9 1763

at ställas". En lycklig ingivelse var den ovanliga formen på byggnaden. "Denna ut walde Figuren eller planen skall winna mera behag än många Kostbarheter af Sculptur insatte på utomländske Beursar af släte och simpla utwalde Hufwud Figurer". Onekligen hade han rätt beträffande formen. En byggnad av denna skepnad hade kunnat bli ett originellt inslag i stadsbilden. Det är en djärv och okonventionell lösning som han presenterar.

Enligt vad han försäkrade, var han inte ute efter att tränga in på andras områden. Hans avsikt var endast att påkalla uppmärksamhet och påvisa vilka lösningar som fanns. Denna försäkran är naturligtvis inte särskilt trovärdig, allra helst som han som vanligt inte försummade att påpeka att stadsarkitekten egentligen borde ha företräde när det gällde skapandet av offentliga byggnadsverk. Men han förklarade sig också förstå, att han till följd av hög ålder knappast skulle ha möjlighet att genomföra uppdraget. Att dessa liksom de allra flesta av hans andra projekt skulle förbli endast ritningar insåg han. Men för att samtiden och framför allt eftervärlden inte skulle glömma honom och hans konst hyste han planer på att utge de bästa rit-

Börsförslag för Stortorget.
C 1760. RS 15

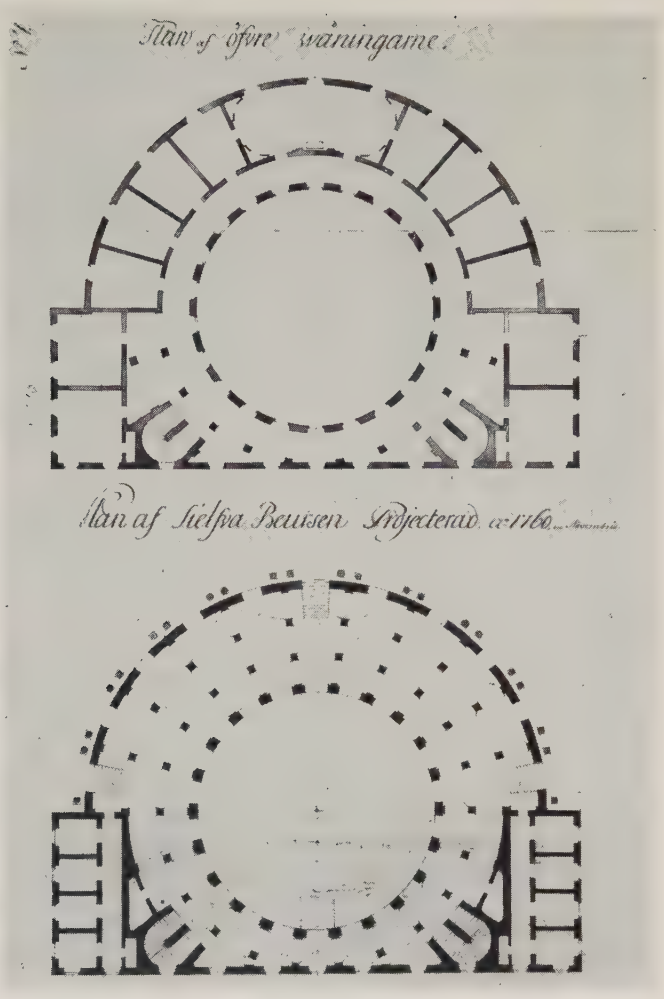

ningarna i kopparstick, "Minnesmärken af min genom träldom, arbete och practique förfärfwade Kundskap".

Allt eftersom tiden led började hans memorial om Stortorget och börsen få en mer och mer pessimistisk biton. Han hade slutat att tro på någon förståelse för sina åsikter och skapelser. Det memorial daterat den 10 maj 1767 som åtföljde trenne förslag till börsdeputationen talar i det avseendet sitt tydliga språk.[4] Inledningsvis åberopar han åter igen sin unika ställning som den av konungen förordnade stadsarkitekten "wid al stadens förekommande både almän och enskild bygnad," vilket för honom borde innebära en ämbetsplikt att lägga fram förslag "inte i afsigt på någon winst och belöhning uthan alenast at få tilfälle en så considerabel bygnad wid Staden, at bewaka både til omständighet och dess förut erfordrade anstalters rätta ordning . . ." Sedan han noga beskrivit de tre förslagen, av vilka han själv särskilt förordar ett som upptar en till ytan ganska liten byggnad och som sålunda

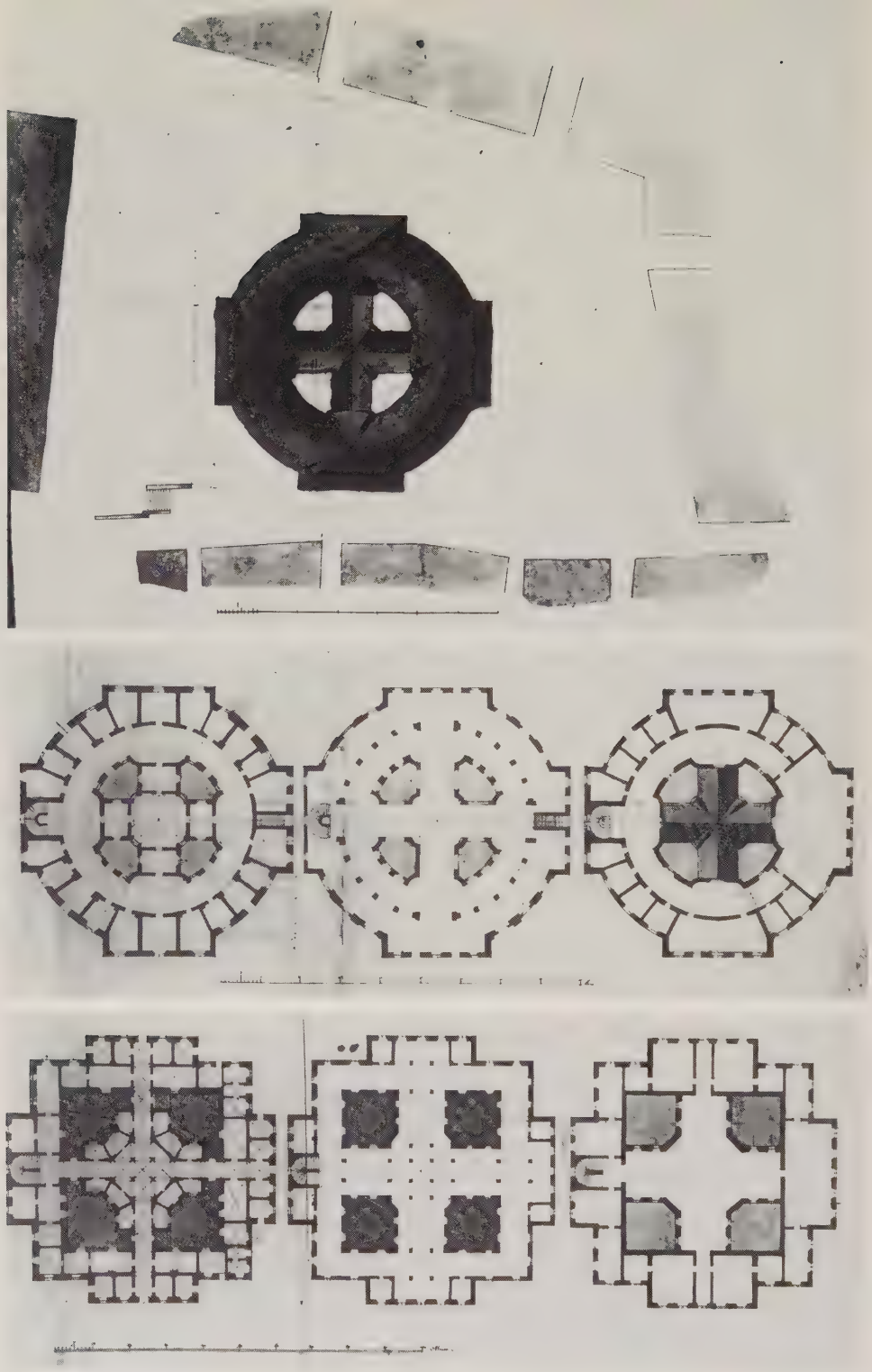

Studier för börs på Stortorget. – För att bemästra problematiken med den begränsade ytan var Carlberg inte främmande för mycket okonventionella lösningar. C 1760-talet. RS 15

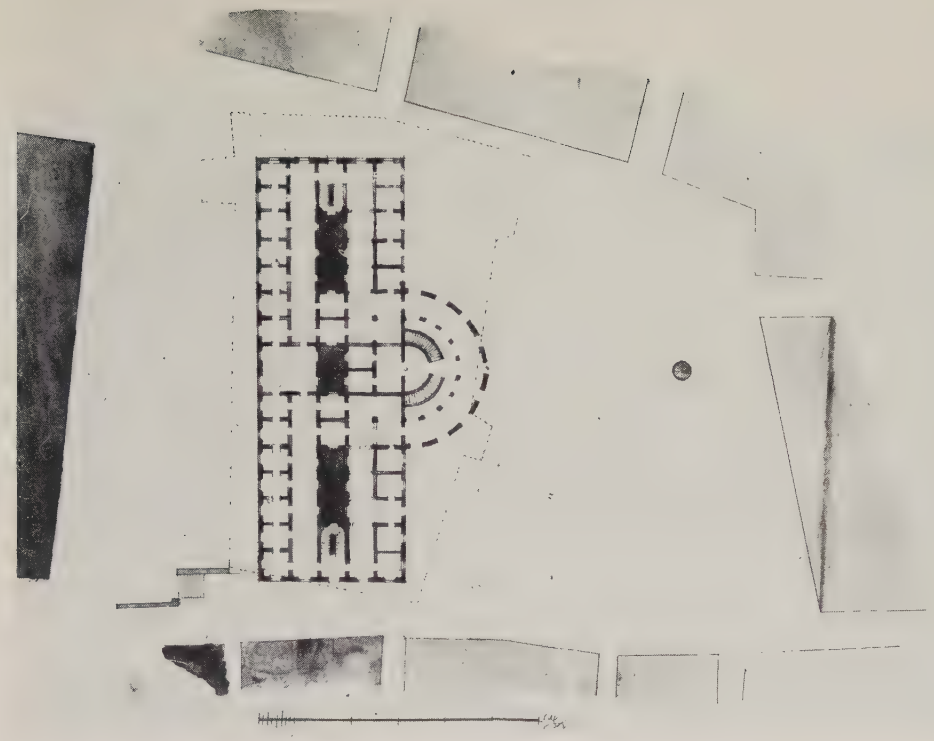

Börsförslag. C 1765. Lägg märke till Stortorgsbrunnens symmetriska läge i förhållande till byggnadens mittparti. RS 15

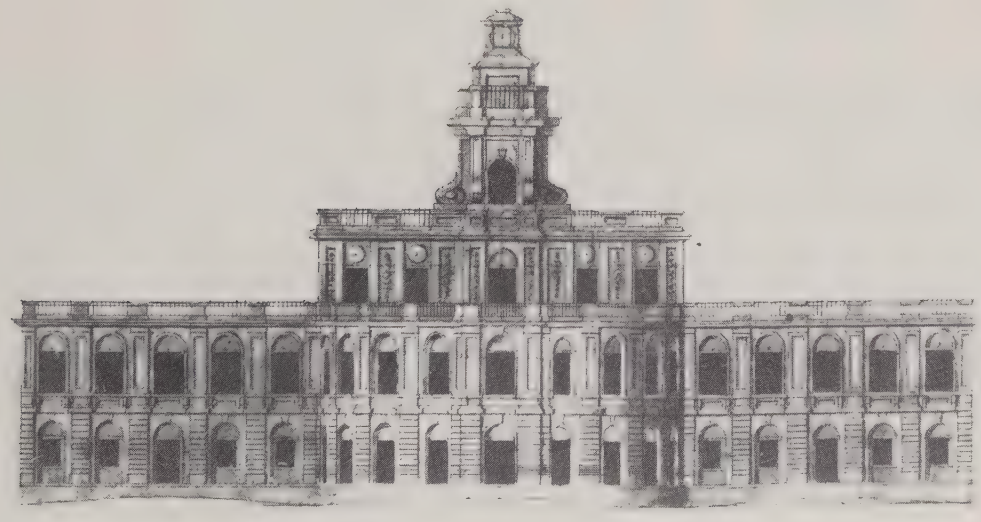

utan olägenhet kan byggas på det lilla torget, tillfogar han bittert och med ett stänk av ironi: ". . . dock så, at jag hwarken twingar eller obligera will, at följa mina 67 åhrs utöfwade idéer uti Byggkonsten, emedan i från första begynnelsen denna bygnad blef omtald för 40 åhr sedan jag altid försport misstroende til min Capacitet . . ." Att detta misstroende var en realitet är uppenbart. Men om det var befogat är en annan fråga.

Ryssgården och Södra stadshuset

I ett memorial från juli 1769 talar Carlberg om de mångfaldiga desseiner som han under årens lopp utarbetat för Ryssgårdens räkning, "hwilket myckna arbete i Stadsarchitect Contoiret förorsakadt af olika Tänkesätt och min böjelse att lämpa och twinga mina Idéer och min förvärfwade kundskap til allas Nöje och Behag så wähl wid Ryssbodarnes indelning, som wid det öfwriga til Stadens tjenst och fördehl".[5] Södra stadshuset och Ryssgården liksom Slussen och slussområdet i övrigt upptar naturligt nog ett betydande rum i det Carlbergska arkivet.[6] Det har också flitigt utnyttjats för att sprida ljus över dessa säregna anläggningar.[7] Det finns därför inte någon anledning att ytterligare fördjupa sig i ämnet. En kort resumé av Carlbergs insatser är dock motiverad.

Ryssgården fick aldrig den monumentala gestaltning som den gamle Tessin en gång tänkt sig. Den svenska fattigdomen betydde för dess del enkla bodlängor av korsvirke i stället för romerska palatsflyglar i natursten. Denna provisoriska anläggning blev – som sådana ofta har för vana – snart mer eller mindre permanent. Men underhållet eftersattes som på så många andra offentliga byggnader, med påföljd att byggnaderna förföll allt mer. Enligt Carlbergs uppfattning 1743 var en reparation lönlös. Med bibehållande av det gamla taket borde man plocka ned korsverksväggarna och ersätta dem med murverk i tegel. – Själva stadshuset var däremot med undantag för den ryska kyrkan tydligen i ett acceptabelt skick. – För ovanlighetens skull fann magistraten denna gång Carlbergs förslag alltför enkelt, vilket lockade honom att inge ett av betydligt mindre sparsamhetsiver präglat projekt. De permanenta bodlängor av sten, som han nu föreslog, var tänkta att ha såväl källare som vindar jämte bodvåningar. Fasaderna mot gården var indelade med breda lisener och hade blindarkader kring fönstren. I arkitekturhistoriskt avseende utgjorde bodarna ett slags förenklad fortsättning av stadshusflyglarna och upprepade också i mindre utförlig form deras indelningsmotiv. Mot gatan hade de tänkta byggnaderna inga dörrar eller fönster. Utsmyckningen var här inskränkt till lisener och putstavlor. De ovanliga topografiska förhållandena måste onekligen ha verkat svårbemästrade, i varje fall om man åstundade att följa arkitekturens stränga lagbok, något som Carlberg fann helt nödvändigt. Den övre delen av bodlängan är blott en halv våning mot gatan under det att den nederst vid sjön höjer sig lika högt som stadshusets gårdsfasad. – Stadens myndigheter visade sig inte heller denna gång särdeles intresserade. Några speciella insatser för rysshandeln var man inte beredd att göra. 1749 kom Carlberg emellertid åter tillbaka till ämnet och då med ett minst lika påkostat förslag som det föregående, som nu även upptog ett ombyggt och förändrat våghus. (Det senare låg nederst mot sjön mellan de båda bodlängorna.) Frändskapen med slottets arkitektur är omisskännlig.

I arkitektkontoret tycks planer över viktualievågen och Ryssgården ständigt ha legat på ritborden. Så författades t ex 1753 en ritning till en kyrka "för ryska Nationen" avsedd att placeras ovanpå viktualievågen. 1757 kom en enklare version av 1749 års planer. Taket hade nu fått ett mera traditionellt utförande. Äntligen tycktes nu saken ha fått vind i seglen. Ritningarna företeddes för Kungl Maj:t och

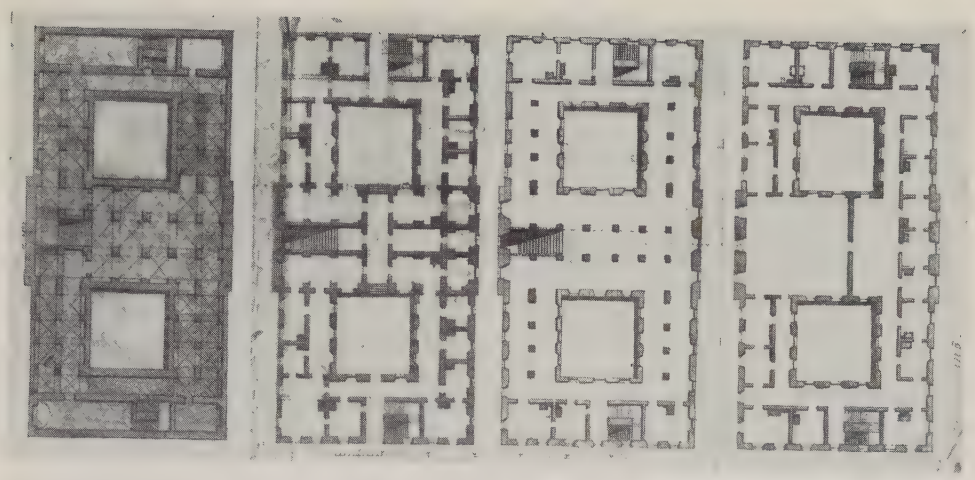

Börsprojekt 1765. Frändskapen mellan detta projekt av Carlberg och det Palmstedska börshuset så som det kom att gestaltas, är inte att ta miste på. RS 15

gillades. Men som vanligt blev han gäckad i sina förhoppningar att få skapa något annat än kajer, broar, väderflottar, avträden och krubbverk. Stadens myndigheter kände sig allt mer tveksamma inför skyldigheten att behöva bekosta ryska köp-

mäns varumagasin. Och så hände det som lätt kunde förutses utan att man för den skull hade kunnat göra något – bodlängorna brann ned vid en häftig eldsvåda 1759. De ryska köpmännen fick nu provisoriskt en fristad i södra stadshusets nedervåning. Men återigen var Carlberg beredd att bidra med ett förslag till hur längorna skulle kunna byggas upp igen. Hans bemödanden ledde inte till någon åtgärd. Ryssbodarna var för alltid borta. Han hade förlorat kampen med tiden.

Storkyrkans ombyggnad

I det allmänna medvetandet är Johan Eberhard Carlberg Storkyrkans arkitekt. Carlbergs insatser härvidlag är så välkända att de knappast tarvar någon mera utförlig behandling.[8] Den barockdräkt som han mellan åren 1736 och 1743 trädde på den gamla stadskyrkans gotiska kropp var naturligtvis inte någon självständig kreation. Den arkitekturhistoriska bakgrunden är helt klar: utgångspunkten är den berömda Gesù-kyrkan i Rom liksom den romerska barocken sedd med Tessins ögon. För denne var det naturligtvis helt nödvändigt att på något sätt inordna den gamla kyrkan i den arkitektoniska miljön kring slottet. Bevarade skisser av hans hand klarlägger hans avsikter i detta hänseende. De ritningar som Carlberg sedan kom att producera avslöjar hans kännedom om Tessins planer.[9] Liksom sin store företrädare delar han tidens förkärlek för korskyrkor och hans strävan blir därför att försöka ge Storkyrkan något av denna tidsenliga form, vilket kunde ske genom att mittpartiet gavs en särskild artikulering genom frontoner. Maria kyrka, som Tessin format på detta sätt, var ett åskådningsexempel på nära håll. Carlbergs förslag kom vid själva utförandet att i hög grad förenklas. Av kostnadsskäl utfördes endast öst- och västfasaderna enligt planerna. Karaktären av korskyrka kunde därför inte understrykas så som han ursprungligen tänkt sig. Men trots detta – eller snarare just därigenom – kom ombyggnaden att lyckas i konstnärligt avseende. Inte minst verkningsfullt är det sätt på vilket det gamla och ombyggda medeltidstornet infogats i västfasadens barockkropp. Genom sin ombyggnad kom han att skapa en prototyp för otaliga svenska kyrkor, ett mönster som följts ända fram till våra dagar. Ombyggnaden har med all rätt betecknats som en milstolpe i den svenska konsthistorien, en händelse med efterverkningar på ont och gott långt fram i tiden. I byggnadstekniskt avseende var den också en bedrift. På det hela taget har den bättre än de flesta andra kyrkobyggnader motstått tidens härjningar. Trots den nya och tidsenligare formen behöll Storkyrkan mycket av sin medeltida prägel även till det yttre. I själva verket är väl just kontinuiteten S:t Nikolai kyrkas kännemärke.

Åsikterna har naturligt nog skiftat om denna Carlbergs största arkitektuppgift. Beska omdömen från stilhistoriskt bevandrade arkitekter och lekmän var länge vanliga. Numera uppskattar vi väl det sätt på vilket Carlberg löste sin svåra uppgift. Den måttfulla och klara enkelheten och logiken visar att han var mer än en epigon på arkitekturens fält. Att tornet är ett konstverk av högsta klass – i sitt slag Stockholms skönaste – har en av Carlbergs sentida yrkesbröder, Rágnar Östberg, lärt oss.[1] Hans omdöme som tornbyggare kan vi tryggt förlita oss på. Finns det inte för övrigt en frändskap mellan stadshusets och S:t Nikolai spiror? Den lätta och osökta elegansen har de gemensamt med varandra. Bakom dessa självklarheter ligger ett oändligt mödosamt arbete. Storkyrkotornet är emellertid också en frukt av Hårlemans geni. För att vinna tvekampen med honom nödgades Carlberg spänna sig till det yttersta. Det är naturligtvis vanskligt att dra några slutsatser med utgångspunkt från resultatet av denna viljeakt. Det finns dock en hel del som talar

Storkyrkans torn. Foto L af Petersens 1981

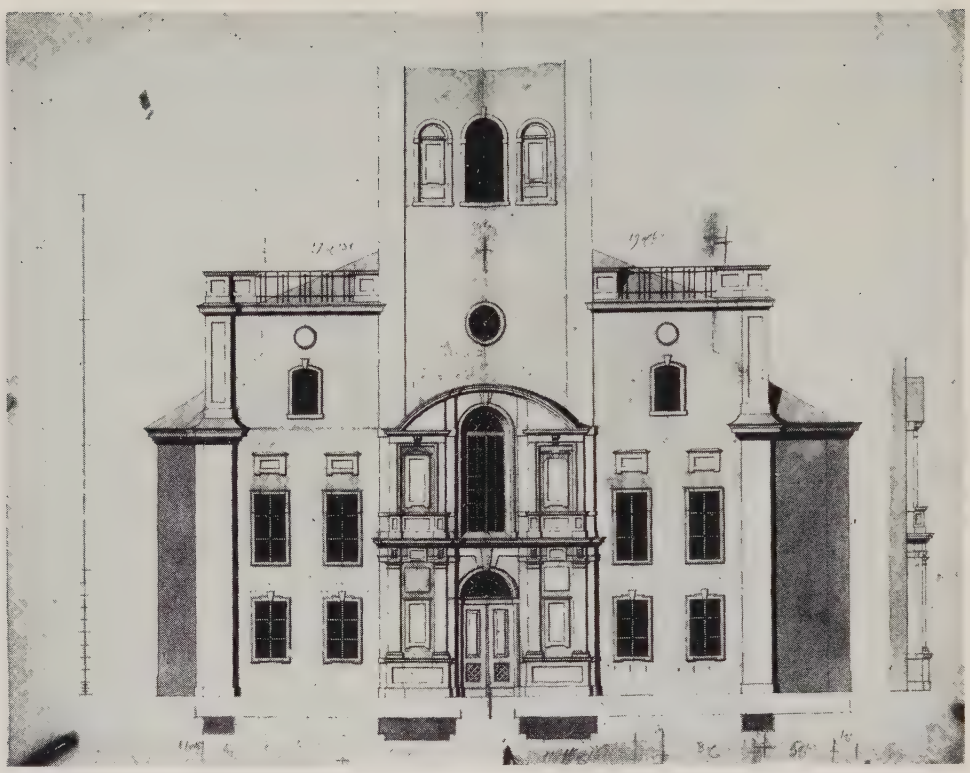

Ombyggnaden av Storkyrkan var en grannlaga uppgift med tanke på närheten till det nya slottet, vilket framgår av dessa studier. (Sid 280–282.) RS 14:32

för att Johan Eberhard Carlberg under gynnsammare omständigheter hade kunnat utvecklas till en betydande arkitekt. – Att Carlbergs torn hade inspirerande verkan på Erik Palmstedt är uppenbart. Dennes förslag för Maria Magdalena kyrka 1769 är helt visst ett bevis på detta.[2]

Arbetet började med tornbygget 1736 och avslutades 1742 med att västfasaden färdigställdes. Det ansenliga stenhuggeriarbetet låg i händerna på mäster Fristedt, en man med stor kompetens. Carlberg planerade också en omgestaltning av Trångsundsterrassen. Gränden skulle breddas och den befintliga stenmuren bortas. Till västportalens fyra nischer avsåg han vidare att flytta Schultz' och Kortz' statyer. Dessa projekt förverkligades aldrig.

Det var ett mödosamt arbete som han åtagit sig. Arvodet, 1.200 daler om året, var inte heller särskilt generöst. Han begärde också 1743 extra ersättning åberopande de svåra tiderna och – redan då – sin höga ålder, 60 år. I sin inlaga till kyrkorådet talade han om "sin möda, många trötta qwällar och omsorg vid ett så krasligt Byggverk . . ." Det hade inte bara förorsakat honom arbete som arkitekt. Han hade också varit arbetschef och som sådan lämnat modeller och ritningar till hantverkarna till varje detalj, "intil det minsta Ankare och minsta dehl", "hwarvid

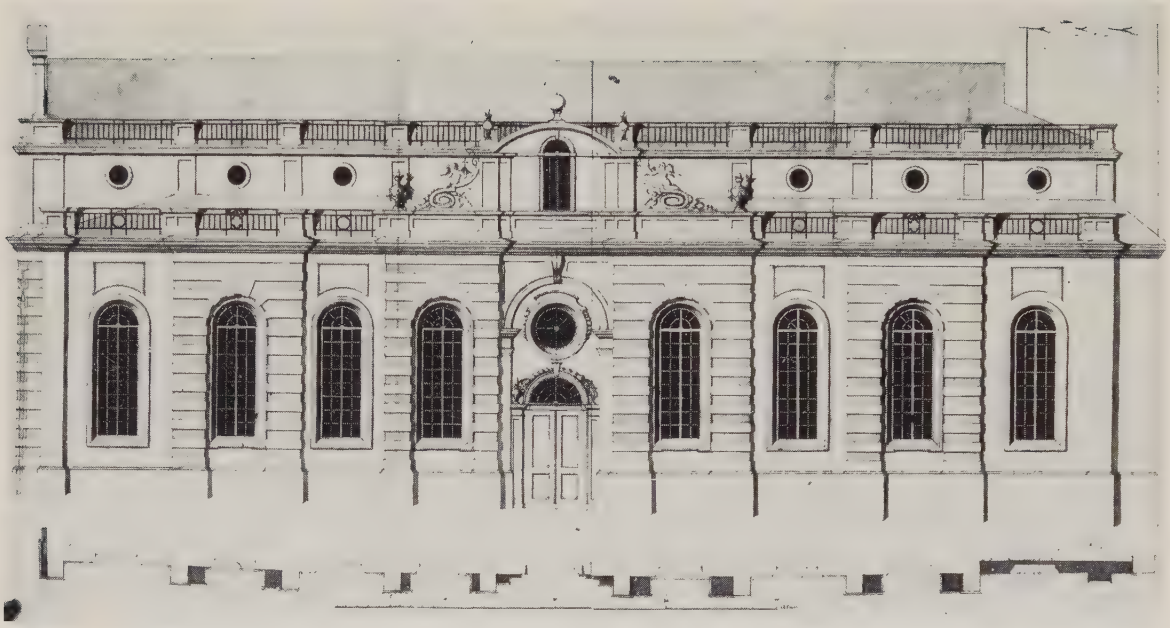

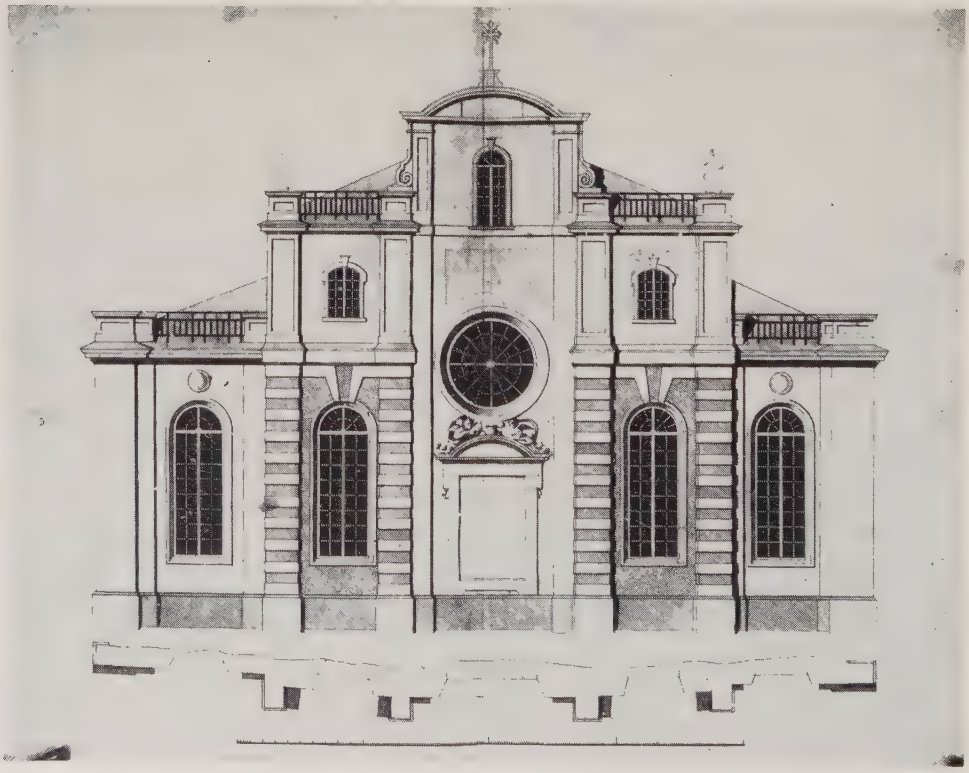

den högste Guden är bekant, at jag tilbragt mången sömnlös Natt", som det heter i hans framställning. Carlberg fick förmodligen inte några tillskott på sitt arvode, åtminstone inte 1743, ty 1745 upprepade han sin begäran och fordrade då en äreskänk om 14.000 dkmt för sitt arbete.

Kommunala nyttobyggnader

Frihetstidens och det gustavianska tidevarvets stockholmare kunde i motsats till dagens på åtskilliga platser i staden konfronteras med skapelser av Carlbergs hand. I de flesta fall gällde det smärre byggnader av offentlig karaktär, våg, kok- och vakthus eller parmmätarebodar, alla gestaltade med den strama smak som utmärkte hans arkitekturstil. Ett gott exempel är t ex norra kokhuset vid Slottsbacken, 1768 utvidgat för att kunna ge plats för parmmätare och försäljare (sid 233).[3]

Corps de garde-byggnaden på Norrmalmstorg

Carlbergs konstnärliga kvarlåtenskap har med tiden reducerats högst avsevärt och utgöres i dag av några få objekt såsom tullhusen vid Norrtull och Blockhusudden och magasinet på Skeppsholmen. Man kan av dessa verk ännu göra sig en viss föreställning om hans stil och kapacitet som skapande arkitekt. Men de gör honom troligen inte full rättvisa. Förutom att de i vissa avseenden förändrats under tidens lopp, fick de inte ens från begynnelsen den arkitektoniska dräkt som dess upphovsman hade hoppats på, utan uppfördes i starkt förenklat skick. För att bedöma Carlberg som arkitekt är man sålunda hänvisad till hans ritningar, av vilka många vittnar om hans stora ambitioner och några också om en icke obetydlig originalitet; han kan sägas ha haft en egen personlig stil i sitt skapande. Bland de verk som vittnade om detta märks ett, som också kom till utförande – låt vara i reducerad form – nämligen den här redan tidigare berörda högvaktsbyggnaden vid Norrmalmstorg.[4] Detta Carlbergs Corps de garde fick emellertid bara stå ca femtio år på denna centrala plats. Den försvann i och med att torget fick sina nya paradbyggnader vid seklets slut.

Byggnaden som var placerad på torgets sydvästra del med sin västgavel vid den gamla Norrbros landfäste, var färdig våren 1743 efter många vedermödor. Carlberg som åtagit sig att vara entreprenör hade redan 1728 börjat studera torgets och Helgeandsholmens arkitektoniska möjligheter. Hans avsikt var att på Norrmalmstorgs sydsida uppföra två låga och helt identiska paviljonger mellan vilka den nya beslutade bron från slottets mittparti skulle få sitt landfäste. Mot norr skulle paviljongerna ges en oval, svängd form, varigenom torget skulle avskärmas från direktkontakt med vatten och ernå en viss slutenhet.

Vid den nya bron och genom anslutande nybyggnader på Helgeandsholmen skulle en arkitektonisk enhet kunna skapas i detta så svårbemästrade område och Norrmalmstorg bindas samman med slottet. Tanken var inte ny eller originell – sådana slutna torgbildningar låg i tiden – men vittnar ändock om en betydande uppslagsrikedom.

Ritningarna till själva högvaktsbyggnaden, som kan betecknas som den första etappen i det större projektet, förelåg klara 1736. Det är onekligen en mycket elegant lösning av problemet som han kommit fram till. Den låga envåningsbyggnaden med sitt klassicistiskt formade och kraftigt artikulerade mittparti flankerat av de svängda flyglarna – gevärsskjulet eller galleriet – har en tilltalande lätthet och grace i rokokons anda. Det kom dock inte att byggas efter denna modell. När man väl satte spaden i jorden kom man att följa något omarbetade ritningar. Den byggnad som man nu började uppföra skulle visserligen i huvudsak se ut som det tidigare projektet men skilde sig från detta genom en mera accentuerad form av mittpartiets tak, som fått två fall. Under arbetets gång visade det sig nödvändigt att

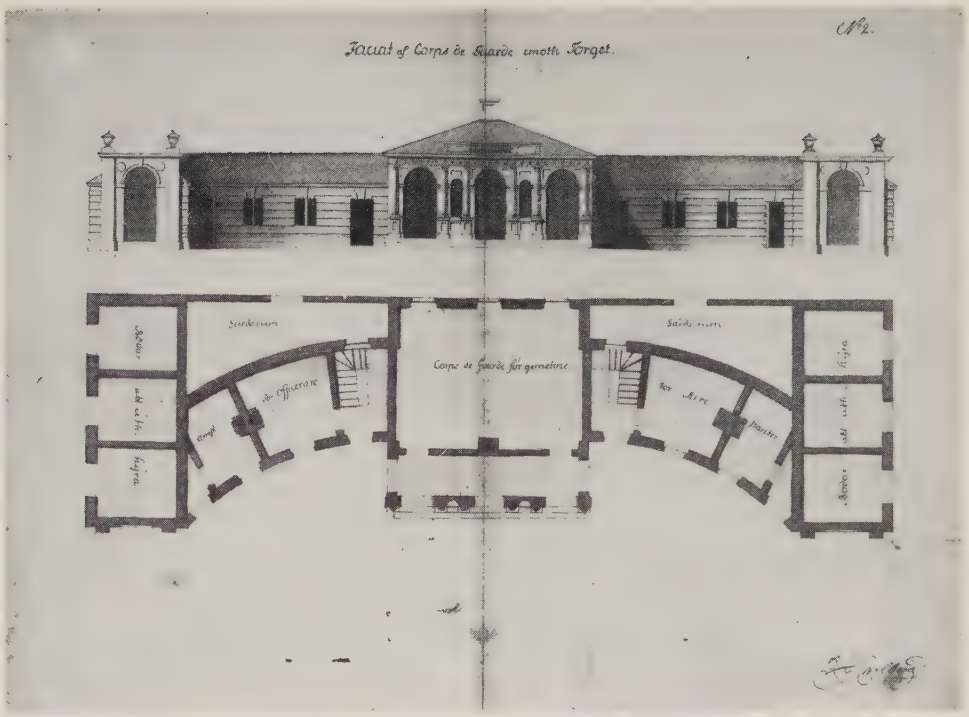

Det första förslaget till Corps de garde på Norrmalmstorg. Fasad mot norr. Detalj av mittpartiets utformning. C 1736. RS 82:7

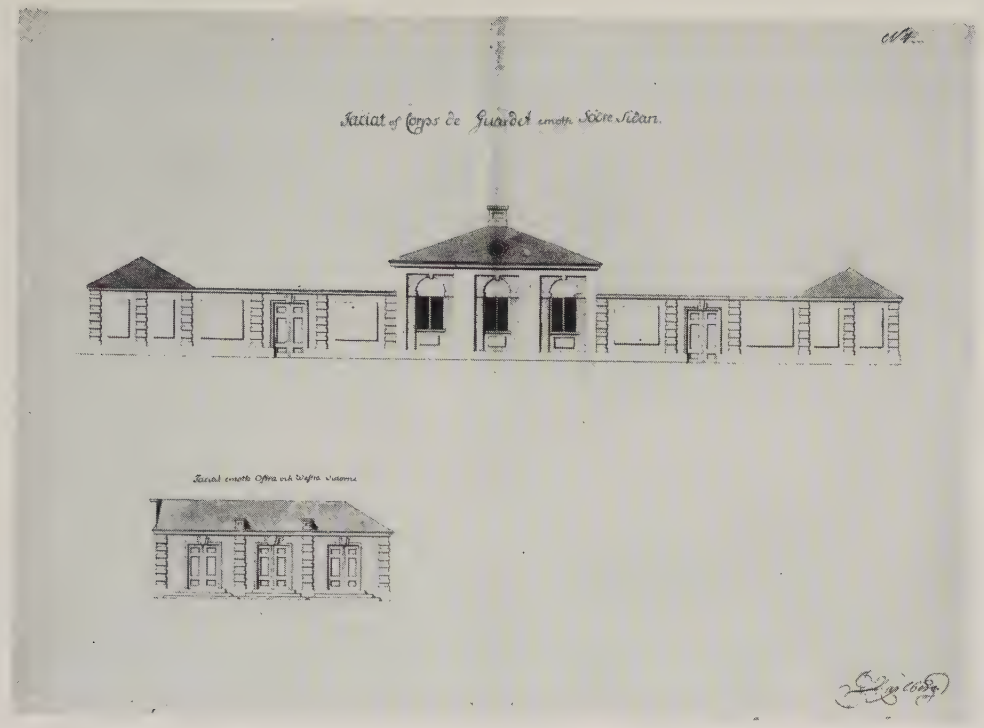

Det första förslaget till Corps de garde på Norrmalmstorg. Fasad mot söder. C 1736. RS 82:7

företa ytterligare förändringar. Av praktiska skäl höjdes mittbyggnaden 2¾ alnar, varigenom Carlberg frångick den överenskomna entreprenaden med högre kostnader som följd. Anledningen till denna avvikelse, som knappast var till fördel för byggnaden, var att eldrören och skorstenspiporna eljest skulle bli för korta och därmed komma att sakna det behövliga draget. Som skäl för ändringen anförde han också, att de ursprungligen planerade plåttaken skulle bli för komplicerade att utföra. I stället byggdes alltså mittpartiet på med en halvvåning, varvid mera "rena" tak kunde åstadkommas. Han försvarade också sin åtgärd med att byggnadens utseende på sydsidan skulle förbättras genom den tillfogade halvvåningen.

I korrespondensen med kollegiet, vari han rapporterar sina nya åtgöranden och begär ersättning, framskymtar också en viss irritation över oförrätter som han påstår sig ha blivit utsatt för. Han gör gällande att han "både vid denna och all annan Byggnad brukat all möjlig eftertanke" men tillfogar "ehuru jag för min goda Intention nog wid detta wärket lidit både Blame och Förtret". I första hand gällde klagomålen, som framfördes av bl a överståthållaren, den långa byggnadstiden – två år – som dock enligt Carlberg snarare var för kort tilltagen. Det var ju inte fråga om ett vanligt "ordinärt" hus. När det gällde "et så särskildt arbete och wacker Bygnad samt Invention til Stadsens heder" kunde man inte strikt hålla på en bestämd byggnadstid. För att ytterligare understryka sin uppfattning, nämner han alla de olika moment som ingått i arbetet från rivning av tidigare byggnad,

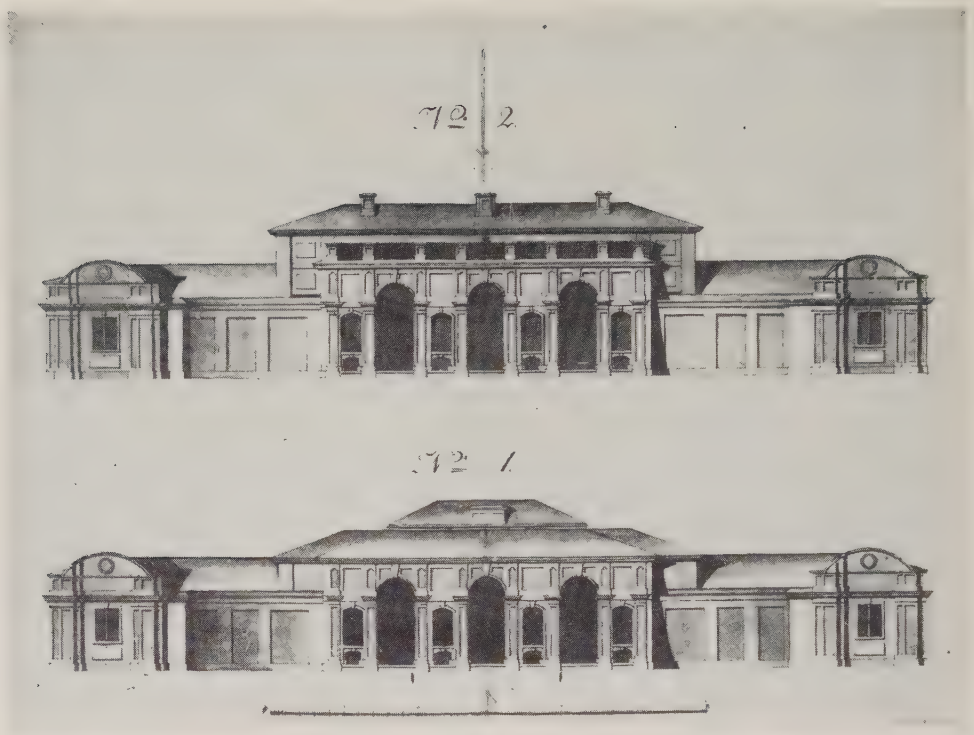

Förslag till Corps de garde på Norrmalmstorg. Det nedre (nr 1) den beslutade utformningen. Det övre (nr 2) det utseende som byggnaden slutgiltigt fick 1743. RS 83:2

grundgrävning och bergssprängning till murning och stenhuggeri- och timmermansarbeten. Bara förberedelserna för arbetet hade tagit ett helt år i anspråk. De ökade kostnaderna för bygget förefaller ganska blygsamma mot bakgrund av den redovisning som Carlberg lämnar – drygt 1.300 dkmt. Däri ingick förutom en ansenlig mängd extra tegel, kalk m m även t ex 8 stycken "Gotlandspiedestaler", att placeras ovanför entrén, emellan vilka Carlberg ämnade sätta upp "et anständigt Järngaller til detta Corps de Gardets besynnerliga Prydnad". Att Corps de gardet förverkligades helt i enlighet med denna utökade version framgår av en osignerad men troligen av Palmstedt utförd lavering från 1780-talet, där den västra delen av Carlbergs byggnad finns detaljrikt återgiven.[5]

1743 – samma år som Corps de gardet äntligen fullbordats – beslöt överståthållaren och magistraten att sanktionera Carlbergs plan för hela torget. På platsen för ett äldre högvaktshus av trä skulle lokaler inrättas för stadens brandspruta och flyglar med handelsbodar. Det dröjde dock till 1745 innan beslut om uppförande av byggnaden fattades. I enlighet med Carlbergs intentioner och ritningar skulle den svara mot Corps de gardet. Förutom brandspruta skulle byggnaden innehålla vagnshus och stall. Genom kontrakt med bryggaren Johan Persson utlämnades bygget 13 mars 1750 på entreprenad. Men endast halva byggnaden kom till stånd. Liksom Corps de gardet revs den under den gustavianska tiden.[6]

På denna lavering från 1780-talet, troligen av Erik Palmstedt, som återger pågående rivningsarbeten av det f d Torstenssonska palatset och byggandet av kajen där nedanför, syns Carlbergs Corps de garde t v, framför vilket stenhuggare arbetar. Det höga huset bakom vaktbyggnaden är "grev Pers hus" vid Norrbrogatans mynning. Mitt emot detta borgarhus, bakom vilka Mynttorget skymtar. T h Helgeandsholmens gyttriga strandbebyggelse. Längst t h Rådhuset så som det utformades av Carlberg. Detalj. Original i UUB. Foto SSM

Corps de garde för Södermalmstorg

Goda exempel på Carlbergs särskilda fallenhet att med små medel åstadkomma god arkitektur är även hans projekt till ett med bodlinjer förenat vakthus på Södermalmstorg från 1735. Med sina svängda linjer men i övrigt strama hållning har det stora likheter med högvaktsbyggnaden på Norrmalmstorg. Karolinsk stramhet och lekfull rokoko har förenats i en personlig syntes. Även det ungefär samtida projektet till "Järnwågs Corps de Garde" bör nämnas i detta sammanhang.

Helgeandsholmens ordnande

De båda paviljongerna på Norrmalmstorg skulle som tidigare nämnts ingå i ett större sammanhang. Reda och ordning skulle åstadkommas i hela den splittrade och heterogena miljön mellan torget och slottet. En serie planer från 1760-talet visar på ett åskådligt sätt Carlbergs mödosamma kamp vid ritbordet mot all denna förhärskande oregelbundenhet.[7] Nicodemus Tessin d y hade talat om "Helges

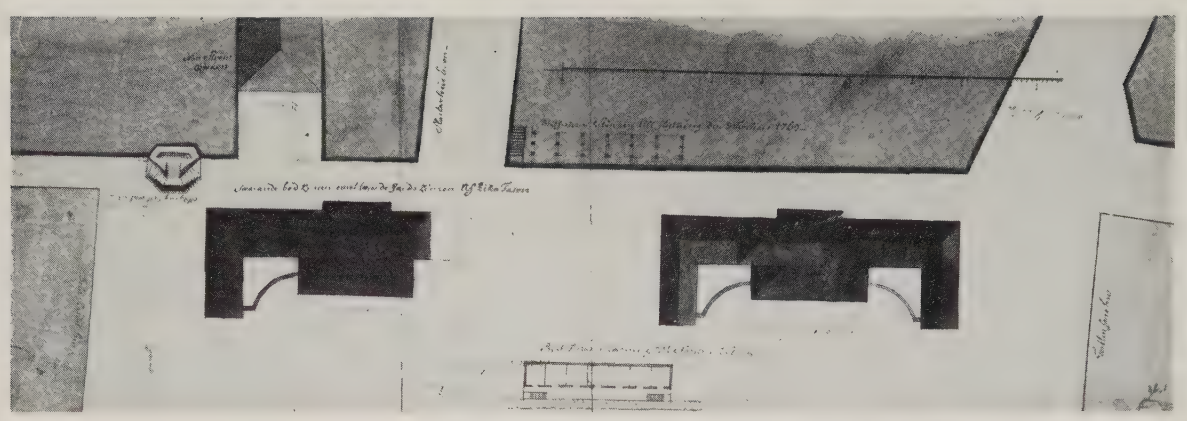

Situationen på Norrmalmstorg i slutet av 1760-talet framgår i detalj av denna upplysande ritning av Carlberg. T v om Corps de garde den ofullbordade pendangen för brandsprutor med tillhörande handelsbodar. I centrum, framför byggnaden 7 st "blötfiskarstånd", av estetiska och hygieniska skäl 1769 förflyttade till en brygga i vattnet t h om Slaktarhusbrons landfäste. T v om Strömkvarnen en vattentrappa. C 1767. RS 82:1

Andes-holmens alltför irregulera wäsende". Det var mot detta som Carlberg nu åter ville ta upp kampen. Den yttersta anledningen till hans studier denna gång var ganska trivial; Vedgårdsbrons dåliga status. Situationen var välkänd. Den 365 alnar långa och krokiga förbindelseleden mellan Staden och Norrmalm fordrade åter vidlyftiga reparationer, något som knappast var till fördel för stadens finanser.[8] I särskilt dåligt skick befann sig den södra delen, en sträcka om 150 alnar, där skyddande gatubeläggning saknades till följd av det svaga underredet och de bräckliga pålarna. Vid vissa tillfällen hade t o m delar av bron störtat ned i vattnet.

Det låg onekligen nära till hands att nu äntligen försöka få till stånd en samlad lösning för hela området. Enligt egen uppgift kände Carlberg inte till om det fanns en av Kungl Maj:t fastställd plan över området. Marken tillhörde ju kronan. Trots detta – eller kanske just därför – dristade han sig nu att lägga fram ett förslag. En självklar förutsättning var att man skulle bibehålla "de på denna Platz ifrån äldre tider idkade Näringsmedhel", d v s Norra Slaktare- och Fiskarehusen. Det i kommersiellt avseende så centrala läget var till fördel för allmänheten, vars ständige tjänare han förklarade sig vilja vara. Men dessa institutioner fordrade med tanke på deras belägenhet i slottets närhet "beständigare och anständigare Bygnad". I Carlbergs ögon måste det Tessinska kungliga stallet utgöra den naturliga utgångspunkten. Den nya Vedgårdsbron, som borde byggas på östsidan, måste därför ges en sådan riktning att en parallellitet skapades gentemot den gamla, västra Norrbro, som följde hovstallets västsida. – I själva verket var hovstallets från regulariteten avvikande placering det stora problemet i sammanhanget. Tessin hade för övrigt laborerat med tanken att riva och flytta sin egen skapelse för att kunna uppnå en fullständig regelbundenhet.

En given förutsättning var den nya bron i centrum, som Carlberg nu förbehöll den norra strömfåran. Förbindelsen med stadsholmen och slottet skulle i övrigt

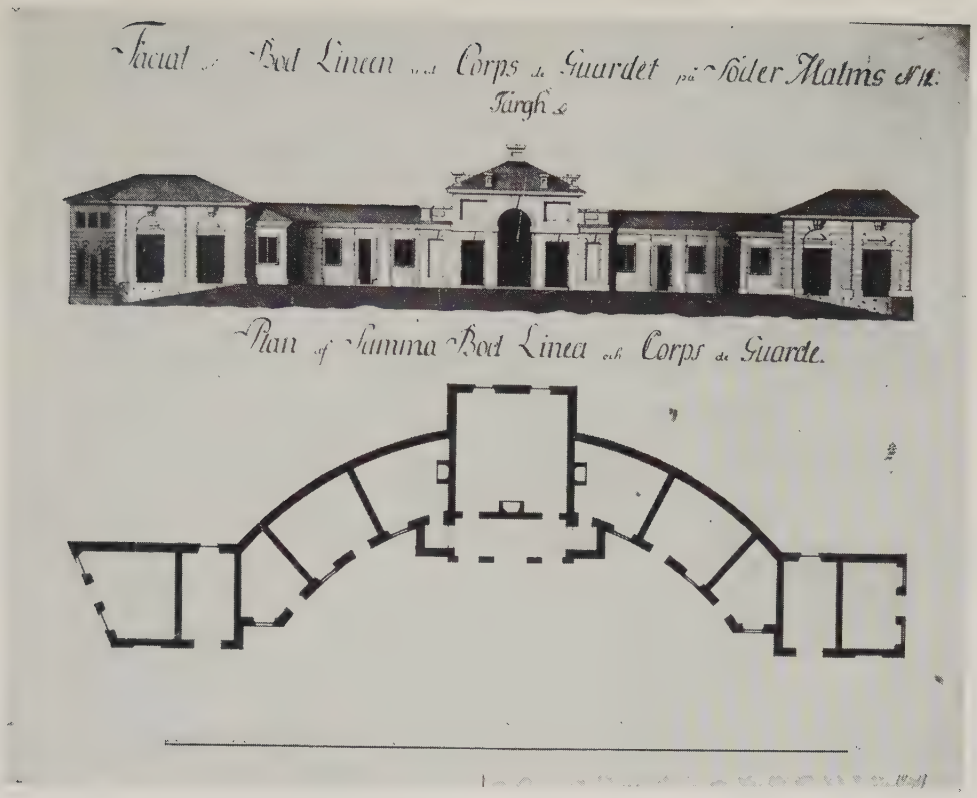

Södermalmstorg. Förslag till bodlinjer med Corps de garde. C 1735. RS 143:17, 141

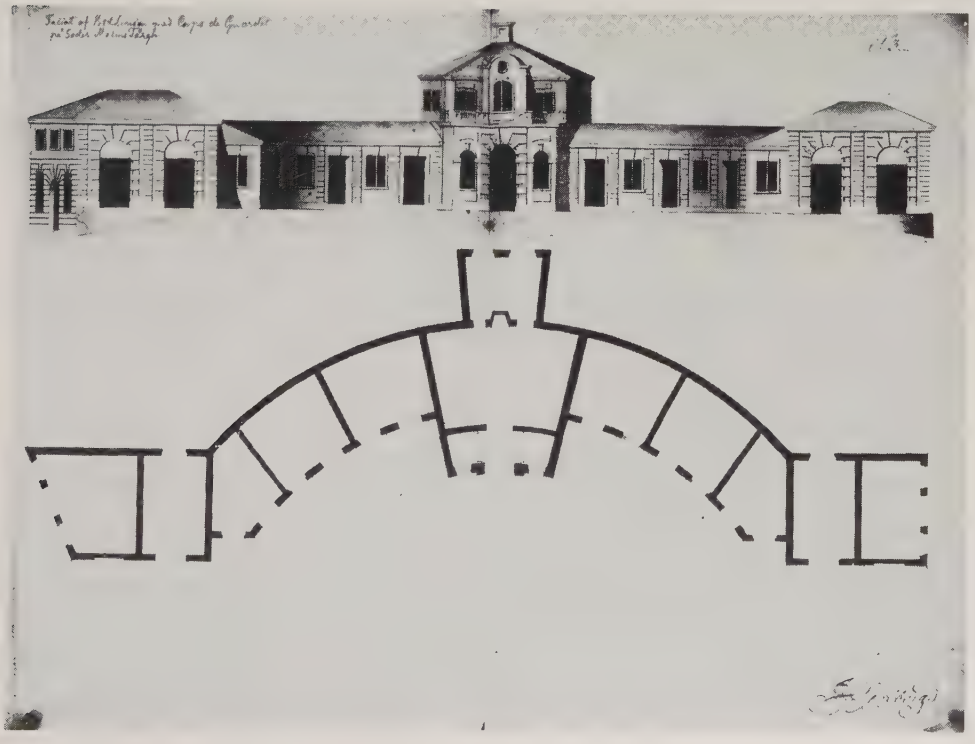

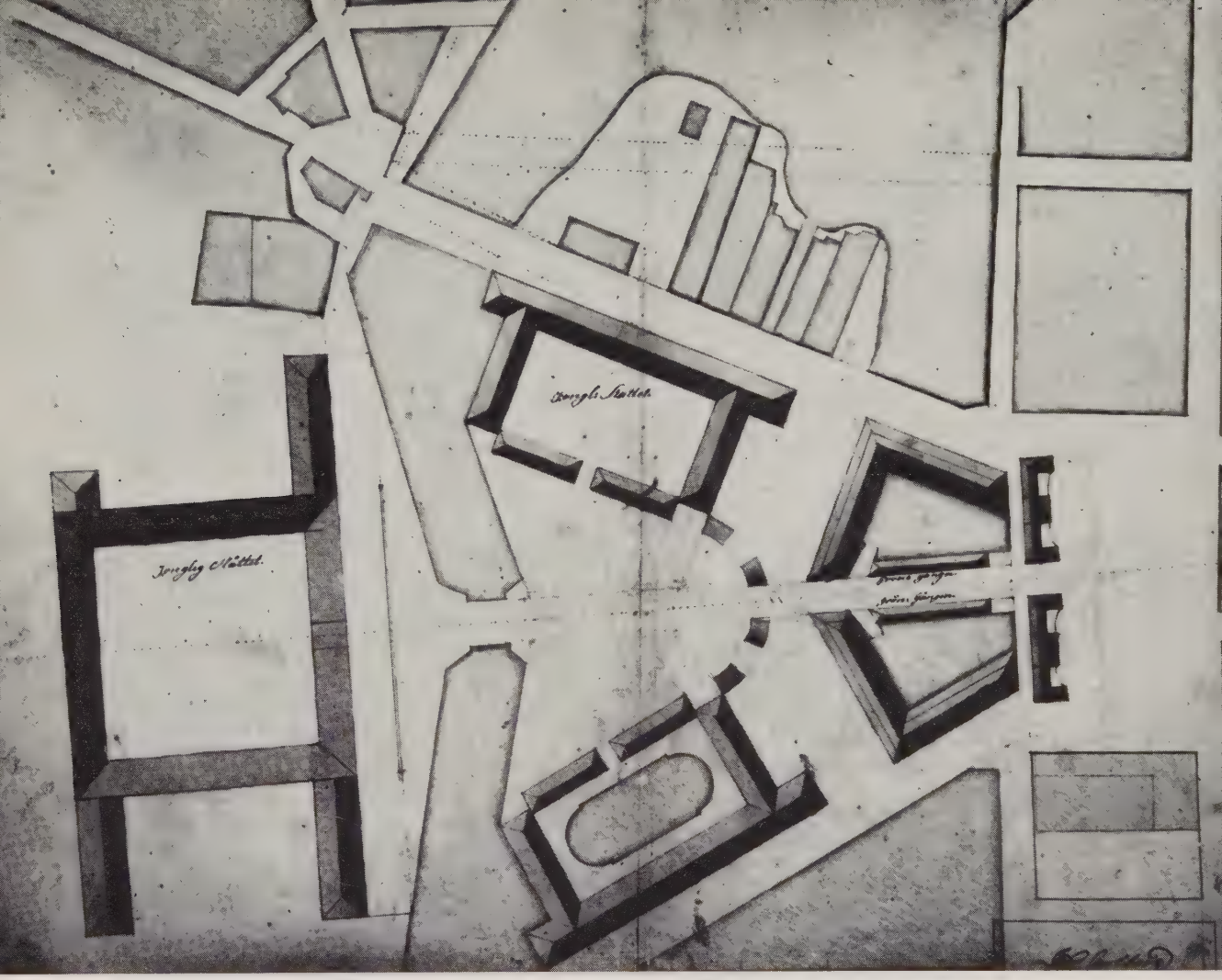

Detta förslag till Helgeandsholmens ordnande ritades redan 1728 men aktualiserades av Carlberg 1743 och 1766. Det är logiskt oantastligt i sin regelbundna symmetri. Den beslutade bron från trakten av Myntet till Rosenbad är inlagd med prickade linjer, förmodligen för att visa dess onödighet. Om ett genomförande, som förutsatte omfattande utfyllningar, var tekniskt genomförbart är däremot tvivelaktigt. RS 71:1

förmedlas genom Vedgårdsbron och Västra Norrbro, varigenom Norrströms södra fåra alltså lämnades öppen och fri. Det gällde att inom ett mycket begränsat utrymme få rum för den behövliga verksamheten och samtidigt skapa den nödvändiga arkitektoniska regelbundenheten. Den slutprodukt som han nådde fram till saknar ingalunda intresse och vittnar om hans kunnighet och fantasi som stadsplanerare. På östsidan får det kungliga stallet och den norr därom befintliga bebyggelsen, bl a "greve Pers hus", sin exakta motsvarighet – åtminstone vad gäller planen – i ett invecklat komplex av salubodar med slaktare- och fiskarehus, delvis lagda

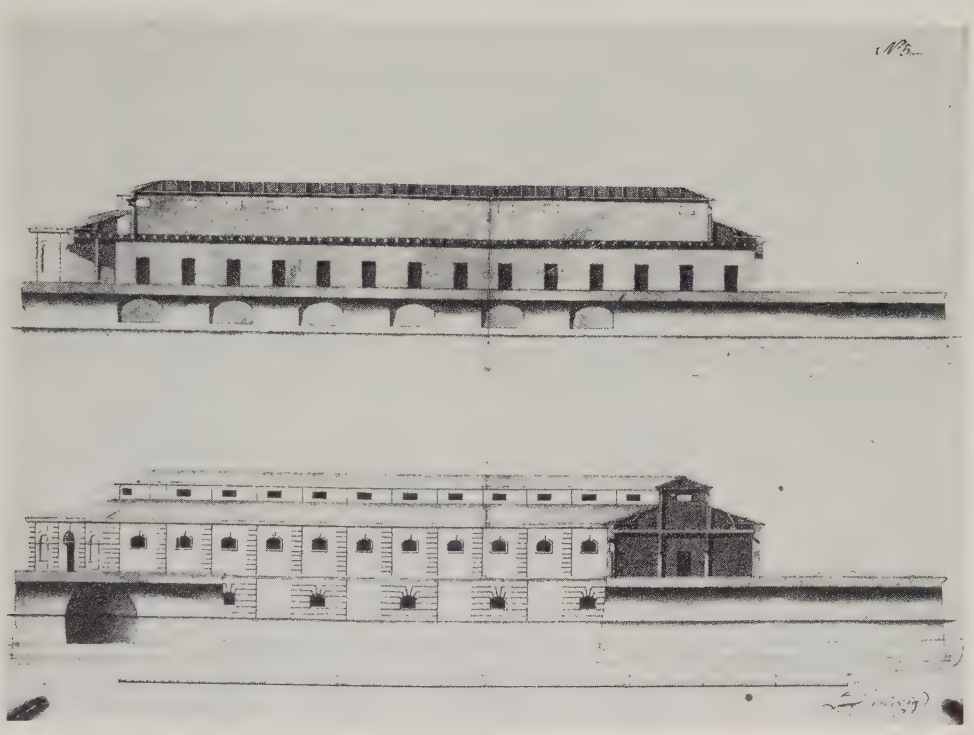

Förslag till utformning av nytt slaktarhus på Helgeandsholmen. C 1728. RS 71:1

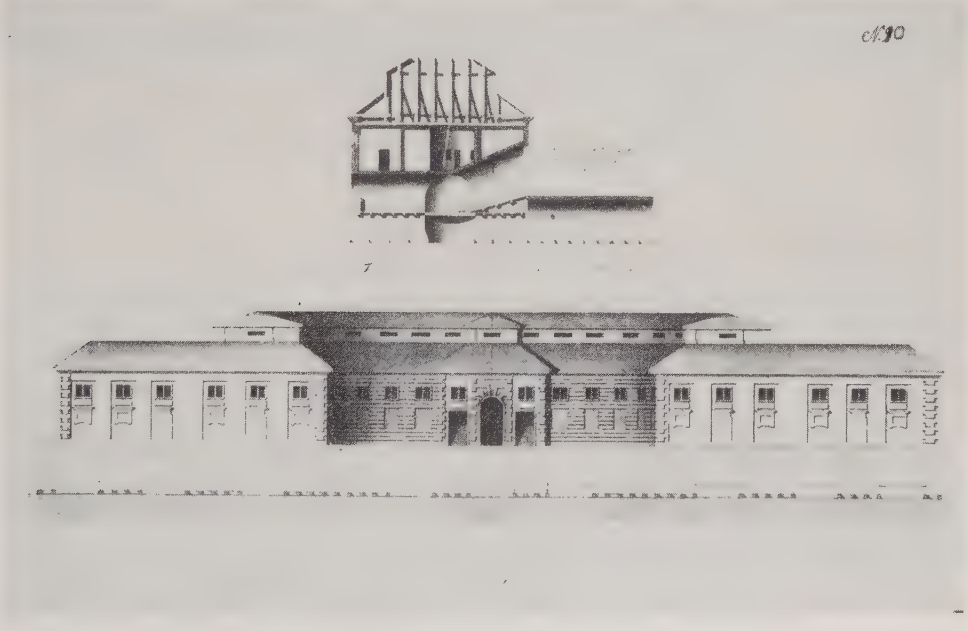

Generalplan av trakten mellan slottet och Norrmalmstorg. C 1720-talets slut. Planen utgör en variant av 2. Ett originellt grepp är den ovala basarbyggnaden strax söder om Norrmalmstorg genom vilken den nya bron löper. Jfr 4. RS 10:6

över nuvarande Stallkanalen. Den nya Norrbro omges på väst- och östsidan av två halvcirkelformade bodlängor – ett uppslag som han redan varit inne på 1728. Det är onekligen en överraskande originell lösning som den gamle arkitekten uppnått efter många decenniers sökande. Realismen i det storartade projektet kan naturligtvis ifrågasättas; anhopningen av byggnadskroppar är nog större än vad utrymmet kunde tåla. Men kommunikationerna mellan Norrmalm och staden bör ha haft förutsättningar att fungera. Förmodligen tänkte han sig låga byggnader av samma typ som vaktbyggnaderna på Norrmalmstorg i verkningsfull kontrast mot slottets mäktiga volymer.

Carlbergs önskan att gå från ord till handling mötte inte något gensvar, detta trots att han enligt vad han själv påstod hade fått positiva omdömen om projekten

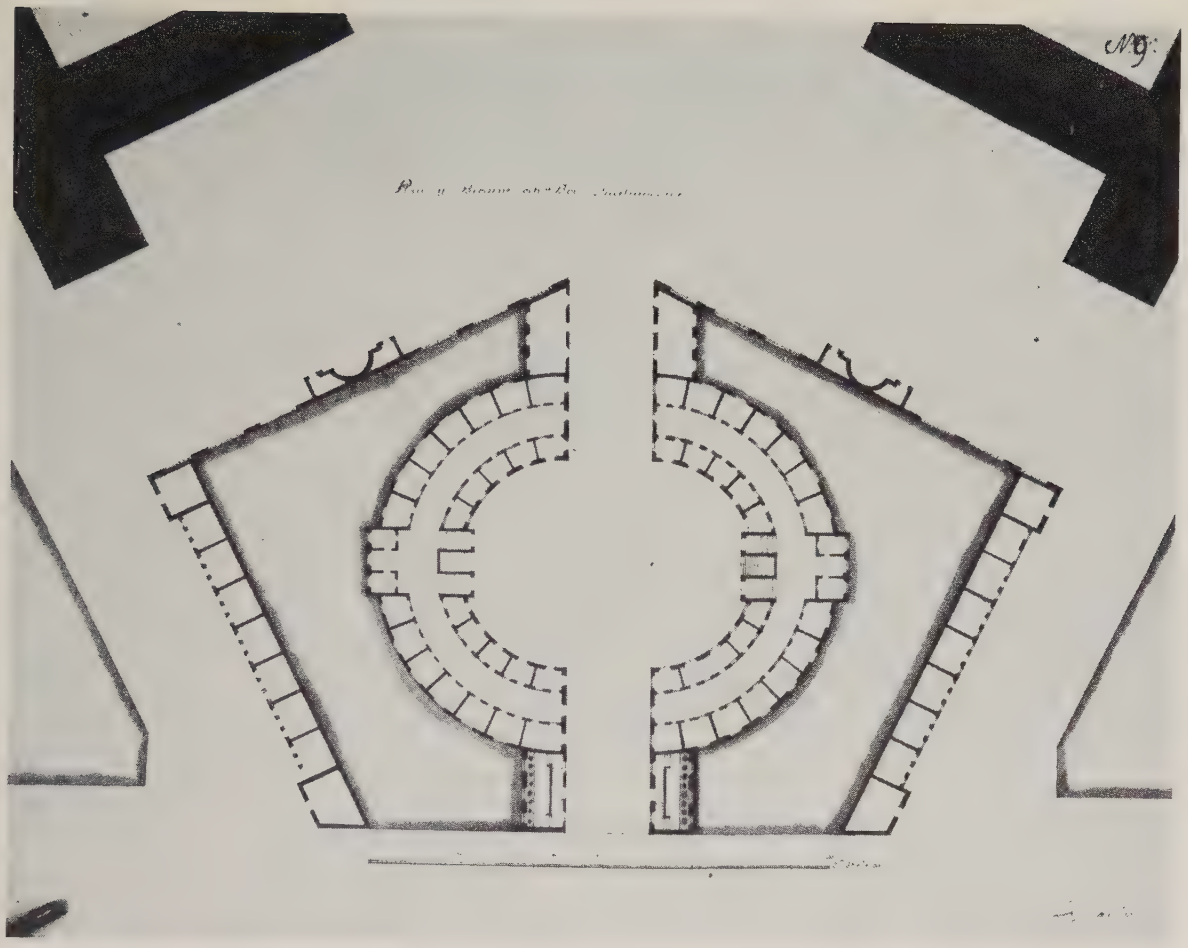

"Plan af Broarne och Bod-Indelningarne." C 1720-talets slut. Jfr 3. RS 75:1

från Hårleman, som besett dem med "mycket Nöije och Behag".[9] Ett memorial som han 1764 översände till Cronstedt med förslag om överläggningar ledde inte heller till något resultat annat än i så måtto, att arkitektkontoret begåvades med ytterligare ett antal ritningsprojekt.[1]

Våghuset på Skeppsbron

En välkänd och för stadsbilden betydelsefull byggnad som Carlberg kom att sätta sin prägel på var det stora våghuset på Skeppsbron. Viktualievågen där alla sjöledes inkommande livsmedelsvaror vägdes spelade också en stor roll i den kommunala ekonomin; vågpenningarna tillförde staden stora inkomster. Tillgången på officiella vågar var också av stor betydelse för handelsmännen och allmänheten, vilket han också fann anledning att påpeka i olika sammanhang. "Särwikt med Betsmar och handwåg förorsakar mycken skiljaktighet", heter det t ex i ett memorial 1756. Han

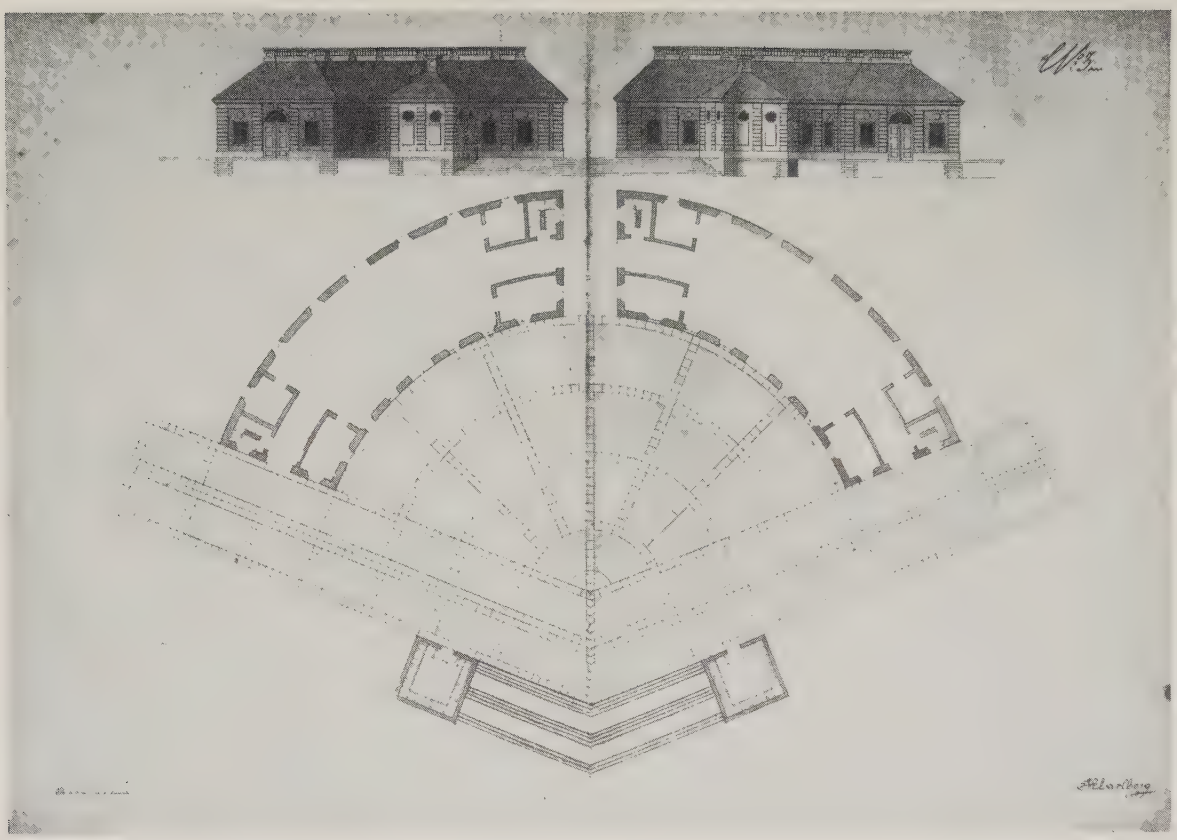

Skeppsbron. Förslag till våghus 1734. – Carlberg har tänkt sig två ovalt svängda längor och nere vid roddartrappan två flankerande paviljonger. I det fyndiga förslaget, som stilmässigt är mycket typiskt för sin upphovsman, ingår också en genomtänkt utformning av den anslutande stenläggningen. RS 33:1

hade inte kunnat förverkliga sina planer från 1730-talets början på en helt ny anläggning. På 1760-talet blev behovet att utöka det lilla och delvis i korsvirke uppförda våghuset akut. Det rådde nu en oerhörd trängsel kring de fyra vågarna. Byggnaden inrymde i övrigt även kontor och lokaler för hamninspektoren och för de för sjöfarten så betydelsefulla segelsömmarna. I augusti 1763 författade han tre olika förslag till hur problemet skulle kunna lösas.[2] Två ytterligare vågar kunde rymmas i byggnaden, om kontorsrummen i byggnadens södra ända togs bort. En annan möjlighet var att bredda den åt öster. Det alternativ som han helst ville förorda gick ut på att tillfoga två små flyglar (16 × 12 alnar) av korsvirke och därmed samtidigt åstadkomma en sluten gård mot sjösidan, där ankommande gods lämpligen kunde förvaras i avvaktan på vägning. Man beslöt att följa hans råd och ett entreprenadkontrakt gjordes upp med rådmannen Lars Ekman. I slutet av året kom arbetena igång. Kontraktet kunde dock inte följas på grund av huvudbyggnadens skröplighet. Korsvirkesväggarna var på sina ställen blott ½ aln tjocka. På

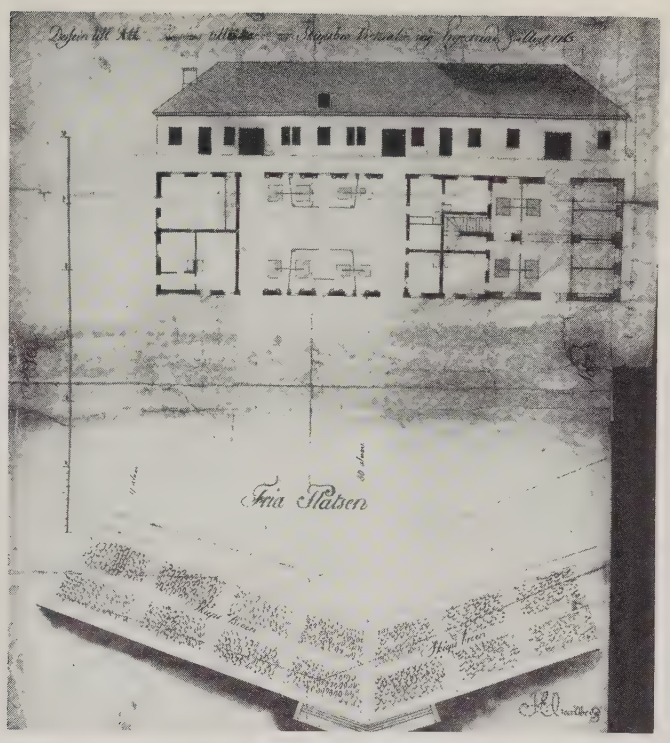

Ritning till utvidgning av våghuset på Skeppsbron 1763. NS 27:2

Carlbergs inrådan förlängdes huset i stället enbart åt norr med ett 25 alnar långt och 19 alnar brett tillbygge och det gamla murverket förstärktes. Det var mycket bråttom och något nytt kontrakt med Ekman upprättades ej än mindre utbjöds arbetet på entreprenad. Kostnaderna kom därför att överskrida de ursprungligen avtalade med åtskilliga daler kmt.

Våghuset på Ladugårdslandstorg

För Ladugårdslandsborna kändes bristen på en egen våg besvärande. Man begärde därför vid upprepade tillfällen att få en sådan nyttig byggnad. Under åren 1755 och 1756 var man också i färd med att planera för en sådan. I februari sistnämnda år hade Carlberg ritningarna klara till ett våghus avsett att placeras på stadsdelens torg.[3] I förslaget ingår även fyra små bodar i vart hörn av torget. Två av dessa, på torgets västsida, fanns redan. Det är en stramt hållen och väl proportionerad skapelse krönt av låga säteritak av det slag som han favoriserade. I gatuplanet i mittpartiets tvåvåningsbyggnad inryms själva vågrummet, genom vilket man kan passera via de två portarna på var sida om huset. – Denna möjlighet att snabbt passera förbi vågarna med varorna framhåller Carlberg som något särdeles väsentligt i sammanhanget. På övervåningen har han ritat in sex små rum, vilka enligt hans formulering "kunna antingen tiena til Parmmätarens och Wågskrifwarens nyttjande eller ock tilldelas dem som emot tomtören eller perpetuailt arrende med egen kostnad sig åtaga Bodarnes Byggnad . . ." Avsikten med detta är att staden härigenom "litet grawerades med kostnad wid Wåginrättningen, hwarken nu eller framdeles". Mittpartiet flankeras av låga flyglar. Kostnaden för byggnaden jämte de fyra bodarna beräknas till 15.500 dkmt. Tyvärr kom aldrig denna mycket

Skeppsbron med våghuset vid 1700-talets slut. Detalj av akvarell av J P Cumelin. Foto SSM

vackra anläggning att förverkligas, ett öde som ju delades med de flesta av hans skapelser.

Danviken

Carlbergs befattning med Danviken och dess byggnader har tidigare berörts. Redan 1729 hade han försett direktionen med ett antal förslag "af olika tänkesätt", vilka därefter ytterligare bearbetats. De är alla utmärkta exempel på att han redan vid denna tid var väl bevandrad i det aktuella formspråket och på ett rationellt sätt förstod att utnyttja det.[4]

Enligt Carlberg hade Göran Adelcrantz tänkt sig två flyglar framför huvudbyggnaden avsedda för anstaltens personal och även på sina ritningar angivit deras placering. Några mera ingående studier av anstaltens lokalbehov hade han däremot inte ägnat sig åt. Det blev nu Carlbergs uppgift. På kort tid utformade han fyra olika generalplaner. I den första och på sätt och vis arkitektoniskt mest fullödiga följde han Adelcrantz' intentioner men tillfogade väster om huvudbyggnaden ytterligare två flyglar. Dessutom ritade han fyra paviljonger – två på var sida – för anstaltens bryggeri, bränneri, bageri och kök. Flyglarna är sammanhållna genom två lägre gallerier eller "rundningar". I den ena skulle särskilda separata rum inrättas med en direktförbindelse till en genomgående korridor. I den andra "rund-

Det gamla våghuset i Carlbergs utformning utgjorde länge ett karakteristiskt inslag i stadsbilden. – Skeppsbron fr norr. Färglitografi av K J Billmark. Slutet av 1860-talet. Foto SSM

ningen" tänkte han sig särskilda bostäder "för dem som emoth en wiss summa penningar wille förnöta sine ålderdomsdagar i stillhet." Detta förslag ansågs dock för kostsamt och tidsödande att genomföra. En ny och enklare version i vilken de fyra flyglarna skulle tillbyggas på var sida och anläggningen därutöver kompletteras med fyra mindre paviljonger ansågs av direktionen vara mindre lämplig. De nya husen skulle skymma huvudbyggnaden och gårdsutrymmet bli för trångt. Flyglarna borde i stället ligga så långt bort som möjligt. För att skapa nödvändigt utrymme borde vissa partier av berget kunna sprängas bort. Under Carlbergs ledning började också planerna sättas i verket.

Sprängningarna visade sig dock bli mycket kostsamma. Marken invid klippan befanns dessutom vara "morasig" och omöjlig för husbyggnad, varför arbetet avbröts. Carlberg producerade nu ytterligare ett projekt med fullständig hänsyn tagen till rådande grundförhållanden. Vid denna tidpunkt – 1733 – var inspektorens bostad och bageriet särskilt nedgångna. Därför borde man enligt Carlberg i första hand bygga nytt med dessa behov i åtanke och även försöka lösa hospitals-

Ännu vid mitten av 1800-talet stod denna typiska Carlbergska byggnad – ett spruthus – på Ladugårdslandstorgs nordvästra del jämte en identisk pendang i det sydvästra hörnet som en påminnelse om hans avsikter: fyra identiska paviljonger skulle placeras i varje hörn och ett ståtligt våghus byggas mitt på torget. – Redan i slutet av 1720-talet tycks två paviljoner ha uppförts på västsidan. Men därvid blev det. Det storstilade projektet förverkligades aldrig. – Foto årergivit i NIT n:r 40 1898. Foto SSM

prästens bostadsproblem, vilket allt skulle kunna ske i en och samma byggnad. Samtidigt blev det då möjligt att riva den gamla inspektorsbostaden liksom det bofälliga fattighuset, gammalt och "elakt" till utseendet som det var. I den nya fastigheten skulle även plats kunna beredas för hospitalets drängar och för "penningbröderna" d v s de intagna som betalade för sig. Detta det tredje förslaget är i många avseenden förtjänstfullt, välavvägt och logiskt, men saknar de tidigares finess. De fyra flyglarna finns fortfarande med men de har nu utvidgats till ett större komplex. På västsidan är det t o m fråga om en sammanhängande byggnad med ett korridorsystem och anslutande rum för dårarna och deras vårdare, jämte lokaler för skafferi och bryggeri. De två vinklade flyglarna på östsidan innehåller bl a bagarstu-

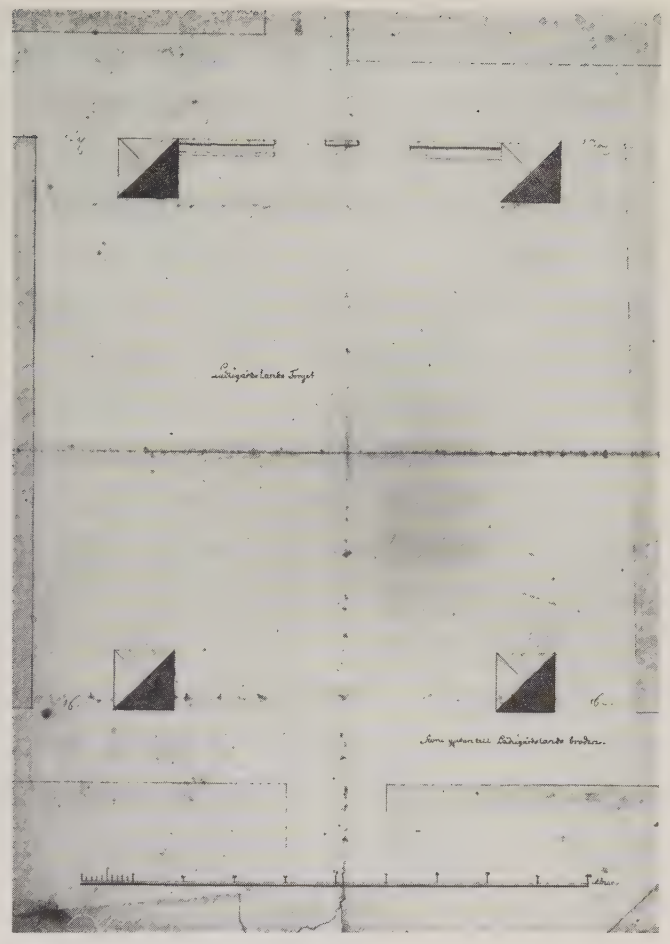

Plan över Ladugårdslandstorg. C 1740-talets början. RS 102:1

ga och bostäder för hospitalsdrängarna, präst, klockare och inspektor samt en sal för direktionen resp viktualiemagasin och källare. Hela anläggningen bildar i Carlbergs tappning ett liksidigt kors med mjukt rundade sidor, en grundplan helt i tidens smak. Av intresse är också de små trädgårdarna med sina broderier som han lagt in vid korsarmarna och de runda "tvätteplatser" han tänkt sig att forma med hjälp av bäcken som flyter genom området, Hammarby sjös avflöde i Saltsjön och tillika anstaltens kloakledning.

Ytterligare ett projekt, "den fierde Generalplanen", tillhör denna genomarbetade serie från 1720-talets slut och 1730-talets början. Han har här återgått till sina "rundningar" men i större skala. De fyra flyglarna har däremot reducerats till mindre kvadratiska paviljonger. Genom murar och en svängd byggnadskropp mellan de västra paviljongerna har hela hospitalsområdet fått en sluten, närmast rund grundplan. Hela kompositionen liksom de enskilda byggnaderna bär vittne om en obestridlig professionalism.

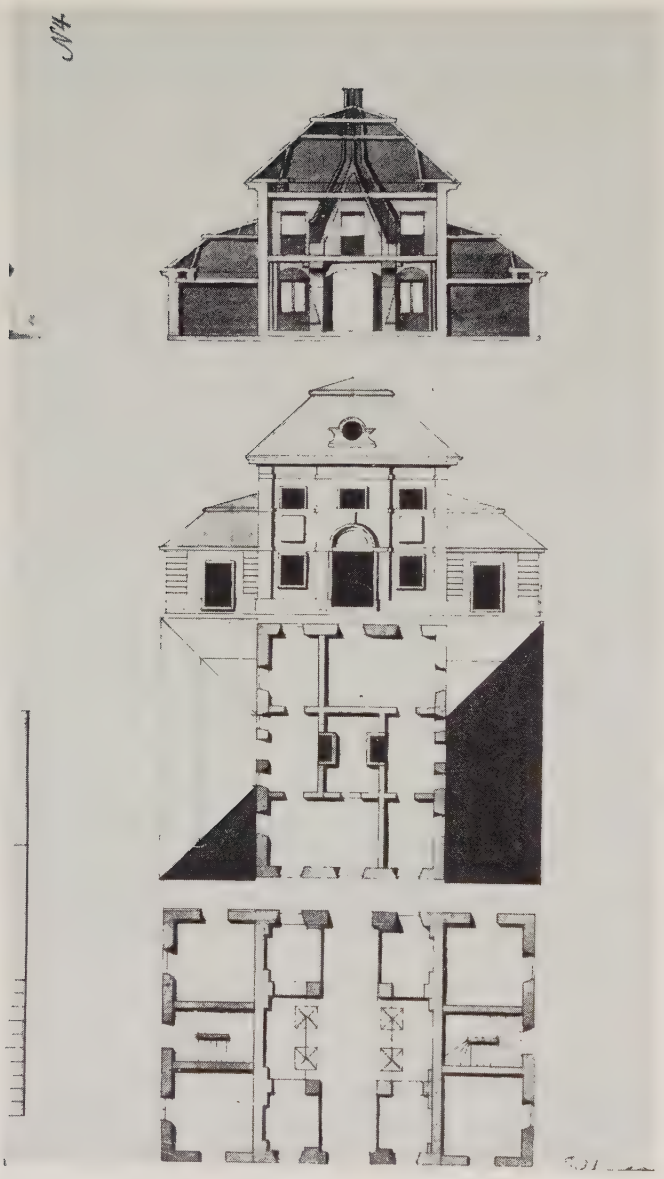

Förslag till våghus för Ladugårdslandstorg. C 1755 – 56 RS 102:2

Av alla dessa storstilade planer blev trots fastställelsen mycket litet verklighet; egentligen endast den nordöstra paviljongen, inspektorens bostad, som märkligt nog fått stå kvar in i modern tid. – En mycket detaljerad kostnadsberäkning från mars 1735 avseende två paviljonger slutar på drygt 41.000 dkmt. – Inspektorsbostaden stod klar omkr 1740.

Under Carlbergs tid som stadsarkitekt och rådgivare för direktionen tillkom emellertid så småningom ett flertal komplex: ett stort brygg- och mälthus på västsi-

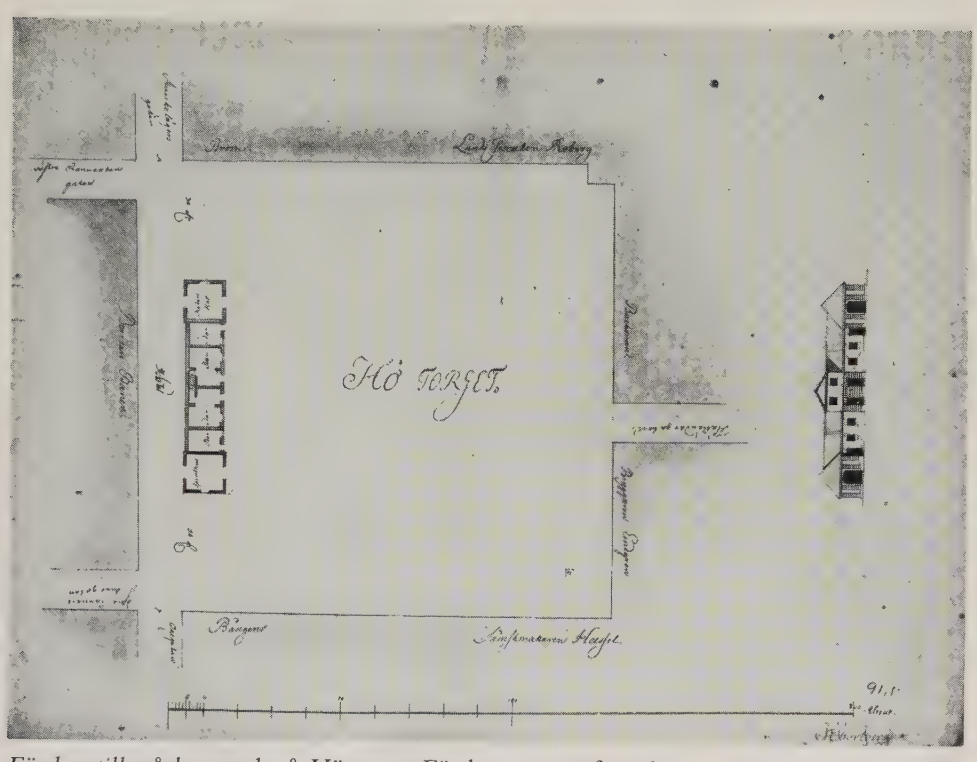

Förslag till vågbyggnad på Hötorget. Förslaget avser förändring av en på torgets sydsida befintlig byggnad, inrymmande sprut- resp mätarehus samt bodar. I torgets nordöstra hörn är torgbrunnen angiven. C 1740-talet. RS 91:1

dan, vedbodar och en klockstapel. På platsen för en tidigare källare nordväst om huvudbyggnaden byggdes ett nytt prästboställe, det gamla dårhuset kompletterades med en ny länga och en vinkelformad ladugårdslänga nyuppfördes på områdets nordöstra del. Invid det gamla kyrkoherdebostället väster om det Adelcrantzka komplexet med kyrkan byggdes betecknande nog en krog.

1763 tog Carlberg åter fram sina gamla ritningar och med dem som utgångspunkt producerade han ytterligare ett förslag, en omfattande anläggning med tolv fristående byggnader stramt grupperade kring huvudbyggnaden. Inspektorens paviljong har här fått en pendang avsedd för hospitalsprästen. Två stora vinklade hus har förlagts väster om kyrkan. De är tänkta för "44 så kallade fribröder". I anslutning till dem finns dessutom tre smärre hus "med inneslutne Gårdsrum" avsedda för dårhusinrättningens våldsamma klientel. De av honom tidigare uppförda brygg- och mälthusen liksom en anslutande vedbod skall enligt projektet omformas till ett behövligt sjuk- och kurhus. Denna hopfogade byggnad begränsar hospitalsområdet åt väster. – Gården upptas av en stor damm med ett litet badhus på västra sidan. Inte heller detta synnerligen väl genomtänkta förslag blev realiserat.[5]

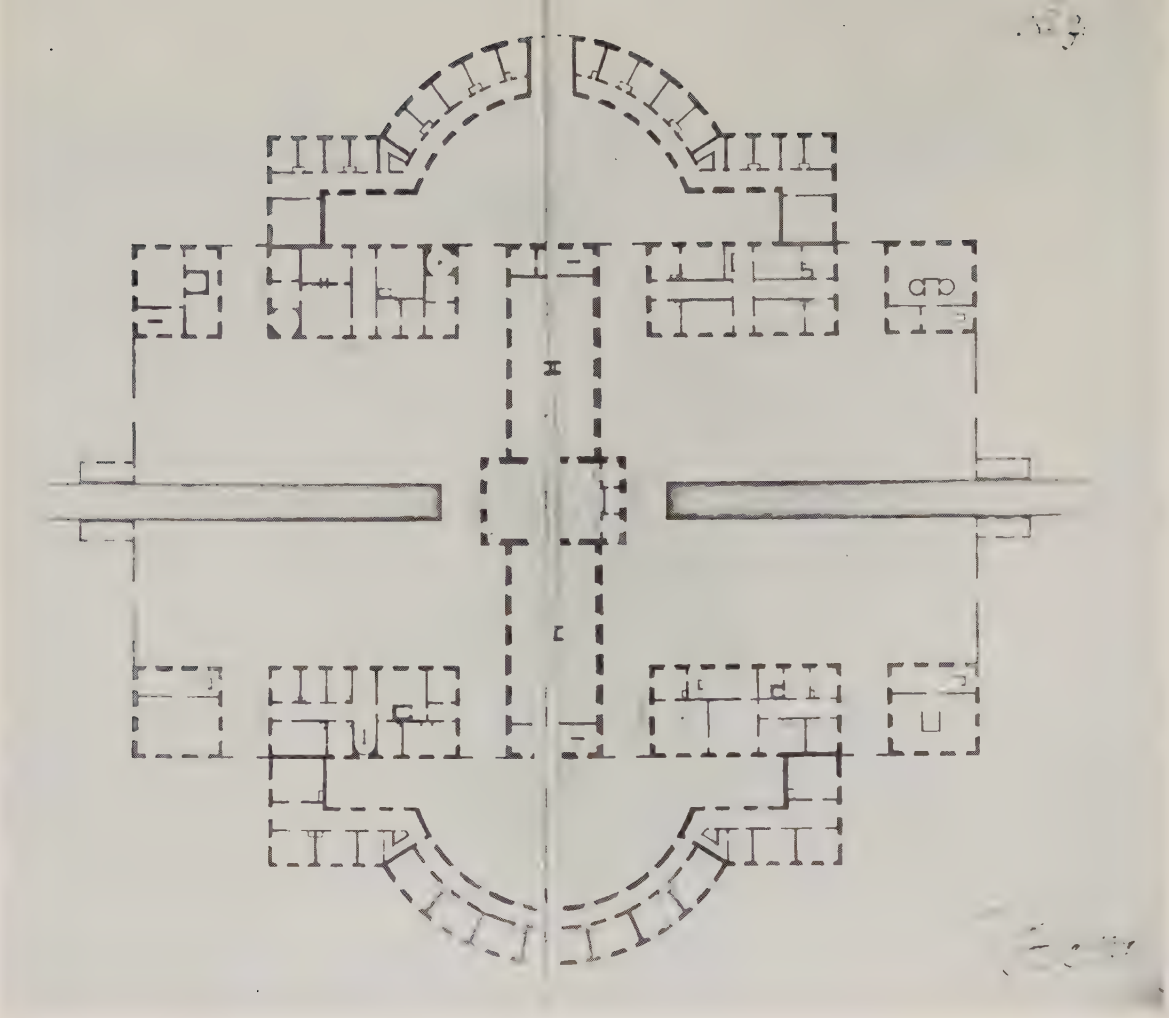

Den första generalplanen över Danviken

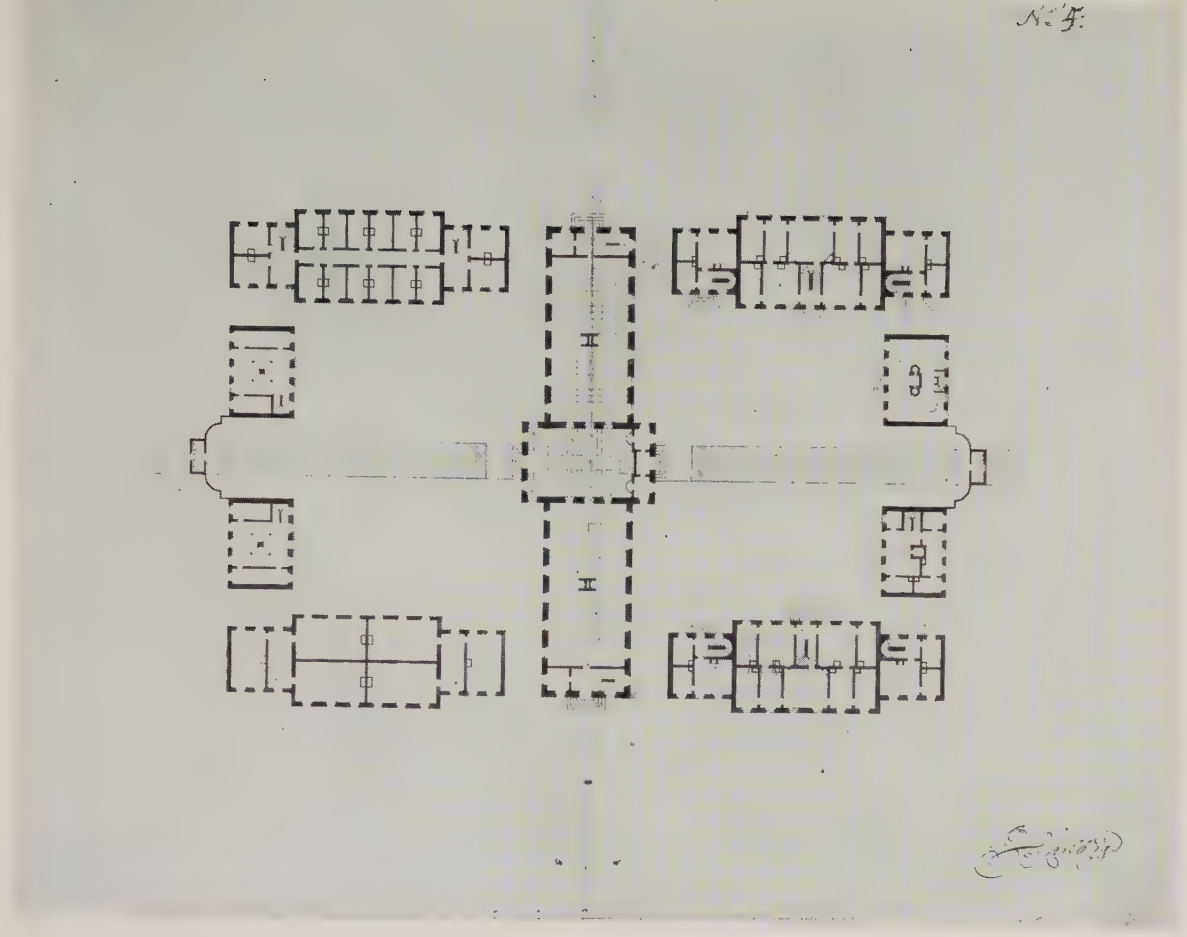

Den andra generalplanen över Danviken

Lasarettsprojekt

Carlberg var alltså redan från början påtagligt intresserad av att få ge sig i kast med offentliga byggnader av denna karaktär. I hans arkiv finns flera exempel på detta, bl a ett lasarettsprojekt från 1740.[6] Det rör sig i det fallet om ett mycket stort komplex med en genomtänkt logisk uppbyggnad och planlösning. Tre byggnadskroppar, var och en grupperad kring en öppen gård, bildar ett långsträckt komplex. Mittpartiet är rektangulärt, under det att de flankerande flyglarna är kvadratiska. Det förstnämnda innehåller trapphus, varifrån förbindelse förmedlas till flyglarnas korridorsystem. Det rör sig genomgående om små rum med endast ett fönster var. Tillsammans upptar de två våningarna i den tänkta anläggningen 92 rum. Fasaden präglas av en återhållsam stramhet, men livas upp genom rusticering av det framskjutande mittpartiets nedervåning. Genom att även flyglarnas fasader på olika sätt artikuleras lyckas Carlberg åtminstone på papperet motverka byggnadens långsträckta form. Denna ganska tilltalande byggnad – inte olik Hårlemans skapelser – byggdes inte heller. Ritningarna vittnar dock om upphovsmannens flyhänthet på nyttoarkitekturens område.

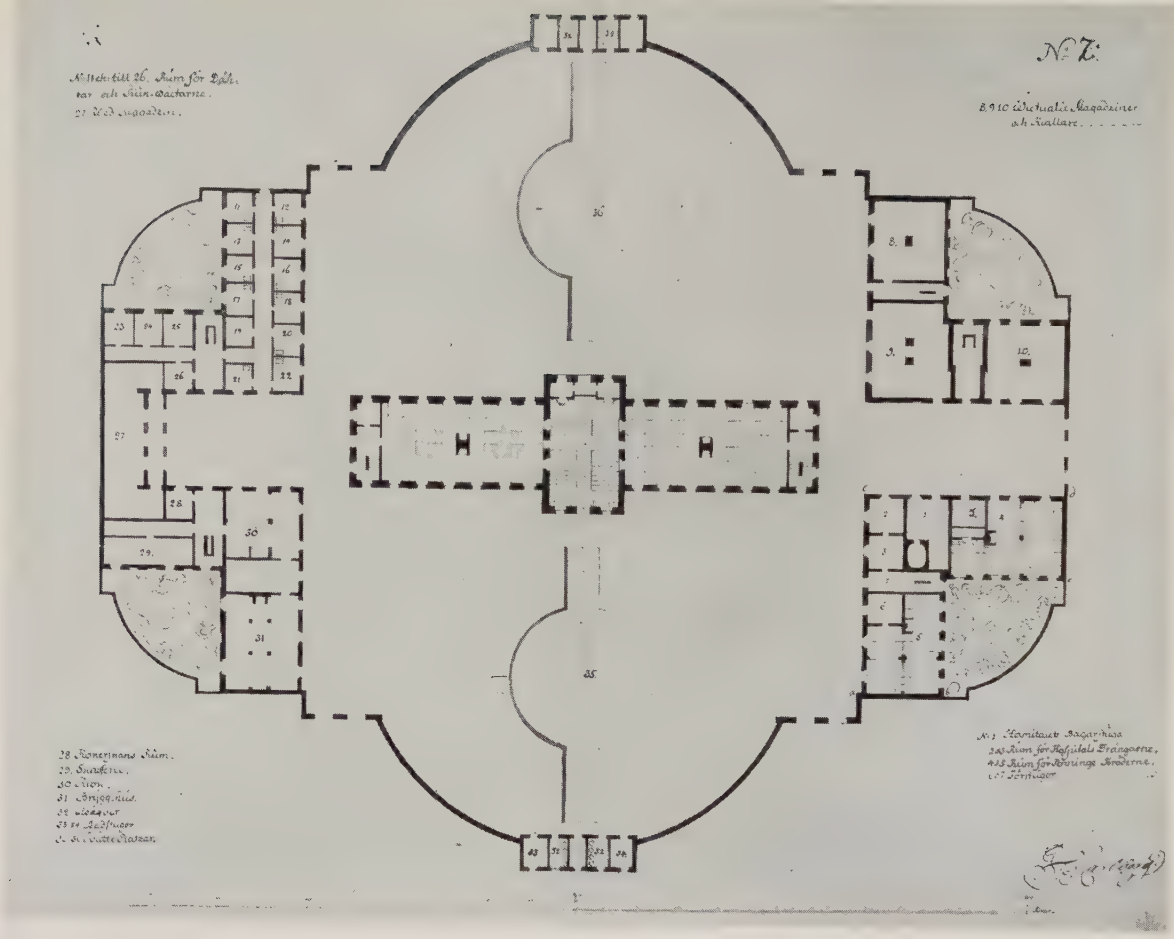

Den tredje generalplanen över Danviken

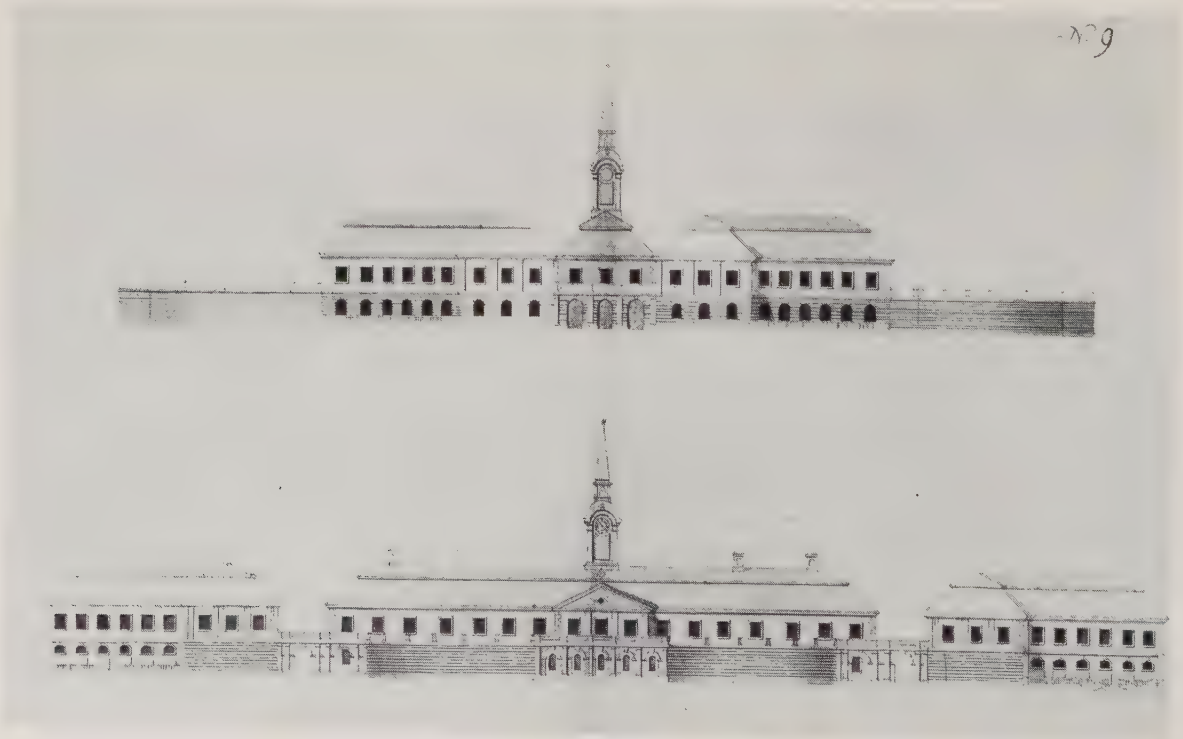

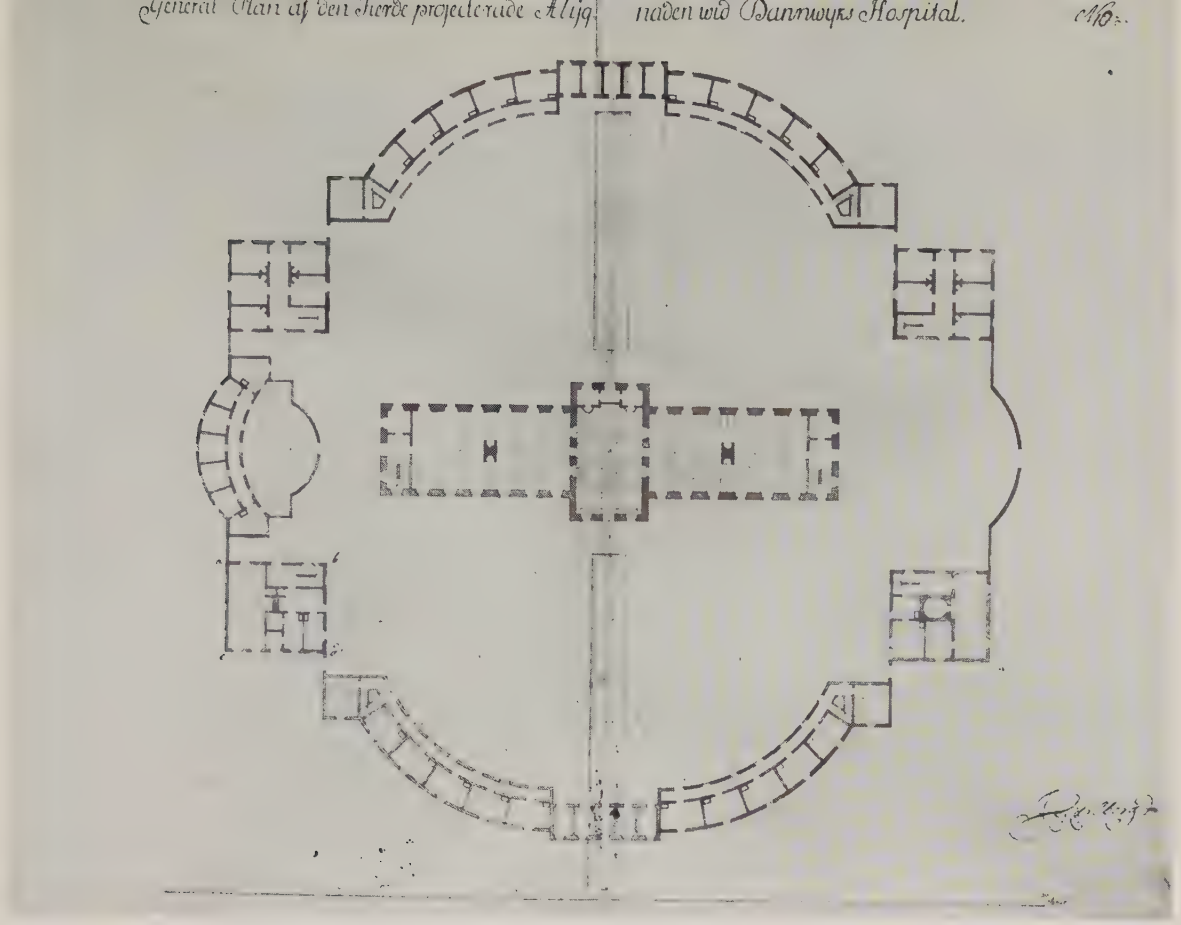

Den fjärde generalplanen över Danviken

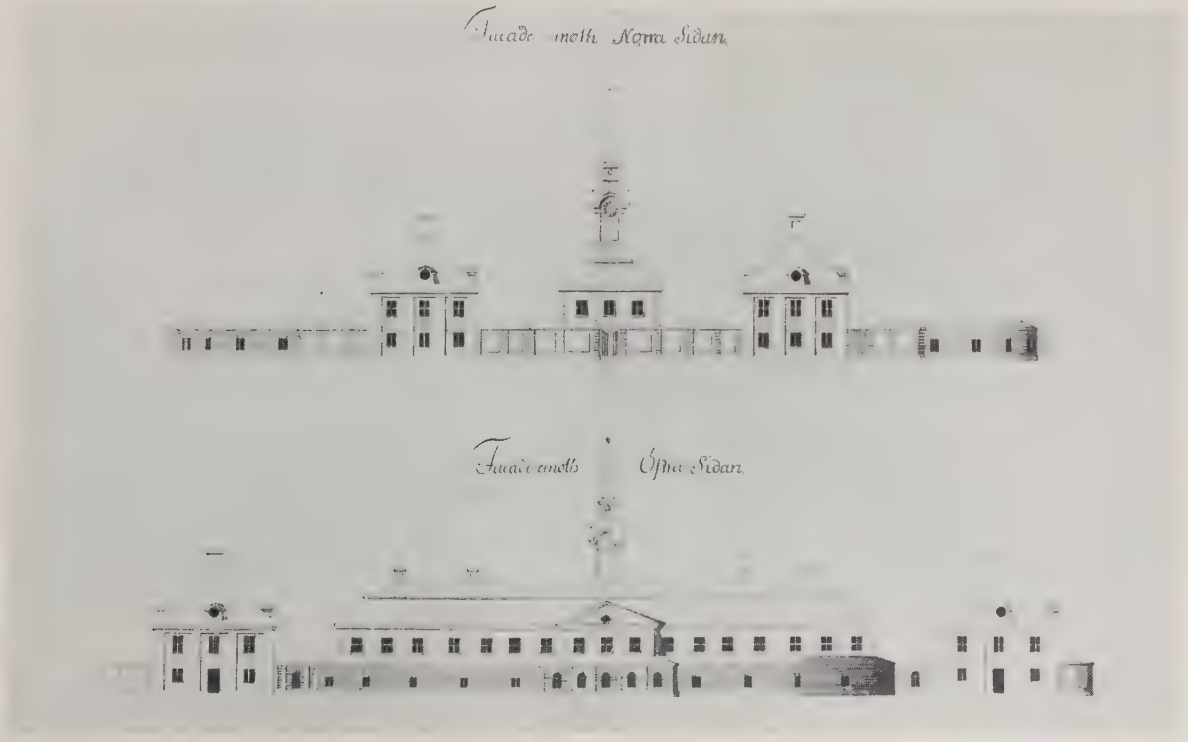

Fasad och plan över paviljonger vid Danviken. – Den nordöstra – inspektörens bostad – har stått kvar till modern tid. Samtliga ritningar i Stiftelsen Danvikshems arkiv. Foto SSM

Danviken från sjösidan med den nordöstra paviljongen. Foto Oskar Heimer 1909. SSM

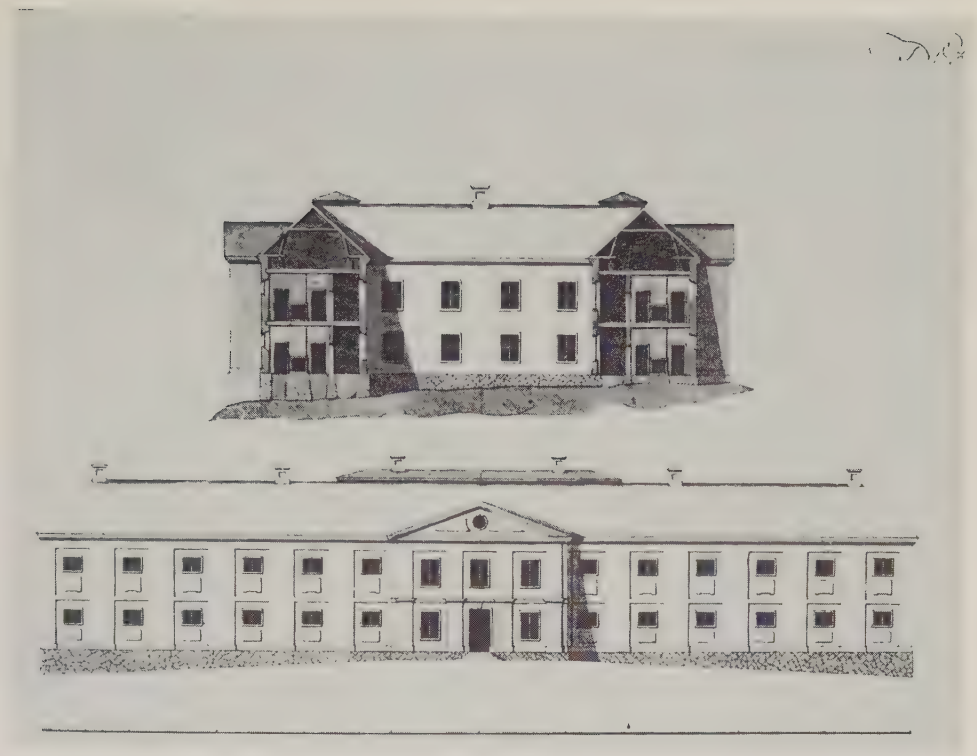

Förslag till lasarett. C ca 1740. RS 85

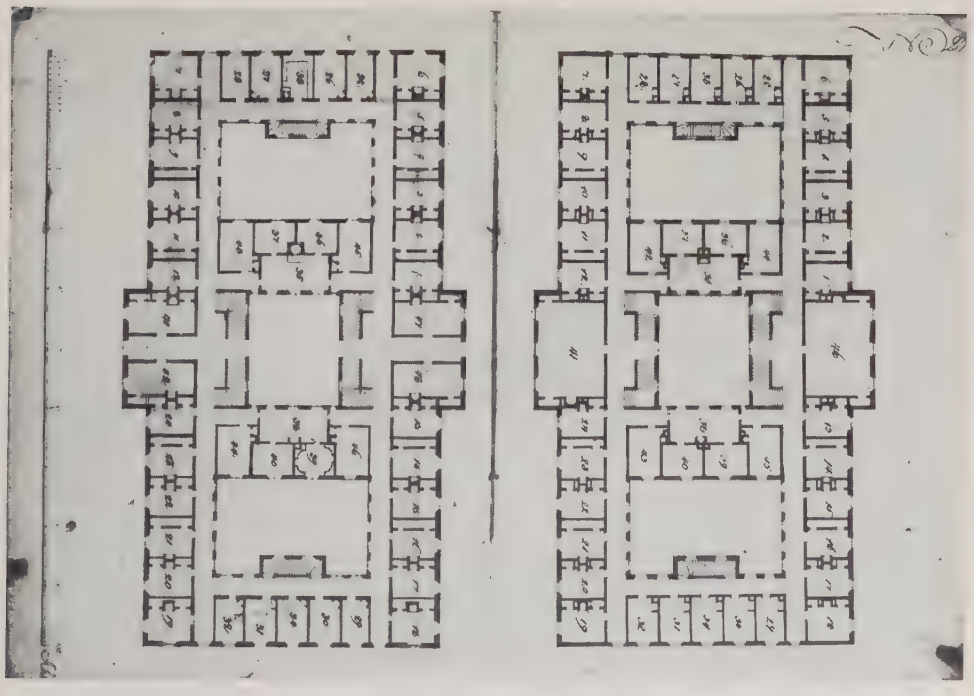

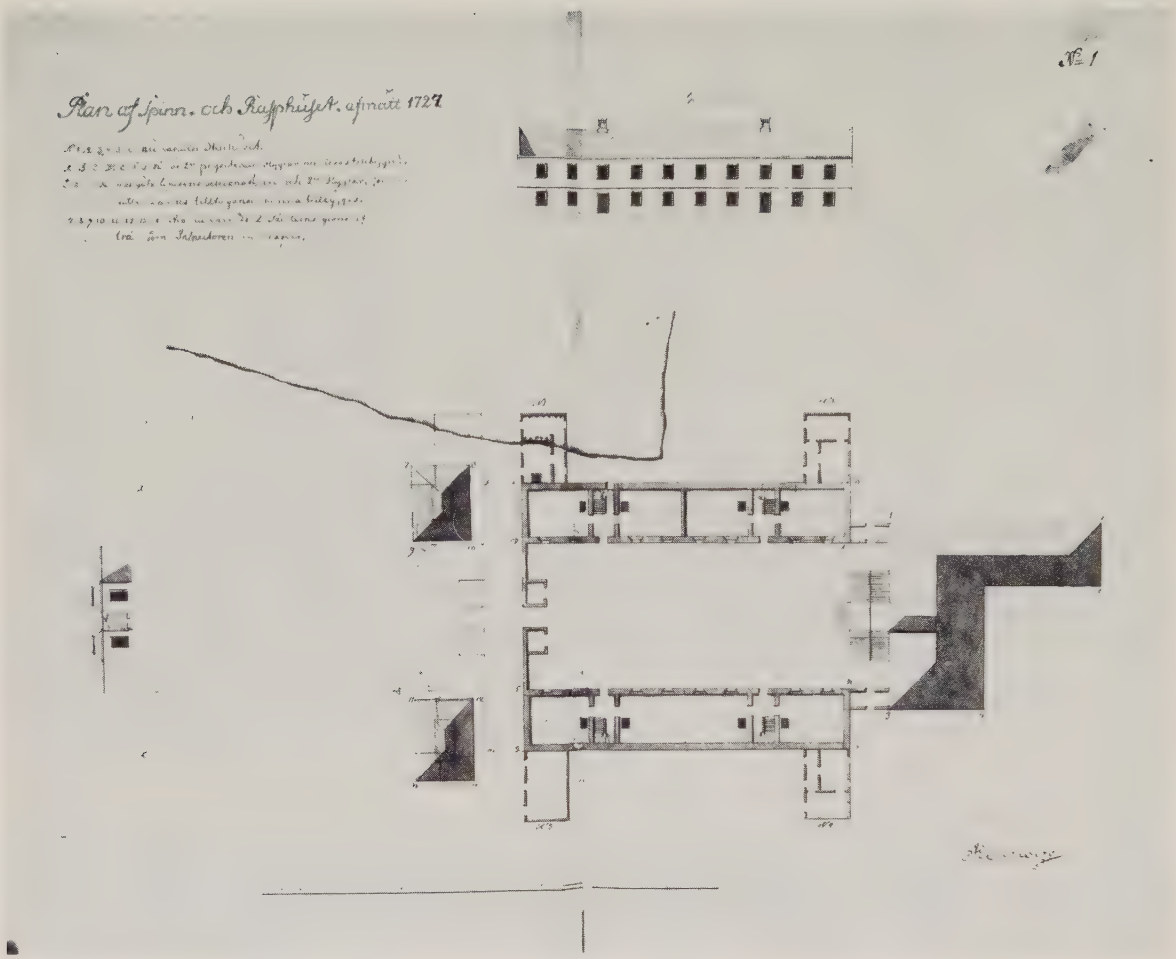

Spinn- och Rasphuset med projekterade tillbyggnader. C 1727. RS 95:1

Barnhuset

Av hög klass är redan generalplanen för Barnhuset från 1729.[7] Carlberg har här mycket strikt delat upp området i två skilda gårdar, den ena omfattande själva barnhuset mot Drottninggatan med tillfogade föreslagna nya institutionsbyggnader, bl a en centralt placerad, tornförsedd administrationsbyggnad och kyrka, den andra reserverad för olika slags ekonomibyggnader, stall m m. Mellan de två gårdarna förmedlar grindförsedda portar förbindelse. Den strama och symmetriska planen har fått sin motvikt i en lätt, nästan lekfull arkitektur, som väl rimmar med tidens smak. Stilen passar här ämnet ovanligt väl.

Spinn- och Rasphuset

Carlbergs befattning med Spinn- och Rasphuset på Långholmen har redan tidigare berörts. Flera av projekten från 1720-talets slut är av hög klass och av betydande intresse. En generalplan från februari 1745 och godkänd i april året därpå genomfördes delvis under de följande årtiondena.[8] Först – 1746–47 –

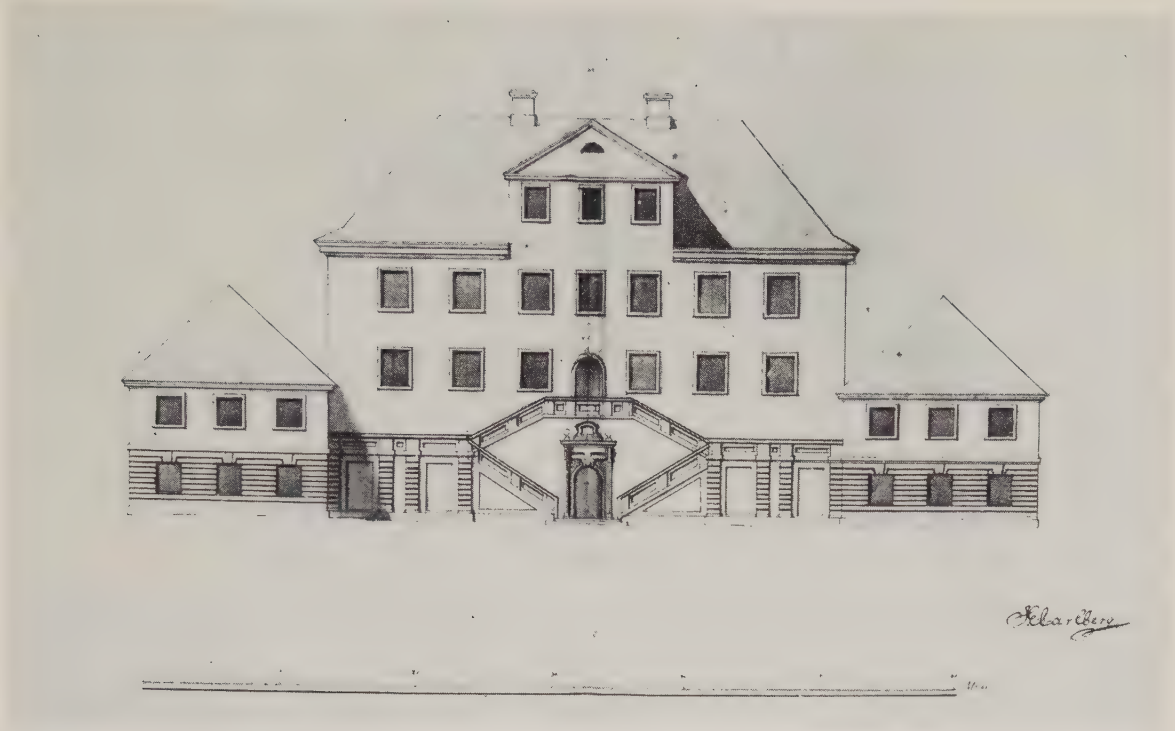

Spinn- och Rasphuset. Förslag till utbyggnad av malmgården Alstavik med flyglar i två våningar. C 1728. RS 95:1

Spinn- och Rasphuset. Ej genomförd generalplan över tillbyggnader. C 1745. RS 95:6

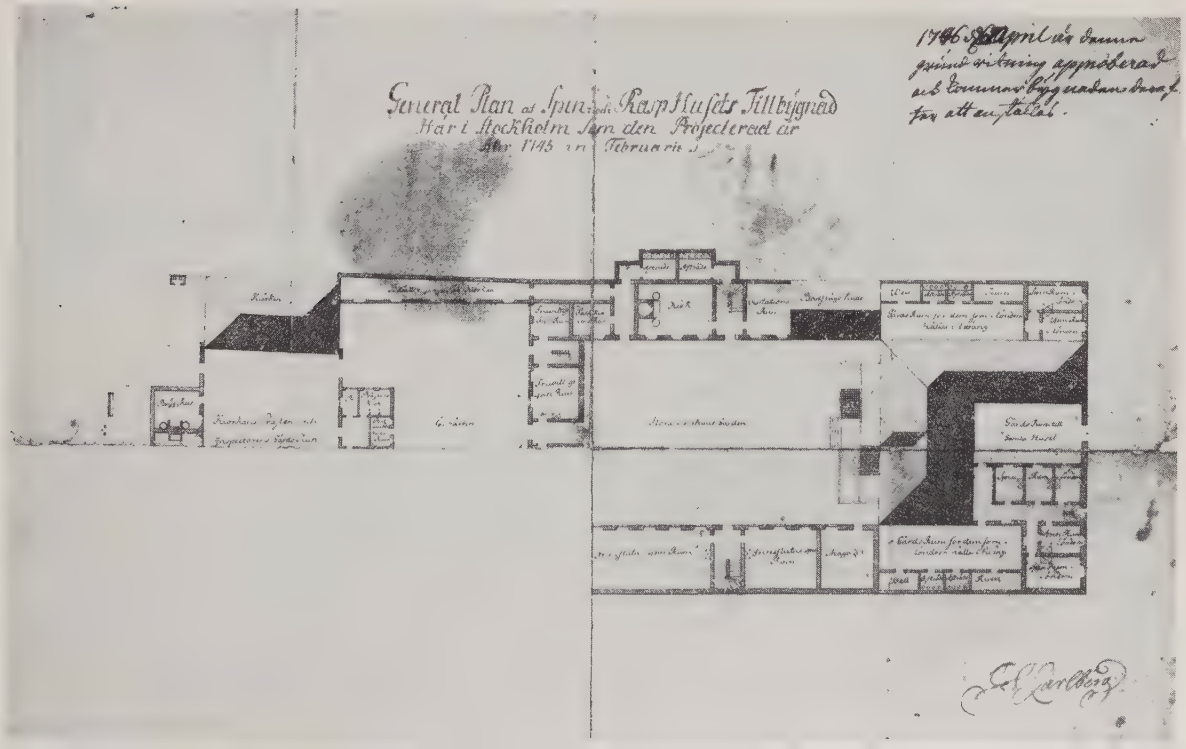

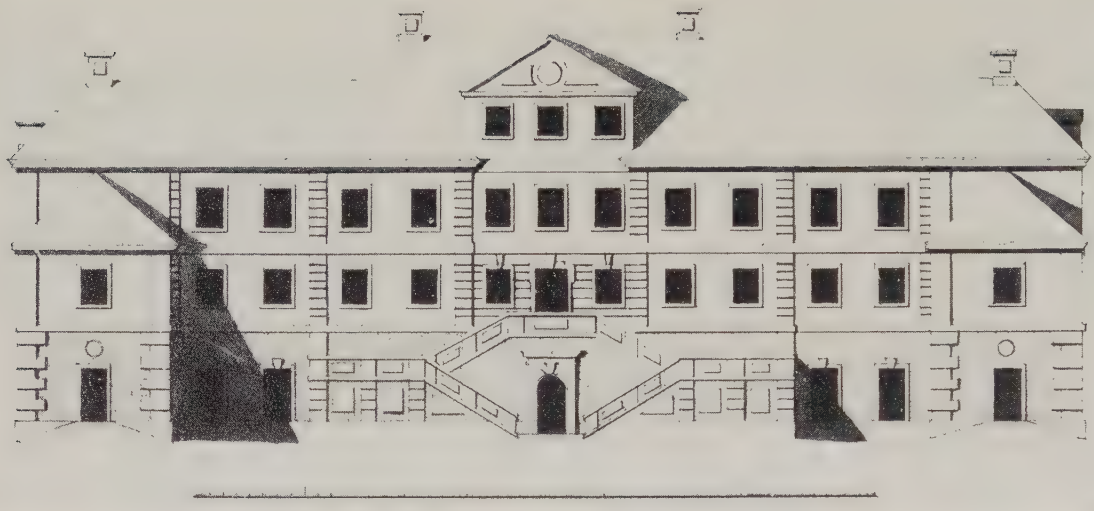

Förslag till spinn- och rasphus. Det ursprungliga stenhuset har här infogats som en del i ett omfattande komplex. C 1728. RS 95:1

byggdes den östra spinnhuslängan, en byggnad i tre våningar inrymmande arbetssalar, kök, matsal och badstuga. Den västra flygeln tillkom 1754–55. Åt söder begränsades anläggningen av ett komplex i tre våningar, senare benämnt "Södra bostadshuset", vars upphöjda mittparti inrymde anstaltens kyrka. Det stod färdigt samtidigt som den västra längan. Alstavik med Carlbergs tillbyggnader existerar märkligt nog fortfarande, ehuru stora förändringar naturligt nog ägt rum under

Den första spinnhuskyrkan. C 1733

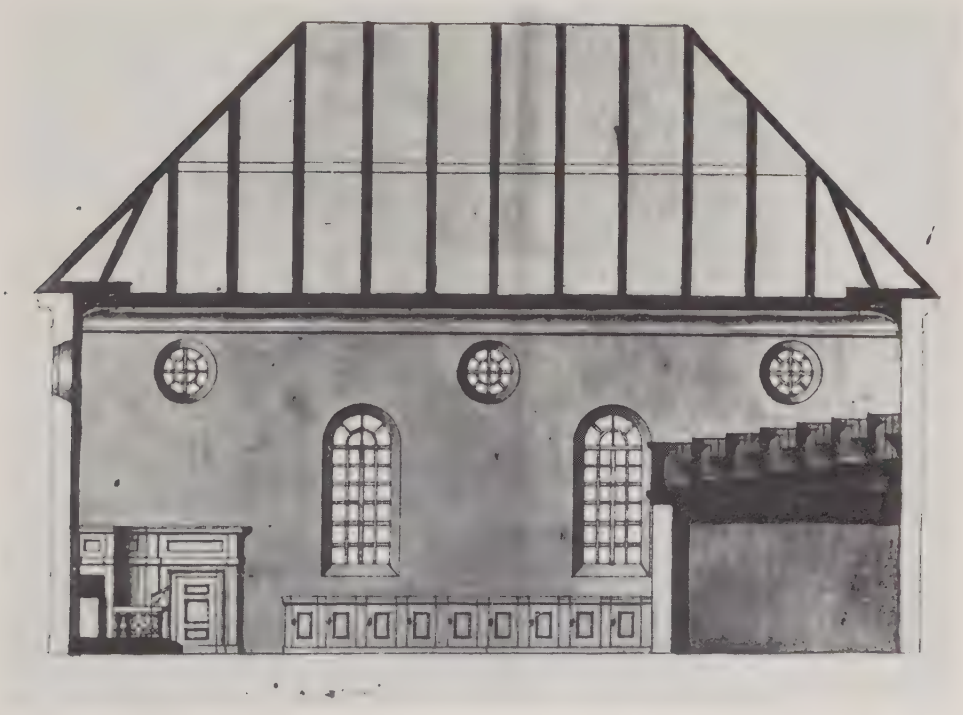

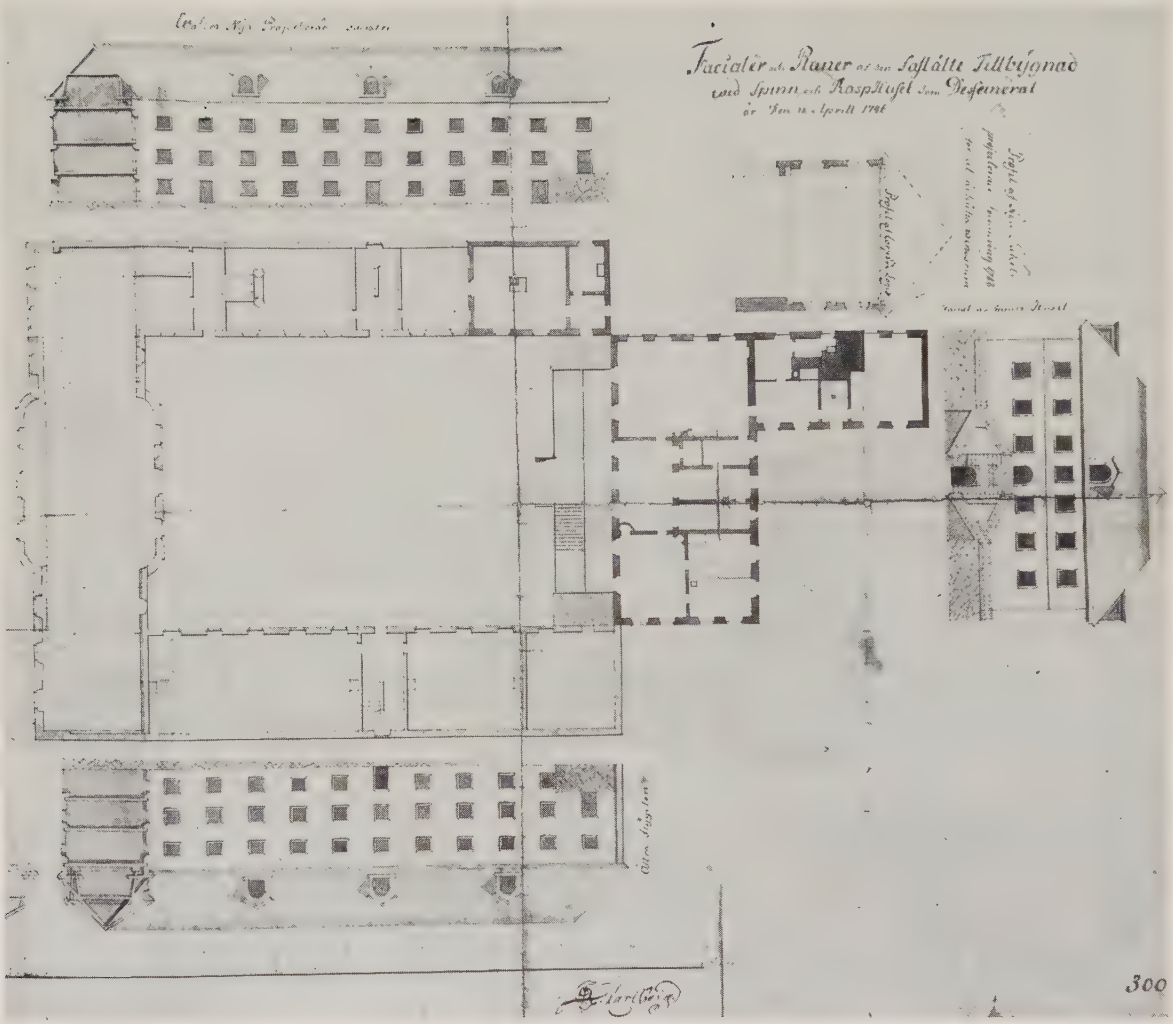

Spinn- och Rasphuset. Fasad och planer över den beslutade utbyggnaden av anstalten. Den södra längan (t v på ritningen) anstaltens nya kyrka. – Ritning till profil på nytt takfall på huvudbyggnaden tillfogad 1766. BNA 1746 300

senare epoker.[9] – Han studerade även möjligheterna att åstadkomma en helt ny, arkitektoniskt sluten anläggning. Ett odaterat ej färdigställt projekt visar en sådan med fyra från varandra skilda gårdar och en centralt placerad mittpaviljong, från vilken kommunikationen till de olika delarna upprätthålles på ett ganska invecklat sätt. Ritningen bör väl snarare betraktas som en studie än som ett allvarligt menat förslag. Att han upprätthöll yrkesmässiga kontakter med brodern Bengt Wilhelm avslöjar för övrigt ett i samlingen förvarat projekt till ett spinn- och rasphus i Göteborg, en stilfull och genomtänkt byggnad.[1]

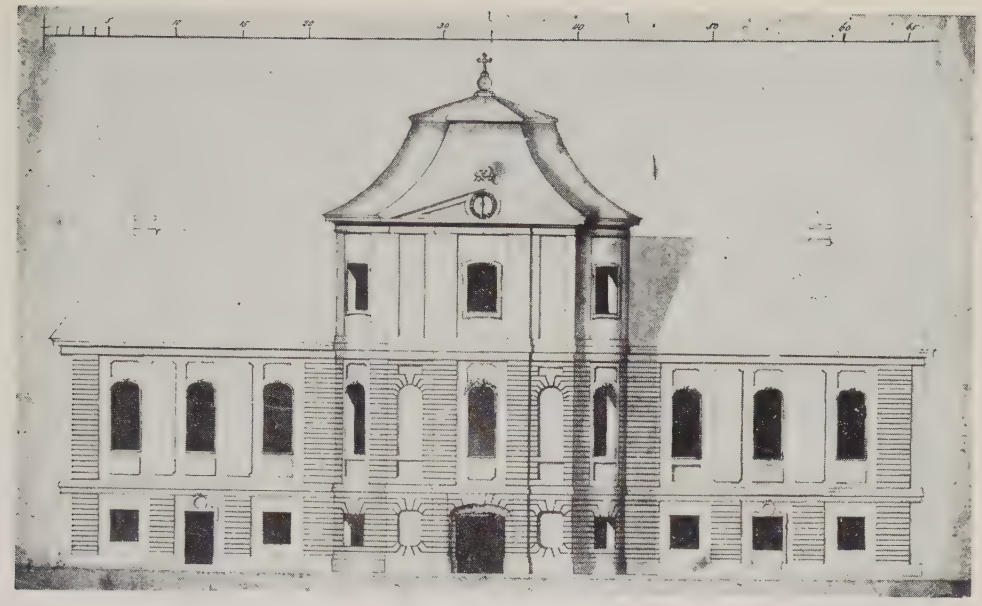

Spinn- och Rasphuset, förslag till kyrka. C omkr 1745. RS 95:2

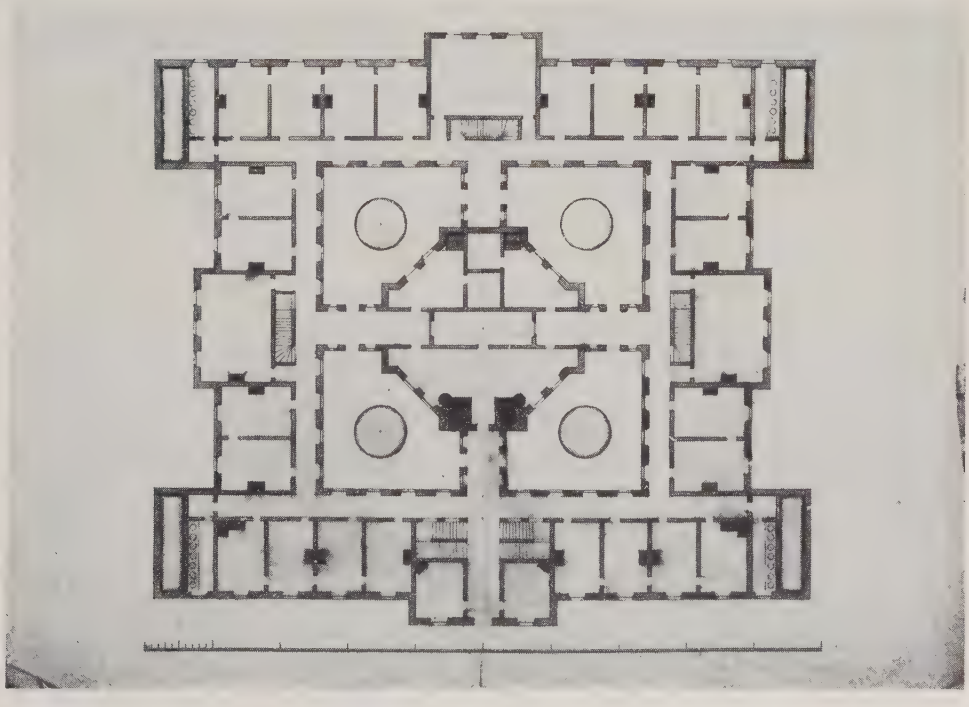

Förslag till spinn- och rasphus. C odat RS 95:9

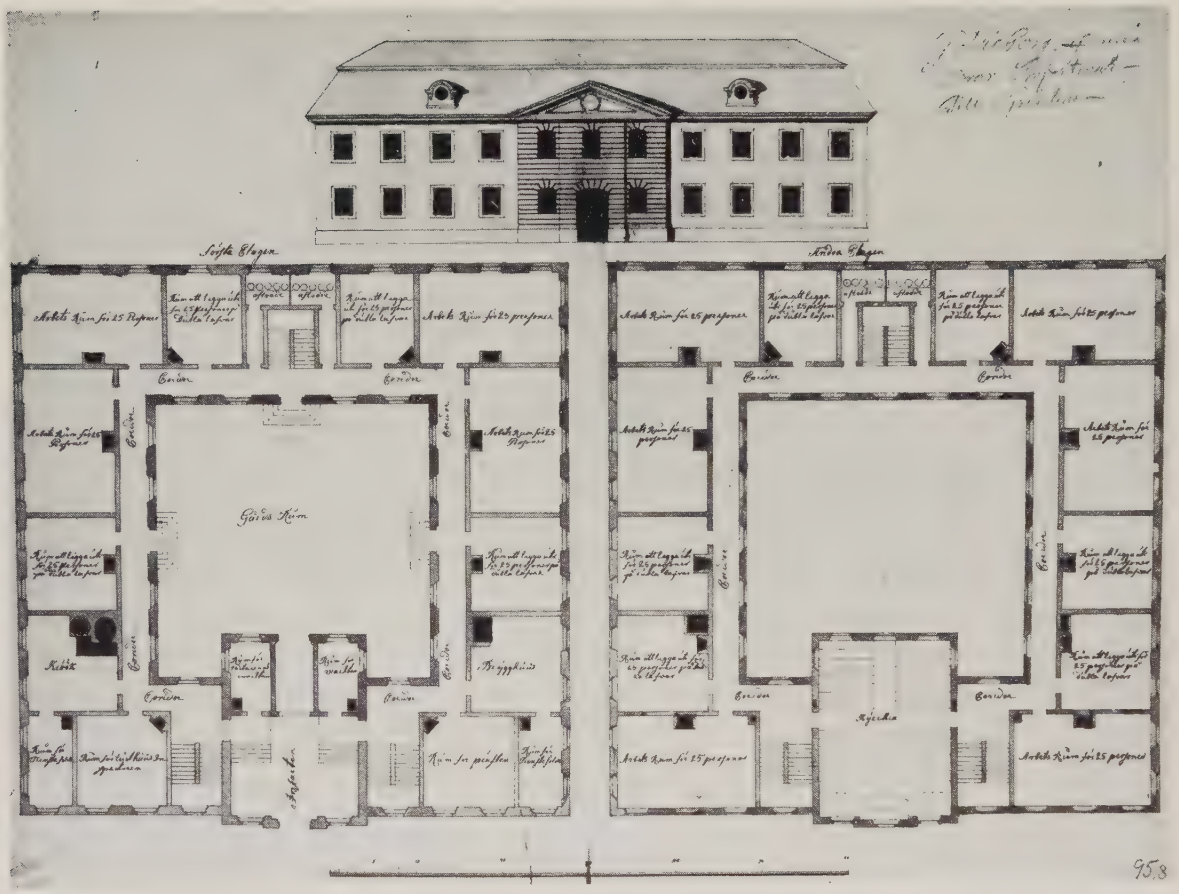

Förslag till spinnhus i Göteborg av Bengt Wilhelm Carlberg. Odat. RS 95:8 – B W Carlberg fick 1737 i uppdrag att rita ett spinnhus. Byggnaden – "Gårdabo" – stod klar 1741. Den finns ännu kvar under namnet Gullbergsbrohemmet

Observatorie-projektet

Naturligt nog samlade Carlberg under årens lopp betydande erfarenheter i stadsplaneringens konst. Han var egentligen den ende i landet som ägnade sig åt denna syssla på ett målmedvetet sätt. Någon överman på det området hade han ej heller. I medvetande om detta och i kraft av sitt ämbete tog han 1747 frejdigt upp kampen med Hårleman. Denna gång gällde det Stockholms observatorium och dess infogande i stadslandskapet.

Den direkta anledningen till Carlbergs ingripande var Hårlemans utformning av uppfarterna. För att kunna realisera det Hårlemanska förslaget måste man nämligen dra fram en ny gata (motsv nuv Kungstensgatan) och i samband därmed schakta bort betydande grusmassor i åsen. Carlberg, som såg som sin uppgift att förhindra onödigt dyrbara byggen och även ömmade för åsen, avstyrkte en sådan åtgärd, som i detta fall skulle drabba såväl staden som uppdragsgivaren vetenskapsakademien i ekonomiskt avseende. Vissa delar av den erforderliga marken var nämligen

Utsikt mot Stockholm från Spinnhusbron. T v Långholmen, t h Bergsunds gjuteri. Akvarell av Elias Martin 1780-talet. Foto SSM. – Anstaltens utseende framgår tydligt med det påbyggda Alstavik, Carlbergs flyglar och Spinnhuskyrkan. Den mindre byggnaden t h framför längorna är den gamla kyrkan från 1730-talets början

friköpt. För att visa hur en observatoriebyggnad skulle kunna placeras på åskrönet utan vidlyftiga urschaktningar gjorde han upp ett motförslag. Han demonstrerade hur uppfarterna till observatoriet skulle kunna skapas i anslutning till särskilda terrassmurar. Och han drog sig inte för att tävla med Hårleman om hur själva observatoriet skulle formas. I arkitektoniskt avseende kan hans projekt faktiskt väl mäta sig med Hårlemans. I centrum av en rund och i fyra avsatser eller "apareiller" utformad platå placerade han en centralbyggnad försedd med observationsflyglar i de fyra väderstrecken. Huvudbyggnaden med sitt trappstegsformade kupoltak kröntes med en observationsaltan. Som sinnebild för vetenskapen ritade han överst en astronomisk tub. På en lägre avsats tänkte han sig fyra flankerande flyglar; enligt hans uppfattning borde det nämligen finnas behov av "reqwisite byggnader"

Observatorieprojektet vederlägger effektivt uppfattningen om Carlberg som en fantasilös eftersägare. Det kan med fog betecknas som ett mästarprov. I sin

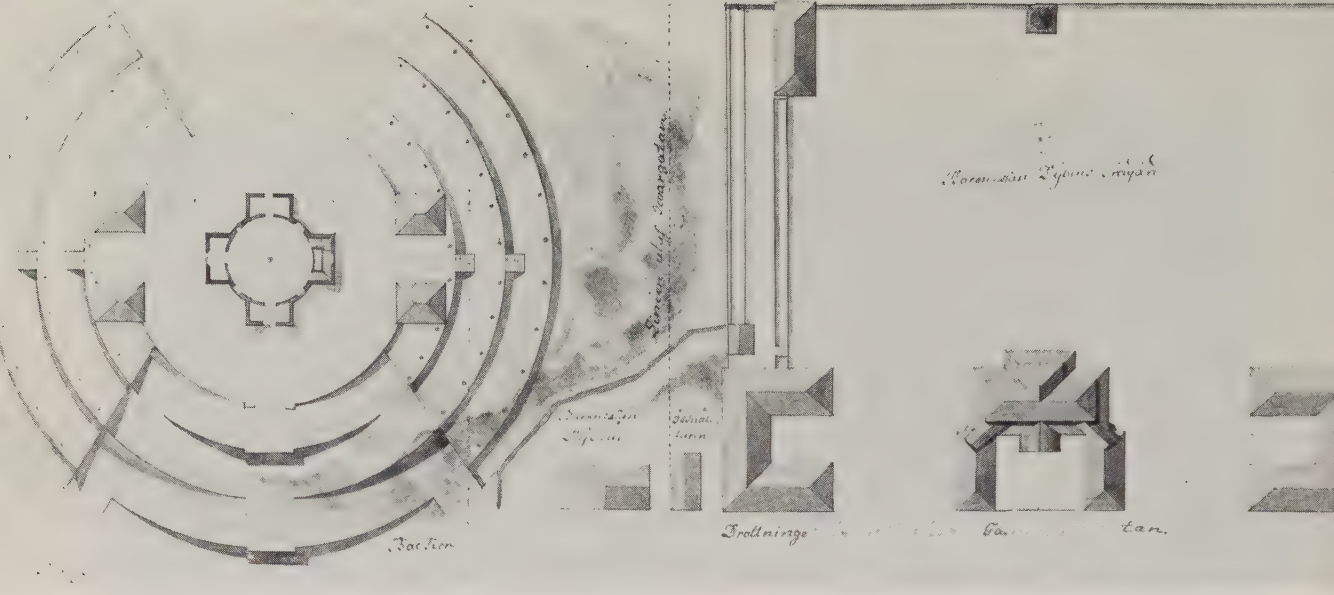

Förslag till observatorium. C 1748. SSA. Bil till mem till magistraten 1748 nr 175. Foto SSM

eleganta skapnad för det tankarna till ett samtida optiskt precisionsinstrument i gigantformat.[2] Observatoriet var dock för honom i första hand en stadsplaneuppgift. Han var ständigt och ihärdigt sysselsatt med att studera hur terrängen bäst skulle kunna utnyttjas. Han blev därigenom mer förtrogen än någon annan med de specifikt stockholmska förutsättningarna antingen det gällde stränder eller höjder. Denna anknytning till verklighetens krav inspirerade honom. Saknade han denna verklighetsförankring blev inte sällan hans opus mindre lyckade som t ex hans arsenalsförslag från 1740-talets första år. Det är en tung och klumpig skapelse, men i det Tessinska slottets efterföljd.

Arsenalsprojektet

Som ett postumt men dock för ovanlighetens skull förverkligat arbete av Carlberg tillhörande kategorien offentliga byggnader kan man på sätt och vis beteckna den 1784–89 uppförda Riddarholmsbron, tyvärr raserad 1867. När denna "Stockholms vackraste bro" konstruerades följde man nämligen en fasadritning som fått kunglig fastställelse redan 1763 och som den då unge Palmstedt utfört. Att han vid den tidpunkten nära följde Carlbergs intentioner står klart. Det finns också en

Riddarholmsbron

Förslag till arsenal. C ca 1745. Armémuseum. (876) 911 saml. Foto Armémuseum

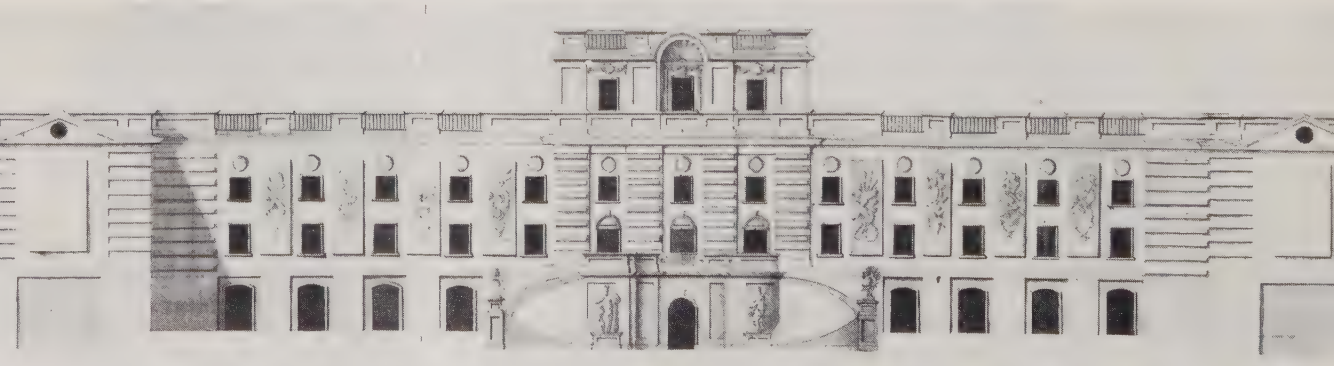

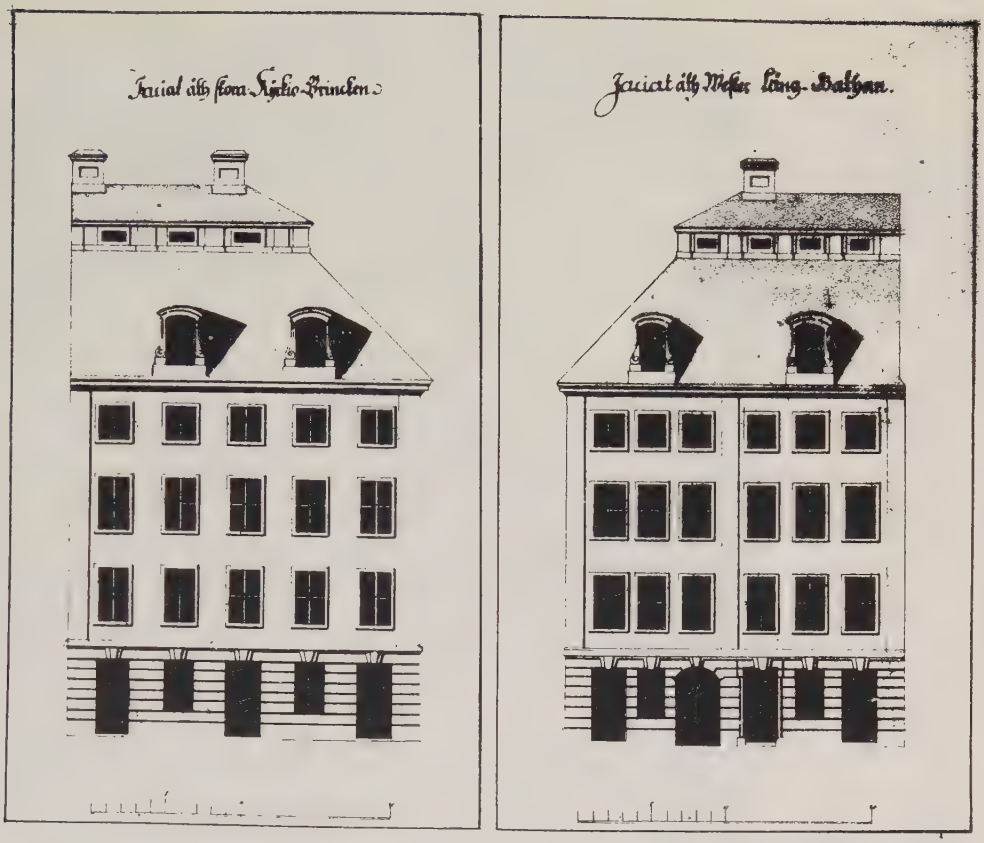

Kv Minotaurus 1. Hörnet Storkyrkobrinken–Västerlånggatan. C 1730. RS 61:11

tydlig överensstämmelse mellan 1763 års ritning och Carlbergs tidigare broprojekt för Riddarholmskanalen.

Privata uppdrag

Att stadens arkitekt egentligen borde anförtros ansvaret för alla mera framträdande byggnadsverk i staden – inte bara de kommunala – hade ju Carlberg hävdat. Några privata byggnader fick han faktiskt också forma efter sin smak. Det mest omfattande företaget var uppförandet av det ur stadsbildssynpunkt mycket framträdande sockerbrukshuset vid Lilla Nygatan, Tyska brinken och Munkbrogatan, (kv Midas 2 enligt 1810 års nummerordning). Denna byggnad som torde ha varit mycket typisk för Carlbergs stil, bestod av två helt skilda delar; den ena – riven i april 1902 – var belägen vid Munkbrogatan eller Mälartorget och Tyska brinken, den andra vid Tyska brinken och Lilla Nygatan. I samband med rivningen gjorde arkivarien och Stockholmskännaren Johan Flodmark vissa iakttagelser. Det framgick klart att det stora sockerbrukshuset i allt väsentligt överensstämde med Carlbergs ritningar. Däremot var det lilla huset norr om gavelbyggnaden åt Munkbrogatan olikt, så till vida att det omfattade två övervåningar, med fem fönsteröppningar vardera, försedda med tolv små rutor. Till vänster om den på

Sockerbruket

Sockerbruket i kvarteret Midas vid Lilla Nygatan 16 grundades 1741. Fasaden mot Mälartorget revs 1902. Foto i SSM från 1900-talets början

ritningen markerade inkörsporten fanns ytterligare en port av samma storlek. Den var 1902 delvis igenfylld. Ovanför portarna satt ornerade slutstenar med byggnadsåret 1743.[3] Enligt byggningskollegiets protokoll för den 28 januari 1742 skall ritningarna ha utförts av stadsmurmästaren Christian Wüstner, och därefter godkänts av Carlberg. Att den senare dock är den egentlige upphovsmannen förefaller mycket troligt. – Huset åt Lilla Nygatan blev efter Carlbergs tid tillbyggt med en våning och försett med vindskupor. Alternativa ritningar av närmast professionell klass med text på tyska signerade "G Demler jnven", föreligger också. Med sitt spetsiga takfall avslöjar byggnaden på ritningen tydligt sitt ursprung. Det är resultatet av en tysk murmästares ansträngningar. I gamla stans medeltidsmiljö hade den säkerligen passat ganska väl.

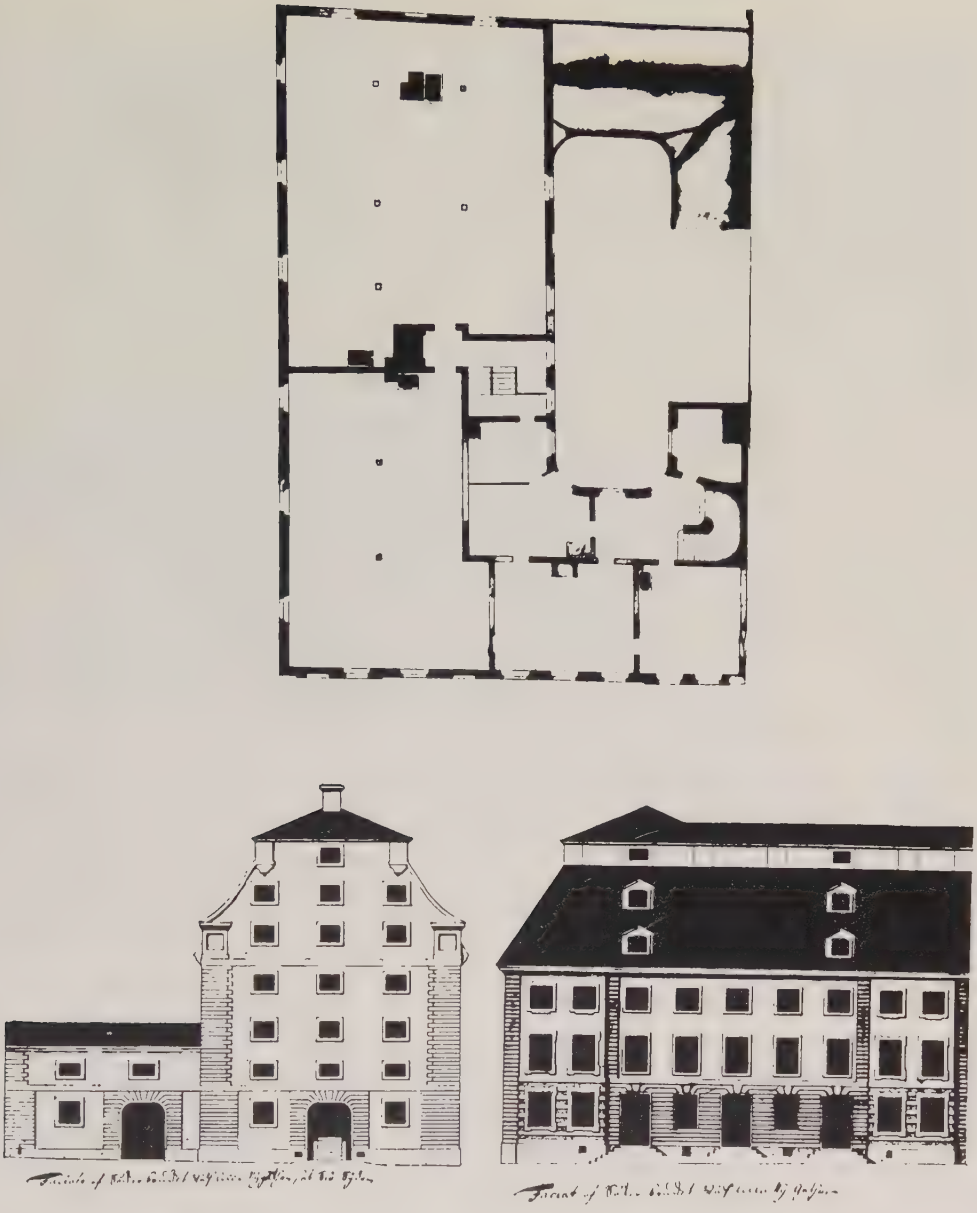

Sockerbruket. Ritning i BNA

Byggnaden försågs med ett högt tak av säterityp. Enligt ritningen är bottenvåningen mot Lilla Nygatan rusticerad, i övrigt är husen försedda med genomgående rusticerade hörnkedjor och portalomfattningar. Det forna sockerbruket – Lilla Nygatan 16 – kan ehuru ombyggt under senare tider visa upp vackra byggnadsdetaljer från 1740-talet, t ex ett trapphus och en svängd gård i rokokostil.

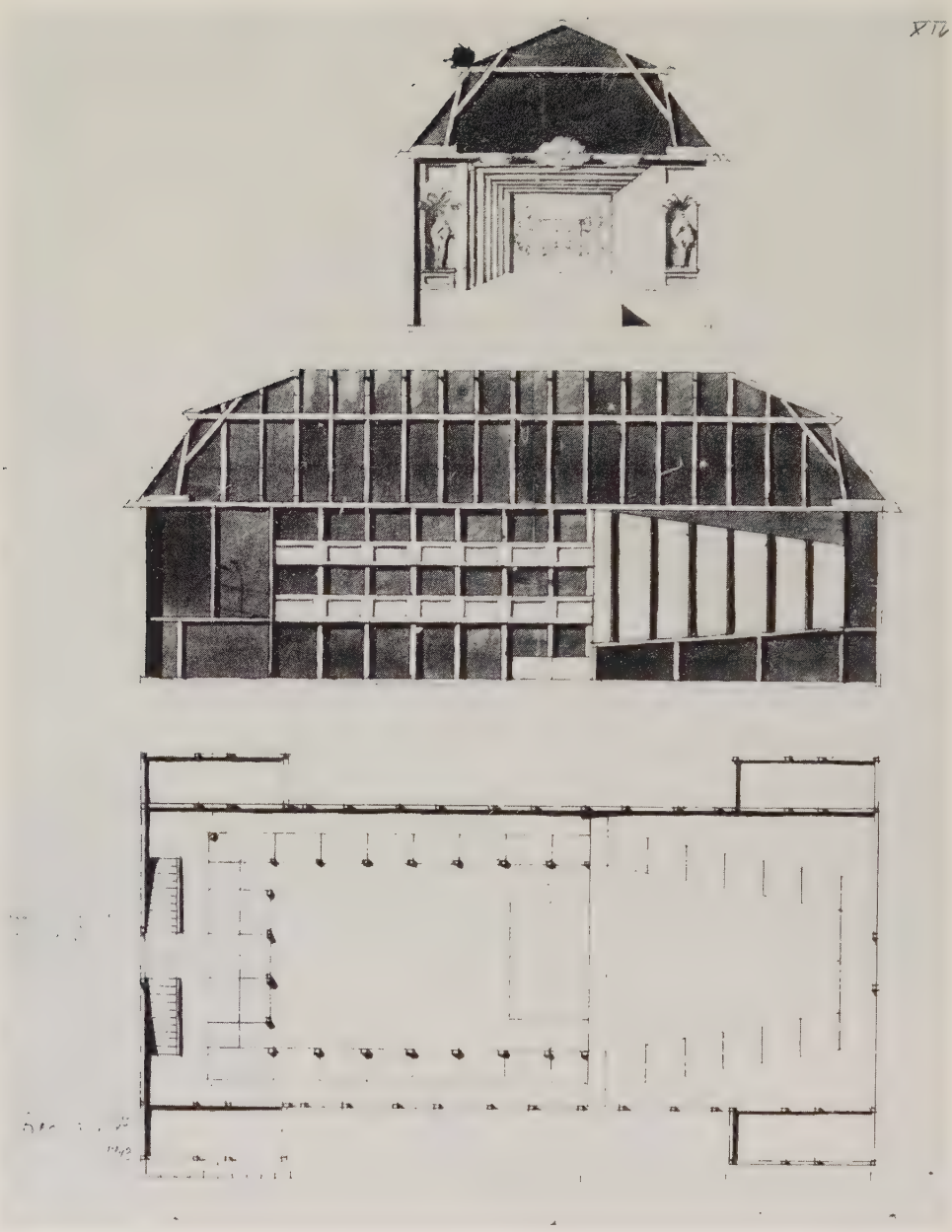

För det Stenborgska teatersällskapet projekterade Carlberg 1757 ett "comediehus" på Munkbrotorget invid Riddarholmskanalen, den enda plats som han fann tillräckligt säker för en så eldfarlig verksamhet. – I sin art är detta förslag ett av de äldsta i Sverige. Det rör sig om en tänkt träbyggnad av relativt blygsam storlek. Scenens djup är angiven till ca 20 alnar (11,88 m), scenöppningen är ungefär 13 alnar (7,7 m) och åskådarrummet har måtten 27 × 19 alnar (16 × 11 m). Salongen skulle ha fått en yta om ca 180 m². Takhöjden skulle enligt Carlberg vara drygt 7 meter. RS 302

Sockerbruket i kv Midas företedde påfallande likheter med en motsvarande anläggning i Norrköping i kv Gripen, gamla Rådstugugatan 26, som också torde ha haft Carlberg som arkitekt, åtminstone gäller detta om den ännu bevarade kontorsdelen. Sockerbruket Gripen uppfördes enligt uppgift omkring 1740. Kontorsdelen togs i bruk 1751. Carlberg vistades tidvis i Norrköping 1741, där han ritade en ny Saltängsbro.[4] Kierrman var en av delägarna i bruket och med denne samarbetade ju Carlberg i flera sammanhang.

Minotaurus

En annan byggnad i Gamla stan som Carlberg i början av 1730-talet tycks ha intresserat sig för var hörnhuset Storkyrkobrinken – Västerlånggatan, f d kv Minotaurus – ett vackert trevåningshus med rusticerad bottenvåning och ett högt säteritak försett med takkupor.[5] Övriga byggnader som Carlberg tagit direkt befattning med är enligt ritningar i hans arkiv fastigheter i kvarteret Ulysses och Tritonia tillhörande medlemmar av släkten Lohe 1762, paviljongen på nuvarande Strömsborg 1752, Braheska tomten på Helgeandsholmen 1765, ett av intressenterna i Barnhusets buldansfabrik planerat stamphus vid De la Gardieska huset, assis-

tenten Daniel Gödings hus i kvarteret Stuten nr 3 1763, handelsmannen Hans Degermans klädesfabrik i kvarteret Sjöhästen 1744 och en krutkällare vid Karlbergs grind på bryggare Bongs ägor 1761.[6] En ritning till en teaterbyggnad vid Munkbron, daterad den 16 juni 1757 med tillhörande memorial, kan också räknas till kategorien privata byggnader. Bakgrunden till detta projekt var aktören Petter Stenborgs lokalbekymmer. Hans svenska komeditrupp hade fått lämna bollhusscenen till förmån för franska skådespelare. Byggnaden kom inte till utförande. I stället fick Stenborg och hans trupp vid sina framträdanden i huvudstaden nöja sig med ytterst primitiva lokaler, bl a spelade man på Kindstugatan 11. Sonen, Carl Stenborg, lyckades emellertid senare 1773 få till stånd en teater i huset på Munkbron nr 1, som för ändamålet ombyggdes och inreddes av Jean Eric Rehn.[7] Den ännu existerande fastigheten Allmänna gränd 3 A i Djurgårdsstaden har onekligen också drag som gör det rimligt att antaga, att Carlberg skulle vara dess upphovsman. I så fall skulle huset ha byggts på borgmästare Kierrmans uppdrag omkring 1760.[8]

Teatern vid Munkbron

Allmänna gränd 3

Carlberg i Värmland

Den värmländska hembygden utövade en stark lockelse på den släktkäre Carlberg. Då och då företog han tillsammans med sina anhöriga resor dit. Hösten 1733 uppehöll han sig vid flera tillfällen hos sin kusin hammarpatronen Bengt Gustaf Geijer på Uddeholm. Besöken var både av personlig och yrkesmässig karaktär. Han firade bröllop med kusinbarnet Stina Engel Geijer, han stod fadder vid kusinbarnet Jan Eberhards dop och han besiktigade den nya bruksherrgården, vartill han lämnat ritningar.

Uddeholm

Denna den andra i ordningen av herrgårdarna på Uddeholm är inte känd till sitt utseende annat än genom de vackra ritningarna av Carlberg som förvaras i bruksarkivet. Den revs 1815 märkligt nog utan att ha givit upphov till några avbildningar. Av hans hand finns två signerade och en osignerad ritning. Den sistnämnda är själva "desseinen" till herrgården. Vi vet alltså inte om hans intentioner till fullo kom att förverkligas. Det rörde sig om en ganska originell variation av ett i och för sig välkänt karolinskt herrgårdstema, en villa i 1600-talets nederländska, av Palladio inspirerade stil och som sådan givetvis ganska otidsenlig. Eftersom byggnaden både skulle göra tjänst som bostad, gästhus och kontor har alla dessa funktioner kombinerats i den H-formade planen. Mittdelens tvåvåningsbyggnad utgjorde genomgångsförstu till trädgårdssidan och till de två större salarna på ömse sidor. I vardera hörnet av byggnaden låg också fyra mindre "contoir". Bakom de två salarna anslöt de åt båda hållen utskjutande flyglarna, som innehöll bagarstuga, kök, mindre salar och kammare jämte kontors- och gästrum. Fasaderna är vackert artikulerade på ett för sin upphovsman mycket karakteristiskt sätt.

Ritningarna till bruksherrgården i Uddeholm är upplysande beträffande den Carlbergska arkitekturens inspirationskällor. Den rådande franska smaken var inte hans ideal. Viljan att åtminstone försöka anamma moderna tänkesätt och en ny smak som han ofta gav uttryck för i skrift har här inte tagit sig praktiska uttryck. Den tunga förankringen i det förflutna var och förblev en hämmande faktor i hans skapande, något som naturligtvis bidrog till hans med åren vacklande renommé.

En ännu existerande parallell till Bengt Gustaf Geijers Uddeholm är Hörle bruksherrgård i Småland tillkommen på 1730- och 1740-talet, med stor sannolikhet efter ritningar av Bengt Wilhelm Carlberg. Att de båda arkitektbröderna hyllade samma tillbakablickande smakideal är tydligt.[9]

I anslutning till huvudbyggnaden på Uddeholm planerade Johan Eberhard sena-

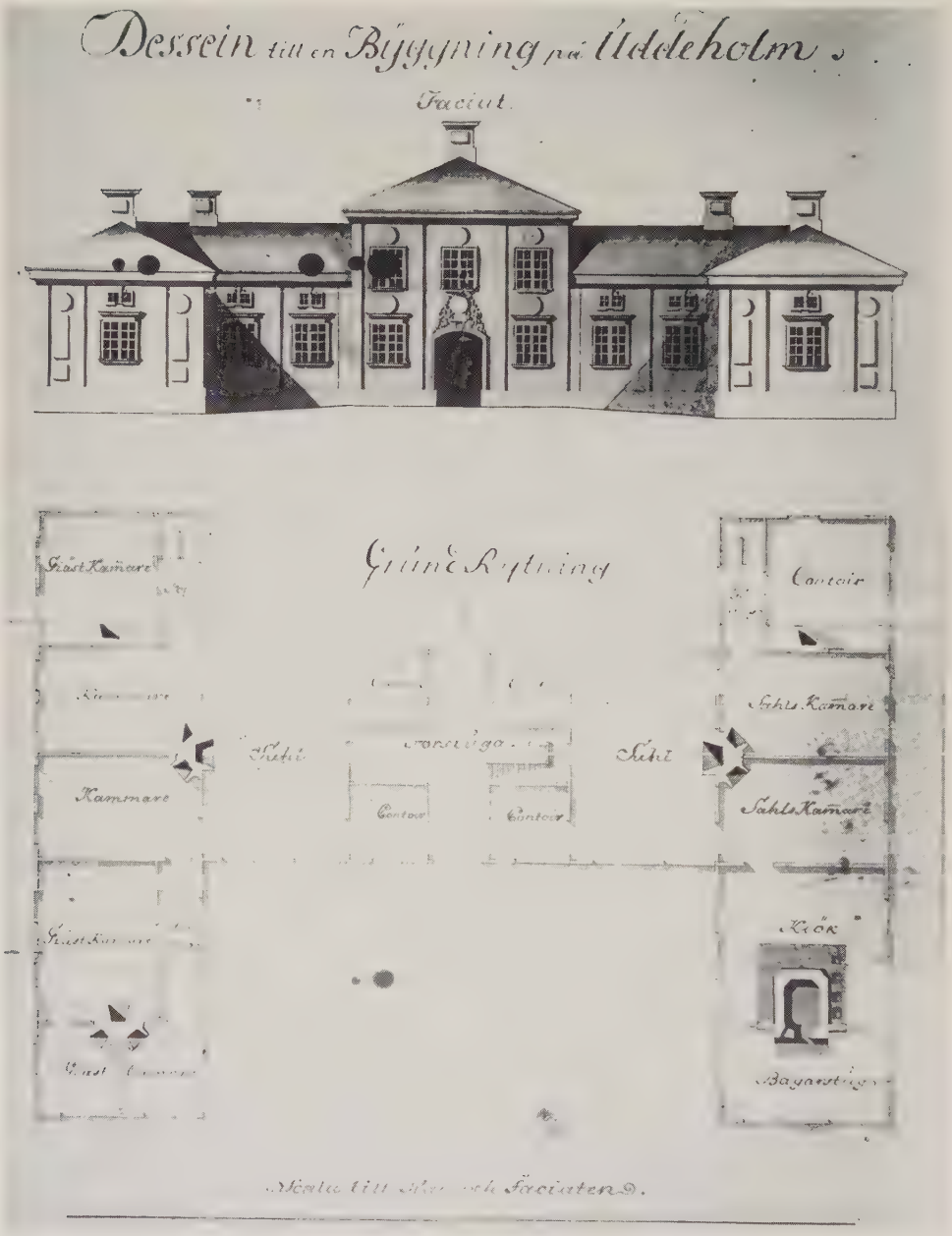

Ritning till Uddeholms herrgård. C 1733. Uddeholms bruksarkiv

re även en strängt symmetriskt ordnad trädgård med fyra parterrer försedda med strikta broderier i tidens smak. Anläggningen avgränsades mot flyglarna genom ett staket eller plank. Från huvudingången leder en spikrak väg genom trädgården till en liten i älven utskjutande kaj. Intill denna och på var sida om vägen har Carlberg

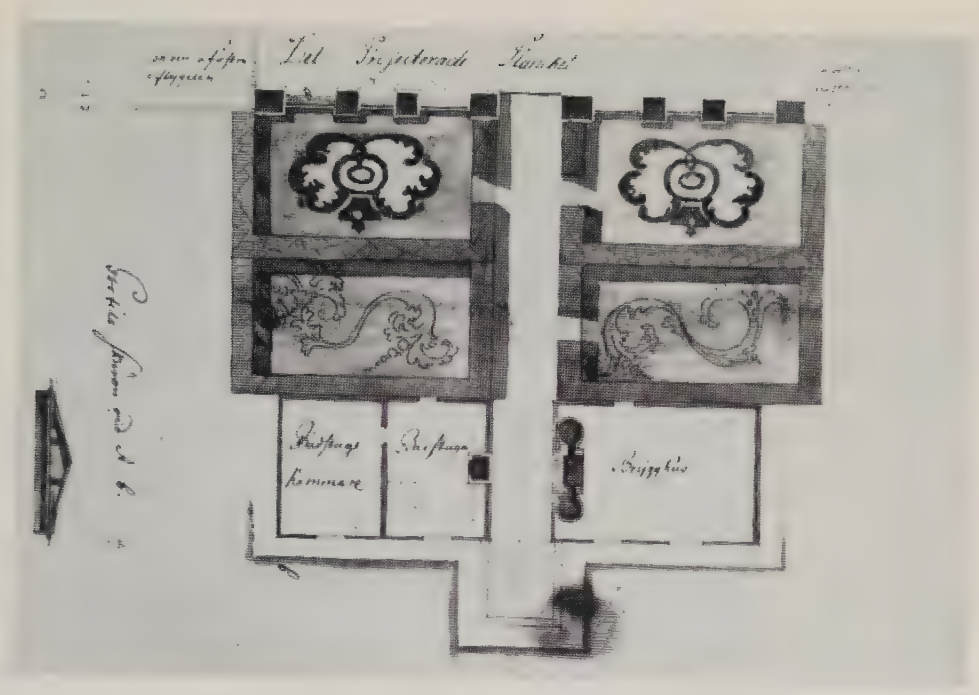

Ritning till trädgårdsanläggning för Uddeholm. C 1730-talet. Uddeholms bruksarkiv

här placerat två identiska paviljonger: ett brygg- resp badhus. Terrängens ojämnhet förutsatte ett krubbverk, vartill han även lämnade ritningar. Det ännu bevarade arkivet i herrgårdsparken med årtalet 1733 i järnsiffror ovan ingången är i dag det enda spåret av Carlbergs verksamhet på Uddeholm. Till formen om än ej till volymen är det mycket likt paviljongerna på hans ritningar.[1]

1754 fick Johan Eberhard ännu ett värmländskt uppdrag; att utöka Långs herrgård, som försågs med två framskjutande flyglar. Planen överensstämmer med Bengt Wilhelms Hörle. Han ritade också en symmetrisk trädgårdsanläggning.[2]

Rådhuset i Karlstad

Den 22 juni 1752 drabbades Karlstad av en förhärjande brand. Med påfallande snabbhet förbereddes en återuppbyggnad under ledning av riksrådet Carl Gustaf Löwenhielm. Hårleman utarbetade en ny stadsplan, som bl a innebar en reglering av kvarteren vid torget och anläggande av en större park öster om kyrkan. För återuppbyggnaden av "de publika byggnaderna" erhöll man 22.000 dsmt av statsmedel, en summa som dock till största delen gick åt för att få regleringarna genomförda. – Vid branden hade det tämligen nybyggda rådhuset gått upp i rök. Med tanke på Carlbergs värmländska anknytning föll det sig ganska naturligt för stadens fäder att anförtro honom uppgiften att bygga det nya rådhuset. Han har härvid enligt vad man antagit utgått från ett utkast eller ett förslag av Hårleman. Rådhuset kan därför troligen med en viss rätt betraktas som ett gemensamt verk av Hårleman och Carlberg. Men att det var Carlbergs ritningar som murmästarna skulle följa, framgår klart av en entreprenadöverenskommelse som staden träffade med riksdagsmannen, lagmannen B R Antonsson 1762. Byggnaden skulle fullbor-

Karlstads gymnasium. Foto i Värmlands museum, Karlstad

das som det heter "efter herr Capitain och Stadsarkitektens i Stockholm J E Carlbergs utgifne ritning med de förändringar och förbättringar, som magistraten därwid finner nödiga . . ." På grund av brist på medel och en mångfald andra hindrande omständigheter skulle det dock komma att dröja ända till 1783 innan byggnaden stod färdig att användas.[3]

Gymnasiet i Karlstad

Carlbergs tekniska kunnande togs även i anspråk vid uppförandet av det nya gymnasiet. Det gamla skolhuset nere vid älven hörde till de byggnader som brunnit ned till grunden. Genom statsanslag och insamlingar hade man lyckats få fram en ansenlig summa, vilket gav möjlighet till en mycket påkostad byggnad. Den förlades till Lagbergets översta del. Även för gymnasiehuset lämnade Hårleman ritningarna. Byggnaden skulle inte bara göra tjänst som skolhus utan även ha andra kulturella funktioner. Det skulle sålunda på Löwenhielms förslag utrustas med ett observatorium. Hårlemans ritningar kom att ändras i vissa hänseenden av Carl Johan Cronstedt. Dessa kom dock inte att ligga till grund för det slutliga utförandet. I och med att ledningen för byggnadsarbetet efter Hårlemans död övertogs av Carlberg utarbetades nya ritningar och efter dessa byggdes också gymnasiet. Det är möjligt, men mindre troligt, att Cronstedt och Carlberg samarbetat. Ritningarna är under alla förhållanden av den senares hand. Att han spelat en stor roll för gymnasiebyggnadens tillkomst är alltså mycket troligt, inte minst med tanke på de betydande penningbelopp som tillskjutits av hans släktingar bland de värmländska brukspatronerna, bl a av Uddeholms bolag, där hans hustrus halvsys-

kon var stora intressenter. – Vid invigningen den 4 september 1759 betecknades "Gymnasium Adolpho-Fredericanum" som ett av de präktigaste i sitt slag i hela landet. Särdeles märkligt fann man observatoriet i det åttkantiga tornet vara, om vilket det i en samtida källa hette, "Observatorium är med tjocka murar och pelare från grunden och sedan med sina walfbågar updraget öfwer Skurtaket, så att det hafwer ren Prospect öfwer Horizonten åt alla Sijdor". Carlbergs tekniska kunnande kom således väl till pass, man torde också med skäl kunna beteckna honom som en av byggnadens arkitekter.[4]

Domkyrkan i Karlstad

Vid branden 1752 skonades märkligt nog den 1733 färdigbyggda kyrkan – till sin skapnad inte olik Kungsholms kyrka i Stockholm. – Tornets brädtak och underrede blev dock helt avbränt. Då det skulle repareras beslöt man att förse det med en överbyggnad och att där installera ett tornur. För detta ändamål utarbetade Carlberg under åren 1757 till 1758 fyra förslag. Sedan tornet färdigreparerats och ett urverk från Stjernsunds manufakturverk installerats uppfördes tornöverbyggnaden i enlighet med Carlbergs ritningar. Detta arbete var avslutat 1761. Därpå påsattes en tornspira i form av en stor järnstång smidd av mästersmeden Jöns Lång i Gunnerud, en gåva av brukspatronen Jöns Henrik Ek.[5]

Det är inte känt exakt hur Carlbergs tornhuv tog sig ut. Uppgifter i ett byggnadskontrakt från 1792 och en bevarad ritning som torde återgå på ett original av honom ger dock anvisningar om att det rört sig om en elegant skapelse. Från en svängd underdel som accentuerades av fyra runda urtavlor och små utskjutande fönster höjde sig en liten lanternin med ett spetsigt torn. I samband med den omfattande restaurering som kyrkan genomgick under Palmstedts ledning i början av 1790-talet förändrades det Carlbergska tornet delvis, dock knappast i positiv riktning.[6]

Väse kyrka

Carlberg arbetade vid denna tid 1760–62, även med en annan kyrka i Värmland, nämligen med den i Väse socken, inte långt från Karlstad. Ritningarna presenterades för församlingen på nyåret 1760. Denna långhuskyrka med femsidigt kor är genom sin bredd en av de största i sitt slag i landskapet. Delade meningar har stundom rått om kyrkans arkitektoniska kvaliteter, och redan när ritningarna besiktigades vid sockenstämman på nyårsdagen 1760 framhölls att kyrkan "tycktes wara för mycket bred emot längden tilltagen".[7] Den är emellertid av intresse såsom det enda exemplet på en kyrkobyggnad av Carlbergs hand vid sidan av Storkyrkan.

I Värmland gällde Carlberg uppenbarligen som en stor auktoritet. Han åberopades när befattningen som brobyggmästare skulle få en ny innehavare 1759. Den man som magistraten i Karlstad förordat – Anders Jakobsson – förklarades ha bevisat sin kompetens när han biträtt kapten Carlberg.[8]

Informationsverket

Elever och medhjälpare

I många olika sammanhang framskymtar hos Carlberg "en besynnerlig böjelse för Informationsvärket", för att använda hans egna ord.[9] Detta intresse tycks ha varit förenat med en pedagogisk talang, som väckte samtidens erkänsla. Carl Johan Cronstedt talar 1760 om kapten Carlbergs "oförtrutna möda för ungdomen". Det är också fullt klart att Carlberg själv i detta sammanhang ansåg sig göra en pionjärgärning. Undervisningsverksamheten tycks redan ha varit i gång i Göteborg, där han enligt egen uppgift hade åtta adepter, bland dem sin egen bror Bengt Wilhelm. Efter flyttningen till Stockholm fick denna undervisning officiell sanktion i och med 1736 års byggnadsordning. Enligt vad magistraten 1761 kunde rapportera till överståthållaren, hade kapten Carlberg från sitt tillträde "ständigt haft 3 à 4 ynglingar, hederliga mäns barn, i sit contoir, dem han uti designerande och förslagens uprättande underwist och öfwat, til Publicii märkeliga nytta nu och i framtiden". Enligt egen utsago hade han fram till 1760 haft inte mindre än 28 "skicklige ämnen" i sitt Informationsverk, men huvudparten hade tyvärr "med döden aflidit".[1] De få som var i livet hade däremot gjort goda framsteg till rikets tjänst och nytta.

Informationsverkets huvudändamål var att få fram kompetent personal. Carlberg var ytterst angelägen om att hans livsverk skulle kunna överlämnas i goda händer. De medhjälpare och efterföljare som han fick hade samtliga fått sin grundläggande utbildning av Carlberg själv i Informationsverket. Redan 1737 hade byggningskollegiet beviljat honom medel att som arbetskonduktör anställa sonen Johan Carlberg. Vid dennes bortgång 1745 fick den då nittonårige Carl Henric König befattningen. Denne habile och fint bildade man var son till den genomlärde lagmannen och encyklopedisten Christian König (1678–1762). Ganska snart tog han över en hel del av göromålen. Efter den stora branden på Södermalm 1759 tycks han ha verkat som en slags biträdande stadsarkitekt med särskild uppgift att handlägga frågor i denna stadsdel. Genom sina goda teoretiska kunskaper var han också väl lämpad att undervisa i Informationsverket. – 1772 blev han Carlbergs efterträdare som stadsarkitekt.

Till de "skickliga ämnena" måste han givetvis också ha räknat Eric Palmstedt, som fjorton år gammal började sina studier i Informationsverket 1755. Carlberg hyste en stor beundran för hans talang och verkade ivrigt för hans utbildning och befordran. Branden på Södermalm gjorde det enligt Carlberg nödvändigt med

anställande av ytterligare en kompetent kraft vid sidan av König. I en skrivelse av den 24 mars 1760 till kollegiet föreslog därför Carlberg att den duktige unge mannen, som var sinnad "at aldeles förblifwa och anwända sin tid til civile bygkonsten och de därtil hörande wettenskaperna", skulle befordras till konduktör med en årslön om 200 till 300 dsmt.[2] Med påtaglig värme utlåter han sig om Palmstedts "ogemena quickhet, arbetssamhet och flit". Denne hade redan trots sin ungdom blivit ett mycket gott stöd för den nu ganska darrige och ålderstigne stadsarkitekten.

Informationsverket var givetvis också till omedelbar praktisk nytta för byggnadsväsendet. Man ritade och kopierade aktuella handlingar vid sidan av mera teoretiska övningar. "Ämnena" utgjorde på sätt och vis en extra personalresurs, som gjorde att han långt in på sin ålders höst kunde behålla sin befattning.

Informationsverket var Carlbergs ögonsten och han bidrog av egna medel till verksamheten. Han skaffade böcker för dess behov och han sammanställde också egna alster att nyttjas som undervisningsmaterial. Till denna kategori räknade Carlberg också Dahlbergs Svecia. En notis från 1746 upplyser om att han lagt märke till att staden hade många exemplar av detta värdefulla arbete men arkitektkontoret inte något. Kollegiet borde därför se till att man försågs med detta "til Contoirets nytta och heder".

Somliga elever tycks ha varit inneboende i hans hem i kv Överkikaren på Hornsgatan, som stundtals också gjorde tjänst som kontor, arkiv och undervisningslokal. Några av dessa medhjälpare, av Carlberg betecknade som assistenter, skymtar hastigt i källorna, t ex assistenten Ekman som byggde bodarna på östra Norrbro 1747 och "assistenten uti detta Collegio" Per Westrell som nämns 1754. Av den sistnämnde, som alltså troligtvis kan räknas som lärjunge till Carlberg, finns ett flertal mycket vackra och väl utförda ritningar, i huvudsak från 1750-talet. Hans stil skulle kunna betecknas närmast Hårleman-inspirerad. Bland hans verk märks Paschs malmgård vid Roslagstull från 1757 och fattighuset vid Sabbatsberg.

Architectura Militaris

Architectura Civilis

För den arkitektgeneration som Carlberg tillhörde fanns det knappast någon skillnad mellan utövandet av "architectura militaris" och "architectura civilis". Och den inställningen skulle länge komma att råda. Av naturliga skäl hade den militära sidan de pedagogiska resurserna. Fortifikationen med dess informationsverk spelade länge en dominerande roll i utbildningen fram till tidpunkten för inrättandet av särskilda högskolor för konst- och ingenjörsvetenskap. Inte så få officerare kom också allt i från 1600-talet till det tidiga 1800-talet att vid sidan av sina militära specialområden ägna sig åt den civila sidan av arkitektyrket. Många exempel på detta skulle kunna anföras. Redan under fortifikationens undervisningsverks första guldålder – under den Dahlberg-Stuartska epoken – hade regelrätt undervisning i civilarkitektur förekommit. Ämnet försvann emellertid sedan för att återkomma först på 1750-talet på initiativ av den driftige Wilhelm Hoppe, tidigare Carlbergs medhjälpare och elev.

Kapten Carlbergs yrkesmässiga bakgrund har redan antytts i det föregående. Såväl han själv som hans bror och brorson hade alltså denna militära anknytning, liksom för övrigt också under tidigare skeden sådana portalgestalter i den svenska arkitekturhistorien som Dahlberg och Tessin d ä. Till samma kategori kan man också räkna t ex Carl Fredrik Sundwall, Olof Tempelman och Gustaf af Sillén, för att nu nämna några av Carlbergs kolleger i en senare generation. Samma utbildningsarv förvaltade också mekanikern Mårten Triewald – Carlbergs samtida – en

av initiativtagarna till vetenskapsakademien. För dess uppkomst hade fortifikationen en väsentlig betydelse och presidiet i akademien innehades under vissa tider av fortifikationsofficerare. Även Carlberg lär ha föreslagits som medlem i akademien, men han vann aldrig inträde, troligen på grund av motstånd från Hårlemans sida.

Fortifikationens informationsverk

Fortifikationens informationsverk leddes 1735–47 av Triewald och var under denna tid ytterst talrikt besökt. Ja, det blev nästan på modet att ta del i föreläsningarna och laborationerna.[3] Som den enda existerande "tekniska högskolan" kom således denna undervisningsanstalt att utöver sin militära betydelse även inverka på den civila sidan, där militära erfarenheter samlade under de många fälttågen kunde tas till vara t ex inom bro- och vattenbyggnadskonsten.[4] Det fanns alltså naturliga inspirationskällor till Carlbergs eget informationsverk. Hans avsikt var givetvis inte heller att konkurrera med fortifikationen. Snarare ville han med dess läroanstalt som mönster renodla "architectura civilis" med tanke på den stora brist på kompetent folk som förelåg särskilt när det gällde stadsbyggnad. Någon undervisning i denna disciplin förekom ju inte heller annorstädes i riket. Enligt Carlbergs mening borde hans lärjungar helst samtidigt studera vid de båda informationsverken. Förklarligt nog räknade han sitt eget som det mera avancerade.

Carlbergs teoretiska bakgrund

Veterligen företog Carlberg aldrig några utländska studieresor, vilket samtiden också noterade[5]. Men som ung officer hade han varit förlagd i Baltikum och i Ryssland.[6] Troligen följde han med så gott det lät sig göra i den utländska facklitteraturen, varom mera i det följande. Han hölls också underrättad om de nya strömningarna i arkitekturen genom några av sina lärljungar och medhjälpare. König skaffade honom troligen kännedom om tidens smak som den förkunnades i Laugiers, Blondels och Briseux' skrifter. Erfarenheterna vidarebefordrades och utnyttjades säkerligen också i undervisningen vid Informationsverket. För nya tongångar var han inte okänslig, även om han självklart nog hade svårt att i handling överge sin 1600-tals klassicism.

Carlbergs bibliotek

Redan 1733 ägde han en betydande boksamling, i vilken ett representativt urval av arkitekturteoretiska verk ingick. En av honom själv upprättad förteckning upptar 74 olika böcker.[7] Att dessa arbeten kommit till flitig användning i Informationsverket är troligt. Urvalet arbeten ger också en fingervisning om hans egen smakinriktning. Vid slutet av hans levnad tycks emellertid inte längre hela detta betydande fackbibliotek ha funnits kvar i hans ägo. Bouppteckningen 1774 upptar nämligen en förminskad samling med en delvis annan sammansättning.[8] Tanken att han överlämnat sitt bibliotek till Informationsverket ligger nära till hands. Eller förstördes det vid Mariabranden? – Boksamlingen förvarades i hans hus på Hornsgatan i ett särskilt kontorsrum i andra våningen. Här fanns särskilt avpassade bord på vilka de stora folioverken liksom de vidlyftiga ritningarna kunde bredas ut.

Naturligtvis ingick ett flertal Vitruviusutgåvor – däribland "Der deutsche Vitruvius" från 1592 – i hans samling. På denna auktoritet stödde han sig tveklöst. I övrigt hyllade Carlbergs läromästare liksom han själv senbarockens arkitekturideal och då oftast med klassicistisk anstrykning. Betecknande är förekomsten av ett stort verk i folio med avbildningar av *Jacob van Campens* berömda rådhus i Amsterdam. Ett annat holländskt arbete som inbjöd till studier av detta byggnadsverk var "Cort onderwys Van de Vyf Colommen" av arkitekten och bildhuggaren *Simon Bosbom* (1614–1662). Han ansågs länge, men troligen med orätt, vara skaparen av de plastiska detaljerna på det van Campenska rådhuset i Amsterdam. Bosbom arbetade även i London och i Berlin. Han översatte Scamozzis "Idea dell'architettura Universale" till holländska och utgav även sitt eget nyssnämnda arbete på engelska (London 1679). En känd teoretiker vars arbeten också fanns representerade var *Paul*

Decker (1677–1713). Han var arkitekt och kopparstickare, verksam förutom i födelsestaden Nürnberg i Berlin, Augsburg och Bayreuth och räknade sig som elev till Andreas Schlüter. Mellan 1711 och 1717 utkom "Fürstlicher Baumeister oder Architectura Civilis", ett verk som fick stort inflytande på den samtida tyska byggnadskonsten. Postumt utkom 1721 i Leipzig hans "Architectura theoretico-practica". Genom Deckers mönsterstick gjordes régencens ornamentik och arkitekturdetaljer kända i Tyskland och för Carlbergs del alltså även i Sverige. Vilka arbeten det gällde är inte klart. Carlberg har blott noterat "2ne delar i 2ne velska band" men värderat dem till den betydande summan av 40 daler. Till samma kategori som Decker kan *Charles Philippe Dieussart* räknas. Denne var hugenott och verksam som byggmästare och bildhuggare under andra hälften av 1600-talet i Güstrov, Berlin-Potsdam, Bayreuth, Hamburg och Köpenhamn. I sitt verk "Theatrum architecturae civilis", som utkom i fyra upplagor mellan 1679 och 1697 förespråkar han den nederländska klassicismen och påverkade därigenom även den nyssnämnde Decker.

Carlberg ägde också "åtskilliga delar" av ett arbete av *Leonard Christop Sturm* som han värderade mycket högt. Sturm var inte bara arkitekt och arkitekturteoretiker utan också i lika hög grad matematiker och teolog. Född i Nürnberg 1669, studerade denne i Frankrike och Holland – särskilt vattenbyggnadsteknik – och kom sedan att verka i Mecklenburg, Rostock och Hamburg till sin död 1719. Han var ytterst produktiv som författare till verk om civil och militär byggnadskonst och översatte också många franska arbeten. Av den tyske byggmästaren och ingenjören *Georg Andreas Böckler,* verksam bl a i Ansbach, hade Carlberg två volymer nämligen "Compendium architectura civilis" (1648) och "Architectura curiosa nova" (1664). Böckler stod också för den tyska *Palladio*-översättningen som Carlberg nyttjade.

En annan auktor representerad i samlingen var *Johan Jacob Schübler,* matematiker och arkitekturteoretiker i Nürnberg till sin död 1741. Han författade ett stort antal verk rörande byggnadskonstens teori – Carlberg ägde tio delar av hans samlade arbeten – och gjorde sig också känd genom många rumsinredningsförslag. Han sysslade även med trädgårdskonst. Idémässigt anknöt han till Bérainstilen.

Carlbergs strävan att följa med tidens strömningar framgår också av att han ägde det påkostade arbetet "Die moderne Baukunst" av *Johann Vogel,* ett stort anlagt verk som först utkom 1708 i Hamburg och med hjälp av 36 kopparstick skildrade den samtida arkitekturen. Nya upplagor utkom sedan ända fram till 1806.

Som redan framgått tog Carlberg sina lärdomar i första hand från tyska och holländska arbeten. Den franska och italienska arkitekturen förmedlades till honom via tyska översättningar. Så t ex stiftade han bekantskap med *Charles Augustin d'Avilers* "Cours complet d'architecture" genom Sturms översättning. Aviler (1653–1700) studerade och påverkades av den yngre Mansart och fortsatte därefter sin bana som "architect de la province". Som sådan skapade han flera berömda verk, t ex ärkebiskopspalatset i Toulouse. 1685 utgav han en översättning av Scamozzis nyss nämnda arbete.

Naturligt nog innehöll boksamlingen även renodlade bildverk, t ex *"Lepautre i velskt band",* med kopparstick av kända byggnader i Paris såsom Invaliddomen och Hotel de Carnavalet liksom stick av *Jean Marot.* På så sätt kom Carlberg och hans elever i kontakt med märkliga byggnader av t ex Le Vau eller Lemercier. Med de romerska kyrkornas formspråk har Carlberg tydligen gjort sig bekant genom ett större planschverk av *Giovanni Giacomo Rossi* från 1683 med titeln "Jnsignium Romae templorum prospectus exteriores in terioresque elebrioribus architectis inventi . . ." Att han under sitt arbete med Storkyrkan ofta haft anledning att studera detta verk kan man utgå från. – Som referensmaterial tjänade också ett band med ritningar och bilder över den då nyanlagda porslinsstaden Ludwigsburg i Würtemberg.

Att Carlberg var i hög grad tekniskt inriktad framgår också av hans bokbestånd. Han ägde sålunda två arbeten av den i Augsburg verksamme kopparstickaren och förläggaren *Joseph Friedrich Leopold* (1668–1726), "Theatrum Hydraulis" och "Theatrum Machinae Generalis", båda från 1724. Såsom gammal fortifikationsofficer hade han också ett stort antal militärtekniskt betonade arbeten. Ett rikt stoff fanns t ex i det avseendet att hämta i det stora praktverket "Architectura Militaris" av *Andreas Cellarius,* utgivet i Amsterdam 1656 och tillägnat drottning Kristina och hennes rådgivare.

Förutom arkitektlitteratur innehöll boksamlingen även mycket annat, inte minst geometriska och matematiska böcker. Till förra kategorien kan kanske också räknas "Albert Dürers geometriska proportioner wid Menniskans kropp".[9]

Men Carlbergs bibliotek saknade givetvis inte heller litteratur till uppbyggelse och förnöjelse. – Om ett musikaliskt intresse vittnar inom parentes sagt förekomsten av noter till kompositioner av den franske tonsättaren Nicolas Lebègue, – troligen någon av dennes samlingar av Pièces de clavecin från 1670- och 80-talen – och av "den svenska musikens fader", Johan Helmich Roman. I det Carlbergska hemmet fanns för övrigt en cembalo eller en "clave cymbal", för att använda tidens benämning. – I kontoret förvarades också en synnerligen rikhaltig samling av tekniska instrument: passare och cirklar av olika storlekar, linjaler och vinkelhakar, lantmäteribräden och stativ och "dioptrer" liksom färglådor och "en sten att rifwa färg på". Detta material nyttjades säkerligen också i studiesyfte.

Carlbergs skrifter

Carlberg utgav redan 1740 en skrift vari han på ett synnerligen utförligt och ingående sätt redogjorde för den planerade undervisningens uppläggning och innehåll *"Förteckning på några Stycken eller Dehlar hwaruti hädanefter tienlige ämnen i Stockholms stads Architect Contoir komma at underrättas och läras"*. Den kan beskrivas som en sorts resonerande och kommenterande kursplan med en mycket ambitiös målsättning. Med pedantisk detaljrikedom redovisas i nitton kapitel alla moment i byggnadskonsten värda att läras ut från avvägningar till koppar- och mässingsslagarnas teknik. De presumtiva eleverna förväntas dessutom få kunskap i allt som kan tänkas vara behövligt att veta i fråga om reparationer av gamla sten- och trähus och om värderingar av hus och egendomar vid uppkommande tvistigheter. Slutligen utlovar han även att meddela sina erfarenheter till den unga generationen vad gäller arrangemang i samband med stora begravningar, intåg, kröningar, biläger, stora herrars namns- och födelsedagar, fredsslut och allianser. Den vidlyftiga skriften röjer en imponerande kunskap hos dess upphovsman, även om det givetvis är omöjligt att avgöra om han själv i praktiken behärskar allt som här tas upp. Genom sin detaljrikedom har den otvivelaktigt mycket att upplysa om av byggnads- och hantverksteknisk natur, vilket vi dock i detta sammanhang måste förbigå.

I förordet, daterat den 17 januari 1740, hänvisar Carlberg naturligt nog till arkitektinstruktionens § 20 med dess anvisning till stadsarkitekten att bedriva undervisning "här i Architect-Contoiret" för intresserade ungdomar, vilka därefter skall kunna nyttjas i andra städer i riket. Hans avsikt med skriften är alltså enligt vad han förklarar att väcka intresse hos ungdomen för byggnadskonsten, vars studium är både nöjsamt och nyttigt för dess utövare. En kommande lärobok av hans hand förutskickas också, blott tiden står honom bi. Med tanke på det mycket begränsade antalet utövare av "vetenskapen" i landet hoppas han att hans initiativ skall bli framgångsrikt. Uppenbarligen menar han inte att samtliga moment i den beskrivna kursen skall genomgås av alla. Var och en kan efter eget skön och intresse välja ut det som intresserar. Han preciserar också de förkunskaper som han finner nödvändiga för dem som avser att följa undervisningen. De "böra förut wara öfwade at kunna uprita de nödigaste Figurer i Geometrien". De som saknar dylik kunskap kan få undervisning härom i kontoret, tillfogar han.

Betecknande är som tidigare nämnts Carlbergs mycket starka betonande av de praktiska kunskapernas betydelse. I och för sig var detta ju ganska naturligt med tanke på att just dessa moment var hans starka sida. Arkitekterna måste ha ingående kännedom om hantverkarnas teknik, veta hur murare, timmermän och målare arbetar och vilka redskap de nyttjar. Detta för att hela tiden från det första spadtaget till det sista penseldraget kunna ha byggnadsföretaget under stadig

kontroll, inte minst ekonomiskt. Därför måste adepterna också lära sig kostnadsberäkning och arbetsledning. Ett medel som han särskilt nämner för att skaffa denna kunskap är studiebesök hos olika hantverkare. Han påpekar också vikten av att de studerande noggrant iakttar och noterar alla moment och rörelser i grovarbetarnas arbeten, för att man därigenom skall kunna få kännedom om deras beteenden i olika situationer, en slags arbetsforskning om man så vill. Skalar man bort allt det tidstypiska och tröttande från Carlbergs skrift, skall man finna många goda grundsatser och mycket sunt förnuft som än i dag borde kunna äga sin tillämpning.

Drygt trettio år senare – 1771 – fick denna skrift en efterföljare med den för dess upphovsman så karakteristiska titeln *"Ordning och Förtekning på Ungdomens Information i Byggkonsten enligt den 20 och 21 §§ uti Architect-Instructionen"*. I viss mån är detta ålderdomsverk en bearbetning och upprepning av det tidigare arbetet. Här finns likaledes mycket av det som han fört fram i samband med förarbetena till 1761 års byggnadsordning. Men åtskilligt nytt har tillfogats. Carlberg var nu 88 år gammal och hade varit i stadens tjänst i 49 år. Med en viss rätt kunde han hävda att han bättre än någon annan förstod vad som fordrades av en arkitekt i det allmännas tjänst. Som vanligt bjuder han läsaren en mycket hårdsmält kost. Hans inneboende drift att systematisera och ställa upp regler har här fått sitt utlopp på ett sätt som gränsar till det hämningslösa. Men även denna skrift innehåller trots allt betydligt mer än ytligt pedanteri – och också mycket annat än vad den långrandiga titeln tycks ge sken av. Den är på en gång ett slags bokslut över ett långt och strävsamt yrkesliv och en framtidsvision. Den stad som Carlberg så gärna ville men aldrig kunde skapa skymtar här i all sin glans mellan de knaggliga raderna. I mångt och mycket finns här nyckeln till hans personlighet. Omedvetet och obarmhärtigt avslöjas många av hans brister men också i hög grad hans förtjänster: oförmågan att skilja smått från stort men också framsyntheten, hängivenheten inför uppgiften och viljan till teknisk och konstnärlig förnyelse. Verkligt anmärkningsvärd är hans lyhördhet inför de nya strömningarna i tiden på stadsplaneringens område. I flera avseenden har han frigjort sig från barockens lagbundenhet till förmån för en friare terränganpassad form. I första hand är arbetet dock ett mycket talande bevis för hans enorma yrkeskunskap som mer byggde på praktiska erfarenheter än på teoretiska studier. Därutöver har det ännu en dimension som ett historiskt dokument; mycket av det som anbefalles och redovisas tillämpades av honom själv. Villkoren för 1700-talets byggenskap finns här samlade för den som vill ta del av dem. På så vis ger han också ett bidrag till kännedomen om hur hans egen vardag gestaltade sig.

Carlberg har fortfarande samma krav på förkunskaper för dem som ämnar delta i hans undervisning som tidigare. Sedan de lärt sig rita, kopiera och göra uppmätningar, upprätta planer, profiler och fasader samt "någorlunda teckna och illuminera" inleds undervisningen med en genomgång av de olika typer av städer som han anser sig kunna urskilja och för vilka man bör öva sig i att upprätta "Generala Planer". Steg för steg förs sedan undervisningen vidare. Alla tänkbara slag och arter av offentliga byggnader och offentligt byggande tas upp till behandling från kyrkor till repslagarbanor. Undervisningen skall därefter enligt Carlberg behandla stadsplaneringens grunder, ett ämne av största vikt för honom. I det sammanhanget finner han anledning att påtala den "irregularitet" som vanligtvis och till förfång för allas bästa utmärker så många städer och som har sin grund i det ointresse som man alltid hyst mot att förhindra "irregulaira utvidgande, hvarigenom ofta en och

andra förmoner blifvit förlorade til deras wärde". Ja, därigenom hade t o m de allra bästa partierna av städerna förvandlats "til de slätaste och wärsta". Vid de regleringar som så ofta fordrades, gällde det inte bara att i största allmänhet åstadkomma räta linjer och raka gator utan också att anpassa planerna efter de lokala förutsättningarna. Varje trakt borde ha en egen prägel men ändå "äga sin egen Regularité och Hufwud-Figur". Det skulle av ovan antydda skäl föra för långt att här gå närmare in på de olika kapitlens innehåll. Vad han anför i olika ämnen överensstämmer som nämnts väl med de åsikter som han tidigare redovisat i mera konkret form. – Sedan han sålunda med utomordentlig noggrannhet inventerat och diskuterat alla tänkbara företeelser tillhörande kategorien stadens nyttigheter, kommer han i det nionde kapitlet in på "varjehanda, som i städer ökar deras anseende och nöje", nämligen planteringar och parker. Det var ett område som han hyste stort intresse för. Därför gavs det i Informationsverket undervisning i detta stycke t ex om två- och mångradiga alléer, klippta häckar, fruktträdgårdar, lustgårdar med parterrer, "häckwärk", orangerier och irrgångar, mindre och större statyer etc. Bland ämnen som i det sammanhanget också tas upp till behandling kan nämnas sättet att betäcka höjder med "grönwäxt eller med formerade Apparailler", eller kunskapen om hur vattenkonster bör konstrueras. Carlberg visar sig inte vara oberörd av den romantiska våg som vid denna tid främst genom Chambers började göra sig alltmer förnimbar. I vissa sammanhang kunde nämligen "irregulaira Berg, nedfallne Rudera, med måssa öfwerwuxne stenar" förorsaka "et ogement Anseende". En viss sympati framskymtar också för de effekter som kunde uppnås genom "wild bevuxne Skogar", varmed han uppenbarligen syftar på parker av engelskt snitt. – Engelska impulser nådde otvivelaktigt Göteborg och brodern Bengt Wilhelm vid denna tid. Inte minst gällde detta i fråga om färger och byggnadsmaterial. Tanken att även Johan Eberhard påverkades väster ifrån är därför icke helt orimlig. Men det finns inte något direkt belägg för att så varit fallet.

Några kapitel behandlar också bebyggelsen på landet, vars grunder de blivande arkitekterna också borde känna till. Carlberg är tilltalad av böndernas enkla och funktionella byggnader. Mot dem ställer han de förmögna, "hwilkas tiltagande högfärd öker deras Lystnad," ofta genom en "öfwerflödig Byggnad och öfwerflödig lefwnad." "På landet är en Bonde wäl boende, när hvart Hushåld har twå små Stugor, Lada, Fähus, Stall och Redskaps hus", heter det vidare. Även i denna kursplan – ty så bör den väl närmast betecknas – fäster han den största vikten vid de praktiska färdigheterna. De studerande måste läras upp i konsten att sätta upp korrekta och användbara byggnadsförslag, "som är grunden till all Byggnads wärkställighet". Det är därför helt logiskt av honom att föra in resonemanget på de 17 olika praktiska momenten i ett byggnadsverks tillkomst från grundgrävning till måleri- och kakelugnsarbeten. Varje yrke redovisas ingående liksom i den tidigare skriften. Den avslutas med en påminnelse om de fem olika grundpelare på vilken all byggenskap vilar och om vilken ungdomen därför måste äga kännedom, nämligen styrkan, den anständiga proportionen, säkerheten, bekvämligheten och det anständiga utseendet. Styrkan åstadkommes inte bara förmedelst starka grunder och murverk "utan äfwen ock i ett Byggwärks ordonerade jämn wikt wid dess dessein". Med anständig proportion menas att det undre partiet i en byggnad svarar mot det övre, fastän de var för sig har olika höjd, "emedan ofta en elak domination wid en, eller annan Byggnads del, betager både styrka, säkerhet och anseende, som är en hufwudregel wid all Information, uti Bygg konsten at anföra,

til rena Ögon, rena tankar och omdömen wid alla desseiners sammansättningar". – Med säkerhet förstår han inte bara en byggnads styrka i allmänhet utan även dess motståndskraft mot eldsvådor. Definitionen av bekvämligheten vållar honom svårigheter, något som han även själv medger. Han förklarar sig emellertid ha funnit fem olika aspekter som särskilt måste studeras, nämligen bekvämligheten "uti et beqwämt beboende av hus", "til umgänge", "til undervisning", "til styrsel", "til Näringsmedels idkande" och slutligen "til säkerhet och beskydd".

Att arkitektur för Carlberg i första hand var liktydigt med en god och genomtänkt form framgår av det resonemang varmed han avslutar sin skrift. "Byggwerkens nöijacktiga Anseende" heter det, "bör icke allenast anses prålande av Architectur, Skulptur och Ornamenter, uthan mehra på thess Structur, Skapnad och hufwudfigur, Resning och dess meddelte Dehlars swarande likhet emot hwarandra, genom Cordoner, Lister och Band, tillsammansbundne". Definitionen är en ganska god beskrivning av hans egna verk.

Königs skrifter

Att König, för vilken Carlberg hyste stor tillit, var en mera framstående teoretiker, står fullt klart. Överhuvud var denne enligt tidens sätt att se mera bildad och utbildad än den självlärde Carlberg. Som skribent var König honom överlägsen. Som sådan var han också en typisk representant för sin tid med öppet sinne för allt det nyttiga. König hade många andra intressen än de rent yrkesmässiga. Översättningar från olika franska arbeten i skilda discipliner vittnar om en omfattande litterär och naturvetenskaplig bildning. – Han hade enligt en uppgift, som ej går att verifiera men som förefaller vara trovärdig, under ett halvt år studerat i Paris för J F Blondel – troligen i slutet av 1740-talet. Det är känt att König fört dagböcker under dessa utlandsresor åren 1741 och 1748. Var dessa befinner sig idag – om de nu bevarats – vet vi däremot inte. Från denna tid finns emellertid en samling med ritningar och anteckningar bevarade.[1] Detta material har König sannolikt sammanställt på Carlbergs uppmaning för Informationsverket. Det omfattar även studier gjorda av Carlbergs hand. Det skiftande innehållet vittnar om den praktiska läggning som även tycks ha kännetecknat König och som också formulerats i hans lärobok: "Inledning til Mecaniken och byggningskonsten" där det heter: "En abstrakt teori utan tillämpning är mindre smaklig." Detta arbete kom ut 1752 och kan betraktas som en rådgivare för unga arkitekter i sådana väsentliga ting som t ex hållfasthetslära och materialkunskap. Högst troligt är att den är ett resultat av hans samarbete med Carlberg i Stockholm. Han hänvisar emellertid också till sådana auktoriteter som Cronstedt, Elvius, Ehrensvärd och Polhem. De teoretiska avsnitten är baserade på Blondels "Cours d'architecture". Betecknande är hur utförligt han uppehåller sig vid byggnadens funktion och praktiska planlösning. König hyste en stor beundran för Polhem, vars maskiner han beskrev i ett särskilt arbete på uppdrag av vetenskapsakademien, där han inträdde som ämnessven.

I manuskript finns ytterligare ett verk av honom "Grunderne til byggningskonsten".[2] Även i detta fall tycks det röra sig om material som nyttjats vid Carlbergs informationsverk. Det har ursprungligen omfattat en volym på 500 tättskrivna stora oktavsidor men är nu ganska skadat. Största delen, som troligen är att betrakta som ett kompendium eller föreläsningsmanuskript, behandlar hus- resp vattenbyggnadskonst. Den första delen består av sex kapitel, varav de tre första är teoretiskt betonade. König är även här naturligt nog starkt påverkad av franska ideal, i första hand av abbé Laugiers berömda "Essay sur l'architecture". Som anhängare till Laugier tar han ställning mot den utpräglade rokokon till förmån för klassicistiska ideal. I den andra delen behandlas dammar, broar och slussar. I det sista kapitlet undervisas om byggnadsprojekt, kostnadsberäkning m m. Råd och praktiska upplysningar lämnas, t ex om taxor för olika yrkesmäns arbeten, allt i Carlbergs egen anda. Av större intresse än det franska långodset i de teoretiska avsnitten är avgjort de praktiskt betonade kapitlen, där författaren uppenbarligen stöder sig på erfarenheter från arbetet i stadens arkitektkontor. Tekniken vid grundläggning, murning och timmermansarbeten tas upp till ingående behandling. Att undervisningen i Carlbergs undervisningsverk även omfattade studier i stadsplanering framgår också av detta Königs manuskript.

På många sätt var König en kontrast till den rustike byråkraten Carlberg, som sina

ganska begränsade teoretiska kunskaper till trots dock kom att betyda vida mer för staden. Som konstnär på arkitekturens område saknade König sin lärares uppfinningsrikedom och fantasi. Hans stil är torr och akademisk. Åtminstone gäller detta om hans arbeten i huvudstaden. Om han som det antagits är skaparen av Helgerums slott i Tjust är ett sådant omdöme alltför kategoriskt. Dess arkitektur har stora förtjänster.[3]

Ritningsarkivet

Redan när Carlberg projekterade sin första ombyggnad av rådhuset vid Stortorget hade han avsatt några rum för stadsarkitekten och hans arkiv. För samma ändamål fanns det också lokaler i det nya rådhuset vid Riddarhustorget. Det visade sig emellertid av olika anledningar vara svårt att övertyga stadens fäder om nödvändigheten av att hålla lokaler för ett särskilt arkitektkontor. Man fick kämpa hårt för denna för vårt sätt att se helt nödvändiga rättighet och tvingades stundom att retirera. Då stadens räkenskaper skulle revideras i slutet av 1740-talet lade borgerskapets deputerade beslag på kontoret. I stället för att efter avslutat värv återställa rummen till dess rättmätige brukare lät man dem nyttjas av stadens lotteri, varefter de togs i bruk som anatomisalar. För detta något ovanliga ändamål användes sålunda Carlbergs kontor 1753, vilket föranledde honom att i ett flertal skarpa inlagor till magistraten begära rättelse. Han understöddes av byggningskollegiet, som påpekade att arkivet under Carlbergs 26-åriga tjänstetid utökats på ett synnerligen anmärkningsvärt och glädjande sätt. Carlberg tilltrodde sig därför inte kunna förvara alla dokumenten, böckerna och ritningarna i sitt eget hus, vilket han nu måste. Han fruktade att detta viktiga material vid påkommande dödsfall lätt skulle kunna skingras. Kollegiet åberopade byggnadsordningens bestämmelser liksom arkitektinstruktionen. Det ålåg ju stadsarkitekten att anta "tienliga Ämnen som til denna Wetenskap fallne äro" och att undervisa dem på sitt kontor uti själva ritningen. Rummen i rådhuset borde alltså återställas till Carlberg, allra helst som ett högst tjänligt anatomirum med fördel borde kunna inrättas i det nyligen anlagda lasarettet, "hwarest en ordentlig Anatomi wid wåldsamme Dödsfall samt å andre genom owanlige Sjukdomar aflidne människor mycken nytta och erfarenhet winnas kunde".[4] Lyckligtvis, måste man nog säga, underlät man att gå honom till mötes. Vid rådhusets brand fanns därför fortfarande stadsarkitektens arkiv hemma hos Carlberg och undgick därigenom en säker förstörelse. Av en ödets nyck har alltså det källmaterial som utgör grunden för detta arbete bevarats. – Förutom ritningar och kartor fanns även modeller. Som särskilt viktig och värd att bevara för framtiden höll han en modell av den mellan åren 1750 och 1753 uppförda passagebron vid Järngraven. Den hade bekostats av Kierrman, vilken ställt som villkor för att lämna den ifrån sig till byggningskollegiet, att den skulle förvaras i ett särskilt rum och för framtiden noga vårdas. – Sommaren 1767 fick Carlberg äntligen flytta in i nya och ändamålsenliga lokaler i rådhusets östra flygel. Tidigare hade man logerat på annat håll i byggnaden. Med ovanlig tillfredsställelse utlät sig stadsarkitekten om de tjänliga och ljusa rummen, vars enda nackdelar var, att de saknade innanfönster och tillräckligt med kakelugnar. Kollegiet gick honom denna gång till mötes och staden beviljade honom såväl innanfönster och kakelugnar som 24 famnar björkved.[5]

KAPITEL XIV

Carlberg och samtiden

Trots en ofattbar flit och oegennytta under en ofattbart lång tjänstetid – nära 47 år – lyckades Carlberg varken bli särskilt välbärgad eller uppnå någon särskilt framstående position i samhället. Kontrasten mot hans efterträdare Palmstedt är påfallande. Det harmade honom, att han tre gånger blev förbigången vid valet av byggningsborgmästare, en befattning som han i likhet med Adelcrantz borde ha haft en självklar rätt till. Han kände också grämelse inför andra besvikelser – alla de storstilade projekt som aldrig nådde längre än till ritningsstadiet. Samtidens oförmåga att uppskatta honom är naturligtvis inte svår att förklara och inte heller för den delen det förströdda intresse som eftervärlden länge visat honom. Carlbergs begränsning som arkitekt ligger i öppen dag. Det idoga och plikttrogna vardagsarbetet väcker nu en gång mindre uppmärksamhet än nyskapande genialitet.

Att bristen på uppskattning med åren blivit en allt tyngre börda för honom, kommer klart till uttryck i en skrivelse som han i november 1761 avsände till konungen.[6] Han hade då verkat i stadens tjänst i 35 år och närmade sig 80 års ålder. Avsikten var nu närmast att komma i åtnjutande av samma löneförmåner som tillkom byggningsborgmästaren. Tanken på att själv också få inneha denna position hade han slutgiltigt övergivit. I skrivelsen åberopar han sitt sextioåriga arbete i rikets tjänst. Trots den "trohet, flit och arbete", som han därunder ådagalagt hade han, som han uttryckte det, "ständigt af en widrig lycka blifwit afhålt från förtienster och förmåner, utan at på något sätt wara wållande genom egen efterlåtenhet til förlust af förtient wederläggning at blifwa ansed". Carlbergs framstöt blev emellertid bemött med överraskande välvilja, vilket visar att hans förtjänster inte var okända för hans överordnade. Men den villighet att gå honom till mötes som man ganska oförmodat visade förklaras säkerligen delvis av hans höga ålder. Att han skulle komma att leva och verka ytterligare tolv år hade man nog inte räknat med.

Magistraten, som infordrade yttrande av såväl handels- som byggningskollegiet liksom av borgerskapets 48 äldste, framhöll i en skrivelse till Kungl Maj:t att Carlberg under de 35 år som han verkat som stadsarkitekt i Stockholm "de dermed förenade mångfaldige trägne och mödosamme giöromåhl berömmeligen fullgjord", allt i enlighet med 1736 års arkitektinstruktion. Som särskilt utmärkande för hans gärning betecknade man hans oförtrutna villighet att alltid tjäna allmänheten. Man fäste också uppmärksamheten på hans "utmärkta flit med åtskillig

ungdoms tilöfwande" och prisade hans dagliga noggranna personliga kontroll av alla viktiga byggen i staden. Man underlät inte heller att nämna, att Carlberg genom åren förfärdigat åtskilliga projekt till byggnadsverk för stadens räkning, men avstod finkänsligt nog från att avslöja, att nästan inga av dessa kommit till utförande. Carlbergs mycket aktiva arbete under 32 år i den kungliga kommissionen var något som obetingat måste räknas honom till förtjänst. Man ville också särskilt för Kungl Maj:t uppmärksamma det "myckna beswär wid särskilte solenne tillfällen", som han varit underkastad "medelst almänne prydnaders och hwarjehanda decorationers inrättande til Stadsens heder". Under åberopande av dessa skäl och med tanke på flera andra av hans förtjänster, såsom t ex "arbetsamhet intil en hög men af god hälsa och munterhet beledsagad ålder", ville nu magistraten räkna det som "en öm skyldighet" att tillstyrka hans begäran "til så wäl en hugnesam belöning för honom som äfwen upmuntran för andra at med dylik flit och idoghet skiöta deras Sysslor". Hädanefter borde han alltså kunna få åtnjuta en årlig lön om 1.500 dsmt beräknat från den 1 januari 1761. Man tillade dock försiktigtvis, att det blott var fråga om ett personligt tillägg, som inte någon eventuell efterträdare skulle drista sig att begära.

Carlbergs familj och släkt

När Johan Eberhard Carlberg anlände till Stockholm 1727 som nybliven stadsarkitekt var han sedan nio år tillbaka gift med Birgitta (Brittien) Tingvall. Bröllopet hade stått i Värmland på Molkoms gård, som då ägdes av brudens föräldrar, brukspatronen Lars Tingvall och Christina Maria Carlberg. Ett tryckt bröllopskväde i tidens ordrika stil minner om denna händelse. Brita Tingvall var Johan Eberhards andra hustru. Redan 1717 hade han mist sin första, Magdalena von Seth, enligt brodern Bengt Wilhelm "en övermåttan from och dygdesam maka". Detta äktenskap hade varit barnlöst. Med Birgitta hann han däremot att få inte mindre än åtta barn, varav sex söner. Blott tre av dessa överlevde barnaåren. Dessa tre söner vid vilka fadern fäste stora förhoppningar och som i tur och ordning biträdde honom som "stadskonduktörer" rycktes emellertid samtliga tidigt bort. En av dessa unga Carlbergare, Johan, har tidigt skymtat i denna skildring. Han avled 25 år gammal i september 1743. I oktober två år senare dog 23-åringen Thomas Baltzar. Den yngste sonen Fredrik slutligen, gick bort i en ålder av 24 år i april 1750.[7] Av de båda döttrarna nådde Christina Maria vuxen ålder. Hon ingick ett ekonomiskt fördelaktigt äktenskap med kamreraren i Riksens ständers bank Carl Meijer.

Den 30 juli 1732 avled Johan Eberhards andra hustru Brita Tingvall, troligen i barnsäng. Efter drygt ett år som änkling fann den 50-årige Jan Eberhard tiden vara mogen att ånyo inträda i det äkta ståndet. Han hade vänt sina blickar mot sitt 20-åriga kusinbarn Christina Engel Geijer, dotter till skaparen av Uddeholm, brukspatronen Bengt Gustaf Geijer och dennes första hustru Engelbork Strokirk. Patron Geijer tycks sedan länge ha uppskattat sin kusin och blivande måg; Stina Engels lillebror, född samma år som bröllopet ägde rum på Uddeholm, döptes till Johan Eberhard!

Med Stina Engel fick Johan Eberhard tre söner och två döttrar. Endast en son i detta gifte uppnådde vuxen ålder, nämligen morfaderns namne Bengt Gustaf, som blev lantmätare i Värmland och som kom att bosätta sig på gården Blomsterhult i Alsters socken.[8] De båda döttrarna gjorde uppenbarligen goda partier. Lovisa gifte sig med brukspatronen Henrik Hedengren och Christina Engel med kaptenlöjtnanten vid amiralitetet Stephan Ludvig de Lille. Efter dennes död ingick hon ett nytt

A t: "Capiten Jan Eberhard Carlberg aftagen På sitt 82 ålders åhr af Directeuren H:r Scheffel som då 72 åhr gammal, den 25 junii 1763. Kostar med ram 171 s. Kmt." – Detta porträtt i Uddeholms herrgård är i sin psykologiska klarsyn ett av Johan Henrik Scheffels allra bästa verk. "Här har den ene åldringen med en förståelse och en innerlighet som ålderns samband skapat, skildrat en annan . . ." (Stig Roth). Foto SPA

äktenskap med hovrättsrådet Johan August Grevesmöhlen. Dotterdöttrar till Johan Eberhard och Christina Engel levde enligt uppgift ännu på 1870-talet. – "De små Carlbergarna i Stockholm" deltog i morfadern Bengt Gustaf Geijers begravning på Uddeholm 1747. De utrustades då enligt en bevarad räkning med "swart och hwitt cattun" för drygt 43 dsmt. Fru Christina fick vid samma tillfälle kontant mottaga 200 dsmt, antagligen som ersättning för resekostnaderna till Värmland.[9]

Genom sin höga ålder kom Johan Eberhard naturligt nog att så småningom inta en särskilt bemärkt ställning i denna vittutgrenade släktkrets, som utmärktes av en mycket stark samhörighetskänsla. Sedan gammalt rådde det ett gott förhållande mellan de båda arkitektbröderna, Johan Eberhard och Bengt Wilhelm, även om inga mera påtagliga tecken på yrkesmässiga kontakter efter 1727 kan konstateras.

Christina Engel Geijer. Porträtt av J H Scheffel. Uddeholms herrgård. Foto SPA. Herrskapet Carlberg tillhörde uppenbarligen umgänget i C M Bellmans föräldrahem. Christina Geijer stod t ex fadder vid Carl Michaels dop 1740

Carlberg som församlingsmedlem

Carlberg spelade uppenbarligen en betydelsefull roll i Maria församling.[10] Redan i slutet av 1720-talet hade han kommit att intressera sig för dess kyrka. Församlingen hyste då planer på att belägga taket med koppar och tillfrågade stadsarkitekten om hans åsikt i frågan. Som medlem i kyrkorådet, i vilket han inträdde 1738 tillsammans med en annan betydelsefull församlingsbo, justitieborgmästaren Peter Aulaevill, blev han naturligtvis än mer anlitad i olika byggnadsfrågor. Inte heller i denna ställning sparade han sig. Det kunde gälla anskaffandet och utsmyckningen av ett nytt orgelverk eller byggande av fattighus. Han medverkade när Maria kyrka installerade sitt nya instrument 1738, av samtiden betecknat som ett av de bästa i huvudstaden. Vad gäller fattighuset, så hade man 1740 genom insamlingar bragt det så långt, att en särskild byggnad kunde börja planeras. Den fick sin plats i hörnet av Hornsgatan och Björngårdsbrunnsgatan och stod färdig 1751. Den revs 1901.

Carlbergska huset, Hornsgatan 24. Foto SSM. – I nära grannskap ligger kv Rosendal, där Bellman föddes

Den Carlbergska fastigheten

Sedan 1730-talets första år hade Carlberg ägt en fastighet i hörnet av Hornsgatan och Ragvaldsgatan, kv Överkikaren, (nuv Hornsgatan 24).[1] Vid Brita Tingvalls död 1732 var det hus som han här låtit uppföra i det närmaste färdigt, även om en hel del inre kompletteringar i form av listverk och oljemålning ännu återstod liksom uthus och stallbyggnader. En ytterst noggrann boupptecknin som Johan Eberhard upprättade i samband med sitt nya äktenskap ger oss goda inblickar i hans just fullbordade hus och avslöjar också mycket om hans ekonomiska ställning i stort. Den tycks vid denna tidpunkt ha varit högeligen solid, inte minst på grund av försäljningen av hemmanet Överås i Örgryte, som han ärvt efter sina föräldrar. Det var fråga om ett burget hem, där föga fattades i form av silver, glas, porslinsserviser, möbler, linne och sängkläder. Det förefaller emellertid som om han därefter knappast helt lyckades att bibehålla sin goda ekonomiska ställning. Själv

blev han aldrig särskilt välbärgad. Men det sista giftermålet med Christina Engel Geijer bör ha varit mycket gynnsamt för honom. – Fru Stina hade redan 1733 tillsammans med brodern Henrik (1710–52) som fäderne- och mödernearv "att genast tillträda och nyttja" fått Bosjö bruk i Värmland och därjämte 3.000 dsmt i kontanter.[2] 1746 erhöll hon dessutom som gåva av fadern 6.000 dsmt. Bouppteckningen efter Johan Eberhard, företagen i februari 1774, utvisar ett mindre underskott. Den största plusposten utgöres naturligt nog av "ett stenhus i quarteret Överkikaren på Södermalm i Hörnet av Hornsgatan och Ragvalds backe no 14 å°fri och egen grund försäkrad för eld och brand till 36.000 riksdahler".

Vid branden 1759 hade huset skadats allvarligt i likhet med grannfastigheten nr 22 men återuppbyggts. Det hade varit försäkrat och dess ägare erhöll som ersättning för skadorna 16.000 dkmt. Enligt Carlbergs egen utsago hade fastigheten i samband med återuppbyggnaden avsevärt utökats och förbättrats och värderades nu (20 december 1760) till 42.000 dkmt. (Se bilaga)[3] Carlbergs hus står i detta nu fortfarande kvar. Trots vissa förändringar vid senare renoveringar 1781 och 1812, då huset mot gatan fick sin nuvarande form, har det bibehållit mycket av sin prägel från hans tid. Gatuhusets källare och murarna upp t o m den första våningen är sålunda bevarade från tiden före branden, d v s från 1730-talet. Flyglarnas källare och murarna upp t o m 1 tr tillkom 1760. Invändigt finns snickerier och tak av 1700-talstyp, även från Carlbergs tid. Ursprunglig är sannolikt också trappan. Det är naturligt att den Carlbergska fastigheten bevaras för framtiden som en påminnelse om en av stadens genom tiderna mest hängivna tjänare.

I det Carlbergska hushållet ingick förutom själva familjen och ett par pigor också ständigt ett flertal unga medhjälpare till husfadern. Man tog också gärna emot besökande släktingar från Värmland i samband med riksdagar eller andra evenemang i huvudstaden. Av bevarade passansökningar att döma kunde det ibland röra sig om ett tiotal personer samtidigt.

En vådlig händelse

En händelse sommaren 1742 i samband med ett besök av en ung släkting, Stinas halvbror Emanuel – Bengt Gustaf Geijers sjätte och yngste son, sedermera bergsrådet och brukspatronen af Geijerstam – kan vara värd att relatera i detta sammanhang. Med lika stor rätt skulle det kunna ske i anslutning till skildringarna av stadens stränder och deras tillstånd.

I sin levnadsbeskrivning berättar Emanuel målande hur han en lördagsafton hade ankommit till kajen mellan Munkbron och Kornhamn med en jakt från Uppsala, där han studerade vid akademien. Han skyndar sig till svågerns hus vid Hornsgatan. Där får han till sin bestörtning höra att hans morbror avlidit och vill då "lik mitt temprament altid hastig" omedelbart återvända för att hämta svarta kläder med tanke på att fartyget inte var tillgängligt på söndagen. Det regnar häftigt, och insvept i sin vida kappa störtar han tillbaka, tar söndagskläderna i famnen under kappan och bereder sig på att skynda tillbaka till sitt kvarter. Men ovan vid de lokala förhållandena begår han nu ett mycket förklarligt men ödesdigert misstag. I ivern att snabbt nå sitt mål tar han de grumliga fyllnadsmassorna i vattenområdet utanför kajen för fast mark – i regnet kan han inte se någon skillnad – och via en öppning i ett plank hamnar han, för att nu använda hans egna ord, i "det uslaste och eländigaste lorthålet". På kajen springer folk av och an utan att ta någon notis om hans nödrop. Tanken att någon skulle kunna begå ett sådant misstag är helt främmande för de i de rådande förhållandena insatta urinvånarna. Av en ren slump lyckas han få tag på en kringflytande gren och på egen hand rädda sig.[4] Med tanke

på Carlbergs intensiva och mödosamma arbete med strandutfyllningar får episoden onekligen en lätt tragikomisk anstrykning. Men den situation som den unge svågern råkade in i var förvisso allt annat än skrattretande för honom själv och inte heller för herrskapet Carlberg.

Carlbergs död och eftermäle

Johan Eberhard Carlberg, Stockholms stads arkitekt, gick ur tiden den 22 oktober 1773. Som dödsorsak angavs i begravningsboken "ålderdom".[5] Han uppnådde onekligen en för tiden ovanligt hög ålder, drygt 90 år. Under sammanlagt 46 år hade han uppehållit sin befattning, säkerligen ett för alla tider oslagbart rekord i stadens annaler. Ännu i det sista tycks gamlingen ha bibehållit sin kraft. "Han var snäll i sin wetenskap, reslig till wäxten och af god helsa så att han icke långt för sin död kunde gå ute", heter det i Göteborgstidningen *"Hwad Nytt??"* för den 1 november 1773. – Han begravdes på Maria kyrkogård fyra dagar senare. Vid jordfästningen föredrogs ett skaldestycke i vilket den anonyme författaren – trots den schablonartade formen – ganska väl lyckats karakterisera och sammanfatta J E Carlbergs långa livsgärning:

Vid
Fortifications Capitainen
och
Stads Architecten,
HERR
JOHAN EBERHARD
CARLBERGS
Graf

STOCKHOLM,
Tryckt hos CARL STOLPE 1773

En redlig Ämbetsman, som flit och trohet leder,
Som fruktar gärna Gud, och älskar nästan rätt,
Den har i samvets lugn belöning, ro, och heder,
Och Guldet skapar ej åt Honom tankesätt:
Af dygd och sanning följd, han föremålet hinner:
Hans lefnadsskepp ej har i tiden säker hamn:
Förnögd med Gud i alt, Han världens *Intet* finner
Och lemnar efter sig, et vördadt heders namn.

Kom ädla sanning hit, och vitna här vid Griften,
At denna målning visst med CARLBERG (*) likhet har.
En salig ändalykt är ädlaste bedriften,
Då redlighetens namn välsignadt lefver qvar.
Men du, som synes klok och myndig uppå jorden,
Betänk din uselhet i alt ditt lånta prål!
Och tag til minnes nu vid denna Graf de orden:
För hvilken lefver *Du*? Hvad är *Ditt* föremål?

(*) Född den 24 Februarii 1683. Död den 22 October 1773.

BILAGA

[ÖVERKIKAREN 14
Hornsgatan 24]

[Brandförsäkring 1760 års verifikation]

Ödmiukt Memorial

Sedan mit uppå Södermalm, Mariae Församling, qwarteret Öfwerkikaren, wid Hornsgatan under N° 14: å fri och egen grund belägne Stenhus d. 19. Julii nästl år olyckeligen afbrunnit, ock jag uti Brandersättning utbekommit 16000 riksdaler Kopparmynt, samt behållit Källarne, grund och qwarstående murar för 20 000. daler dito mynt; Så har jag, sedan denne Fastighet åter blifwit upbygd och med flere wåningsrum tillökt, samt elljist på hwarjehanda sätt förbättrad, härmed ödmiukeligen skolat anhålla om än ytterligare 12. års försäkring til nedanstående wärde. Warandes denna fasta ägendom nu mera af följande beskaffenhet, nembl under Huset åt gatan, samt flyglarna på östra och wästra gårdsrummet, som alt består af 2ne igenombrutne wåningar, och under ett och samma taklag, äro nederst:

3ne st. hwälfda Källare, 1. mangelbod, 1. Bagarstuga ock 1. kammare, samt 2ne Skafferier med egne skiljemurar.

Första wåningen häröfwer består af 8. rum.

Den andra af 8 rum, och häröfwer en Kammare med egne skiljemurar. Taken äro allesammans gipsade och trapporne af sten, så wäl som winden belagd med tegel, samt golf.

Taket är öfwer alt täckt med jernplåtar.

Föreskrefne fasta ägendom wärderas och uppgifwes med grund och tomt til dKmt. 42 000:–

Stockholm d. 20 Decembris
1760 J. E. Carlberg

Zusammenfassung

Im Zeitraum von 1620 bis 1670 wuchs Stockholm sehr schnell und entwickelte sich mit einer Bevölkerung von fast 60.000 Einwohnern zur grössten Stadt des Nordens und des Ostseegebiets. Am Ende des grossen Krieges 1719 war die Einwohnerzahl der Stadt auf 45.000 herabgesunken. Da die finanziellen Mittel fehlten, war der notwendige Unterhalt der Stadt vernachlässigt worden.

Die Verantwortung für das öffentliche Bauwesen oblag seit 1715 Göran Josuae Adelcrantz, Schüler und Mitarbeiter von Nicodemus Tessin d. J. und als solcher wohlangesehen am Hof Karls XII. Mit Ausnahme seines Lehrmeisters war Adelcrantz besser bewandert in der europäischen Architektur als sonst jemand im Lande. Auf Grund parteilicher Gegensätze – Adelcrantz gehörte wie Tessin zur verlierenden s. g. Holsteinischen Partei – fiel er nach dem Machtwechsel, der dem Tode Karls XII. folgte, in Ungnade und seine vorher unangefochtene Stellung als Leiter des Bauwesens in Stockholm verschlechterte sich zunehmend. Er hatte damit gerechnet, sowohl den Posten des Stadtarchitekten – den er seit 1715 innehatte – als auch das Amt des Baurats zu bekleiden, um dadurch auf kraftvolle Weise die gesamte Bautätigkeit in der Stadt, ausgehend von einem regelrechten Stadtplan und mit Bauten von hohem architektonischen Niveau, formen zu können. Es glückte ihm auch anfänglich, dieses Ziel zu erreichen, wurde aber dann nach einigen Jahren gezwungen, als Stadtarchitekt zurückzutreten.

Als wirkungsvolles Instrument für die Erreichung seiner Ziele erarbeitete Adelcrantz eine Bauordnung. Diese erschien 1725. Das Hauptziel, so wie es die Stadtväter auffassten, war, die Feuergefährdung der Gebäude zu mindern. Stockholm war zu diesem Zeitpunkt zu einem grossen Teil mit brandgefährdeten Holzhäusern bebaut. Ein weiteres Ziel war, die Verwendung von Holz einzuschränken, ein Material, das auf Grund des allzu gewaltsamen Abbaut knapp zu werden drohte.

Der Mangel an technischen Mitteln war um die Mitte der 1720iger Jahre ein grosses Problem in Stockholm: die öffentlichen Gebäude und die vielen Kais und Brücken verfielen. Die Lage wurde durch einen Beschluss des Reichstags etwas verbessert. Es war ein Fond für den Unterhalt öffentlicher Gebäude in Stockholm eingerichtet worden, der durch Abgaben für bestimmte Waren sowie durch eine Erhöhung der Schleussengebühr finanziert wurde. Damit ergab sich die Möglichkeit, die Renovierung der unter den letzten Kriegsjahren stark heruntergekommenen Hauptstadt in Angriff zu nehmen.

Das grosse Bauproblem zu dieser Zeit war die Südschleusse zwischen dem Mälarsee und der Salzsee. Bereits in den 1640iger Jahren war hier unter Mitwirkung holländischer Handwerker eine Anlage gebaut worden. Diese war jetzt sowohl unzeitgemäss als auch in schlechtem Zustand. Ausbesserungsversuche zu Beginn der 1720iger Jahre waren recht wirkungslos geblieben und wurden auch von der Allgemeinheit kritisiert. Adelcrantz plante dagegen umfassendere Verbesserungen und erarbeitete hierfür 1724 Pläne. Da keine Mittel zugänglich waren, wurde die Angelegenheit weiter aufgeschoben, als im Dezember 1726 eine neue Person auf den Plan trat, nämlich der Pionieroffizier *Johan Eberhard Carlberg aus Göteborg*. Carlberg reichte einen eigenen Vorschlag für einen völligen Neubau der Schleusse ein, der sowohl Aufsehen als auch gehörige Verstimmung von Adelcrantz' Seite hervorrief.

Der Magistrat rief Carlberg nach Stockholm. Der Grund hierfür war offenbar in erster Linie die in politischer Hinsicht schwache Stellung Adelcrantz'. Im Februar 1727 fanden im Rathaus Überlegungen statt. Diese führten dazu, dass sich Adelcrantz allmählich bereit erklärte, die Verantwortung für eine neu Schleusse Carlberg zu überlassen.

Carlberg war sich der politischen Situation bewusst und erkannte auch, dass Adelcrantz gezwungen werden könnte, seine Stadtarchitekttätigkeit niederzulegen. Bereits im gleichen Monat, Februar 1727, übersandte er ein Schreiben an die Königliche Verwaltung, in dem er darum bat, bei der Besetzung des Stadtarchitektpostens in Betracht genommen zu werden.

Carlberg kam von Göteborg, war aber seinem Ursprung nach aus Värmland und gehörte einem bekannten und erfolgreichen Geschlecht von Hüttenbesitzern und Pastoren an. Er wurde am 24. Februar 1683 geboren. Sein Vater war der Bischof in Göteborg, Johan Carlberg, geboren 1638, gestorben 1701. Die Mutter hiess Elisabeth Strohin und war Deutsche, Tochter eines Artillerieoffiziers aus Darmstadt, Hessen, Johan Eberhard Strohin.

Bereits als Achtzehnjähriger begann er seine Architektenlaufbahn als Freiwilliger bei den Pionieren. Seine sehr gediegenen technischen Kenntnisse, die er später im Leben oftmals zur Geltung brachte und die seine Stärke als Architekt ausmachten, dürfte er sich in Göteborg in den Jahren 1709 bis 1716 erworben haben, als er als junger Leutnant als Festungsbauer in der Heimatstadt Dienst tat. Sein Lehrmeister war der Schüler Erik Dahlbergs, der Generalquartiermeister Paul Ludvig Landsberg, geadleter Leijonsparre. Die dahlbergische Schulung ist ein unübersehbarer Zug in Carlbergs Architektur. Die militärische Schulung sollte ihn auch in anderer Hinsicht prägen. Er wurde ständig von dem Wunsch getrieben zu systematisieren und zu organisieren, welcher oft Übersicht und Ordnung in die Verwaltung brachte, zuweilen aber auch zu übertriebener Bürokratie führte.

Einen der ersten grösseren Aufträge in Göteborg erhielt Carlberg von dem Generalguverneur Mörner und galt einem Vorschlag für einen Plan für einen neuen Stadtteil auf den s. g. Ladugårdsbesitzungen, einem neuen Gebiet, das der Staat 1716 der Stadt zur Disposition übergeben hatte. Mit Hilfe seines 13 Jahre jüngeren Bruders Bengt Wilhelm – später sein Nachfolger als Stadtarchitekt in Göteborg, aber vielleicht mehr bekannt alls Augenzeuge des Tods Karls XII. – errichtete er eine grosse Situationskarte über das Gebiet und leitete damit seine erfolgreiche Laufbahn als Kartograph ein. 1717 erbot sich Carlberg dem Magistrat, als Stadtingenieur ohne Gehalt zur Hand zu gehen, ein Angebot, das auf die Anmahnung des

Generalguverneurs hin angenommen wurde. Carlberg wurde damit der erste Inhaber dieses Amts in Göteborg. 1721 trat er aus der militärischen Laufbahn als Hauptmann zurück. Die Anstellung, die er seit 1721 innehatte, umfasste die Aufgaben des Stadtarchitekten, des Stadtbaumeisters und des Stadtingenieurs. In Göteborg verfasste er selbst die Instruktionen für diese Ämter und erreichte bald eine äusserst starke Stellung.

Carlberg meldete bereits 1724 dem Göteborger Magistrat seine Absicht an, in der Hauptstadt sein Glück zu versuchen. Erst 1727, als man sich endgültig entschlossen hatte, die Aufgaben des Stadtarchitekten und des Baurats in zwei verschiedene Ämter zu teilen, wurden Carlbergs Anstrengungen mit Erfolg gekrönt. Sein Antrag, als Stadtarchitekt in Stockholm in Betracht genommen zu werden, wurde erhört und am 3. Mai 1727 trat er offiziell seine lange Laufbahn im Dienste der Haupstadt an.

Adelcrantz war unter der karolingischen Alleinherrschaft ernannt worden und gemeinsam mit Tessin konnte Adelcrantz ohne Einmischung von aussen seine Instruktionen ausarbeiten, die dann schnell vom König gutgeheissen worden waren. Für Carlberg war die Situation andersartig. Sein neuer Auftraggeber, das Ämter- und Baukollegium der Stadt Stockholm, wollte ein Wort in dieser Sache mitsprechen und daher gab Carlbergs erste Instruktion von 1727 ihm bedeutend weniger Handlungsfreiheit als die Instruktionen, denen er in Göteborg zu folgen hatte. Adelcrantz war Mitglied des Baukollegiums und daher nicht besonders geneigt, dem Mann, der ihn zum Rücktritt als Stadtarchitekt gezwungen hatte, allzu freie Zügel zu gewähren. Zur gleichen Zeit, zu der innerhalb des Kollegiums ein Vorschlag für die Instruktion erarbeitet wurde, war Carlberg mit einem eigenen Vorschlag beschäftigt, der ihm selbstverständlich eine freiere Stellung gewährleistet hätte. Der Magistrat nahm in gewisser Weise eine ausgleichende Stellung ein, die dazu führte, dass die im Februar 1728 angenommene Instruktion einige für Carlberg positivere Formulierungen einschloss. Ein durchgehender Zug in dieser Instruktion war die Pflicht des Stadtarchitekten, unnötige Kosten für die Stadt zu vermeiden.

Auch was das rein technische Verfahren beim Schleussenbau anbelangte, waren Adelcrantz und Carlberg in gegensätzliche Positionen geraten. Die verschiedenen Ansichten traten bereits bei der Sitzung im Februar 1727 zutage. Carlberg rechnete damit, die Schleussenkammer von 12 auf 20 Ellen zu verbreitern. Die Öffnung an der Mündung sollte gleichzeitig von 11 auf 14 Ellen erweitert werden. Entsprechend Adelcrantz' Ansicht hatte die Stadt keinen Bedarf für eine so grosse Anlage, die mit Wasser zu fällen lange Zeit beanspruchte und während der die Schiffe unnötig lange warten müssten. Adelcrantz' Kritik, die heute nicht mehr voll gewertet werden kann, scheint sachlich gewesen zu sein. Er versicherte auch, dass er Carlbergs Können nicht geringschätzte. Carlberg hatte, da er mit den örtlichen Verhältnissen nicht vertraut war, in mehreren Fällen falsche Lösungen technischer Probleme gewählt.

Carlberg legte im März 1727 einen weiteren Vorschlag vor, der nicht nur einen vollständigen Neubau, sondern auch eine Verschiebung der Lage im Verhältnis zu der bestehenden Schleusse beinhaltete. Auch dieser Vorschlag traf auf die Kritik Adelcrantz'. Innerhalb des Kollegiums wurde auch die Frage aufgeworfen, ob man überhaupt einen Neubau vornehmen oder nur die alte Anlage reparieren sollte. So allmählich wurde beschlossen, einen Neubau zu befürworten, dabei blieb es aber.

Tatsächliche Massnahmen, den Beschluss zu verwirklichen, wurden erst mehrere Jahre später eingeleitet und zu diesem Zeitpunkt wurde die Arbeit Christ. Polhem und dessen Sohn Gabriel anvertraut, zum Verdruss Carlbergs. Letzterer durfte jedoch die Brücken über die Schleusse bauen.

Bereits während seines ersten Jahres in Stockholm begann Carlberg eine umfassende Tätigkeit, die neuen Routinen unterlag. Es war notwendig, dass die Stadt mit gutem Beispiel voranging, wenn man von den privaten Hauseigentümern Reaktionen erwarten wollte.

Zu seiner Verfügung hatte Carlberg einen recht umfassenden Stab von Mitarbeitern und Angestellten, unter denen der bekannte Kartograph und Stadtingenieur Peter Tillaeus zu nennen wäre. Eine effektive Organisation musste geschaffen werden, damit das Bauwesen wieder zu Kräften kommen konnte.

Carlberg nahm sich nun der Durchführung einer Mehrzahl notwendiger Projekte an, unter denen das Zollhaus auf Blockhusudden zu erwähnen wäre, eines der wenigen Bauverke von seiner Hand, die bis in unsere Zeit erhalten blieben. Das Haus an sich stand 1729 fertig. Er initierte auch eine Überprüfung der übrigen Zollgebäude, von denen zu dieser Zeit die meisten aus Holz gebaut und auf Grund von Vernachlässigung in schlechtem Zustand waren. Die finanzielle Lage war trotz der schon genannten Massnahmen des Reichstags immer noch akut. Es galt nicht zuletzt, das Feuerwehrwesen durch den Bau von Pumphäusern zu verbessern. Auch die Brücken bedurften der Renovierung. Die Gebäude und Bauwerke, mit denen sich Carlberg während seiner ersten Stockholmsjahre zu beschäftigen hatte, gehören alle zur Kategorie der Nutzbauten, Brücken, Kais, Magazine, Feuerwehrgerätehäuser, Wachhäuser, Zollhäuser etc. Um systematische Renovierungen auf diesem Gebiet ingang zu bringen, wurde beschlossen, zum Beginn jedes Jahres eine planmässige Aufstellung der notwendigen Projekte mit dazugehörigen Kostenberechnungen vorzunehmen. Ein Teil der Verbesserungsarbeiten sowie einige Neubauten konnten auf diese Weise durchgeführt werden.

Carlberg beschäftigte sich auch mit staatlichen Aufträgen. Er war für den Bau eines grossen Magazins auf Skeppsholmen verantwortlich und trat hier auch selbst als Unternehmer auf. Dieses Gebäude war 1732 fertig und ist eines der wenigen von seiner Hand, die noch erhalten sind. Der Bau hat bedeutende architektonische Verdienste trotz seines kargen karolingischen Stils. 1730 verfertigte er auch Pläne für militärische Wohnstätten, die jedoch nicht die Verbreitung und Bedeutung bekamen, die er sich erhofft hatte. Die Dachkonstruktion – im Freihofstil – wurde als zu kompliziert aufgefasst. Aber das Verdienst, dass diese typisch schwedische Dachform sich trotz allem solcher Popularität erfreute, könnte dennoch Carlberg zugeschrieben werden.

Unter den staatlichen Aufträgen kann auch der Umbau des Linköpinger Schlosses 1728 erwähnt werden. Bei seiner täglichen Arbeit strebte Carlberg danach, seine Kenntnisse von Stockholm in allen Aspekten gründlich zu erweitern. Dazu gehörte nicht zuletzt die Vermessung aller stadteigenen Gebäude. Sein Ziel war es, einen anerkannten Plan für die ganze Stadt zustande zu bringen, ein Ziel, das er trotz erheblicher Anstrengungen nie erreichte. Er beklagte sich oft darüber, dass auf die natürlichen Voraussetzungen Stockholms mit seinen Wasserstrassen und den vielen Inseln zuwenig Rücksicht genommen wurde.

Die königliche Polizei- und Feuerwehrkommission wurde der natürliche Platz für Carlbergs Anstrengungen in bezug auf eine langsichtigere Planung. Die Kom-

mission, die auf Initiative Tessins d. J. zustande kam und 1725 ihre Arbeit aufnahm, war während der ganzen Freiheitszeit tätig und sah eine ihrer wichtigsten Aufgaben darin, Vorschläge für eine feuersichere Bebauung vor allem in Stockholm zu unterbreiten. Man ging dabei äusserst sorgfältig vor. Neben ihren allgemeinen Aufgaben war die Kommission damit beauftragt, aktuelle Probleme des Feuerwehr- und Bauwesens zu lösen. Somit entwickelte sich die Kommission zu einer eigenen Behörde, die neben den früher errichteten Organen, vornehmlich dem Ämter- und Baukollegium, wirkte.

Carlberg wurde 1728 zusammen mit u. a. Adelcrantz Mitglied der Kommission. Eine Reihe von den bedeutendsten Beamten und Politikern dieser Zeit waren hier vertreten. Zu erwähnen wären z. B. Carl Gustaf Tessin, Carl Gyllenborg, Jacob und Carl Johan Cronstedt und Carl Hårleman. Mit letzterem, dem hervorragendsten schwedischen Architekten dieser Zeit, hatte es der eigensinnige Carlberg bisweilen schwer sich zu vertragen. Eine wichtige Aufgabe, die sich die Kommission im Frühjahr 1729 vornahm, war die Ausarbeitung einer neuen, funktionstüchtigen Bauordnung. Bei dieser Arbeit sollte Carlberg eine ausserordentlich wichtige Rolle spielen. Es war notwendig, die Anweisungen für die Bautätigkeit in Stockholm zu schärfen, zu erweitern und zu präzisieren, nicht nur um eine grössere Brandsicherheit in der Stadt zu gewährleisten, sondern auch um ein aus ästhetischen Gesichtspunkten ansprechenderes Stadtbild zu schaffen. Von dieser Sache war Carlberg ebenso wie sein Vorgänger Adelcrantz überzeugt. In dieser Angelegenheit erfuhr er auch tatkräftige Unterstützung durch C G Tessin und Carl Hårleman.

Carlberg erarbeitete bereits 1729 eine ausführliche Skizze "Meine uneingeschränkten Anmahnungen bei der Bauordnung", die dann während der Arbeit mit der neuen Bauordnung bis zu deren Annahme 1736 als Unterlage diente. In diesem in acht Artikeln verfassten Urtext wurde gewissermassen alles behandelt, was bei der reinen Stadtplanung und Bautechnik beachtet werden musste.

Carlberg strebte danach, die architektonische Qualität der Gebäude zu erhöhen. Deshalb sollte nur nach Plänen gebaut werden, die vom Stadtarchitekten anerkannt waren. Im städtischen Architektenbüro sollten alle eingereichten Pläne in guter Ordnung verwahrt werden. Carlberg vertrat die Auffassung, dass es eigentlich nur dem Stadtarchitekten allein oblag, Pläne anzufertigen, nicht allein für die stadteigenen Bauwerke, sondern für die Einwohner der Stadt insgesamt. Aber es sollte doch erlaubt sein, dass derjenige, der die Kunst der Architektur studiert habe, ebenfalls Baupläne verfertigen dürfe, falls der betreffende zunächst in Gegenwart des Bürgermeisters und des Rats geprüft und als geschickt befunden und mit einer entsprechenden Genehmigung ausgestattet worden war. Dieses Ziel, das die Schaffung eines einheimischen Architektenkaders mit einschloss, verfolgte Carlberg während seiner ganzen langjährigen Laufbahn. Seine pädagogische Tätigkeit, auf die noch zurückzukommen ist, sollte aus dieser Sicht betrachtet werden.

Auf Grund der Ausführlichkeit der Protokolle kann man beobachten, wie die Instruktion sozusagen Monat für Monat unter dem Eindruck konkreter Situationen in der Stadt hervorwuchs, umformuliert, revidiert und geschliffen wurde. Eine Erscheinung, die noch heute beobachtet werden kann, sind die Drehplätze in der Altstadt, kleine Erweiterungen der Strassen, die auf Carlbergs Vorschlag hin durch die Initiative der Kommission geschaffen wurden, um in dem engen Strassennetz Begegnungen von Fahrzeugen zu ermöglichen, was bei Feuerausbruch besonders wichtig war. Eine andere praktische Frage, in die sowohl Carlberg als auch

Hårleman einbezogen waren, galt der Installation eines Strassenbeleuchtungssystems. In diesem Zusammenhang wie in anderen vertraten Carlberg und der berühmte Architekt gegensätzliche Auffassungen.

Carlbergs Ambititonen, Einzelheiten auf fast allen Gebieten vorzuschreiben, wurden durch die Eingriffe der übrigen Mitglieder gemildert. Die Erfüllung aller seiner Wünsche hätte zu diesem Zeitpunkt unrealistische Mittel erfordert. Eine ausserordentlich wichtige Frage, bei der Carlbergs praktische Erfahrung eine bedeutende Rolle spielte und die fortlaufend bis 1733 diskutiert wurde, war, ob eine ausschliessliche Bebauung mit Steinhäusern vorgeschrieben werden sollte. Mehrere Mitglieder der Kommission fanden es nicht angebracht, die traditionelle und billigere Holzbauweise ganz zu verbieten. Die Anhänger der Steinbauweise errangen jedoch wenigstens einen theoretischen Sieg: er sprach sich schliesslich dafür aus, dass alle Neubauten aus Stein errichtet werden sollten, mit Ausnahme an solcher Stellen, wo der Grund lose war wie an den Ufern und am Hafen und wo auch weiterhin die Fachwerktechnik akzeptiert werden konnte. Bretterbauten auf den entlegeneren Inseln sowie Lusthäuser in den Gärten durften weiterhin vorkommen. Als Unterlage für diese Diskussionen unterbreitete Carlberg Kostenberechnungen und Pläne für zwei gleich grosse Häuser, das eine in Holz und das andere in Stein. Es wurde dabei festgestellt, dass es weiterhin billiger war, das traditionelle nordische Material Holz zu verwenden.

Bei der praktischen Durchführung der Bauordnung wurde damit gerechnet, dass diese mit einem "Generalplan" vervollständigt werden konnte, auf den dann bei Einzelheiten hinzuweisen wäre. Obwohl viel Arbeit darauf verwendet wurde, nahm ein derartiger Generalplan nie konkrete Form an. Man hatte sich vorgestellt, dass in diesem Generalplan genau festgestellt werden sollte, wie die Stadt in ihrer Ganzheit aussehen sollte in bezug auf die Viertel, den Strassenverlauf, die Wasserwege, Brücken, Kais, Häfen etc und auch solch wichtiger Dinge wie Materialien, Höhe der Häuser, breite der Strassen etc. Der Plan sollte auch verwendet werden, um die sanitären Verhältnisse entlang der Ufer zu verbessern.

Im Anschluss an die Bauordnung verbesserte Carlberg auch einen Vorschlag für eine Verordnung betreffs der Regulierung der Renovierungsarbeiten an befindlichen Bauten. Diese Verordnung, die im März 1737 veröffentlicht wurde, war von den gleichen Ideen wie die Bauordnung beseelt. Carlberg war auch der Verfasser einer neuen und ausführlichen Instruktion für den Stadtarchitekten, in der er u. a. die Pflicht des Stadtarchitekten hervorhebt, geeignete Kandidaten in der Architekturkunst auszubilden, damit der Bedarf an Fachleuten im Lande befriedigt werden könne.

Die Verantwortung für die Bauordnung des Jahres 1736 und für die Instruktionen und Verordnungen, die im Anschluss daran zustande kamen, teilte Carlberg natürlich mit den übrigen Mitgliedern der Kommission. Aber es ist ganz offenbar, dass diese für ihre Zeit epochemachenden Dokumente, auf die spätere Gesetzgebung bauen konnte, in hohem Grad von ihm geprägt waren. Auch als historische Quelle ist die Bauordnung von bedeutendem Wert. Durch diese Dokumente bekommt man einen unmittelbaren und konkreten Einblick in die Stadtplanung und das Bauwesen im Stockholm des 18. Jahrhunderts. Beabsichtigt war, dass die Bauordnung nicht nur Stockholm gelten sollte und Carlberg arbeitete dafür, dass eine Entsprechung auch im übrigen Lande zur Anwendung kommen sollte. Ein Thema in jener war die für die Zeit typische Rücksicht auf die Wälder und das

Streben, neue nationale und regionale Baumaterialien zu finden. Carlberg vertrat auch hier für die Zeit radikale Ideen in bezug auf die Organisation des Bauwesens: In jedem Bezirk sollte es einen "Baudirektor" geben, dem die Aufgabe zukam, die Bautätigkeit zu leiten und zu überwachen. Eine neue Bauordnung entstand als Folge des grossen Brandes auf Södermalm 1759. Diese baut auf die Version von 1736, beinhaltet aber eine Reihe von Ergänzungen. Rein praktisch spielte Carlberg hierbei eine unbedeutendere Rolle, aber sein Geist prägte auch dieses Aktstück.

Der Turm der Hauptkirche (Storkyrkan) in Stockholm ist eines der wenigen Werke von Carlbergs Hand, das heute noch studiert werden kann. Der Umbau der gotischen Turmspitze war eine Angelegenheit, die in hohem Grad die Kommission engagierte, deren Mitglieder daran interessiert waren, die Feuersicherheit zu verbessern und ein zeitgemässes Geschmackideal zu lancieren. Während der Jahre 1730–1737 spielte sich innerhalb und ausserhalb der Kommission ein inoffizieller Wettbewerb zwischen dem Stadtarchitekten und dem Hofintendenten Hårleman ab. Letzterer zog sich allmählich zurück, aber es glückte ihm dennoch, Carlberg zu einer Lösung zu inspirieren, die äusserst vornehm war und von späteren Beurteilern gepriesen wurde und deren verschiedene Vorstadien in einer langen Reihe von Plänen studiert werden können.

Unter den Aufträgen, die die Mitgliedschaft in der Kommission gleichermassen für Carlberg mit sich brachte, wäre noch die Ausarbeitung eines Vorschlags zu einer Stadtbezirkseinteilung zu nennen, d. h. eine Einteilung der Stadt in für das Polizeiwesen geeignete Sektoren, eine Arbeit, die jedoch nie zu irgenwelchen Massnahmen führte, wenigstens was die von Carlberg vorgelegten Gesichtspunkte anbelangt. Dieses Material besteht in erster Linie aus einer Reihe von kommentierten Stadtplänen.

Die Bauordnung des Jahres 1736 mit den zugehörigen Instruktionen für die Beamten des Kollegiums waren das Instrument, mit dessen Hilfe Stockholm verändert und erneuert werden sollte. Dies setzte ein funktionstaugliches bürokratisches System voraus.

Das Baukollegium entwickelte sich unter der Leitung Carlbergs zu einem im ganzen wohl funktionierenden Amt mit einer Reihe von Beamten. Über die Spannweite der Arbeitsaufgaben gibt die Instruktion für den Stadtarchitekten eine gute Auffassung. Eine wichtige Aufgabenkategorie waren natürlich die Um- und Neubauten. Fast jeden Tag besichtigte Carlberg oder sein Mithelfer, der Stadtkondukteur, gemeinsam mit Ratsherren Plätze für genehmigte Bauten und kontrollierte genau die Übereinstimmung der Bauarbeiten mit den Plänen. Die Pläne waren meist von den Mitgliedern der einflussreichen Maurermeister- und Baumeisterinnung und deren Gesellen erstellt. Bisweilen – aber recht selten – wurden diese Pläne nicht anerkannt und im Büro des Stadtarchitekten überarbeitet. Die Anzahl der jährlich eingereiten Plänen hielt sich zwischen 30 und 50. Auf längere Sicht hatte es Carlberg schwer, seinen Alleinanspruch auf alle Architekturarbeiten zu behaupten: Unter den Maurermeistern gab es eine Vielzahl von äusserst tüchtigen Fachleuten. Der Anteil Deutsche war bemerkenswert.

Im Büro des Stadtarchitekten wurden auch Pläne für private Bauten angefertigt, vor allem für Leute mit begrenzten finanziellen Mitteln. Bereits seit Anfang der 1740iger Jahre war Carlbergs Mitarbeiter und späterer Nachfolger Carl Henric König mit solchen Aufträgen beschäftigt. Die Produktivität des Büros nahm mit dem Eintritt des jungen Erik Palmstedts zu. Eine andere Ursache war der Bedarf an

Plänen nach dem grossen Brand im Stadtteil um die Marienkirche 1759.

Neben der privaten Bautätigkeit war der Wert der stadteigenen Bauten und anderen öffentlichen Eigentums wie Ziegelbrennereien, Materialvorräte, Brücken, Kais, Brunnen, Anplanzungen etc. für Carlberg besonders wichtig für das Ansehen der Stadt.

Durch die vielen Schreiben, Anweisungen und Pläne, die Carlberg während seines langen Dienstes produzierte – ein Material, das zum Grossteil im Stockholmer Stadtarchiv verwahrt ist – können wir im Detail seiner Tätigkeit in der Haupstadt folgen. Carlberg war ein sehr fleissiger Mann und er nahm sich der verschiedensten Aufgaben an. Unter den unzähligen Aufgaben, die er sich vornahm, die aber nicht verwirklicht wurden, wären noch zu nennen die Riddarholmsbrücke, die Südschleusse, Danvikens Hospital, ein Börsenhaus am Skeppsbrokai, ein kombiniertes Rathaus am Stortorgsplatz. Carlberg begrüsste den Erwerb des Bodénschen Palatzes am Riddarhustorget, ein Werk von Jean de la Vallée und Tessin d. Ä. für die Stadt. Dadurch wurde der Stadt der Bau eines allzu grossen Börsen- und Rathauses am Stortorgplatz erspart. Der Palast wurde schliesslich 1753 von Carlberg mit Geschick und Pietät für seinen neuen Zweck ungebaut. Stilmässig wurde Carlbergs Projekt von sowohl der holländischen als auch der italienischen Renaissance beeinflusst, letztere vermittelt durch die Tessins. Etwas grösseren Erfolg hatten seine Pläne für ein Anstaltsgebäude auf Långholmen.

Ein besonderes Anliegen waren ihm die Ufergebiete Stockholms, was mit Rücksicht auf den besonderen Charakter der Hauptstadt natürlich erscheint. Es existiert ein besonders reiches und informatives Kartenmaterial von seiner Hand, von verschiedenen Abschnitten seines Lebens, das sein Bestreben dokumentiert, in die chaotischen Verhältnisse entlang der Ufer, wo sich Mist und Unrat ansammelte, Ordnung zu bringen, um damit eine funktionstaugliche Handels- und Seefahrtstadt mit verwendungsfähigen Kais und Brücken zu schaffen.

Carlbergs grosses Interesse für Fragen der Städteplanung kam somit zum Ausdruck in einer Menge von Vorschlägen für die Regulierung verschiedener Stadtbezirke, z. B. der Bereich nördlich des Schlosses, Helgeandsholmen, Norrmalmstorg (Gustav Adolfs Platz), Klara See, Schleussengebiet etc. Sein Projekt bezeugt eine bedeutende Erfindungsgabe und Realismus. Ein weiterer Antrieb waren die verheerenden Stadtbrände, in erster Linie in den Klaravierteln 1751 und um die Marienkirche 1759, die zu neuen Gesichtspunkten in Fragen der Städteplanung Anlass gaben. Ein hervorragender Zug, der immer deutlicher wurde, war Carlbergs undogmatische Einstellung: Die Natur sollte Ausgangspunkt für alle Planung sein, man musste sich an die existierenden topographischen Verhältnisse anpassen und sie auf die bestmögliche Art ausnützen. Dieses hatte man, ensprechend Carlbergs Auffassung, früher häufig versäumt.

Calberg war der erste schwedische Architekt, der sich ernstlich der Architektenausbildung annahm. Er träumte selbst davon, um sich eine Schar von gut ausgebildeten Fachleuten auf dem Gebiet der Architektur versammeln zu können. Er hielt deshalb systematischen Unterricht auf diesem Gebiet und verfasste mehrere Schriften, unter denen zu nennen wären "Verzeichnis über einige Stücke und Teile, nach welchen hiernach geeignete Subjekte des Architektenkontors der Stadt Stockholm zu unterrichten und zu lehren sind" (1740) und "Ordnung und Verzeichnis von Information in der Baukunst für die Jugend" (1771). Diese beiden Arbeiten können

am besten als Studienpläne mit sehr hoch gestellten Ambitionen bezeichnet werden. Inwieweit es ihm glückte, diese zu verwirklichen, ist unsicher. Auf alle Fälle scheint jedoch seine Lehrertätigkeit von gewissem Erfolg gekrönt worden zu sein. In erster Linie hat sich Carlberg einen Namen gemacht als Gründer der Plänesammlung im Stockholmer Stadtarchiv, unter denen die des Bauamts einen besonderen Platz einnehmen. Mit seiner Begabung für das Systematische sah er den Wert ein, den die Dokumentation aller Formen von Gebäuden der Stadt für die Zukunft haben würde. Dank seiner Voraussicht besitzen wir heute ein ausserordentlich reiches, ja einzigartiges. Material über die Topographic und Bebauung der Hauptstadt seit der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts.

Johan Eberhard Carlberg erreichte ein sehr hohes Alter; tätig bis zum letzten Tag starb er 1773, über 90 Jahre alt. Er wurde auf dem Marienfriedhof beerdig, gegenüber dem Haus im Viertel Överkikaren (Hornsgatan 24), das er sich bereits Anfang der 1730iger Jahre errichtete, und das noch heute besteht als Denkmal an einen der hingebungsvollsten Beamten, die der Stadt Stockholm jemals gedient haben.

Übersetzung: Willmar Sauter

Noter

SIDAN 11

1 ”Kongl. Maj:ts Nådigste Förordning Huru med Byggnad och des anställande här i Kongl. Residence-Staden Stockholm förhållas skall. Gifwen Stockholm i Råd – Cammaren den 6 Julii 1725”. – Såsom föråldrad har den ej medtagits av Modée

SIDAN 12

2 RA Stockholms stads Acta B1 1719

SIDAN 13

3 Ä o B prot 1726: 8/3
4 Ä o B prot 1726: 19/4
5 Ä o B prot 1726: 19/4
6 Ä o B prot 1726: 20/9
7 Ä o B prot 1726: 22/9

SIDAN 14

8 Ä o B pr 1726: 22/9
9 Ä o B pr 1726: 17/10, 10/11, 8/12
1 Civ prot 1727: 10/2

SIDAN 15

2 Svenska riksdagsakter (SRA) 1727: 664
3 Borgarståndets riksdagsprot 1727: s 717, SRA 338-339
4 Svenska riksdagsakter 1727 667

SIDAN 17

5 Ritningssamlingen = RS 153: 17 med mem

SIDAN 18

6 RS 153: 17

SIDAN 19

7 RS 153: 17 med mem
8 Ä o B prot 1727: 26/1

SIDAN 21

9 Civ prot 1727: 10/12

SIDAN 23

10 RA Överståth t KM:t 1727: 27/2 – Överståth skriv t mag m 181. Uppläst 1727: 8/3 – SSA Sthlm stads œconomiprot 1727: 10/3, 15/3

SIDAN 25

11 Om C:s militära verksamhet se *Munthe* Kungl Fortifikationens hist III:2
1 Om biskop Johan Carlberg och hans olycklige bror se bl a *Skarstedt, C W,* Göteborgs stifts herdaminne och *Edelstam, A,* Karlstad stifts herdaminne
2 Johan Eberhard C var uppenbarligen själv mycket intresserad av sin släkt. I sitt hem förvarade han ett släktarkiv, från vilket C G Tessin samlade avskrifter och excerpter. Se *Broomé, B,* Handskriftsamlarna och de svenska arkiven 1700–1750, s 74
3 Överståth t mag nr 177, nr 181 uppl 1727: 8/3

SIDAN 26
3a Sthlm stad æconomiprot 1727: 15/3
4 Civ prot 1727: 11/4
SIDAN 27
5 RA Överståth t KM:t. Föredraget i kabinettet 1727: 27/4. Inrikes civ exp reg t 156 r Jfr 156v
6 Civ prot 1727: 3/5
7 Civ prot 1727: 6/5
SIDAN 31
8 Göteborgs mag reg 1724: 7/10 – Skildringen i detta avsnitt bygger delvis på *Arvid Bæckströms* forskning, främst hans Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814
SIDAN 32
9 Ä o B pr 1727: 5/9
SIDAN 33
1 Ä o B pr 1727: 9/11
SIDAN 34
2 Civ pr 1727: 10/11, 1/12
3 Mag ekonomiprot 1728: 23/2
SIDAN 37
4 Ä o B pr 1727: 9/3
5 RS 153: 17
SIDAN 40
6 Ä o B prot 1726: 10/11
7 Ä o B prot 1727: 28/11
SIDAN 41
8 Ä o B prot 1727: 4/5
9 Ä o B prot 1727: 4/5
1 Ä o B prot 1727: 4/5
2 Civ prot 1727: 9/6
3 Handelskoll prot 1760: 17/4. Byggdes på entreprenad av "Assistenten wälbetrodde Lorents Ekman". Kontraktet stipulerade en summa om 46.000 dkm
4 RS 180
5 Ä o B prot 1727: 19/9
6 Ä o B prot 1727: 19/9
7 Ä o B prot 1727: 31/10
SIDAN 42
8 Ä o B prot 1727: 14/9
SIDAN 43
9 Civ prot 1727: 6/10
1 Ä o B prot 1727: 14/9
2 Civ prot 1727: 20/10
SIDAN 44
3 Civ prot 1727: 3/11
4 Civ prot 1727: 8/12
SIDAN 45
5 Civ prot 1727: 1/12
6 Civ prot 1727: 14/12
7 Ä o B prot 1727:7/12
8 Civ prot 1727: 8/12
SIDAN 46
9 Civ prot 1727: 18/12
1 Ö o B prot 1727: 10/10
SIDAN 47
2 Ä o B prot 1727: 31/10
3 Ä o B prot 1727: 10/10
4 Ä o B prot 1727: 26/10 PBK prot 1732: 29/4
5 Ä o B prot 1727: 21/8
SIDAN 48
6 RS 189

SIDAN 49
7 RS 33
SIDAN 51
8 RS 33
9 Ä o B prot 1727: 14/11
SIDAN 52
1 Ä o B prot 1727: 22/12
SIDAN 53
2 Mag ekonomiprot 1728: 23/2
SIDAN 54
3 Ä o B prot 1728: 27/2
4 Ä o B prot 1728: 24/2
5 Civ prot 1728: 8/3
6 Ä o B prot 1728: 2/5
SIDAN 56
7 Ä o B prot 1728: 28/3
SIDAN 58
7a Ä o B prot 1728: 28/3
SIDAN 59
1 Cv prot 1729 s 1042ff
SIDAN 60
2 Ritningssamlingen. "Inventarium på de från Åhr 1727 till 1739 uti Stockholms Stads Architect Contoir förfärdigade Stadens Byggnads Desseiner." (RS invent 1727–1739) – 1730
3 RS invent 1727-1739: 1731
4 RS invent 1727-1739: 1732
SIDAN 61
5 RS invent 1727-1739: 1734
SIDAN 62
6 Ä o B prot 1730: 10/9
SIDAN 66
7 RA: KA kartor o ritn nr 192. 1731: 21/8
SIDAN 67
8 *Wollin, N G,* Skeppsholmen under 300 år, s 168ff
SIDAN 68
9 RA Kammarkoll o stadskontoret t KM:t 1733 (Sammansatta koll 131)
SIDAN 69
1 Wollin, N G, aa s 16
SIDAN 70
2 RA Städers Acta B1 1761: 16/9
SIDAN 71
3 RS 185 m mem
4 RS 185 m mem – *Cnattingius, B,* Linköpings slott (meddelande från Östergötlands fornminnes - och museiförening 1935-36, 1936) *Hahr, A o Lundberg, E,* Linköpings slott, *Westlund P-O,* Byggnadsminnen, Ad Patriam Illustrandam, s 324f
SIDAN 73
5 KRA. Tält o byggn Plansch – Tält o byggn ur 8a – h – Fortifikark 4b volym – Se även *Hofrén, M:* Indelningsverkets boställen (Sv kulturbilder DV, s 139-53), *Erixon, S:* Svensk byggnadskultur, s 506f
SIDAN 76
6 Se *Wester, N,* Kungl politi- och brandkommissionen, s 104f, 162
SIDAN 77
7 PBK prot 1729: 1/3
8 PBK prot 1729: 1/3
SIDAN 78
9 Stadsark ark: J E Carlbergs ark, koncept mm 1729–1772. Föreligger i två ex, varav ett märkt koncept. Två snarlika koncept även i PBK:s ark
SIDAN 80
1 PBK prot 1729: 8/11

SIDAN 81
2 Se *Corin, C-F,* Stadsarkitekternas arkiv o Stadsarkitekten Johan Eberhard Carlbergs ritningar och memorial i Stockholms Stadsarkiv
SIDAN 83
3 PBK prot 1730: 7/2
4 PBK prot 1730: 9/3
SIDAN 87
5 Mem av Äo B koll t PBK 1730: 24/3
6 PBK prot 1730: 8/4
SIDAN 88
7 RS 32
8 Ä o B prot 1730: 27/4
SIDAN 92
9 PBK prot 1730: 31/10 Bilaga t
SIDAN 93
1 PBK prot 1731: 21/1 Bilaga t
SIDAN 94
2 PBK prot 1731: 23/10
SIDAN 99
3 PBK prot 1730: 3/10 Bilaga t
SIDAN 103
4 PBK prot 1730: 3/10
SIDAN 109
5 PBK prot 1733: 13/10
SIDAN 114
6 PBK prot 1733: 10/11
SIDAN 117
7 PBK prot 1733: 2/6 Bilaga t
SIDAN 118
8 PBK prot 1733: 2/6 Bilaga t
SIDAN 121
9 Carlberg har själv ingående redogjort för ärendets gång i "En kårt berättelse om hwad som förelupit är wijd Tornbyggnaden på Ste Nicoli kyrkia i Stockholm med bifogade desseiner" i DESSEINER TIL ST NICOLAI KYRCKIA A° 1737. Storkyrkans arkiv ox: IIa 1:1 – Se vidare även *Stavenouw, Å,* En arkitekttävlan i Stockholm 1736. S:t E Åb 1926 – *Samme,* Carl Hårleman, En studie i frihetstidens arkitektur historia, s 237, 252. – *Wester, N,* aa s 168f
1 PBK prot 1736: 21/9, 25/9
SIDAN 126
2 PBK prot 1737: 15/1 RS 14:2
SIDAN 127
3 PBK prot 1737: 22/1
4 PBK prot 1737: 26/3
SIDAN 130
5 *Alm, H,* Strängnäs domkyrkas tornkrön, Ett verk av Carl Hårleman. FV 1933, s 349ff *Stavenow, Å,* aa s 247
6 PBK prot 1745: 16/11, 1746: 15/3, 20/12
7 PBK prot 1747: 14/2, 22/8
SIDAN 131
8 PBK prot 1747: 10/9 Bilaga t
SIDAN 132
9 KB Kart o pl avdeln – Handritade kart. Vol 52. Om originalets tidigare Öden se *Broomé* aa s 182f, 196f o 303f. Originalen förvärvades 1980 av KB från Sothebys i London, kopior av C O Gyllenborg finnsi UUB, dat 1772.
SIDAN 134
1 PBK prot 1750: 28/4, 13/10
SIDAN 136
2 Ä o B prot 1773: 23/2
3 RS Förteckning på inkomna desseiner 1760–73

SIDAN 138
4 Se bl a *Selling, G,* En murmästare (Elias Kessler) som herrgårdsarkitekt. Fataburen 1934 s 101ff
SIDAN 139
5 *Rosman, H,* Textilfabrikerna vid Barnängen, s 120
6 Om murmästarna se *Alm, H,* Murmästare-ämbetet i Stockholm s 40ff o 98–102
7 *Setterwall, Å,* Erik Palmstedt 1741–1803 s 46ff
SIDAN 140
8 RS 17–RS invent 1727–1739
9 Upphovet till denna idé tycks ha varit en stark smittosam sjukdom som hösten 1727 grasserade i Amsterdam med över 300 dödsfall som följd och som väntades kunna slå till även i Stockholm. – Civ prot 1727: 20/10 – Se även *Kock, W,* Kungl. Serafimerlasarettet 1752–1952
1 Westin 1088
SIDAN 143
2 Om barnhusets anläggande och utseende se *Utterström, G* Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen s 35ff, s 248
SIDAN 144
3 Ä o B ink handl 1740 Mem av C 25/10
SIDAN 146
3b Ä o B prot 1740: 19/8
SIDAN 150
4 Ä o B prot 1740 s 465 Bil t "Relations ofwer 1740 åhrs 10 månaders Byggnader"
SIDAN 151
5 Ä o B prot 1741: 5/2

6 Tillaeus upprättade 1742 en mycket detaljerad karta med beskrivning. Publicerad av utterström aa s 248f
7 Ä o B prot Relation s 508
SIDAN 154
8 Ä o B prot 1740 s 139-140
SIDAN 156
9 Ä o B prot 1741: 20/1
1 Ä o B prot 1741: 5/2
2 Ä o B prot 1741: 19/2
SIDAN 157
3 Ä o B prot 1741: 31/3
4 Ä o B prot 1741: 11/6
SIDAN 159
4a *Christopher Polhem* Stockholm 1911
5 Ä o B prot 1741 s 103ff
SIDAN 161
6 Ä o B prot 1742: 11/2
SIDAN 162
7 Ä o B Mem av C 4/1 1742
SIDAN 166
8 RS "Deduction och Berättelse öfwer Tiugu åhrs förrättat Arbete till 1748"
SIDAN 170
9 *Corin, C F,* Stadsarkitekten Johan Eberhard Carlbergs ritningar och memorial s 45
SIDAN 176
1 RS Deducation och Berättelse etc
SIDAN 183
2 RS 106
SIDAN 184
3 RS 106
SIDAN 185
4 RS 106
SIDAN 189
5 RS Deducation och Berättelse etc

SIDAN 190
6 *Ahnlund, N*, Ladugårdslandet s 146f *Elers II* s 153f
SIDAN 192
7 RS Deducation och Berättelse etc
8 RS 139
SIDAN 197
9 RS 190
SIDAN 198
1 NS 14:I:1 Kartor för detta ändamål återfinnes också i NS 14 V:1 och NS 18I
SIDAN 209
2 RS 106 – Om St Kungsholmsbron se *Elers II*, s 374
SIDAN 210
3 RA Överståth t K M:t 1769: 12/8. "Tvenne för Magistraten förelagda Alternativ rörande Kungsholms Brobyggnad"
SIDAN 212
4 NS 14:I:2 "Projekt till ett Reglemente för Strandutfyllningens Bevakning i Stockholm" 4/6 1768
SIDAN 213
5 RS 99:1 med mem
SIDAN 214
6 Ä o B reg 1762: 28/6
SIDAN 216
7 RS 84 De i det följande åberopande memorialerna under detta sign eller bifogade Ä o B prot
SIDAN 223
8 Ä o B reg 1762: 28/6
SIDAN 224
9 Ä o B prot 1767: 19/3
SIDAN 225
1 RS 84:6
2 RA Sthlm Stads cta 1761 Skrivelse fr C till Överståth – RS 192
SIDAN 229
3 RS 188 – König hade redan 1755 framställt ett förslag som med sin sydländska karaktär tycks ha tilltalat många. Se *Setterwall* aa s 86f
SIDAN 230
4 RS 192
SIDAN 236
5 RS 192
SIDAN 239
6 Efter *Boëthius, B*, Magistraten och borgerskapet s 279f
7 RA Överståth t KM:t 1748: 2/5
SIDAN 242
8 PBK prot 1749: 8/4
9 PBK handl 1755 – RA. Stockholms Stads Acta 8
SIDAN 243
1 Se *Jacobson, E*, Den stora branden i Klara den 8 juni 1751 S:t EÅb 1936 s 25ff
SIDAN 244
2 PBK prot 1759: 28/7
3 PBK prot 1759: 1/9 – Ett personligt vittnesbörd om branden 1751 och dess våldsamhet lämnas av den hårt drabbade Daniel Tilas i dennes Curriculum vitae 1–11, 1712–57 HHd 38 s 264ff
SIDAN 248
4 Om Maria kyrkas brand och återuppbyggn se *Lundmark, E*, Maria Magdalena kyrka (Sv kyrkor B VII H1) s 83ff, *Sirén, O*, Gamla Stockholmshus 2 s 55–56, *Munthe, A*, Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet s 359ff
5 *Munthe, A*, aa 372
6 PBK prot 1759: 1/12
7 "Projekt af Södermalm och den trackten kring Maria kyrka . . ." efter 1759 års brand, sign: "Rit af Christ Precht." UUB Inv: nr 41386 D 774
8 PBK 1760 handl ang byggväsendet

SIDAN 253
9 *Sirén, O*, aa s 149ff
SIDAN 254
1 RA Bankoutskottets ark 1672–1900 Bil t prot 1734 bl Ritningar til Riksbanken o Baron Feifs hus 1734 Johan Eberhard Carlberg
SIDAN 257
2 RS 1
3 RS 2:40
SIDAN 258
4 *Setterwall, Å*, aa s 79
SIDAN 261
5 RS 2:42
SIDAN 264
6 *Setterwall, Å*, aa s 52ff o Stockholms börsbyggnad. Ett bidrag till dess arkitektoniska utvecklingshistoria. S:t EÅb 1934 s 151ff
SIDAN 265
7 RS 2:43
8 RS 2:45
SIDAN 266
9 RS 2:44
SIDAN 267
1 Ä o B prot 1759: 6/2
2 Ä o B prot 1759: 6/2 – *Curman, S*, Stockholms nuvarande rådhus (Ord o bild 1908)
SIDAN 271
3 RA Sthlm stads Acta, vol 9 bl 1–10 (kart m form) Mem 1763: 27/5
SIDAN 273
4 RS 15:5
SIDAN 276
5 RS 144:12 – Setterwall aa s 342f
6 RS 144:12
7 *Sirén, O*, aa *Nordberg, T Oson*, Södra Stadshuset.
SIDAN 278
8 S Nikolai eller Storkyrkan (Sv kyrkor) s 251ff
9 RS 14
1 *Östberg, R*, Storkyrkotornet (Vängåvan f Hj Söderberg)
SIDAN 280
2 *Setterwall, Å*, aa s 384
SIDAN 283
3 RS 28
4 RS 82: 62
SIDAN 286
5 RS 68
6 *Corin, C-F*, aa s 40 *Fogelmarck, S*, Carl Fredrik Adelcrantz, arkitekt s 442
SIDAN 287
7 RS 68
SIDAN 288
8 Ä o B prot 1766: 12/8 1767: 26/5, 2/6
SIDAN 293
9 RS Mem 1766: 30/8 (konvolut ärkt "Gamla Ritningar 13 st öfver Slottsbackshamnen Skeppsbron en Flottpråm")
1 RS 192
SIDAN 294
2 RS 27
SIDAN 195
3 RS 102
SIDAN 296
4 "Desseiner öfwer Dannwijks Byggnader vid Stockholm 1733" Stiftelsen Danvikshems arkiv

SIDAN 301
5 RS 149:9 – Westin 1086 "Berättelse ang den wid Danwiks Hospital efter Dessein och S:T Directions förordnade naställte Bygnad"
SIDAN 303
6 RS 85
SIDAN 308
7 RS 94
8 RS 95, BNA 300 1746: 18:4
SIDAN 312
9 RS 95:2, 95:9
1 RS 95:8
SIDAN 316
2 *Alm, H,* Stockholms Observatorium S:t EÅb 1930 s 113
SIDAN 318
3 RS 25 BNA 275, 277. Godk 1742: 28/1 Ej sign
SIDAN 321
4 Enligt B Helmfrid (1975) – Edw Ringborg,som studerade bruksarkivet medan det ännu fanns i behåll, uppger Carlberg som arkitekt
5 RS 61 *Josephson, R,* Borgarhus i gamla Stockholm s 344f
SIDAN 322
6 *Corin, C-F,* aa s 51
7 RS 302 *Corin, C–F, s 51 Beijer, A,* Munkbbroteatern. (Sv kulturbilder, Sjätte bandet. D XI–XII) s 211–14
8 *Bæckström, A,* Ett 1700-talshus i Djurgårdsstaden S:t EÅb 1921 s 29
SIDAN 323
9 *Nisser, W,* Hörle bruksherrgårds byggnadshistoria (Konsthist tidskr 1946) *Böhn-Jullander, I,* Hörle herrgård
SIDAN 325
1 Om uddeholm se *Almqvist, J A,* Uddeholmsverken, *Andersson, I,* Uddeholms herrgård under tre sekler s 15ff *samme* Uddeholms historia 1
2 *Böhn-Jullander, I* aa
SIDAN 326
3 *Dalgren, L,* Karlstad Stads historia II s 46ff, 142ff
SIDAN 327
4 *Dahlman, A,* Gymnasiehuset i Karlstad (Sv turistf årsskr 1925 s 298–9) *Eklund, J A,* Gamla Gymnasiehuset i ny gestalt (Karlstads tifts julbok 1929 s 34–39), *Brunius, C G,* Antiqvarisk och Arkitektonisk Resa genom Halland, Bohuslän, dalsland, Wermland och Westergötland år 1838 s 186ff *Rong, M,* Gymnasium Adolpho-Fredericanum (Värmland förr o nu, 1959), *Stavenow, Å,* Carl Hårleman
5 *Dalgren, L,* aa s 128 *Lindström, V,* Karlstads domkyrka, *Setterwall, Å,* aa s 396f, Värmländska kyrkor 1974
6 *Brunius, C G,* aa s 182ff
7 Landsark Gbg Väse sockenst prot 1759:11/10, 1760:1/1 *Brunius, C G,* aa s 192 – Hans omdöme är ytterst negativt – *Kjellin, H,* Värmlands och Dalslands kyrkor och kyrkliga konst s 667, *Tham, L,* Väse kyrka (Värmländska kyrkor)
8 *Dalgren, L,* aa s 43
SIDAN 328
9 Ä o B EI 1760: 25/4
1 Ä o B EI 1760: 25/4
SIDAN 329
2 Ä o B EI 1760: 25/4
SIDAN 330
3 Om Triewald (1691–1747) se bl a *Hildebrand, B,* Till släkten Triewalds historia (PHT 1938 s 151ff) och där anf arbeten o *Lindroth, S,* Naturvetenskaperna och kulturkampen under Frihetstiden, Lychnos 1957 s 83
4 *Munthe, L,* Kungl Fortifikationens historia s 524ff
5 Tidningar om lärda saker 1769: 27/5 "konstnärer som icke rest utomlands" (bl a Carlberg, Architct, Capitaine och Stads Architect i Stockholm)

6 Enligt *Munthe, L,* aa mellan 1703 och 1708
7 BOU efter B Thingvall 1733: 3/584
8 BOU efter J E Carlberg 1774: 1/860

SIDAN 331

9 Uppgifter om de arbeten som ingick i Carlbergs bibliotek och deras författare kan bl a inhämtas i följande samlingsverk: *Tieme, U,* – *Becker, F,* Allgemeine Lexikon der bildernen Künstler. Von Antike bis zur Gegenwart. Leipzig 1907–50 *Schmidt, O,* Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Stuttgart 1937–81, *Hubala, E,* Die Kunst des 17 Jahrhunderts. Berlin MCMLX *Nagler, G K,* Neues allgemeines Künstler-Lexikon. München 1835–52, *Bénézit, E,* Dictionnaire critique et documentative des Peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs etc. Nouvel édition. Paris 1976, *Keller, H,* Die Kunst des 18 Jahrhunderts. Berlin MCMLXXI

SIDAN 335

1 KB Handskriftsaml. Arkitektoniska ritn S 37–38
2 KB Handskriftsaml. Arkitektoniska ritn S 36

SIDAN 336

3 I sitt omfångsrika arbete "Lärdomsöfning" (T4, kap V s 87 o 93) ger C H Königs fader lagmannen Chr K uttryck för uppfattningar som han troligen bibringats av sonen och Carlberg. Renhållningen i städer behandlas och kinesernas uppfinningsrikedom apostroferas. Vidare nämns ett kanalprojekt av Carlberg (mellan Björneborg och Paginasjön). – Om C H Königs eventuella ansvar för Helgerum se *Hofrén, M,* Helgerum i Tjust. Personkrönika och byggnadshistoria. s 117ff
4 Ä o B prot 1753: 27/3, 11/8 med mem av C
5 Ä o B prot 1767 16/6

SIDAN 337

6 Mag brev t Överstål 1762: 19/6 RA Överståth tKM:t 1762: 21/6

SIDAN 338

7 S:ta Maria församlings begravningsbok 1747: 20/2 "Hr Capit Carlbergs lilla barn." – Vid Fredrik C antecknat: "gjort tienst", dvs C:s kostnader för begravningen anes betalda genom tjänster han gjort för församlingen
8 Ännu en utövare av arkitektyrket har burit namnet Johan Carlberg. Vid kosntakademins utställningar 1815 och 1816 var en ung konduktör med detta namn representerad med ett antal maskinritningar, vilket renderade honom ett stipendium. Han deltog även 1817 i akademins arkitekttävling liksom i Götiska förbundets utställning 1818. En av tävlingsuppgifterna gällde märkligt nog förslag till en ny tornfasad för Storkyrkan. Ett projekt till en manege från 1817 finns i akademins ritningsarkiv.
I *E Hultmarks* Kungl Akademiens för de fria konsterna utställningar 1794–1887 s 63 o 548 uppges namnet vara *Johan Eberhard.* I akademins originalhandlingar står dock endast *Johan C* varför en sammanblandning med den gamle Carlberg uppenbarligen skett. Johan Carlberg som spelade en viss roll som arkitekt och byggmästare under förra delen av 1800-talet var från Östergötland och ej släkt med J E C. Se *Gejvall, B,* 1800-talets Stockholmsbostad s 162–3 o *Stribolt, B,* Stockholms 1800-talsteatrar s 89f

SIDAN 339

9 *Andersson, I,* Uddeholms herrgård under tre sekler s 35ff

SIDAN 340

10 *Munthe, A* aa – För uppgifterna om Bellman tackar förf professor Olof Byström

SIDAN 341

1 Inköpt av snickaremästare Anders Boman enl köpebrev 1731:26/3

SIDAN 342

2 B G Geijers testamentariska disposition av den 22 febr 1746 återg i *Almqvist, Joh Ax,* uddeholmsverken s 502
3 BOU efter J E Carlberg 1774. – Brandkontoret: Brandförsäkringshandlingar, vertifikationer 1760. Överkikaren 14, Horngatan 24, 20/12. – Övergick 1775 i mågens, bankkamreraren C Meijers ägo.
4 Emanuel af Geijerstams levernebeskrivning, s 33ff, originalet i Värmlandsarkivet Karlstad. *Geijer, L,* Släkten Geijer, jämte dottersläkterna von Geijer och af Geijerstam s 158. – Emanuel af Geijerstam vitades tidvis i Stockholm och bodde då i det Carlbergska hemmet. Han studerade därvid bl a mderna språk

SIDAN 343

5 S:ta Maria församlings begravningsbok 1744–1765 Nr 483 "Captain och Stadsarchitecten Johan Eberhard Carlberg, gift flera barn d 22 af ålderdom, begrafven d 26. 90 åhr 32 dagar."

Källor och litteratur

Otrycka källor

RIKSARKIVET
Riksregistraturet
Allmänna verks m m skrivelser till Kungl Maj:t, vol 182.
Överståthållarämbetets skrivelse till Kungl Maj:t.
Bergsdeputationens akter och handlingar 1769–70
kommers kollegium, gruvkartor
Svea hovrätt
Kartor (kartavd)
Bankoutskottet
Ritningar och handlingar 1672–1900.
Tessinska samlingen
Handlingar rör konsthistoriska ämnen
Kammararkivet
Kartor och ritningar
Biographica

KRIGSARKIVET
Krigskollegium
Skrivelser till Kungl Maj:t.
Fortifikationsdepartementet. Inkomna handlingar.
Tält och byggnader

STOCKHOLMS STADSARKIV
Överståthållareämbetets kansli
Kungl brev
Borgmästare och råd (Magistraten)
Civilprotokoll
Kungl brev
Överståthållarens brev
Justitiekollegiet
Bouppteckningar
Byggningskollegiet
Protokoll
Registratur
Diarier
Inkomna handlingar
Tjänstememorial
Fullmakter
Handlingar rörande byggnadsväsendet
Handelskollegiet
Protokoll
Kungl Politi- och Brandkommissionen
Protokoll
Handlingar
Ritningssamlingen RS
Handritade kartor
Nya Ritningssamlingen NS
Stadsarkitekternas arkiv
Johan Eberhard Carlbergs arkiv
Carl Henric Königs arkiv
Erik Palmstedts arkiv
S:ta Maria församling
Döds- och begravningsbok
Byggnadsnämnden
Ritningar F:I
Fastighetsregister
Stiftelsen Danviks hospitals arkiv
Handlingar angående byggnader och brandväsen.
Allmänna barnhuset
Handlingar rörande kvarteret Barnhuset 1752–1875

KUNGL AKADEMIEN FÖR DE FRIA KONSTERNA
Handlingar 1817–20

KUNGL BIBLIOTEKET
J E Carlberg
Förslag till Stockholms stads och dess malmars traktindelning 1750.
Eichhorns konsthistoriska samling
I 15:1–2.
Gustaf Elgenstiernas genealogiska samling
H 10c:3g
C H König
Arkitektoniska ritningar. S 37–38.
Grundeerna til Bygningskonsten. S 36.
C G Tessin
Konsthistoriska notiser till dagboken på Åkerö. R 34:54–56.
D Tilas samling av svensk topografi
Stockholm I. M 23:1.
Förteckning på C G Tessins handskriftsamling på Åkerö. U 358.
Verser m m till och öfver Enskilda
Serie B. 1700–1799.

ATA
J E Carlberg
Underdånig berättelse om Stockholms Stads första fundation och sedermera, tÿd efter annan widare tillwäxt och förkofring samt huru sådane ährender, som på Öfwer Ståthållare och Magistraters åtgiörander ankomma. 1745.

STORKYRKANS ARKIV
J E Carlberg
Desseiner till St Nicolai Kyrckia. 1737.

NORDISKA MUSEETS ARKIV
Odelbergska samlingen
Precht, Christian, (nr 24.)

STOCKHOLMS STADS BRANDFÖRSÄKRINGS-KONTOR
Brandförsäkringar
Överkikaren 14

UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK
Westinska samlingen
787, 806, 1086, 1087, 1088.

GÖTEBORGS STADS ARKIV
J E Carlberg
Planer, ritningar och kartor. FIII a 19–20, 3–132, E 78.

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
Arvid Baecksröms samlingar

KARLSTAD, VÄRMLANDSARKIVET
Uddeholms AB
D 3 a–c.

UDDEHOLM
Bruksarkivet

Utlandspublikationer, tidningar
Svenska riksdagsakter 1719–1800. 1726–27. Sthlm 1913

Borgarståndets riksdagsprotokoll
Från frihetstidens början. 3. 1726–27. 4. 1731. 5. 1734. 6. 1738–39. 7. 1740–41. Sthlm 1956, 1958, 1965, 1972, 1975.
Adelns riksdagsprotokoll 1740–41. Sthlm 1890.
Tidningar om lärda saker
Hwad nytt?

Litteratur

Almquist, H, Göteborgs Historia II. 1680–1718. Göteborg 1935.
Almquist, J Ax, Uddeholmsverken. Stockholm 1899.
Andersson, H O, Bedoire, Fr, Bankbyggande i Sverige. Stockholm 1981.
Andersson, I, Uddeholms herrgård under tre sekler. Stockholm 1968.
Uddeholms historia I. Stockholm 1960. Bengt Gustaf Geijer Sv biografiskt lexikon. Bd 17. Stockholm 1967–69.
Angerstein, R R, Anmärkningar wid Italienska Byggnadssättet, til förekommande af Eldswådor. Sthlm 1759.
Baecksröm, A, Carlbergsalbumet (1638–1732). PHT 1920 s 37–55.
Studier i Göteborgs byggnadshistoria. Göteborg 1923.
Ungdomens information i byggkonsten i Stockholm under 1700-talets midt. Arkitektur, årg 1917, häft 4, 5 o 8. *Beijer, A,* Munkbroteatern. En folkteater i Stockholm på 1700-talet. Svenska Kulturbilder sjätte bandet. Del XI–XII. Stockholm 1932.
Bedoire, Fr, Industriarkitektur i Stockholms innerstad. Sthlm 1973.
Berg, S, Drag ur Kungsholms historia. StEÅb 1909.
Bexell, S P o J H, Göteborgs Stifts Historia och Herdaminne. I Göteborg 1835.
Blom, H, Slussområdets bebyggelse i äldre tider. StEÅb 1933.
Boëthius, B, Magistraten och borgerskapet. (Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 2). Sthlm 1943.
Bolin, G, Rådhus och stadshus i Stockholm. Sthlm 1923.
Bring, S E, Trollhätte kanals historia till 1844.
Trollhättan. Dess kanal- och kraftverk. Historik och beskrivning utg av Kungl Vattenfallsstyrelsen. Sthlm 1911.
Broomé, B, Handskriftsamlarna och de svenska arkiven 1700–1950. Sthlm 1977.
Brunius, C. G, Antiqvarisk och Arkitektonisk Resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838. Lund 1839.
Bååth, L M, Helgeandsholmen och Norrström från äldste tid till våra dagar. 1–2. Uppsala 1916–18.
Böhm-Jullander, I, Hörle herrgård. En bruksmiljö från 1700-talets mitt. Jönköping 1972.
Carlberg, J E, Förteckning på några Stycken eller Dehlar Hwaruti hädanefter tienlige Ämnen I Stockholms Stads Architect Contoir komma At underrättas och läras. Sthlm 1740.
Ordning och Förteckning på Ungdomens Information I Byggkonsten Enligt den 20 och 21 §§ uti Architect-Instruktionen. Sthlm 1771.
Cnattingius, B, Linköpings slott. (Meddelande från Östergötlands fornminnes- och museiförening 1935–36).
Cornell, E, Byggnadstekniken. Metoder och idéer genom tiderna. Göteborg 1970.
Corin, C-F, Stadsarkitekternas arkiv. Stockholms stads arkivnämnds och stadsarkiv. Årsberättelse 1933. Sthlm 1934.
Stadsarkitekten Johan Eberhard Carlbergs ritningar och memorial i Stockholms stadsarkiv.
I Berättelse över Arkivnämndens förvaltning och verksamhet under år 1958. Bih nr 42 år 1959.
Curman, S, Göran Adelcrantz. Sv biografiskt lexikon. Bd 1. Sthlm 1918. Carl Fredric Adelcrantz. Minnesteckning. K Svenska Vetenkapsakademiens årsbok för år 1947. Sthlm 1947.
Dalgren, L, Karlstads historia II 1719–1815. Karlstad 1939.
Dahlman, A, Gymnasiehuset i Karlstad. (Värmland förr och nu 1923).
Edestam, A, Karlstad Stifts herdaminne från medeltiden till våra dagar. Karlstad 1975.
Eklund, J A Gamla Gymnasiehuset i ny gestalt. (Karlstads Stifts julbok 1929).
Elers, J, Stockholm. Sthlm 1800–1801.

Ericsson, E o Vennberg, E, Erik Dahlberg. Hans levnad och verksamhet. Till 300-årsminnet 1625–1925. Uppsala och Stockholm 1925.
Erixon, S, Svensk byggnadskultur. Sthlm 1947.
Falk, H, Källor till Uddeholms Historia. Maskinskriv manus i Värmlandsarkivet, Karlstad. Uddeholm och Karlstad 1952.
Fernow, E, Beskrifning öfwer Wermland. Göteborg 1773–79.
Fogelmarck, S, Carl Fredrik Adelcrantz, arkitekt. (Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 20). Stockholm 1957.
Forsstrand, C, Malmgårdar och sommarnöjen i gamla Stockholm. Stockholm 1919.
Gamla Svenska Städer. B II. Planscher, Götaland. Stockholm 1908–1930.
Gamla Svenska Städer. B III. Planscher, Svealand och Norrland. Stockholm 1908–1930.
Geijer, L, Släkten Geijer jämte dottersläkten von Geijer och af Geijerstam. Stockholm 1953.
Gejvall, B, 1800-talets Stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen. (Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 16). Stockholm 1954.
(Gjörwell, C C,) En Stockholmskrönika. Med en inledning utg av O Sylwan 1757–1778. Stockholm 1920.
Hahr, Aug o Lundberg, E, Linköpings slott. Stockholm 1923.
Handritade kartor över Sverige i Uppsala universitetsbibliotek Katalog av Å Davidson. Uppsala 1956.
Hansson, H, Norrmalm i stöpsleven. StEÅb 1946.
Hildebrand, B, Kungl Svenska Vetenskapsakademien. Förhistoria, grundläggning och första organisation. Stockholm 1939.
Hofrén, M, Helgerum i Tjust. Personkrönika och byggnadshistoria. Stockholm 1949. Nordiska Museets Handlingar: 34.
Indelningsverkets boställen. (Sv kulturbilder. D V Stockholm 1930).
Holst, W, Carl Gustaf Tessin under rese-, riksdagsmanna- och de tidigare beskiktningsåren. Lund 1931.
Hultmark, Kungl Akademiens för de fria konsterna utställningar 1794–1887. Sthlm 1935.
Hülphers, A, Historiska Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet jemte kort Beskrifning öfwer Orgwerken i Sverige. Westerås 1773.
Jakobson, E, Den stora branden i Klara den 8 juni 1751. StEÅb 1936.
Josephson, R, Borgarhus i gamla Stockholm. Samfundet S:t Erik. Sthlm 1916.
Johan Eberhard Carlberg. Sv biografiskt lexikon. Bd 7. Sthlm 1927.
Karl XI och Karl XII som esteter. KFÅ 1947, s 7–67.
Stadsbyggnadskonst i Stockholm. Sthlm 1918.
Stockholms slott. StEÅb 1922.
Svenska Stadsplanehistoriska arkivet. (SST 1926, s 258–264). (Svenska Stadsförbundets tidskrift).
Tessin D 1–2. Sthlm 1930–31.
Karling, S, Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtre-stilens genombrott. Sthlm 1931.
"Från kryddegård till engelsk park", En bok om Tyresö. Sthlm 1933.
Kock, W, Kungl Serafimerlasarettet 1752–1952. Sthlm 1952.
König, C H, Inledning till mechaniken och bygningskonsten. Sthlm 1752.
König, Chr, Lärdomsöfning, afdelad uti sedoläran, lagfarenheten och statskunskapen, etc. Sthlm 1745–1751.
Lagerquist, M, Riddarholmsbrobygget. 1784–1789. (Festskrift till Martin Olsson, Sthlm 1936).
Leijonhufvud, K K:son, Bidrag till Stockholms gators, gränders och torgs historia och livet där 1720–1771. StEÅb 1918.
Förteckning rörande förordningar 1720–1771. StEÅb 1918.
Leijonhufvud, S, Omkring Carl Gustaf Tessin. Sthlm 1917–18.
Lewenhaupt, A, Karl XII:s officerare. Sthlm 1920.
Lindström, V, Karlstad domkyrka. Värmländska kyrkor. Karlstad 1974.
Linnerhielm, J C, Bref under senare resor i Sverige. Sthlm 1816.
Lundmark, E, Maria Magdalena kyrka. (Sv kyrkor B VII. H 1). Sthlm 1934.
Lundin, C, Strindberg, A, Gamla Stockholm. Sthlm 1912. (1. Uppl. 1881).
Löfgren, A, Näckströmstrakten och Packartorgsviken. StEÅb 1932.
Magnusson, B, Svenska teckningar 1600-talet. Årsbok f statens konstmuseer 27. Stockholm 1980.
Munthe, A, Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet. Sthlm 1953.
Munthe, G, Konsthantverkaren Christian Precht. Ett bidrag till den svenska rokokons historia. Sthlm 1957.
Munthe, L W:son, Kungl Fortifikationens historia D III. Sthlm (1909–) 1911.
D IV Personalen. Av Ernst Ericson och Gustaf Rebe. Stockholm (1916–) 1930.
D VI Biografiska anteckningar. Sthlm (1913–) 1916, (1917–) 1919.
Nisser, W, Hörle bruksherrgårds byggnadshistoria. Konsthist tidskrift 1946.
Nordberg, T O:son, Söderport och Slussen. Sthlm 1935.
Södra Stadshuset. Stockholms Stadsmuseums småskrifter nr 1. I Museinämndens verksamhetsberättelse 1963.
Gamla stan i Stockholm. Kulturhistorisk beskrivning Hus för hus. Kvarteren Achilles-Olancus. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 35. Stockholm 1975.
Nygren, C E, Om Karlstads kyrka tiden 1584–1737. (Värmland förr och nu). Karlstad 1930.
Olsson, M, Den äldre militära civilarkitekturen i Stockholm (Gamla Svenska Städer). B 1. Text. Sthlm 1908–1930.
Christopher Polhem. Minnesskrift utgiven av Svenska Teknologföreningen. Sthlm 1911.
Redogörelse för Stockholms stads museinämnds verksamhet under år 1954.
(Statskollegiets utlåtanden och memorial. Bih nr 43/1955.
Ronge, M, Gymnasium Adolpho-Fredericanum. (Värmland förr och nu 1959).
Roosval, J, Stora eller S:t Nicolai kyrka, Byggnadshistoria. Sveriges Kyrkor. Stockholms kyrkor I. Sthlm 1927–28.
Roth, S, Porträttmålaren Johan Henrik Scheffel. Hans liv och verk. Göteborg 1936. Svenska Porträttarkivets publikationer II.
Rudstedt, G, Långholmen, Spinnhuset och Fängelset under två sekel. Rättshistoriskt bibliotek, artonde bandet. Sthlm 1972.
Rüdling, J G, I Flor Stående Stockholm. Sthlm 1731. Supplement till. Sthlm 1740.
von Schwerin, H H, Danviks kyrka och hospital. StEÅb 1936.

Selling, G, En murmästare (Elias Kessler) som herrgårdsarkitekt. Fataburen 1934.
Hur långt räcker Stockholm. (Svenska kulturbildet, femte bandet. Del IX). Sthlm 1931.
Malmgårdar i Stockholm (Gamla Svenska Städer). B 1. Text. Sthlm 1908–1930.
Svenska herrgårdshem under 1700-talet. (Nord. Museets Handl 7. 1937).
Setterwall, Å, Stockholms börsbyggnad. Ett bidrag till dess arkitektoniska utvecklingshistoria. StEÅb 1934.
Erik Palmstedt 1741–1803. En studie i gustaviansk arkitektur och stadsbyggnadskonst. Sthlm 1945. (Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 5).
Sirén, O, Gamla Stockholmshus av N Tessin d ä. Sthlm 1912–13.
Storhetstidens Stockholmsarkitektur. StEÅb 1910.
Sjögren, A, Drottninggatan genom tiderna. Kulturhistoriska anteckningar. Uppsala och Sthlm 1923.
Vårdtornet på Brunkeberg. StEÅb 1928. Skansens hus och gårdar. Nordiska Museet Skansen. 1980.
Skarstedt, C W, Göteborgs Stifts herdaminne. Göteborg 1948.
Stavenow, Å, Carl Hårleman. En studie i frihetstidens arkitekturhistoria. Uppsala 1927.
En arkitekttävlan i Stockholm 1736. StEÅb 1926.
Stenström, T, Örgryte genom tiderna. Falun 1966.
Stockholm 1897. Utg av E W Dahlgren.
Sundberg, H G F o Reuterskiöld, C A, Utredning rörande stadens rätt till Riddarholmen. (Stockholms stads fullmäktiges handlingar. Stadskollegiets utlåtanden och memorial, 1940, bih 55).
Sundberg, V o Hall, B R, Om Danviken och dess verksamhet, dess präster och skola. StEÅb 1916.
Stribolt, B, Stockholms 1800-tals teatrar. En studie i den borgerliga teaterbyggnadens utveckling. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms kommun 45. Sthlm 1982.
Söderlund, E, Stockholms hantverkarklass 1720–1772. Sociala och ekonomiska förhållanden. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning. Sthlm 1943.
Tham, L, Väse kyrka. Värmlands kyrkor. Karlstad 1962.
Thunström, O, Slussområdets reglering. StEÅb 1932.
Tidner, Palats och kåkar. Sthlm 1917.
Utterström, G, Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen. Umeå 1978.
Utredning rörande statens mark och tomter, 2. Stockholm 1911. K Sv Vetenskapsakademiens handlingar. Vol 5.
Wester, N, Kungl politi- och brandkommissionen. Sthlm 1946. (Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 6).
Westlund, P-O, Byggnadsminnen. Ad. Patriam Illustrandam, Hyllningsskrift till Sigurd Curman, 30 april 1946. Uppsala 1946.
Wollin, N G, Kungsträdgården i Sthlm. StEÅb 1924
Wollin, N G, Skeppsholmen under 300 år. Sthlm 1911
Wrangel, F U, Stockholmiana Sthlm 1912
Öberg, L, Varför kallas Allmänna sjukhus i Sverige för Lasarett? Lychnos 1962
Östberg, R, Storkyrkotornet (Vängåvan till Hjalmar Söderberg). Sthlm 1919
Östman, N, De äldre rådhusbyggnadernas historia (Stockholms rådhus och råd, 1: Stockholm 1915)

Personregister

Adelcrantz, Göran Josuae, stadsarkitekt, byggnings- och ämbetsborgmästare 9ff, 18ff, 25f, 30f, 32, 34, 36ff, 41ff, 53ff, 69, 71, 75f, 78, 80, 84ff, 90f, 93, 95ff, 103f, 107f, 112f, 117f, 120, 123f, 126f, 140, 142, 189, 253, 296, 301, 337
Adelcrantz, Carl Fredrik, överintendent 247
Adolf Fredrik 181, 192, 238
Antonsson, B. R., riksdagsman 325
Angerstein, Reinhold, Rüdker, assessor, direktör för rikets grövre svartsmide 248f
Aspegren, Carl, handlande 41, 46, 63, 66
Aurivillius, Magnus, kyrkoherde 16
Aulaevill, handelsman 243, 247
Aulaevill, Peter, rådman, justitieborgmästare 88, 123, 340
d'Avilers, Charles Augustin, arkitekt, arkitekturteoretiker 331

Bachmansson, Anders, mekanisk konstruktör, se Nordencrantz, Anders
Beckman, slottsmurmästare 67
Bedoire, Jean, grosshandlare 87ff
Bellman, Johan Arent, sekreterare i slottskansliet 340
Bellman, Carl Michael, skald 340f
Berg-Petterson, Petter, handlande 155, 157
Bielke, Thure Gabriel, riksråd 195
Bladin, Peter, murmästare 138
Blondel, Jacques Francois, arkitekt 330, 335
Boisman, Jakob, byggnadsbokhållare 52f, 156
Bong, bryggare 322
Bosbom, Simon, arkitekt, bildhuggare 330
Boström, Johan, politiborgmästare 34, 44, 75
Brehmer, Joel, rådman, byggnings- och ämbetsborgmästare 87
Briseux, Charles-Etienne, arkitekturteoretiker 330
Brun, Johann Jürgen, murmästare 138
Bröms, Magnus, rådman 34
Bunge, Jakob, justitieborgmästare 21
Busch, Henrik, grosshandlare 243f, 247
Böckler, Georg Andreas, arkitekt, ingenjör 331
Böttger, Georg, murmästaregesäll 96

van Campen, Jacob, arkitekt 330
Carlberg, Bengt Gustaf, lantmätare, son till J E C och Christina Engel Geijer 338
Carlberg, Bengt Wilhelm, överste, stadsarkitekt, broder till J E C 25, 29, 125, 130, 312, 314, 323, 325, 328, 334, 338f
Carlberg, Birger, kyrkoherde, psalmförfattare 25
Carlberg, Birger, fänrik 25
Carlberg, Carl Wilhelm, stadsarkitekt, son till B W Carlberg 25
Carlberg, Christina, dotter till Johan J-son Carlberg 25
Carlberg, Christina Maria, gift med brukspatron Lars Tingvall 338
Carlberg, Christina Maria, dotter till J E C, gift med kamreraren Carl Meijer 338
Carlberg, Christina Engel, dotter till J E C och Christina Engel Geijer, gift med (1) kaptenlöjtnanten Stephan Ludvig de Lile, (2) hovrättsrådet Johan August Grevesmöhlen 338
Carlberg, Fredrik, son till J E C och Birgitta Tingvall 338
Carlberg, Gerhard, son till biskop Johan J-son Carlberg 25
Carlberg, Johan Börgesson, borgmästare 24
Carlberg, Johan Johansson, biskop 24
Carlberg, Johan, pastor 25
Carlberg, Johan, konduktör, son till J E C och Birgitta Tingvall 103, 149, 328, 338
Carlberg, Lovisa Sophia, dotter till J E C och Christina Engel Geijer, gift med brukspatron Henrik Hedengren 338
Carlberg, Thomas Baltzar, son till J E C och Birgitta Tingvall 103, 338
Cederbielke, Johan, justitiekansler 76, 85f, 90, 109
Cederhielm, Anna, friherinna, se Åkerhielm
Cederström, Olof, statssekreterare, riksråd 90, 109
Cellarius, Andreas, arkitekturteoretiker 331
Chambers, William, arkitekt, trädgårdsarkitekt 334
Cronstedt, Carl, generallöjtnant 45, 158
Cronstedt, Carl Johan, överintendent 76, 201, 217, 242, 244, 247, 264, 293, 326, 328, 335
Cronstedt, Jacob, riksråd 75, 85, 87ff, 92, 105, 109, 112f, 117, 120
Curman, Sigurd, riksantikvarie 130

Dagerman, garvare 132
Dahlberg, Erik, fältmarskalk, arkitekt 28, 71, 329
Danielsson, Johan, hovkamrer 214
Dassau, Hans, rådman 39, 53, 55, 88
Decker, Paul, arkitekt, kopparstickare 330f
Demler, G, murmästare 318
Dieussart, Charles Philippe, arkitekt, bildhuggare 331
Dimberg, J E, murmästare 138
Drake, Anders von, underståthållare, president i kommerskollegium 75, 87, 99f, 103, 109, 112, 117, 120
Dürer, Albrecht, målare, grafiker 331

Ehrenstam, Lars, hovrättsråd 253

Ehrencrona, Erik Gammal, landshövding 71
Ehrensvärd, Augustin, fältmarskalk, fortifikationstekniker, målare, tecknare 335
Ek, Jöns Henrik, brukspatron 327
Ekman, Lars, byggmästare, rådman 171, 294f, 329
Ekmark, tolagsskrivare 98
Eliasson, Roland, köpman 46
Elies, Johan Wilhelm, murmästare 138f
Elvius, Per, matematiker 239, 335

Faggot, Jacob, överdirektör för lantmäteriverket 239
Feigel, Jacob, stadsbyggmästare i Göteborg 29
Feif, Hindrich, rådman 34, 52f, 55
Fernbom, handelsman 157
Fischer, Niklas, stadsmurmästare 52
Flodmark, Johan, arkivarie 317
Flygge, Sigrid 25
Forsberg, Daniel, murmästare 138
Forsberg, Olof, rådman 217
Fougel, Börje, stadsbryggare 163, 232
Franck, Gottfrid, murmästare 138
Fredrik I 14, 199, 238
Friese, Carl Christian, murmästare 138
Friese, Johann Wilhelm, murmästare 138, 248
Fristedt, Johan, murmästare 138
Fristedt, Olof, stenhuggareålderman 13
Fristedt, Jakob, stenhuggareålderman 267
Fuchs, Rutger, överståthållare 130, 146, 149, 151, 153, 190, 239

Geijer, Bengt Gustaf, brukspatron 323, 338f, 342
Geijer, Christina Engel, gift (3) med J E C 323, 338f, 342
Geijer, Christoffer, brukspatron 24
Geijer, Henrik, brukspatron 342
Geijer, Johan Eberhard, son till Bengt Gustaf Geijer o Engelbork Strokirk 338
Geijerstam, Emanuel af, brukspatron, bergsråd 342
Gerdes, Peter, slottsbyggmästare 67f, 121, 130, 156f
Gjörwell, Carl Christoffer, publicist 243
Gotsman, bankkommissarie 244
Grevemöhlen, Johan August, hovrättsråd, gift med Christina Engel Carlberg (2) 339
Grubb, Hans Wilhelm, handlande 263f
Gyllenborg, Carl, hovkansler, riksråd 78, 117, 126, 128
Gyllenkrook, Axel, landshövding 31
Gyllenstierna, Maria Gustava, grevinna 264
Gyllengranath, Gustaf, överste 112

Hadelin, Samuel, byggnings- och ämbetsborgmästare 12
Hallman, Johan Göstaf, kyrkoherde, skald, historiker 189
Hedengren, Henrik, brukspatron gift med Lovisa Sophia Carlberg 338
Helleday, Henrik Johan, rådman 246, 248
Herrman, Johann Christian, murmästare 138
Holm, Christian, auskultant vid byggnadskontoret, inneboende hos J E C 103
Hoppe, Fredrik Wilhelm, volontär vid fortifikationen, fortifikationsofficer, lärare vid fortifikationen 103, 149, 329
Huss, Magnus, rådman 34
Hårleman, Carl, överintendent, arkitekt 67ff, 74, 76, 93, 113, 117, 121ff, 126, 130ff, 137ff, 192f, 199, 201, 208, 231, 239, 243, 253, 255f, 267, 293, 314f, 325f, 329f
Högman, Alexander, murmästare 138

Jakob, Sebastian, murmästare 138
Jakobsson, Anders, brobyggmästare 327
Jöransson, Israel, rådman 21, 34, 39, 53, 55

Kalling, Peter, assessor 89
Karl XI 25
Karl XII 9f, 12, 14, 24, 28, 92, 183, 215
Kierrman, Gustaf, grosshandlare, rådman, borgmästare 188, 192f, 194, 321f, 336
Kessler, Elias, murmästare 138f
König, Christian, lagman, 328
König, Carl Henric, konduktör, slutl stadsarkitekt 139, 215, 226, 244, 246, 248, 267, 328f, 330
Körner, Johann Christoffer, murmästareålderman 137ff, 267

Lagerberg, Carl, justitiekansler, riksråd 217
Lampa, Peter, handlande 239
Landsberg, Per Ludvig, se Leijonsparre
Lantinghausen, Jacob Albrekt von, överståthållare 209, 214, 217
Laugier, Marie Antoine, abbé, arkitekturteoretiker 330
Lebègue, Nicolas, tonsättare 332
Lemercier, Jacques, arkitekt 331
Leopold, Joseph Friedrich, kopparsticksare, bokförläggare 331
Lepautre, Jean, arkitekt 331
Le Vau, Louis, arkitekt 331
Leijonsparre, Paul Ludvig, generalkvartermästare 28, 66f, 253
de Lille, Ludvig, Stephan, kaptenlöjtnant, gift med Christina Engel Carlberg (1) 338
Lohe, släkten 321
Lovisa Ulrika 238
Lång, Jöns, mästersmed i Gunnerud 327
Löwen, Axel, generalmajor, dir för fortifikationen 40
Löwenhielm, Carl Gustaf, justitiekansler, riksråd 243, 325f

Malmberg, dagsverksskrivare vid byggningskollegiet 54
Malmstedt, Johan, murmästare 138
Mansart, Hardouin-Mansart Jules, arkitekt,
Markgraff, tysk pastor 25
Marot, Jean, arkitekt, grafiker 331
Meijer, Carl, kamrerare i Riksens Ständers bank, gift med Christina Maria Carlberg 338
Melander, Simon, magister vid Storskolan 42
Murén, magister, rektor för Storskolan 131
Möller, Hans Daniel, stadsbyggmästare 13, 17f, 40
Mörner, Carl Gustaf, fältmarskalk, generalguvernör 24, 28f

Nauman, Johann Henrich, murmästare 138
Newcomen, Thomas, uppfinnare 77
Nordencrantz, Anders, kommerseråd, nationalekonomisk och politisk författare 22

Palladio, Andrea, arkitekt, arkitekturteoretiker 11, 331
Palmstedt, Erik, konduktör, vice stadsarkitekt, professor 139, 237, 246, 258, 264, 277, 280, 286, 316, 327, 328f
Persson, Johan, bryggare 286
Pettersson, Petter, se Berg, Petter
Plomgren, Anders, grosshandlare 239
Polhem, Christoffer, kommerseråd, uppfinnare 18, 21, 158, 161, 335
Polhem, Gabriel, mekaniker 161
Poppelman, Nils, stadssekreterare, rådman 40
Posse, Arvid, överste, riksråd 47, 87
Precht, Christian, konsthantverkare 242
Precht, Gustaf, hovkonduktör, bildhuggare 242

Rehn, Jean Eric, hovintendent, professor 139, 322
Rothstein, Anders, rådman 204
Roman, Johan Helmich, 1:e hovkapellmästare, tonsättare 332
Rommel, Magnus, fortifikationsofficer, president vid fortifikationens krigsrätt, konstnär 67
Roos, Peter, murmästare 138
Roos, Petter, trädgårdsmästare 151
Roos, Erik, murmästare 138

Rossi, Giovanni Giacomo, bokförläggare 331
Rüdling, Johann George, topograf 238

Salan, Johan, politiborgmästare 87, 109, 253
Sawari, Johan Fredrik, kapten, överfyrverkare 214
Scamozzi, Vincenzo, arkitekt 330
Schantz, Gustaf Gottfrid von, kommissarie i Riksbanken 253
Scherping, Carl, rådman 54
Schlüter, Andreas, arkitekt 331
Schübler, Johan Jacob, matematiker, arkitekturteoretiker 331
Seth, Gabriel von, krigsråd 76, 112, 120
Seth, Magdalena von, gift med J E C 338
Silfverstedt, Bengt, hovrättsråd 86, 88, 109, 112
af Sillén, Gustaf, hovintendent, arkitekt 329
Smedberg, Anders, notarie 40, 53
Soth, Georg, byggnings- och ämbetsborgmästare 244
Spaak, Christina Olofsdotter, gift med borgmästare Johan Börjesson 24
Sterky, Jakob Didrik, husgerådsmästare vid hovet 215
Stein, Jochum Friedrich, murmästare 138
Stenborg, Carl, operasångare, teaterledare 322
Stenborg, Petter, aktör 320f
Strohin, Elisabeth, gift med biskop Johan Carlberg 25
Strohin, Johan Eberhard, artillerimajor i Hessen-Darmstadt, J E C:s morfar 25
Strokirk, Engelbork, gift med Bengt Gustaf Geijer 338
Sturm, Leonard Christoph, arkitekt, arkitekturteoretiker, matematiker, teolog 331
Sundvall, Carl Fredrik, hovintendent, arkitekt 329

Taube, Gustaf Adam, överståthållare 21f, 25ff, 158
Tempelman, Olof Samuel, professor, arkitekt 329
Tessin, Carl Gustaf, hovintendent, överintendent, mm 76, 92, 96, 101, 103ff, 112f, 117, 126ff, 132, 239, 255
Tessin d ä, Nicodemus, stadsarkitekt, hovarkitekt 29, 243, 247, 257, 265
Tessin d y, Nicodemus, arkitekt, riksråd mm 9f, 12 14f, 25, 31f, 75, 92, 94ff, 132f, 215, 255, 265, 276, 278, 287f
Thegner, Johan, vice president i kammarrevisionen, fullmäktig i Riksbanken 123f, 253
Theulig, Johan Matheus, stadsbyggmästare 40, 54, 63f
Thun, auktuarie 21
Tillaeus, Petrus, stadsingenjör 40, 86, 101, 131f, 239
Tingvall, Birgitta, gift (2) med J E C 27, 338, 341
Tingvall, Lars, brukspatron, far till Birgitta T 338
Tordenskjold, Peter (Vessel), viceamiral 24
Torpadius, Elias, rådman, politi- och handelsborgmästare 16, 21f, 34, 43, 47, 264f
Torslund, Magnus, stadsingenjör 197, 239
Triewald, Mårten, kapten, mekanikus vid fortifikationen 77, 84, 329f
Törnbom, major 24
Törnflycht, Mikael, riksråd, överståthållare 114, 187, 264

Ulrika Eleonora d ä 24
de la Vallée, Jean, stadsarkitekt 11, 265

Wassander, Paul, fortifikationskapten 67
Weigelt, Johann Gottfrid, murmästare 138
Westrell, Peter, murmästare, assistent vid stadsarkitektkontoret 138, 329
Widman, byggningsbokhållare 244
Wilson, John, handlande 155ff

Vitruvius, (Marcus V Pollio), romersk arkitekt o arkitekturteoretiker 11, 18, 330
Vogel, Johann, arkitekturteoretiker 331
Wüstner, Christian, murmästare 138, 318
Wång, Johan, rådman 22

Zetterberg, sekreterare, protokollförare vid byggningskollegiet 53
Zincke, Gabriel August, murmästare 138

Åkerhielm, Anna, friherrinna 87

Östberg, Ragnar, arkitekt 278
Österman, stolmakare 242

Register över topografi, orter, byggnader och byggnadsföretag i Stockholm

STOCKHOLM

Accishuset vid Österlånggatan 43, 100, 177, 229
Adolf Fredriks torg (nuv Mariatorget) 247
Allmänna gränd 3 322
Alstavik 140, 315
Ankargården (del av Stadsgården) 145
Arrestrummen i gla Rådhuset på Stortorget 177
Arsenalen 13, 190, 207
Arsenalsgården 230
Arsenalskvarteret 199, 207
Arsenalsprojekt 316
Artillerigården 189f, 196
Auktionshuset vid Tyska Brunn 151, 177, 229
Avrättningsplatserna 153, 263f
Avträden, 177

Badstugatan 99, 243f
Badstugatan, Lilla 77, 243f
Baggensgatan 98
Bancohuset vid Skeppsbron 53, 214, 237, 253f
Barlastplatsen vid Ersta 199
Barnhuset 47f, 139, 143ff, 147f, 153, 190, 238, 308
Barnhusets buldansfabrik 321
Barnhusgården 145, 170
Barnhusmönstersalen 153
Barnhuskyrkan 146
Barnhusviken 180, 183, 190f, 208
Barnängens klädesfabrik 139
Bedoires hus vid Västerlånggatan 87-89
Bengt Bryggares gränd 243f
Bennickebrinken 100ff, 177, 229
Bennickebrinksbodarna (kv Medea) 100ff, 177, 229
Bergsgränden, Lilla (Klarabergsgatan) 191, 196
Bergssprängningen under Södermalmsbergen 60
Bergsunds gjuteri 315
Beridarebansgatan 216, 221f, 225
Besvärsbacken 243f
Besvärsgatan, 244
Berzelii park 214
Bielkenstiernska – Creutzka huset 214
Bielkes (excellensen) hus 195
Björngårdsgatan 205, 247
Björngårdsbrunnsgatan 340
Blasieholmen 87, 154, 177, 186, 190, 196, 207
Blecktornet 99
Blecktornsgränd 244, 247
Blekholmen 58, 170, 180, 190f, 199, 208f
Bleumontiers hus 232
Blockhusudden St. Sjötullen, tullbryggan, tullhusen 41f, 154, 171, 283
"Blå slussen" Östra slussbron, 158, 163, 181, 229
Bodlängor på Södermalmstorg 171
Bodar på "Östra Norrbro" 171
på "Västra Norrbro" 174
Bodarna vid Kornhamnstorg 239ff
Bondeska palatset (Se även Rådhuset vid Riddarhustorget) 171, 234, 264f
Borgmästartrappan (Södermalm) 188
Braheska tomten på Helgeandsholmen 321
Branden på Södermalm 1723 85, 108
Branden i Klara församling 1751 242f
Branden i Maria församling 1759 139, 243f, 328
Brandhus på Hötorget 236
på Katarina kyrkogård 177
vid Maria kyrkogård 43, 177
på Nytorget 177
för kungliga gardet vid Riddarhusbron 76
på Skeppsholmen 177
Broar 1767 180
Broarna över Norrström 150, 181, 183
Bron vid Södra Fiskarehuset 60, 181f
på östra sidan Järnvågen (Järngraven) 181, 192ff, 229
vid Norra Slaktare - och Fiskarehusen (Slaktarhusbron) 183
vid Södra Slaktarehuset 60, 181f
över Riddarholmskanalen 61f, 181f
Brunkeberg 77, 149, 153, 170, 176, 199, 215ff
Vårdtornet 153, 170, 176, 251ff
Brunn (igenlagd) vid bryggare Fougels gård vid Brunnsbacken 99
(igenkastad, stensatt) vid general Lagercronas hus vid Götgatan 99
vid Hornsgatan nedanför Blecktornet (ej färdiggrävd) 99
vid tobaksspinnare Hofvings tomt
vid Drottninggatan 99
vid bryggare Carl Rehns tomt 99
vid Badstugatan 99
vid Nybrogatan vid gamla Sjöbladshus 99
Brunnar och pumpar 1761 225ff
Brunnen i Brunnsgränd 226
vid Holländaregatan (Södermalm) 226
vid "nya Hornstorget" (nuv Mariatorget) 226
vid gamla Kungsholmsbron 226
vid Norrtull 226
vid Stora Kungsholmsbron 226
vid Maria kyrka 226
bakom corps de garde på Norrmalmstorg 226
på "bron" vid Norrmalmstorg 226
vid Rosenbad 226
vid Kungl Stallet 226
på Stortorget 153, 177, 225ff
vid Träsket 226
Brunnsbacken 99
Brunnsgränd (Staden) 212, 226
Bryggar Hanssons hus 244
Bryggarsocietetens byggnad 232
Brygghuset, Norra, 151, 177, 195
Bryggor vid Södra Fiskarehuset och Järngraven 150
Buldansfabriken på nedre Barnhusgården 170

Byggningsbokhållare Widmans hus 244
Bödelsbacken 171, 188, 199, 204f, 236
Börshuset 234
Börsprojekt vid Bancohuset 253ff
vid Riddarhustorget 265f
vid Stortorget 231, 258, 262, 266, 269ff

Castenhofshuset, stora 153, 225
Castenhofshuset, lilla 176
Castenhofsbrunnen 225
kv Cepheus 99
Claessons, Jan skeppsvarv 190, 207
Corps de garde-byggnaderna på Norrmalmstorg 41, 153, 170f, 176 226, 234, 283ff
på Stortorget 43, 177
under Rådstugugången 58
på Södermalmstorg 41
"Södervakt" 171, 287
vid Järnvågen 166, 287

Danviken 60f
Danvikens hospital 140, 142, 143, 169, 296ff
Danvikstull 60ff, 151, 177
Dauerska huset 244
Degermans, Hans, – klädesfabrik i kv Sjöhästen 322
De la Gardieska huset 207f, 236, 321
Djurgårdstaden 322
Drottninggatan 99, 137, 153, 188, 238, 242
Drottningholm 203
Djurgården 118

Eliassons, Roland, – hus vid skeppsbron 46
Ersta 199, 204

Fatburen 77, 98f
Fiskarehuset, Norra 176, 178, 181, 288
Fiskarehuset, Södra 58, 60, 150f, 173, 175, 177, 182, 232
"Flottstrandbron" nedanför Kronobageriet och Artillerigården 196
Forsbergs hus vid Kornhamn 236
Fougels, Börje – gårdar vid norra Järngraven 99, 163, 232
Franska kyrkan i gla Rådhuset på Stortorget 177

Galgbacken vid Skanstull 153, 237
Galgen på Södermalmstorg 47
Grills varv 19
Grinds hage 46
Grinds tegelbruk 46f, 170, 177
Grubbs hus vid Stortorget 263f
Grubbs malmgård 196
Gäldstugan 177, 229
Gödings, Daniel – hus i kv Stuten 3 321f
Götgatan 77, 99

Hammarbysjön 250, 299
Hammarbytull 61f, 63, 151, 177, 230
Hamnarna 1767 192
Helgeandsholmen 176, 178f, 201f, 283, 287f, 290f, 321
Hofvings tomt vid Drottninggatan 99
Holländaregatan (Södermalm) 226
Hornsgatan 99, 146, 151, 232, 243f, 329, 340f
Hornskroken 242
Hornstorget, nya 226, 230, 243, 245f
Hornstull 13, 61f, 64, 151, 177, 230, 236
Hornstullsporten 57
Hornstullsvägen 146, 151
Hovstallet 13, 179, 202, 226, 288
Humlegården 13
Humlegårdsgatan, lilla 225
Humlegårdsgatubrunnen, lilla 225
Högbergsgatan 242
Hötorget 57, 170, 177, 225, 230, 236, 303
Hötorgsbrunnen 225

Jakobs församling 185
kyrka 13, 230, 235,
Jakobs torg 230, 235
Järngraven 141, 150, 153f, 161ff, 171, 178, 182, 191f, 193ff, 204, 229, 231f
Järngravsbron 181
Järngravsbron, Östra 60, 231
Järntorget 229, 231, 254
Järnvågen 15, 161, 164ff, 177, 181, 192, 199, 204, 214
Järnvågsbron, bryggan vid Mälaren 60

Karlberg 203, 238
Karlbergsbron 58
Karlbergsgrinden 58, 151, 177, 238, 322
Karlbergsområdet 183, 199
Karlbergssjön 209
Karlbergstullen 61f, 177, 230
Karlbergsviken 190, 208
Karlbergsvägen 151
Kalkbodar, stadens 153
Katarinabergen 77, 188, 192, 194, 199, 231
Katarina församling 12, 56
kyrkogård 170
Katthavet 190, 214
Kämnärsrätten i Staden 171, 177
på Norrmalm 171
Kilen kv 100ff, 177
Kindstugatan 98
Kindstugatan 11 322
Klarabergsgatan 196
Klara fattighus 242
Klara församling 54, 208
kyrka 180, 224, 242f
Klara sjö 60, 191, 208, 223
Klara Strand 181, 199, 209
Kloaker vid Skeppsbron 51
Kokhus vid Slottsbacken 233, 283
vid Skeppsbron 49, 52

Kornhamn 60, 144, 150, 153, 188, 191f, 194f, 198, 200f, 236, 342
Kornhamnstorg 186, 200, 230f, 239
Kronobageriet 188, 196
Krutkällare vid Karlbergs grind 322
Kungsholmsbron, Stora (nya) 45, 58, 150, 157, 177, 181f, 183ff, 190f, 199, 207ff, 223, 226
Kungsholmsbron, lilla (gla) 58ff, 170, 180f, 182f, 191, 209f, 226
Kungsholms kyrka 327
Kungsholmsviken (Barnhusviken) 180, 183, 185, 190, 196, 208
"Kungsholms Stadshage" 177
Kungsholmsstranden 199, 209
Kungsträdgården 13, 230
Kvarnhuset, södra 151, 159, 182, 229
Kyrkorna och kyrkogårdarna 170
Köpmantorget, lilla 229

Ladugårdslandet 170, 176, 185f, 188, 189, 191f, 199, 205, 207
Ladugårdslandsbron, stora 14, 44f, 58, 154, 156f, 181, 186, 205f, 209, 230, 242
Ladugårdslandsbron, lilla (över Rännilen) 181, 185, 230
Ladugårdslands församling 185
Ladugårdslandskyrkan 170
Ladugårdslandstorg 57, 177, 230, 235, 298f
Ladugårdslandstullen 13, 61f, 65, 151, 230
Ladugårdslandsviken (Nybroviken) 44, 150, 189f, 196, 206
Lasarettsprojekt 303, 307
Lagercronas general – hus vid Götgatan 99
"Lappen" 236
Lastagebron vid Tegelviken 58, 191
Lastageplatser 1767 191
Lastageplats vid greve Pipers hus (Staden) 191
Lastbron på Saltsjösidan vid Slussen 192
Lastbryggan vid Klara sjö 60
vid Skinnarviken 60, 191
vid Packartorget 60, 191
Liljeholmsbron 13, 22, 58, 180f
Liljeholmsviken 181
Lokatten (krog Stadsgården) 204
Långbrogatan 196
Långholmen 140, 315
Långholmstull 61f, 64, 177, 230

Magasinet på Skeppsholmen 65ff, 253, 283
Makalös 190
Malmskillnadsgatan 170, 216, 220ff, 225
Mariaberget 249
Maria församling 139, 247, 340
kyrkoherdeboställe 248
fattighus 340
kyrka 226, 243, 247ff, 278, 280, 340

kyrkas orgel 340
kyrkogård 43, 57, 170, 343
Materialhus vid Kornhamn 153
vid Packartorget 163, 171, 177
vid Skeppsbron 49
Materialgård vid Tegelviken 153
Medea, kv 100ff, 177
Midas, kv, Sockerbruket 230, 236, 317ff
Minotaurus 4, kv Storkyrkobrinken 12
Västerlånggatan 139, 317, 321
Mosebacke 222
Munkbron 14, 77, 150, 201, 214f, 136, 322, 342
Munkbrogatan 317
Munkbrohamnen 214
Munkbrotorget 188, 192, 194, 198, 320
"Munkens trappor" (Stadsgården) 58, 60
Munklägersgatan, gla 150
Myntet, Kungl 117, 182, 188, 199, 201, 225, 230, 234, 290
Myntgränd 214
Mynttorget 287
Mälaren 17, 36, 54, 60, 77, 178f, 192, 200, 232, 250
Mälartorget 317f
Mäster Samuelsgränd (gatan) 177, 191, 196, 242
Mätarehuset på Hötorget 177, 236
vid Södermalmstorg 151, 171f, 177
Mönsterplatsen vid Barnhuset 153
Mönstersalen i Barnhuset 153

Norrbro 54, 80, 155, 236
nya 173, 292
västra (första) 174, 181ff, 189, 199, 230, 288, 290
östra, andra, Slaktarhusbron 54, 171, 183, 288
Norrbrogatan 234, 287
Norrmalm 57, 77, 176f, 180, 185, 189, 213f, 288, 292
Norrmalmstorg (Gustav Adolfs torg) 14, 41, 155, 176, 183, 199, 201, 208, 226, 230, 234f, 283, 288, 292
Norrström 80, 150, 155, 178f, 182, 188, 290
Norrtull, brunn 226
tullhusen 60, 62–67, 152f, 177, 230, 236, 238, 283
värdshusen 151
Notfinnarnas bod vid Södra Slaktarehuset 177f
Nybroviken 44, 150, 214
Nygatan, lilla 317ff
Nygatan, stora 89, 239
Nytorget 177
Näckström 180, 189, 242

Observatorieprojektet 314ff
Offentliga platser 1767 229ff
Oxtorget 225, 230
Oxtorgsbrunnen 225

Packartorget (nuv Norrmalmstorg) 13, 60, 150, 153, 171, 177, 189, 199, 206, 213, 230
Packartorgshamnen 214
Packartorgsviken 178, 189, 192, 196, 205, 223
Packhuset, stora, vid Skeppsbron 51, 171, 177
Parmmätarhus på Blasieholmen 177
vid Grevgränd
vid Ladugårdslandsbron 177
vid Mäster Samuelsgränd (gatan) 177
vid Packartorget 60, 177
vid Röda bodarna 57, 60, 176
vid Stadsgården 177
vid Tegelviken 177
Pasch's malmgård 329
Passagebron på östra sidan Järngraven 181, 192ff, 229
Pelikan, källaren 232
Pers, Greve, – hus 178f, 287, 290
Piperska huset 230
Pumparna vid Kungl Myntet 225

Ragvaldsgatan (backe) 205, 243, 245, 341
Ragvaldsbro (lastageplats) 191, 236
Rasp- och Spinnhuset på Långholmen Se Spinn- och Rasphuset
Rehns, bryggare Carl, – tomt vid Badstugatan
Riddarfjärden 183
Riddarholmen 170, 188, 199, 201
Riddarholmsbron 76, 140, 177, 182, 237, 316f
Riddarholmskanalen 51, 61, 144, 150, 180f, 182, 187f, 189, 192, 198f, 214f, 234, 317, 320
Riddarholmskyrkan 9, 237
Riddarhuset 199, 201
Riddarhustorget 230, 234, 264ff
Roddartrappan vid Räntmästarhuset 41, 187
Rosenbad 183, 190, 203, 208, 226, 230, 234, 236, 290
Roslagen 213
Roslagstorg 185
Roslagstull 64, 151, 177, 230
Rothstein, Anders rådman, hus 204
Ryssgården 177, 193, 229, 231, 276ff
Ryssvågen 231
Rådhuset gla på Stortorget 151, 171, 177, 229, 257ff, 266
vid Riddarhustorget 171, 177, 189, 199, 201, 236, 264f, 266ff, 336
Rådhuskällaren 177
Rådhusprojekt vid Stortorget 257ff
Råd- och Börsprojekt på Stortorget 266
Rådstugugången 58, 229
Rännilen 180f, 185, 189, 213, 230, 250
Räntmästarhuset 41, 187, 231
Räntmästartrappan 187
Röda bodarna 57, 176f, 192, 195f, 236

Rörstrand 190
lilla 191

Sabbatsberg 329
Sankt Paulsgatan 243f
Saltsjön 17, 178, 250
"Sandgården" vid Södersluss 153
Sjöblads, general, – hus vid Nybrogatan 99
Sjöhästen, kv 322
Sjötullhuset stora 177, 229
Skansens boktryckeri 40
Skanstull 61, 64, 151, 153, 177, 230
Skanstullsbron 60, 180, 182
Skansvaktarhuset (Södermalm) 177
Skarprättarbostället på Norrmalm 57
Skeppsbron 13, 41, 46, 48ff, 58, 60, 80, 140, 146ff, 151, 171, 187, 191f, 193, 198f, 212, 214, 229, 231, 234, 254ff
Skeppsholmen (Blasieholmen) 87
Skeppsholmen 65, 170, 177, 283
Skeppsholmsbron 69
Skeppsholmskyrkan 199, 207
Skinnarviken 60, 77, 90, 188, 191, 196, 204
Skinnarviksbergen 199, 205, 242, 244f
Skolan på Södermalmstorg 170
Skomakargatan 47
Skärgårdsgatan (Själagårdsgatan) 98
Skvallerbäcksrännilen 230
Slaktarhusbron (Västra Norrbro) 171, 183, 288
Slaktarehuset, norra 54, 171, 173, 176, 179, 181, 230, 236, 288
Slaktarehuset, södra 58, 60, 173, 177, 192, 198, 229
Slaktarhusritningar för Helgeandsholmen 176
Slipverket vid Södersluss 232
Slottet, kungl 201f, 267, 283, 288, 292, 316
Slottsbacken 13f, 48, 192, 198, 214, 231, 233
Slussbron, västra vindbron, "Röda Slussen" 158, 160, 180
östra vindbron, "Blå Slussen" 158
Slussen se Södersluss
Slusskanalen 158, 192
Slussområdet 47, 159, 167, 276
Slusskrivarehuset vid Södersluss 177, 232, 236
Sluss-stenhuggareplatsen 229
Smala Gränden 242
Smedjebrunnsgatan 170, 220, 225
Smedjegatsbrunnen 225
Smedjegården 47, 145, 169
Sockerbruket, nya, kv Midas 230, 236, 317ff, 321
Sockerbruksbron 236
Spinnhusbron 315
Spinn- och Rasphuset på Långholmen 15, 140, 308, 313
Spruthus på Ladugårdslandstorg 57, 177, 298
vid Maria kyrkogård 43, 177

vid Röda Bodarna 177
vid Riddarholmsbron 177
Stadens byggnader 1767 176f
Stadsgården 14, 145, 177, 188, 192, 194, 199, 204, 229, 243
Stadsholmen 182
Stadshuset, Stockholms 278
Stadshuset, södra 43, 58, 151, 177, 229, 276ff
Stallkanalen 292
Stamphus vid de la Gardieska huset 321
Stenbergska huset vid Tyska brunn 98
Stensättning av tullgården vid Norrtull 153
Skeppsbron 231
området kring Slussen och Kornhamnstorg 231
Sterkyska/Bielkenstiernska–Creutzska huset 215
Stora Järnvågen se Järnvågen
Storkyrkan St Nikolai 70, 170, 261, 278ff, 331
tornet 121ff, 278f
Storkyrkobrinken 77, 139, 317, 321
Storskolan 41, 98, 131, 169, 177
Stortorget 21, 43, 47, 77, 89, 151, 153, 170, 225ff, 229, 231, 234, 259ff, 265f, 272ff, 336
Stortorgsbrunnen 153, 177, 225ff, 275
Strandkartorna 196ff
Strandmuren mellan Södersluss och Kornhamn 150
Strömkvarnen 41, 177, 288
Strömmen (Stockholms Ström) 193
Strömsborg 321
Surbrunnen, Norra 177
"Söderbro" 54, 181
Södermalm 46, 58, 77, 145f, 180, 182, 188
Södermalmsbergen 60
Södermalmstorg 41, 47, 151, 167, 170ff, 177, 226, 229, 231f, 243
Södermalmstorgsbrunn 226
Södermannagatan 10-12 (Södermalm) 40
Södersjukhuset 170
Södersluss och slussbygget 15, 17ff, 26, 36-39, 41, 44ff, 48, 53-58, 77, 117, 140, 150, 153, 157ff, 171, 177, 182, 186, 188, 198f, 204, 231f, 236, 250, 276
Söderström 80, 178, 181f
Södervakt 171, 173

Tavastgatan 244
Tellerstedts Didrick – hus 139, 321
Teaterprojekt "Comediehus" på Munkbrotorget 1757, 320
Tegelviken 58, 153, 177, 191, 196
Timmermansgatan 243
Tjärhovet 191
Tolagshuset 58
Tolagsbokhållarhuset 177
Torstenssonska området 190
Torstenssonska palatset 287
Traktindelningen 1750 132ff
Trappgränden 244
Triewalds eldsläckningssystem 76f
Triewalds gränd 239
Tritonia kv 321
Trångsund 77, 262, 271
Trädplanteringar från Karlbergsgrinden till Karlbergsbron 58, 151, 236
på Skeppsbron 151, 236
vid Norrtull 65, 236
Träsket (vid nuv Roslagstorg) 13, 77, 185, 226
Tullbron vid Långholmen 153
Tullhusen vid Blockhusudden 41f, 154, 171, 283
vid Danviken 60, 177
vid Norrtull 171, 177, 230, 283
Tullporten vid Skanstull 151, 230
Tvättbryggor 1768
Tyska brinken 89, 317
Tyska brunn 98, 151, 225, 229
Tyska kyrkan 170
kyrkogård 170

Ulysses, kv 321

Vakthus på Kungsholms stadshage 177
Vattugränden, lilla 236
Vattugränden, stora 236
Vedgården 54, 178, 181
Vedgårdsbron 54, 58, 181, 183, 230, 288, 290
Wijrs, handelsman, – tomt 254
"Vinkeln" vid Skeppsbron 187
Våghus på Hötorget 301
Våghuset på Ladugårdslandstorg 295f
Våghuset, viktualievågen, på Skeppsbron 49ff, 177, 293ff
Vårdtornet på Brunkeberg 153, 170, 176, 215ff
"Wärkhus vid Skeppsbron" 49-51
"Wärkstuga" vid Stora Kungsholmsbron 177
Västerlånggatan 87f, 212, 317, 321

Zinkensdamm 242

Årstafjärden 170
Årstaviken 180, 250

Österlånggatan 100, 212
Överkikaren, kv 329, 341f, 343

SVERIGE I ÖVRIGT, UTLANDET

Amsterdam 264, 330f
Ansbach 331
Arboga, slussarna 18
Augsburg 331

Baltikum 330
Bayreuth 331
Berlin 330
Blomsterhult, Alsters sn 338
Bohus 24
Bosjöbruk 342

Carnavalet, Hotel de (Paris) 331
Cristinae kyrka (Göteborg) 25

Dannemora 77

Ekolsund 214
England 117

Frankrike 18, 22, 117, 331
Fredrikshald 25

"Gamla Slottet" (Göteborg) 29
Gamla Varvet (Göteborg) 28
Il Gesù (Rom) 278
Giessen 24
Gotland 243
Gullbergsbrohemmet, Gårdabo, Göteborgs spinnhus 314
Gripen, kv (Norrköping) 321
Gustavi domkyrka (Göteborg) 125
Güstrov 331
Göteborg 19, 22f, 24-34, 41, 81, 103, 125, 129, 161, 178, 312, 314

Hamburg 331
Harg 138
Helgerum i Tjust 336
Hessen-Darmstadt 25
Holland 18, 117, 331
Hörle 323

Invaliddomen (Paris) 331
Italien 18, 117

Jönköping 28

Karlskrona 18
Karlstad 24, 326f
Karlstads domkyrka 327
Karlstads gymnasium 326f
Kristinehamn 10, 12
Köpenhamn 66, 76, 331

Ladugårdsägorna (Göteborg) 28
Leipzig 24, 331
Linköping 71
Rådhuset 71
Slottet 71
London 133, 330
Ludwigsburg 331
Louvren, Tessins projekt (Paris) 9
Längs herrgård 325

Marstrand 24f
Marstrands fästning 24
Mecklenburg 331
Molkom 338
Munkfors 24

Norge 24
Norrköping 71, 321
Nürnberg 331

Paris 9, 92, 106, 130f, 331, 335
Potsdam 331
Prins Karls port (Göteborg) 29

Ransäter 24
Rom 278, 331
Rostock 331
Rottneros 24
Ryssland 330
Rådstugugatan 26 (Norrköping) 321

Saltängsbron (Norrköping) 321
Sockerbruket i kv Gripen, gla Rådstugugatan 26 (Norrköping) 321
Spinnhusprojekt (Göteborg) 314
Strängnäs 129
Strängnäs domkyrka, tornet 129f
Sunnemohyttan 24
Södertälje 179

Tistedalen 25
Toulouse 331
Turkiet 215
Tyskland 18, 24, 40, 117, 331

Uddeholm 323ff, 338ff

Visby 71
Wissmar 24
Würtemberg 331
Värmland 24, 149, 323-327, 342
Väse kyrka 327

Öland 243
Ölmehärad 25
Österby 138
Örgryte 341
Överås i Örgryte 341

STOCKHOLMSMONOGRAFIER
utgivna av Stockholms kommun

ISBN 91-38-08305-1 (hft.)